

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

А. Л. Байцар

ГЕОГРАФІЯ КРИМУ

Навчально-методичний посібник

Львів
ЛНУ імені Івана Франка
2014

УДК 913:520(477.75)(075.8)
ББК Д829(4УКР-6КРМ) я73
Б 18

Рецензенти:

д-р геогр. наук, проф. *Б. О. Вахрушев*
(Таврійський національний університет
імені Володимира Вернадського);

д-р геогр. наук, проф. *І. І. Ровенчак*
(Львівський національний університет імені Івана Франка);

д-р геогр. наук, проф. *О. Ю. Дмитрук*
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка);

канд. геогр. наук, доц. *Я. О. Мариняк*
(Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка)

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Львівського національного університету імені Івана Франка.
Протокол №13/6 від 19 червня 2013 р.*

Байцар А. Л.

Б 18

Географія Криму : навч.-метод. посібник / А. Л. Байцар. –
Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 358 с.

Описано географічне положення Криму; наведено історичну географію з античних часів до сьогодення; подано характеристику природних умов, географії населення півострова та господарства; проаналізовано географію туризму.

Для науковців, викладачів, студентів та аспірантів географічних та історичних факультетів, а також усіх, хто цікавиться географією та історією Криму.

УДК 913:520(477.75)(075.8)

ББК Д829(4УКР-6К

© Байцар А. Л., 2014

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2014

ПЕРЕДМОВА

Природа наділила Крим неповторною красою і багатством. Це не могло не привернути уваги близьких і далеких сусідів. Здавна і європейські, і азійські владоможці усвідомили: хто володіє Кримом, той володарює не тільки на Чорному морі. Ось чому сюди йшли і скіфи з Придніпров'я, й елліни-греки, і генуезці та й інші.

Грецьке панування, а згодом і римська колонізація поширювалися лише на грецькі міста і вузьку зону узбережжя, а спроби грецьких і римських урядів контролювати територію Криму загалом ніколи не мали успіху. Грецькі джерела VII–III ст. до н. е. називають населення Криму (Тавриди) та України скіфами і сарматами у III ст. до н. е.–III ст. н. е., хоча фактично на цих землях жили різні народи і племена. Скіфи і сармати швидко переймали грецькі зразки мистецтва і культури. Водночас ці племена впливали на життя і культуру грецьких колоністів, про що свідчить не тільки побут греків, а й їхні вироби з місцевими ознаками.

Крим цікавий також своєю міфологією. Береги Боспору Кімерійського (Керченської протоки) зберігають пам'ять про народження Ахілла Понтарха – героя Троянської війни і покровителя Понту Евксинського (Чорного моря); мис Партеніум (Фіолент) – місце дії поеми Еврипіда «Іфігенія в Тавриді»; сучасний маяк на мисі Ай-Тодор нагадує про те, що в давнину це було дозорне місце: тут стояла римська фортеця Харакс – форпост Римської імперії в Тавриці; береги Криму досі всіяні руїнами середньовічних італійських міст-фортець Солдайї (Судак) і Чембало (Балаклава) – володіння Генуезької республіки.

Курс «Географія Криму» охоплює широке коло питань. Навчально-методичний посібник призначений для фахової підготовки студентів-географів, які навчаються за спеціалізацією «Географія України», а також для студентів першого курсу, які проходять загальногеографічну міжзональну практику в Криму.

Розділ 1

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ КРИМУ

- 1.1. Географічне положення
- 1.2. Державний і територіальний устрій

1.1. Географічне положення

Кримський півострів займає порівняно невелику територію – він у 20 разів менший від Піренейського і Балканського півостровів, у 15 разів – від Камчатки і Малої Азії. Проте відомим і привабливим Крим став завдяки особливостям природи, передусім своєрідному географічному положенню.

Крим – цікава і неповторна перлина України: на півночі він межує з Херсонською областю, на заході і півдні його омиває Чорне море, на північному сході – Азовське. Площа АР Крим становить 26,2 тис. км² (4,3 % площі України). Берегова лінія півострова розчленована численними затоками та бухтами, особливо на півночі та сході. На півночі Криму переважає рівнина, на півдні милують око Кримські гори з намистом приморських міст-курортів (Ялта, Місхор, Алушка, Сімеїз, Гурзуф, Алушта, Феодосія, Євпаторія) і морських портів (Керч, Севастополь).

Розташований Кримський півострів у межах 44°23' (мис Сарич) і 46°15' (Перекопський рів) північної широти та 32°30' (мис Карамун) і 36°40' (мис Ліхтар) східної довготи; максимальна відстань з півночі на південь – 205 км, із заходу на схід – 325 км.

Вузька смуга суші на півночі завширшки 8 км (Перекопський перешийок) з'єднує Крим з материком, а Керченська протока на сході завдовжки приблизно 41 км і завширшки 4–5 км відділяє його від

Таманського півострова. Загальна протяжність берегової лінії Криму перевищує 2 500 км (з урахуванням її звивистості на північному сході). З боку Чорного моря є три великі затоки – Каркінітська, Каламітська і Феодосійська; з боку Азовського моря – також три: Казантипська, Південна Арабатська і затока Сиваш.

Фізико-географічне розташування Криму унікальне. По-перше, півострів рівновіддалений від екватора і Північного полюса, а це сприяє надходженню значної кількості сонячної енергії. По-друге, Крим – майже острів. По-перше, з цим пов'язана велика кількість ендеміків (видів рослин і тварин, які трапляються тільки в цій місцевості); по-друге, цим пояснюють значне збіднення кримської фауни; крім того, на клімат та інші природні компоненти значно впливає морське оточення. По-третє, відповідно до загальної циркуляції атмосфери Землі, в Криму переважають західні вітри. Крим розміщений між помірним і субтропічним географічними поясами.

Особливості транспортно-географічного положення Криму у минулому вплинули на характер населення півострова і специфіку його господарства. У середні віки Крим був своєрідним тупиком на шляху багатьох кочових племен, які осідали тут і переймали місцеві мови, культуру, релігію.

Морське оточення Криму зумовило не тільки особливості зовнішніх економічних зв'язків, а й розвиток приморської рекреації. Через річки Дунай і Дніпро Крим має вихід до портів Середньої Європи, Балтії та Скандинавії, а через Дон і систему каналів Європейської Росії – до Балтійського і Білого морів, прикаспійських держав.

Три миси, подібно до трьох китів, неначе «підтримують» півострів у Чорному та Азовському морях. **Образний вираз «острів Крим»** близький до істини, з сушею його сполучає тільки Перекопський перешийок, який місцями звужений до 7 км. А в районі Чонгара всі транспортні магістралі прокладені через затоку Сиваш – мостом і насипною греблю.

Перекопський перешийок за географічним положенням у старих путівниках порівнювали з Панамським перешийком, хоча замість глибоких морів тут мілководдя і в'язкий сірий бруд.

У далекі часи через перешийок прорили рів глибиною до 10 м і спорудили земляний вал, висота якого сягала 20 м, а довжина – 11 км. Перекопський вал теж сприяв відділенню кримських земель від північних територій. Розташований на крайньому сході обширної зони Середземномор'я, Кримський півострів є «мостом», що сполучає його з іншими регіонами, такими як Ближній Схід, Кавказ, Східноєвропейська рівнина.

Сприятливою рисою економіко-географічного положення Криму є його сусідство з економічно розвиненими Херсонською і Запорізькою областями України та з Краснодарським краєм РФ.

1.2. Державний і територіальний устрій

Автономна Республіка Крим входить до складу України. На своїй території республіка володіє верховним правом стосовно природних багатств, матеріальних, культурних та інших цінностей, здійснює свої суверенні права і всю повноту влади.

Державна влада в Криму належить Верховній Раді (законодавча влада), Уряду і місцевим органам самоврядування (виконавча влада). Систему місцевого самоврядування на території АР Крим утворюють сільські, селищні, міські та районні ради народних депутатів.

З прийняттям Конституції у Криму затверджено державні символи: герб, прапор, гімн. Столицею Автономної Республіки Крим є місто Сімферополь.

До територіально-адміністративного складу Криму входять села, селища міського типу, міста. Севастополь має особливий статус «окремої адміністративної одиниці республіканського (України) підпорядкування», хоча є невід'ємною частиною Криму. АР Крим налічує 14 адміністративних районів, 11 міст республіканського підпорядкування, 56 селищ міського типу, 957 сільських населених пунктів (рис. 1).

Історична довідка

Після приходу до влади більшовиків адміністративно-територіальний поділ Криму неодноразово змінювали, доки, зрештою, 1926 р. не запровадили поділ на райони. Спочатку районів було 10, а 1937 р. їхня кількість становила до 26. Міста Сімферополь, Севастополь, Керч, Феодосія та Ялта виокремили зі складу районів як адміністративні одиниці. Деякі райони мали національний статус: Балаклавський, Куйбишевський, Бахчисарайський, Ялтинський, Алуштинський, Судацький – кримськотатарські; Фрайдорфський і Лариндорфський – єврейські, Бююк-Онларський і Тельманський – німецькі; Красноперекопський – український. До початку Другої світової війни всі райони втратили національний статус (1938 р. – німецькі, 1939 р. – єврейські, потім усі інші).

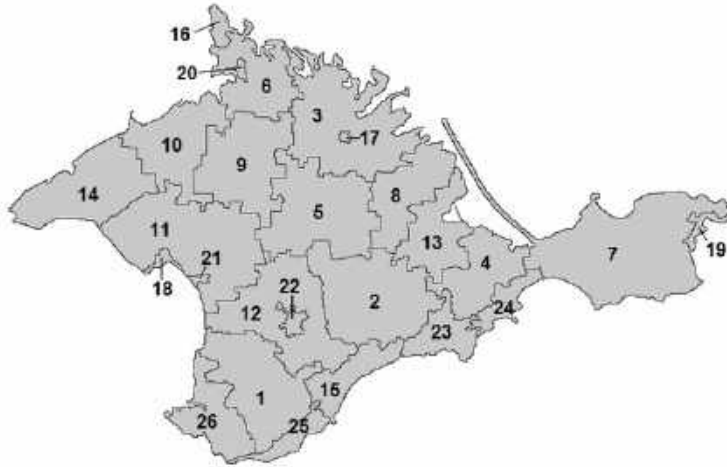

Рис. 1. Адміністративно-територіальний устрій АР Крим.
Райони: 1 – Бахчисарайський; 2 – Білогірський; 3 – Джанкойський;
4 – Кіровський; 5 – Красногвардійський; 6 – Красноперекопський;
7 – Ленінський; 8 – Нижньогірський; 9 – Первомайський;
10 – Роздольненський; 11 – Сакський; 12 – Сімферопольський;
13 – Советський; 14 – Чорноморський. Території міськрад: 15 – Алуштинська;
16 – Армянська; 17 – Джанкойська; 18 Євпаторійська; 19 – Керченська;
20 – Красноперекопська; 21 – Сакська; 22 – Сімферопольська; 23 – Судацька;
24 – Феодосійська; 25 – Ялтинська; 26 – Севастопольська
(Севастополь не входить до складу АР Крим,
це місто зі спеціальним статусом)

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

- 2.1. Доісторичні часи. Таврика, Таврія, Таврида, Крим
- 2.2. Стародавні часи
- 2.3. Середні віки
- 2.4. Нові часи
- 2.5. Найновіші часи
- 2.6. Українські топоніми Криму

2.1. Доісторичні часи. Таврика, Таврія, Таврида, Крим

У Криму проживав народ, який давні греки називали таврами, а його землю – Таврикою.

Таври (грец. Ταύροι, Ταῦροι) – давнє населення південної частини Кримського півострова. Це єдине споконвічне населення Криму, Причорномор'я і Тамані, яке згадували в грецьких міфах часів Троянської війни (XIII ст. до н. е.), у працях античних і візантійських учених з V ст. до н. е. до XIII ст. н. е. Обстоюючи свою незалежність, *таври боролися проти* Херсонесу і Боспорського царства, однак наприкінці II ст. потрапили під владу Понтійського царства. Численні археологічні розкопки та згадки грецького історика Геродота засвідчують, що таври займалися переважно скотарством, у долинах річок – хліборобством, а над морем – рибальством, будували й укріпляли міста, тривалий час успішно відбивали напади ворогів, зокрема римлян. Коли сусідні з ними південні скіфи під тиском сарматів змушені були відступити у Кримські гори, відбулося змішання таврів і скіфів, які увійшли в історію під назвою тавроскіфів. З часом римляни їх усе ж підкорили. Письмові джерела свідчать про існування **таврів** до XIII ст. Зазначено, що Кримський півострів тривалий час називали Тавридою, Таврикою або Таврією.

Геродот називав півострів Таврією, а мис (сучасний Гераклійський півострів), на якому був розташований Херсон Таврійський, – Херсонесом. Страбон, Клавдій Птолемей називали півострів Скіфським, або Таврійським. У VII ст. до н. е. заволоділи півостровом хазари і тоді назвали його Хазарією. Скіфи вигнали кімерійців від Дністра, Дніпра та Дону в Азію і викопали рів. З часом боспорський цар Азандер (50 р. до н. е.) на місці рову звів муровану стіну з десятима вартовими вежами. Страбон повідомляв, що на тому місці побудоване кімерійське місто Кімеріон, Геродот називав те ж саме місто (державу) Крімі.

Перекопський перешийок (крим. *Or boynu*) – вузька смуга суходолу на півдні України, сполучає Кримський півострів з материком, розділяє Азовське (власне затоку Сиваш) і Чорне (Каркінітську затоку) моря. Він є частиною Північнокримської рівнини. Рельєф перешийка плоский, не перевищує 24 м н. р. м. Ґрунти складені з лесоподібних суглинків і глин. Тут є безліч озер, переважає степова та напівпустельна рослинність; у низовинних ділянках – солончаки.

Довжина перешийка – 30 км, ширина – 7–23 км, висота – до 20 м. У давнину Страбон називав Перекопський перешийок Істмом (у перекладі «перешийок»), генуезці – Зухало; кримськотатарською мовою цю місцевість називають «Ор». На цій території збереглась могутня фортифікаційна споруда минулого – Перекопський рів.

На Перекопському перешийку розташовані м. Армянськ та с. Перекоп – на місці колишньої Перекопської фортеці поблизу однойменного історичного міста, яке зруйнували під час громадянської війни 1920 р.

Перекопський вал (Перекопський рів, Перекопський рів з валом, Ор, Тафрос) – фортифікаційна споруда, розташована на Перекопському перешийку. Він простягнувся від Каркінітської затоки Чорного моря до затоки Сиваш Азовського моря на 8 475 м; ширина його в основі становить понад 15 м, висота від дна рову – 18–20 м. До валу прилягає рів шириною 20 м і глибиною 10 м.

Існує кілька версій щодо часу походження Перекопського рову з валом. За першою, – вал спорудили кімерійці за кілька століть до нашої ери, побоюючись експансії скіфів. У V ст. до н. е. про рів з валом у Криму згадував Геродот, однак чітко локалізувати місцевість за цим джерелом доволі важко.

За другою версією, Перекопський вал спорудили скіфи, хоча детальних наукових даних про те, хто й коли будував ці укріплення, сьогодні нема. За часів хана Менґлі I Ґірея в Криму та на прилеглих

територіях розгорнулося будівництво нових та зміцнення старих оборонних споруд. Ці масштабні роботи проводили і на Перекопському валу протягом усього існування Кримського ханства до XVIII ст. Результатом стало зведення лінії укріплень довжиною 8 км та фортеці Ор-Капу. У XVIII ст. перекопська лінія оборони складалася з п'ятнадцятикілометрового рову глибиною 10 м, вісьмкілометрового валу (висота від дна рову – 20 м), а також фортеці Ор-Капу.

Перекопська фортеця (тур. Ор-Капу; крим. Ферх Кермен). Як випливає з назви, фортецю спорудили 1509 р. на перекопаному місці – на Перекопському рові. Слово «Ор» кримськотатарською мовою теж означає «рів». Перекоп – важлива турецько-татарська фортеця, яка закривала єдиний сухопутний прохід у Крим через Перекопський перехийок. Сьогодні на місці Перекопської фортеці розташоване с. Перекоп, підпорядковане Армянській міській раді. Разом з фортецями Арабат та Єні-Кале Перекопська фортеця творила оборонну лінію, що захищала Крим від нападів з півночі та сходу. Артилерія налічувала понад 100 гармат.

По суті, Перекопська фортеця була лише частиною Перекопського валу. Фортеця мала форму п'ятикутника із земляними стінами, обкладеними міцним камінням; на її кутах височіли чотирикутні вежі. З північного боку були лише одні ворота з підйомним мостом, з південного (кримського) – декілька. Згідно з Вітсеном, Перекоп фактично складався з Середнього міста, Головного міста і Слободи (внутрішня цитадель, зовнішня фортеця і передмістя). Запорозькі козаки на чолі з Іваном Сірком 1663 р. захоплювали в Перекопі «велике місто» і «мале місто».

Усередині фортеці Ор-Капу, крім татарських солдатів, постійно дислокувався турецький гарнізон, укомплектований яничарами. Під час бойових дій у цьому районі фортеця ставала резиденцією кримського хана, а з Кафи прибував турецький калга-султан. Перед походами на північ тут збирали і перерозподіляли татарські війська.

Руїни Перекопського рову та фортеці виявлені за 1 км на південь від нинішнього с. Перекоп.

Крим називали *Таврикою* понад два тисячоліття, до XIV–XV ст.

З приходом татар (XIV–XV ст.) назву «Таврика» поступово замінювали тюркськими назвами, такими як *Крим* / *Кирим* (з тюркської мови рів – кирим або крим), *Кирим-Адаси* (острів Крим) або просто *Ада* (острів). До речі, стародавні греки часто називали Таврику островом, оскільки півострів був відокремлений від материка Перекопським оборонним валом.

Таврія – назва, поширена з XVI ст. У XIX–на початку XX ст. Таврією називали територію, що входила до складу Таврійської губернії (територія сучасних Запорізької і Херсонської областей та АР Крим).

Таврійська область – історична адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії, утворена після приєднання Криму до Росії указом імператриці Катерини II від 2 (13) лютого 1784 р. Указом Павла I від 12 грудня 1796 р. Таврійську область ліквідували, а її територію згодом увели до складу Новоросійської губернії.

Таврійська губернія – адміністративно-територіальна одиниця, створена 1802 р.; столиця – м. Сімферополь. Таврійська губернія охоплювала весь Кримський півострів, повіти: Євпаторійський, Перекопський, Сімферопольський, Феодосійський та Ялтинський (загалом 25 600 км², кількість населення – 740 000 осіб станом на 1914 р., з яких українці становили меншість), а також частину Степової України (повіти Бердянський, Дніпровський, Мелітопольський загальною площею 35 060 км², кількість населення – 1 760 000 осіб, з яких українці становили більшість. Таврійська губернія проіснувала до 1918 р.

Кримська Народна Республіка, створена 13 грудня 1917 р., була першою у світі мусульманською республікою. У березні 1918 р. у Криму створено **Радянську Соціалістичну Республіку Тавриду**, 1921 р. – **Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку**. Проте 1945 р. Крим став областю: спочатку в складі РРФСР, а з 1954 р. – у складі Української РСР. Такий правовий статус зберігався до 12 лютого 1991 р., коли відновили автономію Криму.

Зазначимо, що в історичних джерелах та на географічних картах різних епох можна відшукати й інші назви півострова, такі як Кімерія, Скіфія, Сарматія, Готія, Хазарія, Татарія. Ці назви пов'язані з народами, які тут проживали.

Заселення Криму

Незважаючи на сприятливі природно-кліматичні умови, Крим заселили доволі пізно – 100–150 тис. років тому. Первісні люди – неандертальці – прийшли сюди з материкової частини України. Приблизно 40 тис. років тому, з появою людини сучасного типу, кількість жителів Криму швидкими темпами зростала. Ситуація змінилася в наступну епоху – ранній залізний вік (IX ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Саме до цієї епохи належать перші згадки античних авторів про народи, що заселяли Крим.

Під час розкопок 1924 р. в гроті Киїк-Коба (Дика печера), що у верхів'ї річки Зуя, археолог Г. А. Бонч-Осмоловський виявив поховання неандертальської людини (дорослої жінки) у спеціальній ямі. За 1 м від неї знайшли останки однорічної дитини пізнішого поховання.

Ця знахідка поховання неандертальської людини – перша на території колишнього СРСР і одна з небагатьох у світі. Вона засвідчує: людина, що поселилася в Киїк-Кобі, жила тут близько 100 тисяч років тому.

У цьому ж місці виявили кістки диких тварин, що допомогло ученим визначити склад місцевої палеофауни: мамонт, бізон, сайгак, муфлон, північний олень, песець.

Найбільшою пам'яткою цієї епохи є Ак-Кая (Біла скеля) під Білогірськом. Під час розкопок тут виявлено півтора десятки стародавніх стоянок і поселень. Знахідки дали підстави зробити висновок про те, що в цей період у Криму проживало чимало населення, оскільки всі умови для життя були сприятливими – велика кількість річок і природних печер, густі ліси, різноманітність тваринного світу.

Стоянки неандертальця на півострові виявили також у печері Чокурча (південно-східна околиця Сімферополя), у Вовчому Гроті (поблизу с. Мазанки Сімферопольського району) та в інших місцях – усього близько 70 пам'яток (100–40 тис. років тому). Звичайні знахідки на мустьєрських стоянках – кістки тварин, залишки вогнищ, різноманітні знаряддя з кременю: гостроконечники, ножі, скребла, наконечники списів. Трапляються, проте зрідка, вироби з кісток.

Немало в Криму і пам'яток пізніших епох кам'яного віку. До них належать Качинський навіс і Таш-Аір у долині р. Качі, Еклізі-Бурун, Кизил-Коба, Ай-Петрі, Сюрєнські гроти і багато інших. Їхній вік – 6–40 тисячоліть.

Скеля Таш-Аір, розташована поряд з печерним монастирем Качикальон, відома скельними малюнками: тут виявлені окремі фрагменти малюнків, нанесених червоною охрою. Ця безцінна пам'ятка живопису стародавніх людей належить, на думку вчених, до IV–III тисячоліть до н. е.

Унікальними є також кам'яні споруди (мегаліти) у Криму. Мегаліт у перекладі з грецької означає *великий камінь*. Найбільший з них – чотириметровий Бахчисарайський менгір – розташований на північний схід від Ханського палацу. Інші, дещо менші, виявлені в с. Родниківське, що в Байдарській долині. Їх назвали Скельськими (Байдарськими) менгірами. Висота найбільшого – 2,6 м.

Менгір бретонською означає *довгий камінь*. Цим терміном позначають вертикально вкопані в землю довгі камені. Вік кримських

менгірів – 4–4,5 тис. років (вони – ровесники єгипетських пірамід, найстародавніші в Криму пам'ятки, створені людиною).

Учені з'ясували, що спорудження менгірів мало культові, ритуальні цілі, причому місце для них обирали далеко не випадково – там, де була найбільша концентрація земної енергії.

Уважають, що за допомогою цих мегалітів стародавні мешканці Криму вели прості астрономічні спостереження. Цікавими є також *антропоморфні стели* – великі кам'яні плити, витесані у вигляді людських фігур. Справжнім шедевром серед них є півтораметрова скеля з Казанків, яку знайшли під Бахчисараєм і зберігають нині в Бахчисарайському музеї. Доволі цікава і масивна чотирикутна плита з урочища Бахчі-Елі, що під Сімферополем, з висіченими на ній зображеннями, щодо змісту яких існують різні припущення.

Зводили також стародавні *дольмени* – споруди з вертикально встановлених плит, перекритих зверху горизонтальною плитою. У Криму, на жаль, усі вони зруйновані. Залишилися лише малюнки кримських дольменів, які ще на початку ХХ ст. височіли на Південному узбережжі. Подібні споруди існували на території усього Причорномор'я. Подекуди вони збереглися й досі, зокрема на Кавказі.

2.2. Стародавні часи

Кімерійці

Кімерійці – найдавніший народ української історії, який був південним сусідом праслов'ян у Х–VII ст. до н. е. Кімерійці жили в південноукраїнських степах від Дону до Дунаю. Їхнє остаточне походження не з'ясоване. Кімерійський народ складався з племен, об'єднаних у союзи на чолі з царями-вождями. Військо кімерійців формували з добре озброєних загонів вершників. Ці племена займалися скотарством, провідне місце в якому посідало конярство. Широкого розвитку у кімерійців набуло мистецтво, яке мало прикладний характер. На кам'яних виробах висікали зображення різноманітної військової амуніції. Кімерійці, вірогідно, були іранцями. Розвиток їхнього суспільства призупинила навала скіфів. Імовірно, що першим про кімерійців написав грецький поет Гомер в «Одіссей» та «Іліаді»

(VIII ст. до н. е.). Проте значно більше даних про кімерійців містять праці Геродота (V ст. до н. е.).

Геродот, згадуючи кімерійців, переказував одну з трьох легенд про походження скіфів. У VIII–VII ст. до н. е. кімерійці заселяли північний берег Чорного моря і відтоді тут збереглися пов'язані з ними географічні назви: область Кімерія, Боспор Кімерійський (Керченська протока), Кімерійські переправи, Кімерійські стіни, місто Кімерік (існувало з V ст. до н. е. до візантійської епохи на березі Керченського півострова на західному схилі г. Опук) і гора Кімерій. Однак їх витіснили скіфи, і пішли кімерійці вздовж східного берега Чорного моря в Передню Азію.

Кімерійських вождів згадують у багатьох писемних джерелах, наприклад, у Геродота їх названо царями. Археологічно це підтверджує поява захоронень військової аристократії, які своїм багатством відчутно відрізнялися від значної кількості звичайних поховань. Прикладом слугує кримське поховання знатного воїна, досліджене в кургані поблизу с. Цілильне Джанкойського району. На території Степового Криму відомо 15 поховань такого типу.

Скіфи. Тавроскіфія

Скіфи – іранські племена, які у VII ст. до н. е. змінили у Причорномор'ї кімерійців.

За однією зі скіфських легенд, переказаною Геродотом, скіфи були корінним населенням; згідно з іншою, міграційною (її передав також Геродот), – прибули з Азії. Погляди сучасних вчених стосовно скіфів значно відрізняються. Наприклад:

- скіфи – корінний народ, нащадки зрубної культури;
- скіфи – переселенці, які прийшли з Азії наприкінці VIII або на початку VII ст. до н. е. й заселили надчорноморські степи, підкоривши або прогнавши місцеві племена кімерійців;
- скіфи – об'єднання різних у культурному плані племен (як землеробських, так і кочових), можливо, навіть різних за мовою; ці племена, зокрема, є предками сучасних східнослов'янських і тюркських народів.

Стосовно земель, заселених скіфами, за Геродотом *головних племен було чотири: скіфи царські, скіфи-орачі, скіфи-хлібороби та скіфи-скотарі* (або номади, пастухи, кочовики). Можливо, кожне плем'я по-різному себе й називало.

Не всі знайдені на півдні України скарби були скіфськими. Скажімо, антропологічний аналіз зображень скіфів на Куль-Обзькій вазі, знайдений у кургані Куль-Оба неподалік м. Керч 1830 р., засвідчив, що то люди не слов'янської подоби: характерний профіль, розріз очей, одяг тощо викликають асоціації з аварами, черкесами тощо. Натомість пастухи з Нікопольського скарбу (насамперед той, що приборкує жеребця), мають характерні риси слов'ян.

Спочатку центр союзу скіфських племен розміщувався в Придніпров'ї, поблизу теперішнього Нікополя. В той час скіфи були дуже войовничими, здійснювали далекі багаторічні походи до Мідії, звідти – у Єгипет, далі – у Палестину.

У VI ст. до н. е. в Північне Причорномор'я ввійшла армія перського царя Дарія, щоб помститися скіфам за їхнє вторгнення в Мідію і покарати їх. Скіфи бою не прийняли, а війська Дарія поблукали в безводному степу та ні з чим повернулись назад.

Царю Атею у IV ст. до н. е. вдалося об'єднати скіфські племена Північного Причорномор'я в єдину державу. Однак під час війни з Філіпом Македонським, батьком знаменитого полководця, Атей загинув. Відтоді держава почала занепадати. Близько 270–260 рр. до н. е. північнопричорноморські степи захопили сарматами й утворили дві Малі Скіфії – Тавроскіфію та Малу (добруджійську) Скіфію.

Тавроскіфія (Мала Скіфія; III ст. до н. е. – сер. I ст. н. е.). Після сарматської навали в Тавриді виникла Пізньоскіфська держава зі столицею в Неаполі Скіфському (територія теперішнього Сімферополя). До річч, Неаполем (Новим містом) його називали греки; скіфська назва міста досі невідома. Площа території – близько 8 000 км².

Найбільшого розквіту ця держава досягла за царя Скілура (130–114 рр. до н. е.) та його сина Палака (114–111 р. до н. е.). У той час скіфи займались тваринництвом, землеробством, ремісництвом, активно торгували з Боспором та Херсонесом. Однак між греками і скіфами до того часу виникли економічні суперечності. Скіфів не влаштувала посередницька роль греків у торгівлі, передусім хлібній: вони прагнули торгувати самостійно, отож намагались завоювати грецькі порти і вихід до моря. Так розпочались багаторічні греко-скіфські війни.

Наприкінці II ст. до н. е. скіфи взяли в облогу Херсонес. Жителі Херсонеса звернулись по допомогу до понтійського царя Мітрідата VI Євпатора, коли виникла реальна небезпека захоплення міста скіфами.

Скіфи створили багату матеріальну культуру, що представлена численними пам'ятками – курганными захороненнями, городищами,

некрополями та ін. Археологи знаходили в них вироби з золота та срібла, зброю, монети та різні побутові предмети, які зберігають сьогодні в найбільших музеях світу. Багато виробів прикрашено так званим звіриним орнаментом, типовим для скіфів.

У Криму відомо принаймні 60 пізньоскіфських городищ та пов'язаних з ними селищ. Вони скупчені у передгір'ях Центрального та Південно-Західного Криму (Кермен-Кир, Булганак, Кольчугине, Усть-Альма, Альма-Кермен та ін.), дещо менше їх у Східному та Північно-Західному Криму (Донузлавське, Беляус, Чайка та ін.). Найбільші за площею Усть-Альмінське та Булганацьке городища (6 га), дещо менше – городище Кермен-Кир (4 га). Площа інших не перевищує 1 га.

До середини III ст. скіфи продовжували жити у передгір'ї Криму, однак опісля зазнали нападів готів та аланів і були асимільовані ними.

Давні греки (елліни)

Найдавнішим на території України було грецьке поселення на острові Березань, засноване в VII ст. до н. е., а найбільшими грецькими колоніями в Причорномор'ї – Тира (на місці сучасного Білгорода-Дністровського), Ольвія (поблизу с. Парутине, на правому березі Бузького лиману), Керкінітида (на місці сучасної Євпаторії), Херсонес (на території сучасного Севастополя), Феодосія, Пантікапей (на місці сучасної Керчі).

- **Керкінітида**, заснована як місто-держава у VI ст. до н. е.; проіснувала як грецька колонія майже до кінця IV ст. н. е. Належала деякий час скіфам і Херсонесу.
- **Феодосія**, заснована як місто-держава у VI ст. до н. е. греками – вихідцями з Мілета, була центром торговельних зв'язків. У IV ст. до н. е. захоплена Боспорським царством.
- **Пантікапей**, заснований як місто-держава у VI ст. до н. е. З 480 р. до н. е. – столиця Боспорського царства, до складу якого поступово ввійшли навколишні грецькі колонії і деякі варварські племена (меоти, сінди) на Кубані; далі міста зазнавали вже царі Боспору.
- **Херсонес (Корсунь)**, заснований у 422–421 рр. до н. е. переселенцями з Гераклеї Понтійської, проіснував до XIV ст. н. е. (тобто майже два тисячоліття); у V–I ст. до н. е. – автономне

місто-держава, у I–IV ст. н. е. – аристократична республіка, залежна від Риму, а з IV ст. – від Візантії. Тривалий час Херсонес контролював увесь Західний Крим, але втратив його в боротьбі зі скіфами і сарматами. Саме через Корсунь 988 р. в Київську Русь-Україну офіційно прийшло християнство візантійського обряду. Нині – історико-археологічний заповідник «Херсонес Таврійський» (м. Севастополь).

- **Калос-Лімен** (у перекладі «Прекрасна Гавань») – на місці сучасного селища Чорноморське на півострові Тарханкут. Місто засноване іонійцями у IV ст. до н. е. Наприкінці того ж століття увійшло до складу володінь Херсонеса. Стало ареною протистояння між греками та скіфами й сарматами. Остаточно мешканці покинули місто в IV ст.

Навколо полісів існували сільськогосподарські поселення та маєтки, округа мала назву «хора». Також уздовж узбережжя розкинулись дрібні поселення.

Міста, заселені греками, були могутніми фортецями, кам'яні мури яких захищали від нападів ворогів. Як у материковій Греції, де кожне місто було окремою державою (полісом) з виборним демократичним або олігархічним правлінням, колонії ставали окремими полісами. Греки вважали, що держава з кількістю громадян понад 25 тис. не може мати добре правління. Тому зі збільшенням кількості громадян утворювали нові колонії, жителі яких отримували громадянство своєї митрополії у випадку переїзду. Проте кожна колонія жила своїм політичним життям.

Ольвія, Тіра, Херсонес і деякі інші впродовж свого існування були самоврядними містами–полісами. Міста, засновані на узбережжі Керченської протоки, у V ст. до н. е. ввійшли до складу Боспорського царства, яке утворилось 480 р. до н. е.

З початку III ст. н. е. внаслідок кризи рабовласницького ладу античні міста почали занепадати, а навала гунів (IV ст.) призвела до їхньої загибелі. Проте деякі грецькі міста продовжили своє існування. Зокрема, Херсонес остаточно зруйновано 1399 р.

Серед греків, які поселились на півострові, були вправні моряки, землероби, ремісники, купці. У поселеннях вони будували храми, театри, стадіони, кораблі, розвивали науку, займалися землеробством, карбували монети. У Тавриді з'явилися оливкові сади, виноградники; значного поширення набуло виноробство, розвивалася рибна промисловість. Між портами півострова і грецькими містами курсу-

вали торгові кораблі. Вони вивозили з Криму рабів, зерно та солону рибу, шкіру та шерсть, а везли туди вино, коштовності, тканини, предмети розкоші та мистецтва.

Певного розвитку набули історія, географія, філософія. Історію Херсонеса написав Сіріск Понтійський (III ст. до н. е.). З географів відомий Діонісій Ольвіанський (I ст. до н. е.). Важливе місце у суспільному і культурному житті посідав театр. Театри діяли в Херсонесі та Пантікапеї. Мистецтво античних держав Північного Причорномор'я вважають складним переплетенням еллінської традиційної культури і надбань місцевих племен.

Протягом багатьох століть греки в Криму здійснювали значний політичний, економічний та культурний вплив на народи, що тут жили. Навіть тоді, коли зв'язок з метрополією переривався, грецькі міста продовжували бути осередками цивілізації у «варварському» середовищі.

Як би скіфи, таври, сармати, а згодом інші народи не були вороже налаштовані до греків, поступово вони усе ж долучались до грецької культури (духовної, політичної, військової, промислової), переймали їхній стиль життя, віру та мову. Можна вважати, що давні греки виконали важливу цивілізаційну місію, включивши Крим до сфери інтересів Еллади, приєднавши (або створивши передумови для цього) місцеве населення до давньогрецької культури, а згодом – і світової цивілізації.

Боспорське царство

Боспорське царство виникло близько 480 р. до н. е. унаслідок об'єднання міст, розташованих обабіч Боспору Кімерійського (як тоді називали Керченську затоку) на території Керченського й Таманського півостровів. За часів піднесення (IV ст. до н. е.) до складу царства ввійшли Східне Приазов'я, пониззя Кубані й дельта Дону. Столицею царства було місто Пантікапей (нині Керч). Окрім греків, у Боспорі проживали місцеві племена скіфів, синдів, меотів та інші, які визнавали владу царя та сплачували йому данину. Форма державного правління – *монархія*. Царі були верховними володарями, розпоряджались землями, керували збройними силами.

Розвиток економіки. Економічну основу Боспорського царства становило розвинуте землеробство, продуктами якого забезпечували населення царства, а їхній експорт давав значний матеріальний

зиск. Передусім важливе значення в економічному прогресі царства мало виноградарство, яке сприяло розвитку виноробства та перетворенню його продукції на прибуткову статтю експорту. З IV ст. до н. е. Боспор став головним постачальником античних товарів у північночорноморські степи; розгорнулася торгівля з місцевими племенами, сформувався прошарок багатих людей, які займалися торгівлею і работоргівлею.

Соціальні відносини. У суспільстві панувало рабовласництво. Працю рабів широко використовували в ремісничому виробництві й сільському господарстві. Рабами ставали полонені, захоплені під час сутичок з місцевими племенами; рабів купували й у вождів племен.

Занепад економічного життя. З III ст. до н. е. у Боспорському царстві економічне життя почало занепадати. Посилення соціальних суперечностей 107 р. до н. е. призвело до повстання частини знедоленого й поневоленого населення під проводом раба *Савмака*. Повсталі оволоділи Пантікапеем, Феодосією та іншими містами, а свого ватажка звели на трон володаря Боспору. **Проте його тріумф виявився нетривалим: повстання придушило військо правителя Понтійського царства з північно-східної частини Малої Азії.**

Римський період. Після самогубства Мітрідата VI 63 р. до н. е. у Пантікапеї почався період політичної залежності Боспорської держави від Риму. Періодом другого розквіту Боспорської держави вважають I–II ст. н. е. **Розвиток зовнішньої та внутрішньої торгівлі** забезпечував її відродження і швидке економічне піднесення. Виникли нові укріплені поселення, розширилися старі міста. Значне збільшення у складі населення міст сарматського етнічного елементу зумовило дедалі більшу «сарматизацію» культури Боспорської держави. В перші століття нашої ери на Боспорі правила царська династія Тіберіїв Юліїв, генеалогічно пов'язана з Мітрідатом VI. Царів Боспору затверджували римські імператори, які розглядали його як союзну державу. Внаслідок скіфо-боспорської війни 186–193 рр. боспорський цар Савромат II за допомогою римських військ завдав скіфам нищівного удару. Їх, а також таврів, які населяли Гірський Крим, приєднали до Боспорської держави. За царювання Савромата II Боспор досяг і певної незалежності від Риму. Проте навала готів (середина III ст.) підірвала економічне життя Боспорської держави. Близько 256–275 рр. вона потрапила в залежність від готів; у період між 375–527 рр. – у залежність від гунів. **Близько 527 р. території колишнього Боспорського царства приєднано до Візантійської імперії.**

Херсонес

Херсонес (за середньовіччя Херсон, у слов'ян – Корсунь) – старогрецьке місто-держава (на території сучасного Севастополя). Його заснували 422–421 рр. до н. е. грецькі вихідці з Гераклії. За античної доби – важливий торговельний, ремісничий і політичний центр південно-західного узбережжя Криму. Економічний і політичний розвиток Херсонеса припав на IV–II ст. до н. е.

До початку III ст. до н. е. Херсонес перетворився в незалежне від грецької метрополії місто-державу. Він став одним з найбільших полісів Північного Причорномор'я. За політичним устроєм це була рабовласницька республіка, на відміну від монархічного Боспору. Херсонес у період розквіту – велике місто-порт, оточене могутніми стінами. Пізніше до його складу ввійшла Керкінітида (Євпаторія), заснована мілетцями, Калос-Лімен (Чорноморське) та деякі інші прибережні поселення.

Херсонес довше від інших полісів зберігав еллінський характер, тому саме він став тим місцем, де скіфи, таври, а потім інші народи поступово долучались до грецької культури (духовної, політичної, виробничої, військової), переймали спосіб життя греків, а згодом – віру і мову. Можна стверджувати, що Херсонес виконував важливу цивілізаційну місію, залучаючи місцеве населення до великої культури старогрецької, а потім і світової цивілізації.

Незважаючи на це, місто жило під постійною загрозою нападу таврів і скіфів. Наприкінці II ст. до н. е., у період чергової греко-скіфської війни, місто оточили скіфи. Херсонесці змушені були звернутися за допомогою до Мітрідата, царя Понтійського царства. Допомогу одержали вчасно: понтійський полководець Діофант розбив скіфів (у його честь навіть встановили статую в місті). Проте після цього Херсонес втратив самостійність і став залежним від держави Мітрідата, а потім – Боспорського царства.

У I ст. н. е. херсонесці продовжували відчувати натиск з боку скіфів, отож знову звернулися по допомогу, цього разу до римлян. Ті відігнали скіфів, а Херсонес, як вільний поліс зі збереженим самоврядуванням, фактично був римським провінційним центром. Він став головним опорним пунктом Риму в Північному Причорномор'ї. Тут розмістили римський гарнізон і флот. На двісті років у Херсонесі і Криму запанував відносний спокій і порядок: розвивалось сільське господарство, рибні промисли, відбувались перебудова і зміцнення міст, будівництво нових поселень; поступово впроваджували римську культуру.

Проте на початку IV ст. римські війська покинули Таврику для захисту власних кордонів, з огляду на натиск варварів безпосередньо

на Рим. У тривожний час Херсонес виявився абсолютно беззахисним. Однак йому знову пощастило. Місто було осторонь від руху готів, аланів і гунів, отож уціліло.

Поділ Римської імперії на Західну і Східну (Візантійську) відбувся 395 р. До сфери інтересів Візантії увійшла південна частина Таврики. І знову Херсонес (тепер уже Херсон) став головною базою візантійців, провідником їхньої політики. Звідси, з Херсонської єпархії, відбувалося поширення християнства у Криму, а потім і на Русі.

У період захоплення Криму хазарами (VII–IX ст.) Херсон перетворився на необхідний і хазарам, і візантійцям транзитний торговий пункт з відносною політичною самостійністю. Проте після двовікового протистояння, що супроводжувалось різними бурхливими подіями, візантійці все ж таки узяли верх над хазарами (цьому сприяв розгром хазар українським князем Святославом 964–965 рр.), а Херсон та околиці перетворили у фему – військово-адміністративний округ, керований безпосередньо стратегом, якого призначали з Візантії.

Наприкінці X ст. на короткий час Херсоном оволодів український князь Володимир. З того часу культурні впливи Візантії на Київську Русь відбувались переважно через це місто.

З початком XIII ст. (від захоплення Константинополя хрестоносцями) Херсонес опинився в залежності від Трапезундської імперії. У другій половині XIII ст., коли торгівлю на Чорному морі монополізували генуезці, Херсонес швидко занепав і був знищений татарами (1299 р. нападом Ногая, а наприкінці XIV ст. – Едигея).

Понтійський цар Мітрідат VI Євпатор

Мітрідат народився 132 р. до н. е. і був, мабуть, одним з найвидатніших політичних діячів античності. Успадкувавши від батька незначне Понтійське царство (на території нинішньої Туреччини), він унаслідок захоплень розширив і укріпив його. Держава Мітрідата була настільки могутньою, що становила загрозу навіть для всесильної тоді Римської імперії.

Цар Мітрідат був видатною, всебічно розвинутою особою. Він мав величезну фізичну силу, неприборкану енергію та мужність, глибокий розум і жорстку вдачу. Ця талановита людина, що знала 22 мови, писала твори з історії і ніколи не приховувала честолюбних задумів про перемогу над Римом.

Уперше Мітрідат звернув увагу на Таврику наприкінці II ст. до н. е.: жителі Херсонеса звернулися по допомогу до нього, коли виникла

реальна загроза захоплення міста скифами. Двічі Мітрідат скеровував свого полководця Діофанта з військами для підтримки херсонесців і обидва рази Діофант розбивав скифів. Після цього Херсонес увійшов до складу держави Мітрідата.

Через декілька років у Боспорському царстві під керівництвом Савмака спалахнуло повстання скифського населення, що зуміло захопити владу в свої руки. І знову Мітрідат скерував Діофанта, який придушив повстання й отримав перемогу над скифами (весь цей період в історії Криму названо Діофантовою війною). Після цього боспорський цар передав Мітрідату управління своєю державою.

Отже, у складі Понтійського царства під управлінням Мітрідата було майже все Причорномор'я (у тім числі Херсонес, Боспорське царство, Вірменія і Колхіда) та інші його володіння в Малій Азії та Середземномор'ї.

І тоді войовничий цар розпочав уперту багаторічну боротьбу з Римською імперією, намагаючись стримати римську експансію в цьому регіоні і здолати римлян.

Мітрідат неодноразово починав війни з Римом, здобуваючи перемоги. Проте римляни виявлялися сильнішими. Зазнавши кілька серйозних поразок і втративши свої володіння в Малій Азії, Мітрідат утік у Пантікапей, столицю Боспору, з наміром звідси організувати новий похід на Рим. Однак блокада римлянами міст Таврики несприятливо позначилася на їхньому існуванні. Почалися голод і народні хвилювання.

Син царя Фарнак 63 р. до н. е. вирішив цим скористатися, щоб зайняти бажаний престол. Визріла змова. Мітрідат дізнався про змову, на чолі якої стояв його син, однак було вже пізно. Оточений у пантікапейському палаці на вершині гори військами змовників, усвідомлюючи безвихідь, він прийняв отруту. Проте отрута не подіяла – цар, який багато років спеціально приймав отруйне зілля, виявився невразливим. Тоді переможений цар наказав начальнику особистої охорони Бітойту заколоти себе мечем.

Відтоді гору, на якій стояв палац, називають «горою Мітрідат». Цицерон, дізнавшись про загибель Мітрідата, назвав його «найбільшим володарем, з яким Рим вів коли-небудь війни».

Через 15 років після загибелі батька Фарнак, що став царем на Боспорі, здійснив успішний завойовницький похід на Колхіду і Каппадокію, намагаючись відвоювати у римлян володіння батька. Проте 47 р. до н. е. Юлій Цезар завдав йому нищівного удару. Саме про цю битву Цезар доповів римському сенату: «Прийшов, побачив, переміг».

У тому ж році Фарнак загинув у битві зі своїм родичем Асандром, який захопив трон, тобто фактично зрадив Фарнака, як той колись зрадив свого батька.

Сармати. Алани

Сармати – іраномовні кочові племена, відомі в VII–IV ст. до н. е. під назвою савромати, з III ст. до н. е. (після витіснення скіфів до Криму) розселилися в причорноморських степах від Тоболу до Дунаю. До складу їхніх племінних союзів входили язиги, аорси, роксолани, сираки й алани.

З повідомлень стародавніх авторів, підкріплених даними археології, випливає, що з кінця III ст. до н. е. до IV ст. н. е. у Північному Причорномор'ї мешкали сармати. Як зазначив історик Діодор, племена сарматів «спустошили значну частину Скіфії і, поголовно винищуючи переможених, перетворили велику частину країни в пустелю». У цей період і пізніше територію Скіфії часто називали Сарматією.

Як активна політична сила на півдні Східної Європи, сармати відіграли важливу роль і в історії Криму. З 179 р. до н. е. вони були союзниками понтійських царів, з кінця II ст. до н. е. допомагали скіфам у війні з військами понтійського царя Мітрідата VI, у I ст. н. е. воювали з Римом. Відтоді для Північного Причорномор'я закріпилась назва Сарматія.

З I ст. н. е. сармати проникали у передгір'я Криму й оселялися поряд зі скіфами. В багатьох випадках їхні поховання знаходили на тих же акрополях, що й поховання скіфів.

Були сармати і на території Боспорського царства. На думку дослідників, цар Аспург, що зайняв боспорський трон і став родоначальником нової династії, походив з середовища сарматської знаті.

До III ст. н. е. особливої могутності досягло плем'я аланів, що підпорядкувало собі інші сарматські племена. У середині III ст. н. е. алани одночасно з германськими племенами вторглися у Крим. В цей час припинилось життя у скіфських поселеннях. У передгір'ях виникли багаточисельні аланські могильники.

Найбагатше поховання сарматської аристократії в Криму виявили 1974 р. в Ногайчинському кургані на території Нижньогірського району. Курган насипаний 4000–5000 років тому. Значно пізніше у ньому здійснили поховання сарматів, яке супроводжували грандіозним ритуальним багаттям, пов'язаним з культом вогню. Поховання вельможної жінки у віці 40–50 років – цариці або жриці – було зроблено в своєрідному дерев'яному саркофагові, що стояв на чотирьох ніжках.

Вона лежала на спині у витягнутому положенні, кисті рук знаходилися в срібних чашах. На шиї – гривна, кінці якої були оформлені в звіриному стилі сарматів. На зап'ястках – браслети, прикрашені вставками з цитрину, численними перлинами, чоловічими і жіночими фігурками. У ногах були залишки невеликої дерев'яної шкатулки з коштовностями.

Художні зразки цих виробів запозичені як зі старогрецької міфології (жіночі і чоловічі зображення на браслетах), так і з варварського світу з його звіриним стилем, найхарактернішим для попереднього скіфського часу (прикраса гривни у вигляді фантастичних тварин). Частину цих прикрас, очевидно, виконали на Боспорі античні майстри з урахуванням смаків сарматської знаті.

Отже, поступово з кочового способу життя сармати перейшли до осілого: проникли до північночорноморських грецьких колоній, поселилися в містах Боспорського царства, стали хліборобами і подекуди асимілювались з місцевим населенням. Політичну могутність сарматів зламали наступи **готів** (III ст.) і **гунів** (IV ст.). Частково вони перейшли з гунами на захід, а ті, що залишилися, розпорошилися серед слов'ян та інших народів.

Алани – передове сарматське плем'я, ім'ям якого римські історики II–IV ст. н. е. називали всі сарматські племена в Причорномор'ї. Вони почали проникати в Крим з Кавказу. В I ст. південна частина Криму стала основним ареалом іншого розселення. Алани докорінно змінили етнополітичну ситуацію у Північному Причорномор'ї 236–239 рр. та призвели до дестабілізації у Боспорському царстві й знищення останніх осередків пізньоскіфської культури у Тавриці. У III ст. алани заклали нові міста Сугдею (Судак) і Аравду (Феодосія), які стали їхніми важливими базами під час нападів гунів, а згодом, у IX ст., – угорських і печенізьких кочовиків. Гуни 375 р. завдали нищівного удару роксоланам і аланам. У цій боротьбі роксолани й алани користувалися своїми військовими базами (зокрема, в Сугдеї та Аравді) та перебували в Кримських горах, куди частина з них відступила під натиском ворога. Під час гунських війн частково алани рушили з гунами на захід, частина була відкинута на північ, частина – на південь. Візантійський імператор і письменник Константин VII Багрянородний (X ст.) засвідчує, що алани-сармати не тільки самі були незалежними, а й перешкождали хазарам мати зв'язок з Кримом. Поміж епархіями під зверхністю візантійського імператора Лева згадують «Аланію» під номером 62, а за Палеолога Старшого «Аланська митрополія» була під номером 74. Аланів згадують в історичних документах у Криму ще в XIV ст., коли там були «Аланські парафії».

Аланів вважають засновниками печерного міста Чуфут-Кале.

У XIII ст. у чорноморських степах з'явилася нова хвиля аланів, постали їхні поселення міського типу в Криму, проте незабаром вони загинули під ударами монголів.

Римляни

З середини I ст. н. е. у сферу інтересів Римської імперії входило все Причорномор'я, у тім числі й Крим. У I ст. уже нашої ери херсонесці, перебуваючи під впливом скіфів і сарматів, зверталися по допомогу до римлян. Херсонес став головним опорним пунктом Риму в Північному Причорномор'ї. Тут були розміщені римський гарнізон і флот. У II ст. у Херсонесі запанував спокій і порядок, розвивалось сільське господарство, рибні промисли, відбувались перебудова та укріплення міст. Водночас з виникненням нових поселень поширювалась римська культура. Проте зазначимо, що римські солдати і жителі міст тримались доволі відокремлено один від одного. У I ст. н. е. римські війська висадились і на Боспорі, хоча й перебували тут не надто довго. Боспорське царство також потрапило в залежність до Римської імперії, однак ця залежність була доволі умовною.

Римські фортеці виникали на всьому узбережжі від Херсонеса до Пантікапея. Найміцнішою з них була фортеця Харакс на мисі Ай-Тодор. Фортецю збудували на місці таврського укріплення. Її оточувала подвійна стіна, під прикриттям якої виникло невелике поселення. У фортецю провели навіть водопровід з гір з кришталево чистою водою.

Також римські фортеці збудували у Балаклаві, на горах Кішка, Аюдаг і Костель, у Судаку та інших містах узбережжя, у Центральному Криму. Невелика фортеця на місці пізньоскіфського укріплення Алма-Керман виникла в II ст. Про це свідчать факти археологічних розкопок – залишки житлового будинку і майстерні з виготовлення скла, римський посуд, римські монети часів імператорів Каракалли, Траяна і Деція.

Здебільшого римські фортеці були з'єднані між собою дорогами. Одна із них – Віа мілітаріс (Военна дорога) – збереглася і сьогодні. Вона з'єднувала Херсонес і Харакс, простягалась через перевал Шайтан-Мердвень і Байдарську долину. Потрібно віддати належне римлянам: під час їхнього перебування на півострові ліквідовано морське піратство і розбійництво на дорогах, південь півострова перебував у цілковитому спокої. Під охороною римської армії і флоту налагодили торгівлю з Римом. Причорномор'я і Крим стали постачальниками сільськогосподарської продукції, риби і солі в римські провінції.

Однак на початку IV ст. Рим вивів свої війська з Криму на власні кордони у зв'язку з натиском варварів. Практично всі фортеці зрівняли з землею. З відходом римлян закінчився період античності на півострові. А кримські міста і селища знову залишились без захисту від кочових тюркських народів, які в епоху Великого переселення народів переходили з азіатських степів на захід, в Європу.

Готи. Гуни

У II–III ст. н. е. з Балтики від гирла Вісли через Волинь на Україну переселився германський гото-гепідський масив. Готи і гепіди створили власну високу культуру, на якій відобразились римські впливи. Археологи пов'язують з ними відому черняхівську поліетнічну культуру, до складу якої входили і слов'яни (венеди), залежні від готів. Лише готські пам'ятки формують вельбарську культуру. Готи прийняли християнство, створили алфавіт і почали своє письмо (переклад Біблії). Вочевидь, жоден народ в історії Криму не викликав стільки суперечок в істориків, як готи. Одні заперечували будь-яку помітну роль готів в етногенезі місцевого кримського населення в ранньому середньовіччі. Інші, навпаки, стверджували, що готи були основним населенням Криму в цей період, недарма гірську Таврику і Південне узбережжя називали Готією.

Шведські історики довели, що прабатьківщиною готів був Скандинавський півострів, тобто область Вестерготланд, звідки вони приблизно на рубежі нашої ери переселились на протилежний берег Балтики, у русло Вісли. Пізніше, приблизно в 100–200 рр. н. е., готи рушили на південь і в III ст. досягли берегів Чорного моря.

Готи опинилися в Криму в процесі міграцій 252–266 рр. Близько 270 р. вони створили на території сучасної України власну державу – Готське королівство (Ойум). Найімовірніше, за мовою і культурою кримські готи були ближче до своїх сусідів остготів, що оселилися у Північному Причорномор'ї, ніж до вестготів. У Криму готи швидко захопили та асимілювали залишки скіфів і зайняли весь півострів, крім Херсонеса. Наприкінці III ст. вони взяли під контроль Боспорське царство, зберігаючи традиції військової демократії. Готи наймалися на службу до Римської імперії, брали участь у різних військових походах. Серед готів швидко поширилося християнство (православ'я). До середини IV ст. після занепаду Боспорського царства готи стали головною політичною силою на півострові. Близько 348 р. частина готів прийняла аріанство – течію раннього християнства. За правління конунга Германаріха Готська держава досягла найбільшого розквіту.

Після смерті Германаріха 375 р. готи зазнали нападу гунів. А 376 р. готський конунг Вінитар визнав зверхність гунів.

У роки панування гунів, а потім булгар і аварів у Північному Причорномор'ї (кінець IV–початок VI ст.) **кримські готи були своєрідним буфером між римським (візантійським) Херсонесом та азіатськими кочівниками.** З посиленням візантійського впливу в Криму на початку VI ст. готи вливаються в греко-візантійську громаду півострова, ймовірно, її військово-адміністративну складову, хоча, за повідомленнями Прокопія Кесарійського, основним заняттям готів у Криму було землеробство.

Процес асиміляції кримських готів тривав кілька століть. Останні епіграфічні дані про готів у Криму датовані IX ст., до того часу слово «гот» перетворилося на особисте ім'я (ймовірно, вказувало на походження). Назва «Готія» щодо **Південно-Західного Криму протрималася протягом усього Середньовіччя.** Зокрема, в XIII–XIV ст. генуезці називали свої володіння в західній частині Південного берега Криму Приморською Готією (*Gothia Maritima*). Також Готією часто іменували князівство, відоміше в історичній літературі як Феодоро. За словами мінорита Вільгельма де Рубрука, що мандрував 1253 р. з Константинополя до татар, на Південному узбережжі Криму були замки, в яких «було багато готів, мова яких германська (*teutonicum*)».

Готи перебували в Криму всього близько 125 років і, на противагу твердженню деяких німецьких і російських істориків про їхнє велике значення на Сході Європи, не залишили по собі особливого впливу на місцевих автохтонів. В етногенезі східних слов'ян, тим паче українців, готи не відіграли жодної ролі.

Гуни. У Причорномор'ї 375 р. з'являються племена гунів. Деякі вчені вважають їх кочовими племенами, вихідцями з Середньої Азії, інші – державним союзом слов'янських племен, які жили в Придніпров'ї. Гунів очолював каган Баламбер (Велимир). Зруйнувавши Пантікапей і міста на Боспорі Кімерійському (Керченській протоці), пересуваючись далі в Європу, потягли з собою частини готських, аланських та слов'янських племен. Гуни розпочали своїм рухом Велике переселення народів.

Першим європейським народом, підкорений гунами, були алани. Перемігши аланів, гуни увійшли у володіння остготської «держави Германаріха» і розгромили її. Основний їхній масив обійшов Азовське море з півночі, а окремі загони через Боспор Кімерійський проникли в Крим. Однак гунська кіннота не завдала руйнівного удару Криму. Боспорське царство від вторгнення гунів не надто постраждало. Вдалося уникнути зіткнень з гунами і Херсонесу. Найбільше потрясінь зазнали сармати, алани і германці, які жили у передгір'ях. Одні із них пересе-

лилися у важкодоступні райони Головного пасма Кримських гір, інші отаборилися на підступах до Херсонеса.

За правління Аттіли (середина V ст.) держава гунів контролювала величезні простори від Рейну до Волги. І тільки після поразки в Каталаунській битві (451) гунів нарешті зупинили. Каталаунська поразка підірвала могутність їхньої держави. Після смерті 453 р. царя Аттіли його держава розпалася, а гуни поступово розפורшилися серед місцевих народів.

Християнство в Криму

Перші християни в Херсонесі і на Боспорі з'явилися на початку нашої ери. За історичними джерелами, в Крим з проповідною місією прибув апостол Андрій Первозванний. Андрія Первозванного вважають першим благовісником Євангелія Христового на землях України. Коли після зішестя Святого Духа апостоли кидали жереб, вирішуючи, куди кому йти проповідувати Христову віру, йому випала Скіфія, тобто землі сучасної України. Про благовіст апостола свідчать такі давні християнські письменники, як Іполіт Римський (III ст.), церковний історик Євсевій Кесарійський (IV ст.) та ін. У стародавньому літописі «Повість минулих літ» описано подорож Андрія Первозванного українськими землями. У Криму він відвідав Боспор, Феодосію, Сугдею, Херсонес.

У I ст. у Херсонес заслали четвертого Папу Римського Климента. Тут, за наказом переслідувача християнства імператора Траяна, його було втоплено з якорем на шиї за успішні проповіді серед міського населення.

Константин I Великий 313 р. надав християнству статус державної релігії Римської імперії. У цей період Риму належали колишні грецькі поселення Боспорського царства і Херсонес. Решту території Криму захопило в III ст. плем'я готів. Християнські місіонери вели серед готів доволі успішну місіонерську діяльність. Після легалізації християнства на території Криму виникли три єпархії – Боспорська (з центром у Пантікапеї, сучасне м. Керч), Херсонеська і Готська. Боспорський і Готський єпископи брали участь у Нікейському соборі 325 р. Єпископ Херсонеса Еферія підписав акти Константинопольського собору 381 р. Наприкінці IV ст. після розпаду імперії на Західну і Східну, Крим опинився у сфері інтересів Константинополя.

У IV ст. на теренах України відомі Скіфська, Готська, Херсонеська (Корсунська), Боспорська єпархії.

Скіфська єпархія (IV ст.) існувала до IX ст. включно. Центром було м. Томи (Фракія). Під управлінням єпархії перебували землі так

званої Малої або Давньої Скіфії. Глава єпархії був учасником Першого Вселенського собору 325 р.

У IV ст. в Криму виникла самостійна Готська (Готфська) єпархія. Учасником Константинопольського собору 381 р. був готський єпископ Ульфїля, який переклав Святе Письмо готською мовою. У той час Готська держава займала терени Північного Причорномор'я.

Відома Херсонська (Корсунська) єпархія з центром у Херсонесі (м. Севастополь). Єпархія виникла у Херсонесі Таврійському за царювання імператора Діоклетіана після прибуття 310 р. в Тавроскіфію від Єрусалимського патріарха Гермона місіонерів – єпископів Василя і Єфрема. Існувала до XV ст. включно.

Християнство розвивалося й у Боспорській державі. На Нікейському соборі 325 р. був присутній єпископ Теофіл з Боспору. Об'єднання християнських громад у Боспорську єпархію відкриває новий період християнізації Криму. Однак тривалий час ця єпархія залишалася нечисленною і слабкою організацією на далекій окраїні греко-римського світу. Християнізація у цей період відбувалася доволі повільно. Про це свідчить обмежена кількість християнських написів і поступове впровадження християнського похоронного обряду в некрополях боспорських міст. На Боспорі досі археологічно не засвідчено жодного християнського храму IV–V ст. Боспорська єпархія, ймовірно, до початку VI ст. об'єднувала територію всієї Боспорської держави і мала, за візантійською аналогією, чітку структуру. До 451 р. вона була автокефальною, а потім увійшла в Понтійський діоцез, підлеглий Константинопольському патріарху.

Провідну роль у завершенні процесу християнізації Боспору відіграла Візантія, яка на початку VI ст. приєднала боспорські землі до своїх володінь та провадила державну політику християнізації широких мас населення, яскравим свідченням якої стало будівництво у боспорських містах християнських храмів, у тому числі й базилік. На підставі матеріалів із некрополя Боспору можна констатувати, що правляча верхівка, а також грецькомовне міське населення до початку VI ст. уже прийняли християнство. Відбулася зміна й поступове спрощення поховальних конструкцій і зникнення поховального інвентарю з поховань. Це пов'язано, насамперед, з певними світоглядними змінами, зумовленими поширенням християнської ідеології. У цей період Боспор став великим релігійним центром. На азіатській стороні Боспору засновано три нові єпископальні кафедри. Однак постійні варварські набіги наприкінці третьої чверті VI ст. призвели до занепаду Боспору і запровадження правління візантійського дуки Херсонеса.

У Херсонесі 655 р. помер святий Мартин I, Папа Римський, засланий сюди візантійським імператором за засудження монофелітства.

До Криму у VIII ст. переселилося з Малої Азії чимало іконошанувальників, переслідуваних іконоборцями, що прийшли до влади. Кількість епархій збільшилась до п'яти, були створені Сугдейська (з центром у Судаку) і Фульська (місцезнаходження невідоме) епархії.

Фульську епархію у списках епархій Константинопольського престолу вперше згадують у VIII ст. Об'єднання Фульської епархії із Сугдейською 1156 р. та поділ її в XVI ст. поміж Кафською та Готською епархіями свідчать, що центр Фульської епархії міг бути на місці Старого Криму, який постав у XIII–XIV ст. на перетині торговельних шляхів, що вели до Судака та Кафи.

У 720–730 рр. Візантія заснувала в Криму Готську митрополію, підпорядковану Константинопольському патріарху, з центром у Доросі (Мангупі). Єпископа Уніла для митрополії висвятив сам Іван Златоуст. До цієї митрополії входили епархії, що були на території Хазарського каганату. Згодом, коли напруження між каганатом та Візантією зросло, хазари почали дещо агресивніше ставитись до християн. Після приходу в Крим татар місцеве православне населення стало почуватися вільніше. Готська митрополія розвивалась, однак не поширювалась за межі Кримського півострова.

Здебільшого жителі Гірського Криму – нащадки греків, готів, аланів, вірменів – хоча й втратили мову предків, однак зберегли християнську віру. До найдавніших християнських храмів у Криму належить печерна церква в Тепе-Кермен (*тепе* – вершина, горб; *кермен* – фортеця). Залишки фортеці є в Качинській долині, приблизно за 2 км від сіл Машине і Кудрине. Цю фортецю-замок збудували в V–VI ст. н. е.

Зазначимо, що херсонесці неохоче приймали нову віру, яка остаточно укріпилась у місті лише в VII ст. Водночас населення Гірського Криму швидше й охочіше сприйняло її, передусім готи.

Саме в цей час тут споруджено чимало храмів і монастирів, насамперед на Південному березі і в горах. На жаль, здебільшого ці монастирі не збереглися до нашого часу. На цей період припало життя двох кримських святих – Іоанна Готського (?), Партеніт – бл. 791 р., Амастрида) і Стефана Сурозького (бл. 700 р. – після 787 р.), відомих своєю релігійною, просвітительською і політичною діяльністю. Мощі обох захоронені в Криму.

У VIII–IX ст. християнство почало активно поширюватись на давньоруській (українській) території. Коли 861 р. проповідники Кирило і Мефодій перебували в Корсуні (Херсонесі), вони там знайшли

«Євангеліє» і «Псалтир», написані «руськими буквами», і християн, що розмовляли «по-руськи» (давньоукраїнською мовою). Відомо, що під час перебування в Херсонесі Кирило розпочав пошуки мощей Климента. Підтриманий місцевим духовенством, він здійснив своєрідну морську експедицію. Після тривалого часу мощі знайшли на одному з островів і урочисто поклали до церкви Св. Апостолів. Частину мощей Кирило залишив у Корсуні, а частину переніс до Рима в дар Папі Адріану II. Тепер мощі зберігають у Базиліці Святого Климента у Римі.

Східний літописець Ібн-Хордадбег у другій половині IX ст. оповідав про руських купців, що були християнами.

На початку X ст., згідно з Церковним статутом православних кафедр, у Криму діяло 5 єпархій: Готська, Херсонська, Боспорська, Сугдейська і Фульська. До речі, під 61-м номером зазначена єпархія з назвою «Русь». Так само й у списку православних єпархій, укладеному в середині X ст. за часів правління василевса Константина VII Багрянородного, під номером 60 також значиться єпархія «Русь».

Відомо з літопису, що після походу на Корсунь 988 р. князь Володимир привіз до Києва «на благословення собі» мощі св. Климента і його учня Фіва. В Україні з найдавніших часів Климента шанували як Святого. До монгольської навали мощі перебували в Десятинній церкві. Київська Русь того часу ще не мала своїх святих, і це були перші християнські святині на нашій землі. Про велике вшанування цієї святині свідчить факт хіротонії 1147 р. Київського митрополита Клима (Смолятича), українця за походженням.

Частина мощей Климента є в Інкерманському Свято-Климентіївському монастирі в Криму. Чесна голова святого Климента зберігається в Києво-Печерській лаврі. На гербі м. Інкермана зображено Климента I, що нагадує про зв'язок цього святого з Херсонесом.

У Херсонесі 988 р. прийняли християнство український князь Володимир і його дружина; згодом князь охрестив киян та Україну. Надалі, коли Візантійська держава розпалася, а в Таврику ринули орди кочових язичників, могутні християнські общини продовжували існувати передусім у містах і князівстві Феодоро, а також навіть збільшувалися з появою на півострові італійських колоній і переселення сюди вірмен, які прийняли християнство ще 301 р. (їхнє віросповідання близьке до католицизму). Доволі багато вірменських храмів збереглося у Феодосії. Найбільший з них – монастир Сурб-Хач під Старим Кримом.

Папа Іоанн XXII 1318 р. заснував католицьку Кафську єпархію на чолі з францисканцем Джеронімо. У Воспоро (Керч) і Херсонесі створили єпархію 1332 р., у Чембало (Балаклава) – 1357 р.,

а в Солдайї (Судак) – 1365 р. До XV ст. у Кафі було близько 20-ти католицьких церков і два монастирі.

Після завоювання Криму 1475 р. турками-османами більшість православних єпархій на півострові об'єднали в єдину Готську митрополію Константинопольського патріархату. Центр митрополії в той час був у монастирі Панагії (Свято-Успенський монастир) під Бахчисараєм. До неї також приєднали Херсонеську єпархію.

У XVII ст. до Готської митрополії приєднали Кафську єпархію. Готсько-Кафську митрополію, що перебувала у складі Константинопольського патріархату, утворили 1678 р.

Після смерті 1786 р. останнього митрополита Готського і Кафського Ігнатія влада Російської імперії розформувала митрополію (в неканонічний спосіб), а її парафії передала у підпорядкування Єкаторинославської єпархії РПЦ. Остаточо Готсько-Кафську митрополію російський уряд ліквідував 1788 р.

Станом на 1 січня 2013 р. в АР Крим зареєстровано такі православні організації: УПЦ МП (532), УПЦ КП (44), УАПЦ (10). Кількість релігійних організацій УГКЦ – 9, РКЦ – 13.

2.3. Середні віки

Візантія

Значення Візантійської імперії для світової історії є колосальним. «Золотим містком» між стародавньою історією та новим часом називають її вчені. Візантія зберегла у «темні століття» раннього середньовіччя досягнення античної культури та, поєднавши їх з ідеалами християнства, передала сусіднім народам.

На місці давньої грецької колонії (поліс Візантій) римський імператор Константин I Великий 330 р. заснував Константинополь – нову столицю Римської імперії. За назвою «Візантія» історики дали згодом назву Східній Римській імперії. Проте самі візантіяни називали себе ромеями (римлянами), а свою державу ромейською – спадкоємицею традицій Римської імперії, хоча, на відміну від справжніх римлян, які розмовляли латиною, самі «ромеї» спілкувалися грецькою мовою.

Часом появи Східної Римської імперії, або Візантії, вважають 395 р., коли імператор Феодосій Великий поділив імперію між своїми

синами. Під час варварських завоювань хитрі константинопольські імператори зуміли врятувати свої володіння і спрямувати варварів на землі Західної Римської імперії. Тоді, коли Західна Європа лежала в руїнах, Візантійська імперія міцніла і розквітала.

Візантія була багатонаціональною державою. Тут проживали греки, слов'яни, араби, вірмени, сірійці, фракійці, іллірійці, представники інших народів. Однак усі вони, прийнявши православну віру, грецьку культуру і візантійську державу, ставали «ромеями».

Історія Криму в середньовіччя тісно пов'язана з Візантією і візантійцями.

У VI ст. до володінь Візантії увійшла і південна частина Криму. Херсонес став головною базою візантійського господарства на півострові, тут розмістили візантійський гарнізон. Однак, незважаючи на це, місто зберегло певну самостійність. Після того, як у першій половині VI ст. колишнє Боспорське царство увійшло до складу Імперії, перед ромейською адміністрацією постала проблема забезпечення надійного зв'язку між Боспором та Херсоном – головною військово-морською базою Візантії у Тавриці. Враховуючи постійну небезпеку нападів гунів, що кочували у кримських степах, єдиним вільним шляхом сполучення залишався морський уздовж Південного узбережжя півострова, а найбільш надійним та швидким засобом пересування був корабель. Для забезпечення сполучення між Херсоном і Боспором візантійській адміністрації необхідно було створити низку корабельних стоянок у найзручніших для базування суден бухтах Південного узбережжя Таврики. Військово-інженерне забезпечення візантійських гаваней полягало у зведенні приморських фортифікацій. Ці укріплення будували на скелях і пагорбах, звідки добре візуально контролювали основні перевали Головного пасма Кримських гір (Ангар-Богаз, Гурбет-Дере-Богаз, Кебіт-Богаз, Ескі-Богаз), через які з часом проклали стратегічно важливі шляхи від гаваней на узбережжі вглиб півострова. Відстань, на якій розташовували оборонні споруди, була достатньою, щоб подавати сигнали вогнем і димом, удень та вночі, у сухопутному та морському напрямках.

Візантійський історик Прокопій Кесарійський, описуючи будівельну діяльність адміністрації Юстиніана I (527–565) у Тавриці, повідомив, що імператор «спорудив там і два укріплення, так звані Алустон (Алушта) та Горзувіти (Гурзуф)». Для оборони і захисту місцевого населення від кочівників на гірських перевалах Головного хребта споруджували так звані довгі стіни, а також додаткові укріплення, які називали печерними містами. Візантія активно підтримувала будівництво цих оборонних споруд.

З VIII ст. в Криму почали будівництво укріплених замків – ісар, що тюркською мовою означає стіна, укріплення, замок.

Наприкінці VII ст. значну частину Таврики захопили хазари. Могутнє царство хазар було вже не настільки сильним, щоб запобігти візантійському впливу в Південно-Західній Тавриці. Херсонес та кілька інших фортець залишились візантійськими. Дві могутні держави того часу – Візантійська імперія і Хазарський каганат – були зацікавлені у політичній рівновазі, яка протрималася до IX ст. У цей час Хазарський каганат послаблювався і Візантія поступово відновлювала свої позиції в Криму.

У IX ст. на політичну арену вийшла нова держава – Київська Русь-Україна. Частина Керченського півострова ввійшла до складу Тмутараканського князівства під керівництвом українських князів. Українські купці стали частими гостями на півострові, невеликі торгові центри з'явилися в різних містах Криму. В період з IX до XIII ст. в Криму відбувалися набіги печенігів, половців, а згодом і татар; водночас Візантія вела бої з різними завойовниками.

Землі Візантії, захоплені хрестоносцями 1204 р., назвали Латинською Романією і поділили на: Латинську імперію (або власне Романію) зі столицею в Константинополі та залежні від неї держави хрестоносців на Балканах, володіння Венеції, Генуї та ордену іоаннітів.

На завойованих землях латиняни запровадили західноєвропейські порядки за французьким зразком. Імператор був лише першим серед інших сеньйорів. По всій Романії з'явилися рицарські замки, селяни втратили особисту свободу. Новим константинопольським патріархом став католик. Повної заміни всього духовенства та зміни церковних обрядів за римським зразком латиняни не проводили, розуміючи, що це викличе опір візантійців.

У XIII ст. зв'язки Візантії з Кримом практично припинились. Однак у цей період у Південно-Західній Тавриці з різних народів склалася єдина етнічна спільнота, яка перейняла грецьку мову, прийняла християнську віру, візантійську культуру та отримала назву «кримські греки». Саме вони становили основну масу населення князівства Феодоро, яке до 1475 р. було центром грецької культури та православ'я на кримській землі.

Країна Дорі

У V–VI ст. у західній частині Гірського Криму сформувалась область Дорі, яка з 527 р. була володінням Візантійської імперії (залежала від Херсона). Тут проживало мішане міщанське населення: кримські готи, алани, нащадки тавроскіфів, греки, вірмени, караїми та інші. На початку VIII ст. хазари підпорядкували своїй владі увесь Кримський півострів, за винятком Херсона. Тож область Дорі увійшла до складу Хазарського каганату. Впродовж 720–730 рр. була створена окрема Готська єпархія православної церкви. Близько 786 р. відбулося антихазарське повстання у Доросі. У 830-х роках на Крим почали нападати мадяри, які призвели до відходу хазар у другій половині IX ст. Цим скористалася Візантія, яка згодом повернула свій вплив на увесь південь Кримського півострова, у тому числі на область Дорі.

Візантійський історик VI ст. Прокопій Кесарійський у трактаті «Про будівлі» писав про гірську Таврику та її населення: «готи, які в військовій справі досвідчені і в землеробстві достатньо вмілі. За першою вимогою імператора вони зобов'язані давати три тисячі воїнів. Населена ними країна Дорі лежить на височині, але вона не кам'яниста і не суха, навпаки, земля дуже хороша і приносить найкращі плоди. Імператор у цьому краї не побудував ніде ні міста, ні фортеці, він поступив по-іншому. Довгими стінами загородивши проходи, навколо де тільки ця місцевість, як йому здавалось, була легко прохідною, він позбавив готів від турбот про напад. Такими були його справи тут».

З того часу минуло півтори тисячі років, однак однозначного трактування цих текстів не існує і сьогодні. Хто становив основну частину населення в горах – готи? Чи під цим іменем розуміли усіх аборигенів? Що це за «довгі стіни»? І, зрештою, де в Криму була розміщена «країна Дорі»? Суперечки з цих питань тривають досі.

Роль готів у житті середньовічної Таврики, як бачимо, була значною, якщо в візантійських джерелах її називають Готією. Сьогодні неможливо чітко визначити етнічний склад населення в горах. Готи займали вищі щаблі в ієрархії місцевого населення. Хоча ми кажемо «готи», але розуміємо, крім них, місцевих греків, сармато-аланів, нащадків таврів, скіфів та ін.

Питання про «довгі стіни» і локалізацію «країни Дорі» насправді пов'язані між собою. Сьогодні існують такі два основні погляди.

Перший – під «країною Дорі» з центром у Доросі (Мангуп) розуміли гірську Південно-Західну Таврику, а під «довгими стінами» загалом – ланцюг «печерних міст».

Другий – «країна Дорі» була на Південному узбережжі Таврики, а «довгі стіни» – це справжні стіни, складені з каменю, які доповнювали природний гірський ланцюг. Залишки цих стін і сьогодні збереглися на перевалах та гірських проходах Головні гряди – від Привітного і Карабі-Яйли на сході до Батилимана на заході.

Правда прихована десь посередині. Тим більше, що залишки оборонної стіни VI ст. знайдені в долині неподалік від Мангупа; є згадки про стіни, що перегороджують гірську долину під Бахчисараєм. Отож, виявляється, що «печерні міста» – лише ланка єдиного ланцюга природних укріплень і природних перешкод, завдяки яким візантійці та їхні союзники захищалися від зовнішньої небезпеки. Ланцюгів таких мінімум, два: один уздовж Внутрішньої гряди, другий – Головної гряди, вони захищали безпосередньо фортеці і поселення на узбережжі.

Ці невеликі фортеці на узбережжі («ісари») у значній кількості з'явилися у VI–X ст. Частина з них виростала на базі ще таврських укріплень. Серед них Алупка-ісар, Ореанда-ісар, фортеці на Ай-Тодор, Кагель, Аюдаг, скелі Айя та ін.

Фортеці були феодальними замками, навколо яких існували відкриті поселення.

Узбережжя було доволі густозаселене, хоча великих поселень, порівняно з Мангупом і Ескі-Керменом, не зафіксовано. Із найзначніших – Алустон, Горзувіти, укріплені монастирі в Партеніті та в Ласпі. У XIII ст. французький посол до монгольського хана Гільом де Рубрук писав, що між Херсоном і Судаком «існує 40 замків і майже кожен з них має власну мову, серед якої і німецька». На жаль, значну частину «ісарів» зруйнували і про них знають значно менше, ніж про «печерні міста».

Мережа доріг зв'язувала поселення Південного берега з «печерними містами». Гірські перевали, перегорожені «довгими стінами», у мирний час перетворювались у відроджені торговельні шляхи. Тому доволі чітко вимальовуються контури «країни Дорі», тобто всієї Південної Таврики – від Сугдеї до Херсонеса, а не лише узбережжя.

Стосовно Дороса зазначимо, що дороського пана згадують в історичних документах як одного з керівників антихазарського повстання у VIII ст. разом з Іоанном Готським – єпископом Готії. В X ст. вперше згадано назву Мангуп. Далі – найтаємніший період його історії. Зрештою, з кінця XII ст. до 1475 р. тут існувало князівство Феодоро з однойменною столицею на горі Мангуп.

Тмутараканське (Руське) князівство

Давньоруське (українське) князівство X–XI ст. з центром у місті Тмутаракані розташоване на Таманському півострові і частково на Керченському. Його утворили внаслідок колонізації Північного Причорномор'я східнослов'янські племена (сіверяни).

На думку більшості істориків, князівство увійшло до складу Київської держави після розгрому Хазарського каганату 965 р. Вперше його згадують у літописі від 988 р., коли Володимир Великий передав князівство своєму синові Мстиславу. Після переможної війни з братом Ярославом Мудрим 1024 р. Мстислав разом з Чернігівським одержав і Тмутараканське князівство. Це об'єднання тривало формально аж до кінця існування Тмутараканського князівства. Для Київської держави воно слугувало не тільки міцним стратегічним пунктом, а й важливою торговельною колонією та вікном на Близький Схід.

Після смерті князя Мстислава (1036) князівство опинилося в складі об'єднаної держави Ярослава Мудрого, а після його смерті (1054) перейшло до його сина – чернігівського князя Святослава, який посадив на Тмутараканський престол свого сина Гліба. Тмутараканське князівство 1064 р. захопив князь-ізгой Ростислав Володимирович, внук Ярослава Мудрого, і правив ним з недовгою перервою до 1067 р. Греки боялись зростання могутності цього князівства, тому отруїли Ростислава. До Тмутаракані повернувся Гліб Святославич, який правив князівством з 1068 р.

Згодом почалась міжусобна війна за це князівство між синами чернігівського князя Святослава Ярославича, в яку втрутилися половці, хазари і греки. Князь Олег 1083 р. повернувся з хазарського полону і за допомогою грецьких військ удруге заволодів Тмутараканським князівством, однак 1094 р., здобувши батьківську спадщину Чернігів, уже не повернувся до Тмутаракані. Після 1094 р. князівство більше не згадували.

Мешканці Тмутараканського князівства (русини, адиге-касоги, греки, алани, вірмени) займалися рибальством, виноградарством, ремеслами, торгівлею.

Унаслідок міжусобної боротьби князів за Тмутаракань і посилення тиску половців князівство втратило зв'язок з іншими українськими землями. Деякі історики припускають, що князівство існувало ще деякий час під владою половців, а потім і під владою Візантії – до XIII ст., коли його остаточно знищили татари.

Хазари

Хазари – це напівкочовий тюркський народ, що з'явився у Південно-Східній Європі після відходу гунів (V ст.) і проіснував до XI ст. На початку VII ст. вони створили свою державу – Хазарський каганат, на чолі якого стояв управитель – каган. Столиця його – Ітиль – була на нижній Волзі.

До кінця VII ст. вплив хазар поширився по всьому Північному Причорномор'ї, в тому числі в Криму. Наприкінці VIII ст. вони захопили майже весь півострів, крім Херсона. Під протекторат кагана потрапила майже вся кримська Готія. У Сугдеї був намісник хазарського кагана – тудун, а також доволі великий хазарський гарнізон. До речі, багато зі слов'янських народів до створення Київської Русі сплачувало данину хазарам. Також хазари неодноразово воювали з київськими князями.

На Південному березі хазари оволоділи низкою візантійських поселень і фортець – Алустоном, Ламбатом, Партенітом, Алупкою та Горзувітою. Фрурію у Горзувіті було зруйновано та спалено, після чого фортеця запустилася. Однак могутнє царство хазар усе ще було не настільки сильним, щоб подолати візантійський вплив на південному заході Таврики. Херсонес і кілька фортець на Південному березі залишались візантійськими. В гірських районах, захоплених хазарами, постійно тліли антихазарські настрої, неодноразово переростаючи у повстання. В історичних документах згадують одне з них у VIII ст., керівником якого був Іоанн Готський – єпископ Готії.

Дві величезні держави того часу – Візантійська імперія і Хазарський каганат – були зацікавлені у визначеному політичному балансі, тому відкритих військових сутичок практично не траплялося, хоча дуже часто візантійські і хазарські фортеці на Південному березі стояли одна проти іншої.

На початку VIII ст. серед хазар (Північний Дагестан) поселилися євреї з Ірану та Візантії. Під їхнім впливом частина хазар перейшла на іудаїзм, однак тільки на початку IX ст. каган Обадія проголосив іудейську віру без талмуда державною релігією. Близько 735 р. на Хазарський каганат напали араби з халіфату і які примушували провідну верству перейти на іслам. Зі свого боку Візантія намагалась насадити в Хазарії християнство, місійну подорож серед хазар відбув у 860–861 рр. Кирило–Константин. За допомогою візантійських місіонерів у Хазарському каганаті створили митрополію і сім єпархій. На території Хазарського каганату мирно співіснували іудаїзм (провідна верства),

іслам і християнство, а також язичництво, поширене серед слов'янських племен. Хазари відіграли визначну роль у поширенні християнства на Україні ще до хрещення Володимиром.

Унаслідок походів Святослава 965 р. і його сина Володимира 981–988 рр., після створення Тмутараканського князівства, Хазарія вже не оговталася і поступово втрачала свої землі на берегах Чорного та Азовського морів. Син Володимира Святославича Мстислав за допомогою флоту, надісланого візантійським імператором Василем в Азовське море 1016 р., розгромив хазарське військо і взяв у полон хазарського воєначальника Георгія Цуло, який підтримав антивізантійський заколот у Херсонесі. Хазарія втратила весь Крим. Залишки хазар наприкінці X ст. зосередилися в кримських містах, а 1079 р. захопили в Тмутаракані князя Олега Святославича, що воював з великим київським князем Всеволодом. Хазари вбили брата Олега, а самого князя віддали в Константинополь. Олег Святославич 1083 р. повернувся в Тмутаракань і знищив усіх хазар. З цього моменту хазар більше не згадують у джерелах.

Однак чимало хазар, що прийняли іудаїзм, залишилось у Криму. Існує версія, що караїми – це нащадки хазар. У будь-якому випадку, нащадків могутнього народу ще тривалий час відзначали в середньовічних джерелах, а італійці навіть у XVI ст. називали півострів Хазарією.

Печеніги і половці

У середині X ст. хазар у Криму змінили печеніги.

Печеніги – об'єднання тюркських та інших племен (уперше згадані у VIII ст.; востаннє етнонім «печеніги» виявлено в угорських джерелах кінця XIV–початку XV ст.). У 890-х роках печеніги переселились у північно причорноморські степи включно до гирла Дунаю, витіснивши звідти інші племена, зокрема, найчисленніше – угрів.

На початку X ст. печеніги почали проникати у Крим. У степовій частині їхню присутність визначають за археологічними даними аж до кінця XI ст.

Войовничість печенігів, схильність до пограбувань використовували візантійці, які намагалися відволікти їх від походів на володіння імперії в Криму, насамперед на Херсонес, нацьковуючи на сусідів.

Щоб утримати за собою роль арбітра серед сусідів, печеніги 914 р., 968 р. і 972 р. входили в союз з Візантією, 944 р. – з Руссю, та й з іншими державами, проте завжди проти одного з колишніх союзників.

Печенізький каган Куря 972 р. розбив на Дніпровських порогах військо князя Святослава, що поверталось з походу на Візантію, і вбив самого князя. Небезпека з боку печенігів минула для Русі 1036 р., коли князь Ярослав розбив їх уцент під Києвом.

Під натиском половців печеніги покинули Русь і перейшли через Дунай на візантійські землі. Від печенізької небезпеки Візантію врятував несподіваний прихід половців, що 1091 р. допомогли імператорові цілковито розбити печенігів. Після чергової поразки 1122 р. печеніги зовсім зникли як самостійний елемент, розпорошившись у половецькому та болгарському елементах.

Половці (кипчаки, куни, кумани або комани) – тюркські кочові племена, расово споріднені з печенігами, які на зламі X і XI ст. заселяли південну частину Середньої Азії. Витісняючи тюрків, половці у середині XI ст. кочували, займаючи Чорноморські степи.

Половці зберегли поділ на орди і родові клани, нерідко ворогуючи між собою. Як раніше хазари зробили степ на час свого володарювання безпечним для торгових караванів, так і кипчаки намагались відіграти таку ж роль, щоправда, не дуже вдало, оскільки, на відміну від Хазарії, Куманія так і не стала державним утворенням.

Якщо пам'яток перебування в Криму печенігів порівняно небагато, то половці залишили помітніший слід. Землі на околицях Євпаторії – місця для зимівлі половців. Тут були табірні стоянки, які поступово обросли кладовищами. Мова половців була мовою міжетнічного спілкування в степах: її добре розуміли і в кочових таборах, і в приморських торгових містах (Ялті, Херсонесі та ін.).

Щасливі часи для половців закінчилися в 20–30-х роках XIII ст. з вторгненням у Східну Європу монголо-татар. Чимало їх поселилося в Закавказзі, частина пішла на Русь, дехто – на Балканський півострів, в Угорщину і Малу Азію.

Доля половців, що залишилися в Причорномор'ї, була різною. Багато їх загинуло під час першого нападу монголів. А у північно-західній частині Причорномор'я половецьке населення було адаптовано завойовниками. Тут сформувався тюркський мовний етнос, відомий з XIV ст. як ногайці. Хоча половці були розгромлені, їхні культурні надбання використали татари. Панівна верства татар перебрала від половців мову, багато прикмет і звичаїв і, зрештою, внаслідок подружніх зв'язків цілковито асимілювалася. Половці, зі свого боку, у другій половині XIII ст. і першій половині XVI ст. прийняли разом з татарами іслам.

Князівство Кирк-Єр. Князівство Ескі-Кермен. «Темний» період в історії Криму (XI–XII ст.)

Кирк-Єрське князівство (кінець XII ст. – 1299 р.; князівство Сорок Замків) – держава в передгірській частині Південно-Західного Криму; ймовірно, існувала там з раннього середньовіччя до захоплення її 1299 р. татарським родом Яшлау (Яшлав). Столиця – місто Кирк-Єр (сучасніша назва Чуфут-Кале). Площа території – близько 1 000 км². Мова – грецька, аланська, кримськоготська. Форма правління – монархія. З півдня князівство межувало з князівством Феодоро (а до його виникнення, ймовірно, з Ескі-Керменським князівством). Основним населенням Кирк-Єрського князівства були алани. Правляча династія і знать князівства доволі рано прийняли православ'я. З територією князівства часто асоціюють Фульську єпархію, а столицю Кирк-Єр – з містом Фули.

Фульська єпархія існувала в цих місцях з VIII ст., перетворена в архієпархію у IX ст., про що свідчить запис під номером 36 у статуті візантійського імператора Лева VI. У XII ст. Фульську єпархію об'єднали з Сугдейською в Сугдею-Фульську. Населення колишнього князівства залишалося, здебільшого, християнським до виселення в Приазов'я 1778 р.

Назва Кирк-Єр пізнішого тюркського походження, історична назва столиці не збереглася. Ядром держави були фортеці, що виникли в Гірському Криму між VI і X ст.: Кирк-Єр, Бакла, Тепе-Кермен та ін.

Наприкінці XII ст. Кирк-Єр став центром невеликого князівства (площа території – менше 1 тис. км²), яке згодом потрапило у залежність від Кримського улусу Золотої Орди. Найімовірніше, князівство не стало більш-менш централізованою державою (можливо, ще меншою мірою, ніж Феодоро), а було союзом удільних князів, вірогідно, залежних від доординських тюркських володарів Степового і Передгірного Криму.

Після захоплення Кирк-Єра військами еміра Ногая 1299 р. в історії з'явилися бей Яшлау. Історикам відомі дві версії подій. За однією, дещо поширенішою, бей Яшлавський був воєначальником Ногая і керував штурмом міста. За іншою, Яшлау – місцевий можновладний рід, і, можливо, правитель Кирк-Єра доординського часу. Отже, рід Яшлау, потрапивши в залежність від Золотої Орди, ще деякий час, ймовірно, володів князівством, хоча почалася його ісламізація: 1346 р.

у Кирк-Єрі побудували мечеть. Після участі ханів Кримського, Манкопського і Кіркельського у битві на Синіх Водах 1363 р. князівство, очевидно, цілковито втративши самостійність, стало частиною Орди і його більше ніде не згадують.

Татарська орда хана Едигея зруйнувала місто 1399 р. Район Кирк-Єра до кінця існування Кримського ханства входив до бейлику Яшлау.

Князівство Ескі-Кермен (кінець XII ст. – 1299 р.) – держава в передгірській частині Південно-Західного Криму. Столиця – місто Ескі-Кермен. Площа території – близько 100 км². Мова – грецька, аланська, кримськоготська. Форма правління – монархія. Історія князівства Ескі-Кермен подібна до історії князівства Кирк-Єр (детальний опис – у параграфі 6. 1. «Печерні міста і монастирі»).

Про «темний» період, на жаль, не збереглося достатньо письмових свідчень, отож відновити хронологію подій доволі складно. Спробуємо все ж зробити це, оскільки події тих «темних» століть відіграли дуже важливу роль в історії півострова та у формуванні його етнічного складу.

Це був період своєрідного безчас'я. Таврика на якийсь час залишилась поза інтересами великих держав.

Хазарський каганат уже перестав існувати. Київська Русь відрізана від Таврики половцями, Тмутараканське князівство практично випало зі сфери її впливу.

Візантія постійно вела війни з різними ворогами. Її зв'язки з півостровом слабшали, а в XIII ст., після взяття хрестоносцями Константинополя і розвалу Візантійської імперії, остаточно обірвались. Політичний вплив Трапезундської імперії тут мінімальний. Скориставшись цим, у Крим почали проникати венеціанці та генуезці. Вони засновували невеликі торгові факторії, а потім і великі порти – фортеці на узбережжі. Поступово прибираючи до рук усю морську торгівлю, вони ставали господарями в багатьох прибережних поселеннях.

До того часу на південному заході Таврики вже склалася з нащадків різних народів єдина етнічна община, яка перейняла грецьку мову, православно-християнську віру і візантійську культуру. Почали зміцнюватися окремі князівства на чолі з князями-топархами. Найбільшими із них були князівство Феодоро з центром у Мангупі і Кирк-Єрське князівство з центром в Кирк-Єрі (Чуфут-Кале). Могутніли й інші кримські міста, якими правили місцеві князі, з переважним грецьким населенням – Сугдея і фортеці Південного берега.

У той час на півострів масово мігрували вірмени. Рятуючись від набігів турків-сельджуків, персів і туркмен, вони перебирались у Крим,

доволі щільно розселялись у передгірській частині сходу півострова й у великих містах: Кафі, Сугдеї, Феодоро та ін. Займались вірмени здебільшого сільським господарством, ремеслами і торгівлею. Релігійним і культурним центром вірмен став монастир Сурб-Хач, розміщений неподалік від Солхата.

Тоді ж із Візантії і Хазарського каганату у порівняно спокійну Таврику перебралась доволі велика кількість євреїв. Вони селились тут і раніше, ще з II ст. до н. е., проте в середньовіччя питома вага єврейського населення, передусім у великих генуезьких містах Кафі та Судаку, значно зросла. Займались вони, здебільшого, торгівлею і ремеслами.

З'явилися в Криму і караїми. На відміну від ортодоксальних іудеїв, вони не визнавали Талмуду і зберігали вірність Торі. На півострові вони розселялись спочатку в Солхаті, Кирк-Єрі і Мангупі. Головним містом караїмів поступово став Чуфут-Кале, хоча караїмські общини з часом з'явилися майже в усіх кримських містах. За етнічною належністю здебільшого караїми не були євреями, мали тюркські корені.

Монголо-татари

Перший набіг на Таврику монголо-татари здійснили 1223 р.

Початок утворенню Монгольської імперії поклало об'єднання монгольських племен під проводом Чингіс-хана 1206 р. Після смерті Чингіс-хана (1227) держава була поділена між його чотирма синами (Джучі, Джагатаєм, Толуєм, Угедеем) – Чингісидами. Кожен отримав улус, юрт (простір для пасовищ) та інгул (частину данини).

Проти кипчацьких ханатів Північного Причорномор'я 1223 р. вирушила армія Джучі. Тоді ж відбувся перший похід татар на Крим. Його повторили 1239 р. Того разу кипчаків перемогли остаточно, а Крим перейшов під контроль нової адміністрації. Разом із нечисленними монгольськими командирами на півострів прибули маси тюрків (яких монголи підкорили раніше), близьких за мовою та культурою до кипчаків, що мешкали у Криму. Частина кримських кипчаків пішла зі степів до гір, поповнивши тамтешнє населення, а частина асимілювалася з новоприбульцями: так продовжився давній процес формування місцевого кримського тюркомовного етносу – кримських татар.

Монголо-татари (татари) – багатоплемінний конгломерат азійських кочівників, об'єднаних під владою монгольських ханів. В етнічному плані серед них переважали тюрки. Переслідуючи половців, з якими

вони вели воєнні дії, татари вторглися на півострів, захопили і пограбували Сугдею (Судак). Ці події ознаменували новий етап історії Криму.

Історична довідка

Для розуміння етнічної історії кримських татар необхідно з'ясувати історію вживання терміна «татари». Вперше його згадують у старотюркських Орхонських пам'ятках VIII ст. для визначення північно-східних монгольських племен; означає він «іноплемянник». Деякі історики та етнографи вважають, що слово «татари» виникло від китайського «татані», яке в перекладі означає «об'єдную». Як доводять дослідники, у XIII ст. Чингіс-хан у процесі боротьби за створення феодальної держави більшу частину татар знищив, а решту (близько 5 тис.) розподілив серед монгольських племен. Плем'я «татари» як етнічна одиниця перестало існувати. Населення нової держави Чингіс-хан вимагав називати «монголи», що означає «божественний», «срібний». Однак сусідні народи, як і раніше, називали їх татарами. Отже, орда Чингіс-хана мала дві назви: «татари» і «монголи».

На Русі (Україні) і в Західній Європі населення Золотої Орди, а згодом Кримського, Казанського, Астраханського, Сибірського ханств називали татарами. Етнічний «татари» до 20-х років XIX ст. використовували для тюркомовного населення Поволжя, Криму, Кавказу і Закавказзя. Потім з'явилися самоназви: азербайджанець, карачаєвець, балкарець, кумик, ногаєць, казанський татарин, кримський татарин та ін.

Згідно з науковою термінологією відомого російського дослідника Л. М. Гумільова, татари становили невелику частину тюркського суперетносу, що посував у XIII ст. у Східну Європу, назву якого запозичили деякі інші тюркомовні народи. Її ми простежуємо в різних літописах східнослов'янських народів XIII–XIV ст., зокрема, у Лаврентіївському літописі (20-ті роки XIII ст.).

Значну плутанину в розуміння історії тюркомовних народів Південно-Східної Європи вносять терміни «монголо-татари» або «татаро-монголи». Їх увели в науковий обіг 1823 р.

А ось погляд на походження кримських татар відомого історика, етнографа Агатангела Кримського: «Татари» – ненаукова назва для тих мусульмансько-турецьких (тюркських) народностей, котрі живуть у Криму, на Волзі (казанці, астраханці та ін.), у Сибіру, Кавказьких краях. Та треба пам'ятати, що найдавніше ім'я «татари» визначало монголів (не тюрків). Так звалося монгольське коліно, що до нього належав завойовник Темучін Дженгіз-хан, не тюркське звичайно».

Протягом XIII ст. татари ще декілька разів нападали на Крим, погрожуючи пограбувати міста Східного Криму – Солхат, Сугдею і Кафу. Тут, на сході півострова, вони оселялися, спочатку лише на зимівлю, а потім розселялися в степах і передгір'ях. Кожен із семи улусів (родів) займав чітко визначену територію – бейлик – під керівництвом улусбея. З часом із бейликів склався Кримський юрт Золотої Орди, який постійно поширював свою владу на півострові (крім Кримського, були ще Астраханський і Казанський юрти).

У середині XIII ст. татари захопили Солхат, який став політичним, а потім і релігійним центром Кримського юрта й одержав назву Кирим. Тут перебував намісник золотоординського хана в Криму. З підкорених жителів півострова – греків, вірмен, українців та інших – татари збирали данину. Були обкладені даниною і генуезькі портові міста. Крім того, на невеличких ринках генуезьких міст татари продавали захоплених під час набігів полонених.

З початку XIV ст. татари почали поступово захоплювати землі в південно-західній частині Криму. Розгрому підлягали не лише генуезька Кафа, а й міста Південно-Західного Криму: Ескі-Кермен, Херсонес і Кирк-Єр. Лише Мангуп залишився непідкореним, хоча і залежним від татар.

Першим татарським поселенням на південному заході півострова став Ескі-Юрт (район сучасного залізничного вокзалу в Бахчисараї). Поступово татари розселялися не лише по передгір'ю, а й у горах; відбувався процес їхнього переходу до осілого землеробства. Кирк-Єр став центром бейлика, а потім і ядром Кримського ханства.

У середині XIV ст. в Золотій Орді розпочалась внутрішня міжусобна боротьба. Крим також неодноразово ставав ареною боротьби за утвердження авторитету того або іншого хана. Зокрема, 1347 р. полки хана Джанібєка вели військові дії проти генуезьких колоній у Криму. Італійці в Кафі успішно оборонялись, а серед нападників спалахнула чума. Щоб перемогти ворога, золотоординці за допомогою катапульта почали закидати в місто трупи померлих від чуми. Згодом на чуму почали хворіти захисники, які були змушені покинути фортецю і втікати в Італію. Разом з ними в Західну Європу потрапила й хвороба, спричинивши епідемію чуми, яка забрала мільйони життів. Цей випадок можна вважати першим у світі використанням чуми як бактеріологічної зброї.

Тривалий час боротьбу з ханом Тохтамишем за владу в Золотій Орді вів хан Мамай, володар Солхату й околиць. Після поразки в Куликівській битві Мамай втік у Кафу. Тут його вбили місцеві татари. Цим вони сподівалися відвести від себе гнів Тохтамиша, який став ханом Золотої Орди. Поховали Мамаю з почестями. Могильний курган

під назвою «Шах-Мамай» і сьогодні височіє між Феодосією і Старим Кримом.

Наприкінці XIV ст. багато міст і сіл півострова зруйнував хан Едигей, ставленик середньоазійського еміра Тимура, який вів у той час непримиренну боротьбу з Золотою Ордою.

Кримський юрт до кінця XIV–початку XV ст. вивільнився від впливу Золотої Орди. До середини XV ст., коли Орда значно ослабла, почалась серйозна боротьба між татарськими ханами за контроль над її окремими частинами, унаслідок якої першим ханом незалежного Кримського ханства став Хаджі Герей, онук Тохтамиша. Заручившись підтримкою Литви і Туреччини, він розгромив інших претендентів із Орди, зламав опір генуезців, пережив інтриги беїв, перш ніж остаточно утвердився на ханському престолі і став засновником династії Герейів, які правили Кримом наступні 350 років. Хаджі Герей переніс столицю Криму з м. Кирим у м. Кирк-Єр, а згодом Менглі I Герей – у Салачик, а Сахіб I Герей – у Бахчисарай.

Взаємовідносини між татарами і корінними жителями Криму поступово стали добросусідськими. На землях татарських феодалів іншомовне населення – греки, вірмени, караїми та інші – органічно необхідний елемент. У захоплених татарами містах – Солхаті, Кирк-Єрі та інших – зберігалось поліетнічне населення. Постійно відбувалася асиміляція прибулих татар і місцевого християнського населення. З одного боку, татари переймали спосіб життя, навички ремесла, сільськогосподарські традиції, деколи й християнську віру культурніших місцевих жителів; з іншого, – простежувалося отатарення корінного населення, що виражалося у поширенні тюркської мови, а потім й ісламської віри. Так формувався етнос, який згодом отримав назву кримські татари.

Іслам у Криму

У домонгольський період (VII–XIII ст.) іслам у Причорномор'ї поширювався здебільшого внаслідок поступової ісламізації різних тюркських племен і народів. Першими мусульманство прийняли правителі Хазарії, що у VIII ст. запровадила свій протекторат над значною частиною Криму. Проте хазари головно залишались язичниками, а їхня знать і кагани, після тривалих вагань між ісламом, християнством та іудаїзмом, вибрали іудаїзм. Уже на початку IX ст., коли каган Обадій

перейшов в іудейську віру, Хазарський каганат остаточно випав з ареалу ранньої мусульманської цивілізації. Новий імпульс тюрко-мусульманська культура Криму отримала в X–XI ст. від половецько-кипчацьких кочових племен, що рухались від берегів Волги та Уралу у східно-європейські, причорноморські степи, захоплюючи й північну частину півострова. В XII–XIII ст. у середовищі перших мусульман Криму створено першу пам'ятку кримськотатарської мови – словник «Кодекс Куманікус».

Розвиток ісламу в Криму пов'язаний з приходом монголо-татар 1223 р. Татари, що прийшли в Крим, були язичниками. Проте вже в другій пол. XIII ст. іслам у Криму почав поширюватися. У XIV ст., за часів хана Узбека (1312–1342), іслам набув статусу державної релігії Кримського ханства. Звернемо особливу увагу на обставини, що дають змогу зрозуміти значення ісламського чинника у кримськотатарській історії та культурі. Насамперед це доволі ранне (принаймні для європейського контексту) проникнення ісламу. По-друге, це наявність двох шляхів мусульманського впливу: з півдня і з півночі – із сельджуцької Туреччини і з Великого степу з його кочовими ордами та державними структурами, уламками стародавнього Тюркського каганату. По-третє – це традиційне співіснування у Криму різних релігій. Іслам у Криму ніколи не насаджували силою. Правителі Кримського ханства (Золотоординського улусу), а згодом і переважна маса населення прийняли його добровільно й не заважали своїм сусідам сповідувати християнську, іудейську чи будь-яку іншу віру, поклонятися вогню або язичницьким божествам.

Спочатку нова релігія поширювалася серед знаті і лише потім проникла в широкі верстви населення кочівників-скотарів. Іслам у Криму був сунітського спрямування і проник сюди із Малої Азії від турків-сельджуків.

Мусульманським центром у Криму в той час став Солхат. Уже в другій половині XIII ст. тут збудували перші мечеті. Одна з них, споруджена 1288 р., сьогодні є найстарішою мечеттю Криму.

У 1314 р. тут побудовано мечеть Узбека, а потім добудовано медресе (мусульманське духовне училище) та кілька мечетей і монастирів.

У Солхаті проживали духовні судді – кадії, учені-богослови, мулли, шейхи, тобто вищі релігійні ієрархи.

Поступово адміністративний центр зі Старого Криму перенесли до Кирк-Єра, а потім до Бахчисарая. Услід за ними туди перемістили і релігійний центр, збудували мечеті, а також найбільше в той період духовне мусульманське училище – Зинджирли-медресе. Зинджирли-

медресе збудував 1500 р. кримський хан Менглі I Герей. Медресе мало надати престижу вченості новій резиденції ханів – на противагу медресе хана Узбека в покинутому ними Солхаті. Це – найстаріша збережена будівля навчального закладу в Україні, єдине вціліле медресе Криму (околиці Бахчисарая, поряд із мавзолеєм Хаджі Герей).

До кінця XV ст. практично все тюркське населення півострова стало мусульманським. Цьому сприяло і те, що Кримське ханство потрапило в залежність від Османської імперії, де іслам відіграв важливу роль у всіх сферах життя. Відставати від метрополії було неможливо. У всіх кримських містах з XV до XVIII ст. будували численні мечеті. Серед них – мечеті Кебір Джамі у Сімферополі, Джума Джамі у Євпаторії, Тохтали Джамі, Хан Джамі у Бахчисарая, Аджи-бей у Судаку, Муфтій Джамі у Феодосії та багато інших. Тільки у Бахчисарая налічували 32 мечеті.

У Євпаторії збудували мусульманський монастир (Текіє дервішів) – єдиний з тих, що зберігся у Криму. Унікальну пам'ятку кримськотатарської архітектури датують XVI–XVIII ст. Конкретних даних щодо часу спорудження монастиря не збереглося. Деякі історики вважають, що Текіє дервішів – одна з перших на території Криму культових споруд Османів. «Текіє дервіш» означає притулок дервішів (у перекладі з перської дервіш означає жєбрак). Дервішество бере початок з Індії. Текіє монастир мандрівних мусульманських ченців.

На цей період у Криму запроваджують змішане духовно-адміністративне управління. Муфтій, глава духовного управління, перебував за державним рангом відразу після хана. Далі йшли кадії – духовні судді, що розглядали й цивільні справи.

Генуезці та венеціанці. Князівство Феодоро

У другій половині XIII ст. на Південному узбережжі Криму греків змінили італійські торговельні республіки – Генуя і Венеція. Хрестові походи відкрили для них доступ на ринки Сходу. Уже в XIII ст. генуезці і венеціанці отримали дозвіл від візантійських імператорів відвідувати Константинополь і торгувати на Чорному морі. Константинополь 1204 р. завоювали хрестоносці, і на місці Візантійської імперії була створена Латинська імперія. Візантійську імперію відновили лише 1261 р. за сприяння Генуї. Нова Візантійська імперія надала генуезцям та венеціанцям право вільного плавання у Чорному морі.

Природно, що між Венецією і Генуею розгорнулася боротьба за контроль над кримськими портами. Навіть постійна загроза татарських набігів не могла зупинити італійців.

Генуезькі колонії у Північному Причорномор'ї (колонії *Генуезької Газарії*) – укріплені торгові центри генуезьких купців у XIII–XV ст. Розширюючи сферу торгових операцій після хрестових походів і борючись проти своєї суперниці Венеції, Генуя, що прагнула за підтримки Візантії монополізувати торгівлю на Чорному морі, 1266 р. домоглася від ставленика Золотої Орди в Криму Мангу-хана передачі їй у володіння Кафи (сучасна Феодосія), що стала згодом центром її колоній.

Одночасно **венеціанці** влаштувались у грецькому місті Солдайї (Судак). Семирічна війна за сфери впливу між Венецією і Генуею почалася 1292 р., у ній **Венеціанська республіка зазнала остаточної поразки**. А 1299 р. італійські держави уклали вічний мир. Генуезці стали єдиними володарями морських комунікацій Північного Причорномор'я і Кримського півострова.

Генуя заволоділа грецькими містами Кримського узбережжя, у тому числі Херсонесом. Генуя здобула 1357 р. Чембало (сучасна Балаклава), 1365 р. Солдайю (сучасний Судак), витіснивши звідти венеціанців. Виникли нові колонії Генуї: Воспоро (на території сучасної Керчі) та ін. У Тані (Азов) мали свої квартали і генуезці, і венеціанці.

У колоніях жили українці, греки, італійці, вірмени, татари, косоги та інші народи. До кінця XIV ст. вони заволоділи чорноморською торгівлею. Через свої опорні пункти у Причорномор'ї генуезькі купці вели посередницьку торгівлю. Вони продавали зерно, сіль, шкіри, хутро, віск, мед, ліс, рибу, ікру з причорноморських районів, сукно – з Італії і Німеччини, олію і вино – з Греції, прянощі, коштовні камені, мускус – з країн Азії, слонову кістку – з Африки і багато інших товарів.

Важливе значення мала торгівля полоненими (українцями, черкесами, аланами), купленими у татарських ханів і турецьких султанів. Генуезькі колонії були добре укріплені, у фортецях стояли гарнізони (залишки кріпосних споруд збереглися в Балаклаві, Судаку, Феодосії). Геную підтримували союзницькі стосунки із золотоординськими ханами, які формально були верховними володарями території колоній, однак надавали генуезцям повне самоврядування, зберігаючи владу лише над підданими ханів. Генуезька піхота 1380 р. брала участь на боці Мамаєв в Куликовській битві. Проте колонії неодноразово потрапили під напад і розорення з боку ханів (1299, 1308, 1344–1347, 1396–1397). Генуезці за договором з татарами 1381 р. отримали у власність Південний берег Криму. Там утворили «капітанство Готія», підпорядковане консулату Генуезької республіки в Кафі (Феодосії). До «капітанства» увійшли і колишні візантійські фортеці Gorzuvity Горзувіти та Алустон. У

Горзувітах генуезці зруйнували все, що їм заважало, а ті споруди, що залишились, реконструювали. Після реконструкції обороноздатність фортеці зростає і вона ще упродовж століття була одним з оборонних пунктів «капітанства Готії».

Найбільшою колонією була Кафа – розвинений центр ремесел. У часи розквіту на початку XV ст. тут налічували близько 8 000 будинків, мешкало близько 70 000 осіб, що для часів середньовіччя – велика кількість. Після падіння Візантії 1453 р. Генуя поступилася чорноморськими колоніями своєму банку Сан-Джорджо. Міжнародне становище колоній погіршилось: посилювався військово-політичний тиск Кримського ханства, Османської імперії; загострилися відносини з князівством Феодоро в Криму.

Подаємо перелік Генуезьких колоній у Криму в середині XV ст. (рис. 2):

- Кафа – Caffa (Феодосія);
- Чембало – Cembalo (Балаклава);
- Солдайя – Soldaia (Судак);
- Алустон – Lusta (Алушта);
- Горзувіти – Gorzuvity (Гурзуф);
- Воспоро – Vosporo (Керч);
- Джаліта – Jalite (Ялта).

КРИМСЬКИЙ ПІВОСТРІВ

(сер. XV ст.)

Рис. 2. Кримський півострів усередині XV ст.

Отже, наприкінці XIV–на початку XV ст. Генуя утвердилася на всьому Південному узбережжі Криму, безпосередньо підступивши, а подекуди й захопивши володіння князівства Феодоро. Мангупські князі вважали генуезців загарбниками. Боротьба між феодоритами і генуезцями тривала протягом усього XV ст. Генуезькі колонії, завойовані османськими військами під командуванням паші Гедика Ахмеда, 1475 р. увійшли до складу Османської держави.

Князівство Феодоро (Теодоро, грец. *Θεοδόρο*), або **Готія** (грец. *Γοθία*) – середньовічна держава, що існувала з кінця XII ст. у південно-західній частині Криму. Площа території – близько 3 тис. км². Кількість населення – близько 150–200 тис. осіб. Мови – кримськоготська, грецька, кипчацька.

Упродовж 1204–1223 рр. – протекторат Трапезундської імперії; 1223–1360 рр. – залежність від Золотої Орди. Близько 1362 р. князівство Феодоро відновило незалежність. Однак відразу було змушене вести війни із торговими факторіями генуезців (найбільші – 1422–1423 та 1433–1441 рр.).

Готи, які вціліли у гірській частині Криму, разом з тутешніми аланами, частиною грецького населення, яке відійшло в гори з району Судака, утворили своє окреме князівство. З Трапезунду 1140 р. в Херсонес заслали візантійського чиновника Костянтина Гавраса з вірменського аристократичного роду. Його звинувачували у спробі організувати в Трапезунді окреме князівство, що він і реалізував у Криму, створивши окреме князівство Феодоро з центром у Мангупі. До кінця XII ст., користаючи з послаблення Візантії, Гавраси поширили володіння Феодоро Чорноморським узбережжям від Балаклави до Алушти, а на півночі – до р. Качі. В князівстві Феодоро після Костянтина Гавраса правили його нащадки: Василь (XIV ст.), Дмитрій (1362–1368), Стефан (1380–1402), Олексій I (1402–1434), Олексій II (1434–1444), Іван (Олубей) (1444–1460), Ісаак (1471–1475), Олександр (1475).

Феодоро – держава, яку можна зачислити до Візантійської цивілізації. Територія князівства здебільшого збігалась із Готською єпархією у Криму. Столицею князівства було м. Мангуп (Феодоро), яке виникло близько IV ст. і у VI–X ст. мало назву Дорос (було центром візантійської області Дорі). З X ст. місто вперше згадують під назвою Мангуп. Близько XIII ст. воно стало адміністративно-політичним центром князівства, яке виокремили зі складу візантійських володінь у Таврії й часто називали Феодоро. У руських (українських) джерелах мало назву Мангуп. У Феодоро жили нащадки тавроскіфів, сарматоаланів, кримських готів, греки та караїми. Офіційною та найуживанішою мо-

вою була грецька, релігією – православ'я. Головні заняття населення – землеробство, виноградарство і скотарство. У містах (Феодоро, Каламіта, Ескі-Кермен) розвивалися ремесла (гончарство, обробка металів, шкіри та ін.). Підтримувало політичні, економічні й культурні зв'язки з Константинополем, Херсонесом, Трапезундом, Молдовою, а з XIV ст. – з Сугдеєю (Судаком). Після занепаду Херсонеса у XIV ст. Феодоро посіло його місце в Криму. Князівство вело тривалу боротьбу проти татар і генуезців. Правитель Феодоро Олексій I збудував 1427 р. у гирлі р. Чорної фортецю і торговельний порт Авліта (Каламіта, сучасний Інкерман), а в 1433 р. тимчасово (до 1434 р.) здобув генуезьке місто Чембало (нині Балаклава). Після падіння Константинополя 1453 р. князі Феодоро вважали себе спадкоємцями Візантійської імперії. Війська турецького султана 1453 р. захопили Константинополь, чітко визначивши свої домагання на Крим. Морський шлях, що зв'язував чорноморські колонії Генуї з метрополією, опинився під контролем турків. Перед загрозою турецької агресії генуезці створили союз з князівством Феодоро, однак це вже не врятувало ні тих, ні інших.

Політичне становище князівства Феодоро було непростим. Перебуваючи у ворожому оточенні (татари та італійці постійно зазіхали на його територію), феодорити були змушені маніпулювати між цими двома силами, часто шукаючи союзників. З цією метою укладали династичні шлюби між представниками мангупського княжого роду та знатними людьми Трапезундської імперії, Валахії, Московського царства. Великого значення надавали зміцненню православної віри, яка консолідувала населення князівства, отож, будували нові і відроджували старі храми.

Феодорити, змушені розраховувати на власні сили, розвивали сільськогосподарське виробництво, ремесла, зводили нові та укріплювали старі фортеці. Наприклад, для протидії проникненню Генуї углиб півострова на Південному узбережжі будували фортеці, які дублювали генуезькі – на деякій відстані від них і від узбережжя. Прикладом таких пар можна вважати фортеці Чембало і Камара, верхня і нижня Ореандські фортеці, фортеця Панеа і фортеця на г. Кішка, Гурзуфська фортеця і Гелінкая поблизу Краснокам'янки, Алуштинська фортеця і Фуна та інші.

Турецьке вторгнення 1475 р. перервало розвиток князівства Феодоро.

У липні 1475 р. військо Османської імперії на чолі з візиром Гедик-Ахмет-пашею підійшло до столиці феодоритів і почало її облогу із застосуванням важких гармат, вогонь яких був спрямований на ділянку оборони в яру Гамам-Дере. Здобути місто вдалося лише у грудні 1475 р. Розлючені опором захисників турки вчинили різанину, про яку свідчать масові поховання мешканців Мангупа. Останній феодоритський князь

Олександр та його родина потрапили у полон. Самого князя та його родичів-чоловіків, окрім наймолодшого, стратили у Стамбулі, жінок віддали в султанський гарем. Мангуп увійшов до османських володінь у Криму і став центром кадиліка. Зважаючи на його географічне положення (близькість до Бахчисарая і віддаленість від Кафи), султани надавали кримським ханам та їхнім підданим особливі права на території кадиліка. Зокрема, хани використовували Мангуп як скарбницю та в'язницю. В османський період історії Мангуп швидко перетворився на невелике поселення, життя в якому тривало завдяки османському гарнізону та караїмській громаді. Втім турки реконструювали укріплення фортеці (1504) і спорудили кілька мечетей. На Мангуп 1629 р. напав загін запорозьких козаків, які втрутилися в боротьбу за ханський престол між представниками роду Гереїв. А 1774 р., коли Мангуп був переданий до складу Кримського ханату, з фортеці пішов османський гарнізон. Мангуп остаточно занепав, коли місто покинули караїми (1792).

Отже, на початку XV ст. на невеликій території Криму існувало три порівняно незалежних державних утворення – Кримське ханство, князівство Феодоро, Генуезькі колонії. Причому кожне із них відрізнялося від сусідніх за етнічним складом, панівною релігією, заняттям населення, геополітичними відносинами та ін. Незважаючи на це, доволі тривалий час вони мирно співіснували, хоча й не виявляли особливих симпатій, або відкрито ворогували між собою.

Для татар Генуезькі приморські колонії були ринком збуту захоплених у набігах полонених, а також коней, худоби, джерелом придбання всіляких заморських товарів і зброї, своєрідним вікном у світ. Крім того, колонії платили татарам високу данину, а численні купці – торгові мита. Отже, татарам існування Генуезьких колоній на півострові було вигідне, недарма ж вони заохочували їхнє розширення. Теоретично татари могли захопити і знищити генуезькі поселення, проте це було б рівносильно вбивству курки, що несе золоті яйця.

Водночас, Генуя мала чималі фінансові прибутки від сусідства з татарами, передусім від работоргівлі.

Кримське ханство та Османська імперія

Кримське ханство (крим. *Qırım Hanlığı* – держава кримськотатарської династії Гереїв, самоназва – **Кримський юрт** (крим. *Qırım Yurtu*)) існувало впродовж 1449–1783 рр. Займало територію Криму, степів Північного Причорномор'я в межиріччі Дністра і Дону, а також землі Північної

Кубані. Хаджі I Герей за підтримки польського короля Казимира IV 1449 р. оголосив незалежність ханства від Золотої Орди (1427 р., 1433 р., 1441 р. – невдалі спроби закріпитися при владі). Він переніс резиденцію з Солхата (нині Старий Крим) до Салачика (околиці пізнішого Бахчисарая) і започаткував ханську династію Герейів. Під час походу османської Туреччини на Крим 1475 р., коли султан Мехмед II завоював Генуезькі колонії Північного Причорномор'я, кримська правляча династія в особі Менглі I Герейя визнала владу османського султана (1478). За договором між турецьким султаном і кримським ханом статус ханства визначили як автономію у складі Османської Порти. Договір передбачав призначення турецьким султаном кримських ханів з роду Герейів і зобов'язував їх на першу вимогу Стамбула виступати зі своїм військом проти ворогів.

Турки полонили Менглі I Герейя, який намагався учинити їм опір. Хан провів три роки під арештом у Стамбулі, а потім його повернули на престол під умовою визнання вищості Туреччини над Кримом (утім, це не означало втрати Кримом суверенітету). Після десятиліть завзятої боротьби 1502 р. Менглі I Герей розгромив останнього ординського хана й оголосив, що приймає на себе його титул хакана – хана над ханами, іншими словами – стає спадкоємцем престолу Джучі (старший син Чингіс-хана, засновник Золотої Орди). Отже, статус адміністративного центру в долині Чурук-Су підвищився ще раз: відтепер столиця Криму стала (принаймні, номінально) столицею величезної імперії, що простягалася від прикаспійських пісків до уральської тайги. З багатьох причин Криму так і не вдалося насправді підкорити собі колишні ординські володіння.

Менглі I Герей та його спадкоємцю Мехмедові I Герейові, вдавалося втримувати практично рівноправні відносини з султанами. Однак після загибелі Мехмеда I Герейя, під час кризи, що виникла в Криму, турецькі султани суттєво посилили свій вплив на кримські внутрішні справи. Якщо Менглі I Герейя 1478 р. та Мехмеда I Герейя 1523 р. лише затверджував Стамбул, то 1524 р. Туреччина вперше призначила хана в Криму. Ним став Саадет I Герей, який ще за життя батька оселився в султана.

Саадет I Герей застосовував у державному житті Криму турецький досвід: наприклад, організував за турецьким зразком придворний штат, бажаючи усучаснити державну структуру ханства відповідно до високих стандартів османської традиції управління. Також він модернізував армію: доповнив кримське військо артилерійськими частинами, запросивши з Туреччини фахівців у цій галузі. Саадет I Герей намагався

ввести в Криму і турецький принцип єдиновладдя монарха, проте у кримських умовах, де беї мали величезну владу в державі, йому не вдалося успішно здійснити свою програму.

Кримська правляча династія тримала у васальній залежності кочовиків Ногайської, Буджацької, Єдисанської, Перекопської орд.

Кримське ханство зазнало сильних руйнувань під час російсько-османської війни 1735–1739 рр.; у 1774 р. отримало незалежність унаслідок чергової поразки Османської імперії від Росії; а 1783 р. анексоване Російською імперією.

Історична довідка

Предки турків – туркмени – почали переселятися з Середньої Азії на територію Туреччини близько 1000 років тому, асимілюючи корінне населення, представлене греками на заході (Іонія, Каппадокія), а також курдами і вірменами на сході (Кілікія). До складу турецького народу також увійшли яничари, яких комплектували з хлопчиків балканських народів, а також з українців.

Османська імперія (Оттоманська імперія; тур. *Osmanlı İmparatorluğu*) – офіційна назва держави, заснованої 1299 р. султаном Османом I у Малій Азії. З 1453 р. столиця – Стамбул (колишній Константинополь). Основу держави спочатку становили турки. Держава османських султанів існувала від 1299 до 1923 р. У Європі Османську імперію часто називали Оттоманською імперією, Високою (блискучою) Портою або просто Портою. В період розквіту в XVI–XVII ст. держава охоплювала Анатолію, Близький Схід, Північну Африку, Балканський півострів і прилеглі до нього з півночі землі Європи. Анатолія (Мала Азія), у якій розташована сучасна Туреччина, у давнину була колискою багатьох цивілізацій. Турки-сельджуки, які з'явилися тут в XI ст., були першою хвилею тюркських завойовників, і саме вони почали поступове тюркське завоювання земель, якими до цього володіла Візантія, асиміляцію її грецького населення та засвоєння її культурної спадщини. Спадкоємицею перших тюрків-завойовників стала Османська імперія, яка завершила завоювання Візантії взяттям 1453 р. Константинополя.

З 1470-х років Османська імперія почала освоювати Північне узбережжя Чорного моря: 1475 р. захопила італійські колонії на півдні Криму – Кафу (Феодосію), Чембало (Балаклаву), Каламіту (Інкерман), Сугдею (Судак), Боспоро (Керч). Кримське ханство 1478 р. визнало зверхність турків.

На території Генуезьких колоній і князівства Феодоро утворили турецький військово-адміністративний орган – санджак, поділений на кадилики. Керівник санджаку турецький паша мав резиденцію в Кафі. Тут постійно дислокувався великий турецький гарнізон. Гарнізони також були в Мангупі, Інкермані, Балаклаві, Судаку. Крім того, у стратегічно важливих місцях степової частини півострова турки побудували фортеці: Ор-Капу на Перекопському перешийку, Арабат поблизу Арабатської стрілки, Гьозлеве (Євпаторія), Єні-Кале на березі Керченської протоки.

Степова і передгірна частини півострова залишилися під контролем Кримського ханства.

За Менглі I Герая, енергійного та активного, територію, підконтрольну Кримському ханству, постійно розширювали залучаючи землі, що входили до складу Литовського князівства і Великої Орди.

Унаслідок грабіжницьких нападів до складу Кримського ханства в середині XVI ст. увійшли значна частина Північного Кавказу, Приазов'я, майже все Північне Причорномор'я, а суміжні країни вимушені були виплачувати кримському ханові щорічну данину. При цьому всі військові походи здійснювали в загальному руслі політики імперії Османів.

У внутрішній політиці кримські хани були самостійніші. Проте постійна невизначеність з призначеннями і зміщеннями ханів (здебільшого вони гинули насильницькою смертю), інтриги і палацові перевороти не сприяли зміцненню державної влади та її стабільності. Проте ханство розвивалося. Столицею його з 1532 р. став Бахчисарай. Тут побудували прекрасний ханський палац, звели мечеті, медресе, дюрбе (мавзолеї) знатних татар, інші будови. Місто стало не тільки адміністративним, а й культурним, економічним центром ханства. У ньому проживало понад 25 тис. осіб. Крім татар, тут жили нащадки місцевого середньовічного населення (їх називали греками), караїми, вірмени.

Великим містом Криму, як і раніше, була Кафа – великий порт, торговий і ремісничий центр з багатонаціональним населенням. Тут проживало від 70 до 100 тис. осіб.

2.4. Нові часи

Кримське ханство і козацька Україна

У Густинському літописі від 1447 р. повідомлено про початок руйнівних наїздів кримських татар на Україну. Головною їхньою метою було здобуття живого ясиру – полонених. Напади здійснювали чи не щорічно, однак особливо руйнівними були наїзди 1471, 1479, 1535–1536, 1562, 1592, 1595 рр. Полонених гнали до Криму, звідкіля через невільницькі ринки їх розвозили по всій Османській імперії. За мінімальними оцінками, до Криму протягом XV ст. було забрано 200 тис. українців, XVI ст. – 350 тис., у першій половині XVII ст. – 300 тис. осіб. І так тривало аж до останнього нападу 1769 р. під проводом Кирич Герей. Це були акції справжнього геноциду проти українського народу. Тяжкі людські втрати, нескінченні людські драми стали важкою трагедією для українського народу, на століття отруїли його ставлення до мусульманських сусідів півдня.

Чорний шлях – один зі шляхів, яким у XV–XVII ст. кримські ординці здійснювали грабівницькі напади на Правобережну Україну, Поділля, Буковину, Галичину і Польщу. Від Перекопу Чорний шлях пролягав запорозькими степами між верхів'ями річок Інгулець, Інгул і Тясмин, повертав на захід і розходився на три відгалуження. Одне з них – Кучманський шлях – проходило посеред Поділля в напрямі м. Бар і поблизу Тернополя з'єднувалося з Чорним шляхом. Північне відгалуження пролягало неподалік Корсуня, Богуслава, Лисянки, Жашкова, Тетієва; південне – поблизу Шполи, Тального, Умані, Дашева. Поблизу Липовця обидва відгалуження з'єднувалися. Далі Чорний шлях пролягав на захід у напрямі Хмельника, Тернополя, Львова, Любліна і Варшави.

Уже 1482 р. татарський хан Менглі I Герей здійснив перший великий напад на Київ. Лише полонених головно з Волині татари вивезли до 100 тис. осіб. Литва і Польща не змогли організувати будь-якого відчутного опору цій агресії, отож, південний кордон Великого Князівства Литовського було відсунуто подалі від Чорного моря. У 1484 р. татари вдруге напали на Київ. Під час нападів вони не тільки грабували й руйнували села, а й брали в полон тих, хто не встиг сховатись або не міг чинити опору. Найсильніших чоловіків використовували на галерах, земляних і будівельних роботах. Деякі працювали

в землеробстві. Сотні тисяч українців продавали в рабство у містах Криму.

Складні історичні колізії призводили до того, що частина українців, потрапивши в неволю, приймала іслам. Серед вихідців з України, які прийняли іслам, найвідомішою є Настя Лісовська – Роксолана (1505–1561). Вона стала дружиною і політичним радником султана Сулеймана Пишного. Досі у Стамбулі стоїть її мавзолей – дюрбе. Авторитет Роксолани був таким значним, що навіть після її смерті зберігався вплив при султанському дворі її доньки Мигрімаг та онуки Айше Гумашаг. Син Роксолани Селім став султаном. У XVII ст. дружин-українок мали ще три султани – Осман II, Ібрагім та Мустафа II. Українка Турхан-султан, дружина султана Ібрагіма, є матір'ю султана Мегмеда IV.

На захист України та її людності від татарських нападів стало у XVI–XVII ст. українське козацтво – Запорозька Січ.

На початку XVII ст. (1601–1624) козаки під проводом гетьмана П. Сагайдачного здійснили низку морських походів проти Туреччини та Криму: 1607 р. вони зруйнували Кафу і Перекоп; 1616 р. – Синоп і Кафу; 1621 р. козаки на чолі з П. Сагайдачним спільно з польським військом перемогли турків під Хотинном.

Проте взаємини України і Кримського ханства були значно складніші. Геополітичне становище України та Криму і міжнародна політична ситуація пов'язали їх спільними інтересами. Кримське ханство неодноразово намагалось визволитися з-під Туреччини. Зокрема, 24 грудня 1624 р. Крим уклав союзний договір з гетьманом М. Дорошенком проти Туреччини. У травні 1628 р. М. Дорошенко, виконуючи умови договору про взаємодопомогу між Запорозьким військом і Кримським ханством, очолив похід козаків на Крим для допомоги ханові Мехмеду III Ґерею та калзі Шагіну Ґерею, які вели боротьбу проти ставленика Туреччини Джанібєка Ґерея. У цьому поході М. Дорошенко загинув під Бахчисараєм (1628); пізніше татари, примирившись між собою, примусили козаків покинути Крим. Місце поховання М. Дорошенка невідоме; можливо – на одному з християнських (грецьких) цвинтарів Бахчисарая.

Татарські напади на українські землі тривали й далі, проте козацькі ватажки П. Павлюк і Д. Гуня (1637–1638) користалися з допомоги татар у боротьбі проти Польщі. Союз Кримського ханства з козаками значною мірою виник під час Хмельниччини. Коли Польща 1647 р. уклала військовий союз з Московією, проти Кримського ханства, кримський уряд став на бік українців у боротьбі проти Польщі.

Гетьман Б. Хмельницький перед повстанням 1648 р. уклав союз з Туреччиною і кримським ханом Іслам III Ґереєм (1644–1654); татарське військо відіграло важливу роль у перемогах козаків над Польщею, зокрема під Корсунем 1648 р. і Зборовом 1649 р. Однак татарська допомога була непевна й дуже дорого коштувала Україні. Це виявилось вже під Зборовом, коли хан примусив Б. Хмельницького укласти договір з Польщею на невідгідних умовах. Ще гірше було під Берестечком (1651), коли хан зрадив гетьмана, залишивши його напризволяще, унаслідок чого козаки зазнали поразки. Під Жванцем (1653) хан знову примусив Б. Хмельницького примиритися з Польщею. Було зрозуміло, що в інтереси кримської політики не входила цілковита перемога України й утворення сильної держави Війська Запорозького. До того ж, відступаючи з України, татари забирали в неволю багато людей та плюндрували міста і села. Це змусило Б. Хмельницького шукати інших союзників і, зрештою, призвело до Переяславської угоди з Московією (1654).

Кримський хан спробував відмовити гетьмана від союзу з Москвою, приславши до Чигирин Алкаса Когіту. Однак Б. Хмельницький, розуміючи, що татари можуть увійти в союз з поляками проти України, не пристав на це.

Справді, Б. Хмельницькому до кінця життя довелося воювати з кримською ордою, оскільки татари відмовилися від союзу з Україною і, прийшовши на наші землі вже спільниками Речі Посполитої, завдали багато горя й страждань українському народові. Упродовж 1654–1657 рр. кримськотатарський чинник працював проти України аж до обрання гетьманом Івана Виговського.

Новий гетьман різко змінив вектор зовнішньої політики Української держави, активно відроджуючи відносини з Бахчисараєм. Політика І. Виговського вже восени 1657 р. почала набувати антимосковського характеру. Виношуючи ідею незалежності України, І. Виговський підтримував мирні відносини з Кримом. Він відновив союз з Кримським ханством, і татари допомогли йому розгромити вщент московське військо під Конотопом (1659).

У другій половині XVII ст. турецька орієнтація гетьмана П. Дорошенка зміцнювала союз Війська Запорозького з Кримським ханством, однак Запорожжя під проводом кошового І. Сірка вело окрему політику, здебільшого ворожу Криму. Зміцнення Московії на Лівобережній Україні протягом 1660–1680 рр. і татарські руйнації на Правобережжі, які спровокували опір населення, перешкодили подальшим спробам українсько-татарського союзу.

Бахчисарайський мир (1681) примусив Туреччину і Кримське ханство до поступок на користь Московщини. «Вічний мир» (1686) Москви з Польщею знову зблизив інтереси України та Криму.

Україною ширилась доволі впливова кримська орієнтація, прихильниками якої були гетьман І. Самойлович, а також І. Мазепа на початку гетьманування.

Політика гетьмана І. Мазепа враховувала послаблення Туреччини і занепад Кримського ханства та була спрямована на опанування узбережжям Чорного моря і Криму, яке слугувало заповітною мрією багатьох поколінь українських патріотів, починаючи зі старокняжих часів. І. Мазепа укріплював фортифікації Чорноморського узбережжя та сприяв корабельному будівництву.

Азовські походи 1695–1696 рр. (походи московських військ і флоту та українських козацьких полків на Азов і пониззя Дніпра під час російсько-турецької війни 1686–1699 рр.), що увінчалися здобуттям фортеці Азов у гирлі р. Дон, та похід 1697–1698 рр. на Перекоп поставили під загрозу і значно послабили становище кримських татар. Щорічник «Europaeische Fauna» за 1704 р. писав про ці походи таке: що хоч московський полководець Голіцин мав там 50 000 людей, «то він все-таки дав себе намовити турками і французами на нечувану зраду», тоді як «все це хитрий Мазепа добре доглянув і своїм дипломатичним хистом порізнив цього Голіцина з його людьми і випер його з краю» [21, с. 18].

Та чи не найголовнішим кроком гетьмана І. Мазепа у той час була таємна спроба ввійти в союз з Кримом, використовуючи Петрика, який уклав 1692 р. договір з ханом.

Цей документ засвідчив підтримку Кримським ханством прагнення України бути рівноправним суб'єктом міжнародного права. Основний пакт, – писав О. Оглоблін, – «це обов'язок Кримської держави допомогти Україні». Розвиваючи цю думку, О. Оглоблін зазначав, що договір був вираженням чіткої «концепції державної самостійності України», яка прагнула незалежності й соборності і «добре розуміла повну суперечність і непримиренність українських національних інтересів супроти Московщини й Польщі». Договір 1692 р. був безперечним доказом того, що Україна ідейно готова до розриву з Московією, до рішучої боротьби з нею за свою незалежність. Це було цілковитим запереченням Переяславської угоди 1654 р. і навіть перекресленням переяславської традиції.

Українсько-кримський договір 1692 р., укладений противником І. Мазепа антигетьманом Петром Іваненком (Петриком) у своїй глибокій

основі був політичною програмою та ідейною підготовкою виступу І. Мазепи проти Московії 1708 р.

Проте зазначимо, що окремі статті цієї угоди свідчать про інтеграційні плани обох сторін, які прекрасно усвідомлювали: без тісних економічних взаємин цей союз не може мати майбутнього. Тому окремо застерігалось право української людності добувати сіль і виловлювати рибу в пониззі Дніпра без оплати, а також вільно торгувати українським купцям на всіх землях Кримського ханства, а кримським – в Україні.

Під час Північної війни, передусім коли І. Мазепа уклав союз зі Станіславом Лещинським і Карлом XII, український уряд сподівався затягти Крим (і Туреччину) до антимосковської коаліції, проте Полтавська поразка 1709 р. перекреслила можливості для українсько-кримського союзу.

Відомо, що після зруйнування Батурина Запорозьке Військо перебувало фактично під протекторатом Криму аж до 1733 р.

Гетьман П. Орлик уклав союзний договір з Кримом (23 січня 1711 р.), однак не отримав належної допомоги від татар проти Московії на Правобережній Україні (1711–1714). Замість того татари зруйнували Правобережню Наддніпрянщину, а також Слобожанщину. Це була остання нагода для українсько-кримської політичної співпраці. Відтоді впродовж XVIII ст. українські козаки допомагали Росії у здобуванні Чорноморського узбережжя.

Під час російсько-турецької війни (1768–1774) Росія підписала «Союз вічної дружби» з Кримським ханством в Карасу-базарі (1772), а Туреччина Кучук-Кайнарджійським мирним договором (1774) визнала незалежність Кримського ханства, яка 1783 р. завершилась його ліквідацією та приєднанням до Російської імперії.

Після зруйнування Запорозької Січі 1775 р. кримський хан запросив до себе частину запорожців, які відмовилися йти на Кубань.

Протягом XVIII ст. тривали економічні зв'язки між Україною (зокрема, Гетьманщиною та Запорожжям) і Кримом. Замість політичних союзів і конфліктів, на перше місце вийшла торгівля, стосунки були доволі жваві. В Україну надходили продукти кримського господарства (риба, сіль, городина, текстиль, ремісничі вироби), через Крим також ішов транзитний торг з Туреччиною. Гетьманщина вивозила до Криму збіжжя, різні промислові вироби.

Морські походи українських козаків

Зазначимо, що 500 років тому українські козаки впевнено почували себе на Чорному морі, активно блокували турецький військовий флот, визволяючи своїх побратимів з турецько-татарської неволі. Флотилії козацьких чайок, які налічували від кількох десятків до кількох тисяч суден, надійно захищали європейські країни від нашествия ворогів протягом століть. Про подібні морські походи в ті часи не могли і мріяти ні Річ Посполита, ні Московія. Наводимо хронологію морських дій і морських баталій запорожців (за Володимиром Сергійчуком [*Морські походи запорожців. – Дзвін. – 1993. – № 1. – С. 103–120*] і Арнольдом Сокульським [*Морські походи запорожців. – Дніпропетровськ: Січ, 1995. – 221 с.*] з доповненнями автора):

- 1492 р. – запорожці поблизу Тягані (Бендери) взяли на абордаж турецьку галеру, яка везла ясир. Козаки звільнили всіх невольників;
- 1493 р. – під проводом черкаського старости Богдана Глинського козаки штурмом взяли і зруйнували фортецю Очаків;
- 1502 р. – запорожці обложили турецьку фортецю Тавань;
- 1504 р. – козацький флот повторив облогу Тавані;
- 1516 р. – козаки блокували з моря фортецю Акерман (Білгород);
- 1523 р. – флотилія запорожців діяла під Очаковом;
- 1527 р. – запорожці штурмували Очаків;
- 1528 р. – флотилія козацьких чайок висадила десант і штурмувала стіни Очакова;
- 1538 р. – знову запорожці громили відбудований турками Очаків;
- 1541 р. – під Очаковом діяла флотилія запорозьких чайок;
- 1548 р. – черговий штурм Очакова;
- 1551 р. – черговий раз запорозький флот спустошив Очаків;
- 1556 р. – спустошили околиці татарської фортеці Іслан-Кирмен. Потім підійшли до Очакова й атакували тамтешню фортецю;
- 1557 р. – князь Дмитро Вишневецький з козаками продовжував нападати на турецькі фортеці в Північному Причорномор'ї, зокрема, поблизу Акермана (Білгорода);
- 1558 р. – запорозькі моряки оволоділи Джарилгачем і Перекопом;
- 1559 р. – похід Д. Вишневецького на Азов і Керч;
- 1560 р. – козацька флотилія зруйнувала Кафу (Феодосію). Тоді ж у союзі з донцями штурмували Азов, а козаки Д. Вишневецького оволоділи Очаковом;
- 1561 р. – оволоділи кількома фортецями на узбережжі й досягли Кафи;

- 1562 р. – похід на Очаків;
- 1563 р. – напали на околиці Очакова, забрали багато худоби;
- 1570 р. – 5 000 запорожців прибуло на Дон. Вони заснували тут Черкаськ, що згодом став столицею Донського козацтва. Напад на ординські володіння в Причорномор'ї;
- 1574 р. – похід українських козаків під Акерман (Білгород). Донські і запорозькі козаки напали на Азов;
- 1575 р. – козаки штурмом оволоділи фортецею Трапезунд, розгромили морські пірси і передмістя Стамбула, оволоділи фортецями Кілією, Сілістрою, Синопом. Запорожці на чолі з гетьманом Богданом Ружинським здійснили морський похід на Крим, де висаджувалися поблизу м. Гьозлеве (Євпаторії) і Кафи;
- 1576 р. – взяття Кілії, успішний похід на Варну і Сілістру. Погроми татарських володінь поблизу Гьозлева (Євпаторії) і Кафи;
- 1587 р. – похід під Гьозлеве, Азов і Акерман;
- 1588–
1589 рр. – щорічні успішні походи на фортеці Туреччини й Кримського ханства;
- 1595 р. – похід на Синоп;
- 1598 р. – напад на Кілію, Білгород, Тагину, Сілістру;
- 1602 р. – 30 козацьких чайок двічі розгромили турецький флот на підступах до фортеці Білгород, оволоділи кількома турецькими галерами і штурмували Кілію;
- 1603 р. – штурм узбережжя Криму, взяття фортець Ізмаїла та Облічиці;
- 1606 р. – флотилії запорозьких чайок штурмували фортецю Кілію, Анкерман, захопили в морі 10 турецьких галер, взяли фортецю Варну і знищили увесь флот у гавані. Того ж року на чолі з Петром Сагайдачним запорожці оволоділи Кафою;
- 1607 р. – флотилія запорожців на чолі з П. Сагайдачним розбила турецьку флотилію під Очаковом;
- 1608 р. – здобули Перекоп;
- 1609 р. – запорозькі флотилії штурмували Кілію, Ізмаїл і Кафу;
- 1610 р. – козаки успішно діяли на морі на підступах до фортець Ізмаїла, Кілії, Білгорода, Облучі, Новосідло;
- 1612 р. – у складі 60 чайок козацька флотилія здійснила вдалі походи на ворожі укріплення – Гьозлеве, Бабадаг, Варну і Месембрій. Восени спільно з донцями запорожці розорили Гьозлеве;
- 1613 р. – козаки здійснили два походи на Турецьке узбережжя, а в гирлі Дніпра розбили турецьку флотилію та оволоділи

шістьма турецькими галерами і кількома допоміжними суднами;

- 1614 р. – у серпні запорожці спільно з донцями оволоділи Синопом, знищили верфі і значну кількість кораблів поблизу пристані;
- 1615 р. – на 80 чайках козаки підійшли до Стамбула (Константинополя), гарнізон якого тоді налічував 24 тисячі яничар і 6 тисяч сіпахів;
- 1616 р. – П. Сагайдачний повів своє військо до Кафи, спалив її, визволив велику кількість українських бранців, підготовлених для продажу;
- 1617 р. – обраний замість П. Сагайдачного старшим Війська Запорозького Дмитро Барабаш повів козаків до Стамбула. Здобувши в морі перемогу над оттоманською флотилією, нагнали на правителів Порти такого жаху, що ті стали погрожувати війною Речі Посполитій;
- 1620 р. – козаки на 150 човнах спустошили все узбережжя Чорного моря, пограбували й цілковито спалили Варну;
- 1621 р. – навесні відбувся спільний похід 1 300 донців і 400 запорожців «за Чорне море» на м. Різу;
- 1623 р. – спалили передмістя Трапезунда;
- 1624 р. – козаки на 80 чайках спустилися через Борисфен і висадилися поблизу Кафи, де розгромили це місто;
- 1625 р. – козаки розгромили навколо Трапезунда 250 міст і містечок;
- 1626 р. – похід гетьмана Михайла Дорошенка разом з донцями на Азов. Походи запорожців на Трапезунд;
- 1627 р. – разом з донцями руйнували Чорноморське узбережжя;
- 1628 р. – походи в Крим (під Бахчисараєм загинув гетьман М. Дорошенко);
- 1629 р. – близько 2 000 запорожців і донців напали на кримське м. Карасубазар (Білогірськ) та навколишні села. Тоді ж на Чорному морі діяв ще один великий загін запорожців, який спустошив околиці Стамбула, поруйнував гавані в Кілії, Ізмаїлі, Балчику, Варні і Сизополі;
- 1630 р. – 500 запорожців і 1 000 донських козаків спробували захопити Керч;
- 1631 р. – похід запорожців та донців на Крим. Погроми в околицях Керчі. Захоплення міст Ѓьозлеве, Інкерман та навколишніх поселень;
- 1632 р. – запорожці і донці взяли Синоп;
- 1633 р. – похід гетьмана Івана Сулими на Азов;

- 1634 р. – у серпні гетьман І. Сулима разом з донцями чотири дні штурмував Азов, потім громив Акерман (Білгород), Кілію, Ізмаїл;
- 1635 р. – запорожці з донцями діяли поблизу берегів Криму і Туреччини. Запорожці цілковито знищили фортецю Кодак на Дніпрі та її гарнізон. Керував цією операцією І. Сулима;
- 1637 р. – запорожці з донцями взяли Азов;
- 1638 р. – 1 700 запорожців і донських козаків зазнали поразки від турецького флоту в дельті Кубані;
- 1640 р. – запорожці з донцями на 23 суднах у Керченській протоці вступили в бій з турецькою ескадрою із 40 галер і потопили дві, решта втекла в Азов;
- 1641 р. – оборона фортеці Азова від турків;
- 1644 р. – запорожці з донцями штурмували Азов;
- 1645 р. – 5 000 запорожців спільно з донцями на 84 суднах діяли на Чорному й Азовському морях, штурмували Керч і Азов;
- 1646 р. – 2 400 запорожців брали участь у штурмі Дюнкерка (Франція) на чолі з полковниками Іваном Сірком і Солтенком;
- 1648 р. – 600 запорожців і 300 донців на 20 суднах успішно діяли поблизу Тонких Вод (Кримське узбережжя), відбивши в татар захоплених українських полонених. Восени козаки на 16 суднах ходили на Темрюк;
- 1654 р. – руйнування козаками Судака і Кафи;
- 1655 р. – запорожці спільно з донцями на 34 суднах вийшли в море, захопили Тамань і зірвали похід татар на Україну;
- 1656 р. – запорожці і донці кількістю понад 2 000 штурмували Азов і Очаків. Поблизу м. Гьозлеве вони відбили 200 полонених українців і московитів, захопили в полон 600 турків і татар;
- 1657 р. – руйнування козаками околиць Очакова і Перекопа;
- 1659 р. – похід кошового І. Сірка на Акерман, потім на Ногайські улуси. Сірко на чолі запорожців завдав поразки нашим союзникам – кримським татарам; він звів нанівець перемогу гетьмана Івана Виговського над московським військом під Конотопом 1659 р.;
- 1660 р. – запорожці на чолі з І. Сірком напали на Очаків і спалили його;
- 1663 р. – запорожці три доби вели морську битву з турецьким флотом на Чорному морі;
- 1665 р. – козаки знищили кілька турецьких кораблів, висланих із Тавані до Січі;

- 1666 р. – восени між Московією та Польщею відбувались переговори про укладення перемир'я (ціною поділу України між ними). Гетьман Правобережної України Петро Дорошенко визнав протекцію Криму і в союзі з татарами завдав нищівної поразки польським військам поблизу Брацлава;
- 1667 р. – гетьман П. Дорошенко з 24 тисячами козаків і кількома тисячами татар оточив польську армію неподалік Підгайців у Галичині. Водночас запорожці під проводом кошового отамана І. Сірка напали на Перекоп (дуже непередуманий вчинок запорожців), після чого татари уклали сепаратний мир з поляками, а П. Дорошенко визнав підданство Польщі;
- 1668 р. – І. Сірко організував чотири спільні походи городових, запорозьких і донських козаків, а також калмиків проти татар; дійшли до Бахчисарая, напали на ханську столицю;
- 1670 р. – під командуванням І. Сірка запорожці штурмували Очаків;
- 1672 р. – під командуванням І. Сірка запорожці спустошували села у Волоській землі та Акерманщині;
- 1686 р. – у союзі з донцями козаки штурмували фортеці Лютик і Кизикермен. Успіху не домоглись, однак забезпечили вихід донцям у море, а ті потім успішно діяли під Темрюком;
- 1690 р. – запорожці штурмували турецькі фортеці в гирлі Дніпра і татарські поселення в Криму;
- 1692 р. – запорожці тримали в облозі Очаків;
- 1694 р. – спільно з донцями запорожці заволоділи Чонгарським городком;
- 1695 р. – (Перший Азовський похід) одночасно з наступом на Азов українська армія (120 тис. осіб) на чолі з гетьманом Іваном Мазепою і невеликий московський загін під командуванням Бориса Шереметьєва захопили у липні 1695 р. турецько-татарські фортеці Кизикермен, Тавань та ін. Підійшовши до гирла Дону, московські війська 5 липня 1695 р. почали облогу Азова. Невдалі штурми фортеці 5 серпня і 25 вересня призвели до великих втрат і примусили московську армію у листопаді 1695 р. відступити;
- 1696 р. – (Другий Азовський похід) у травні 1696 р. Азов оточили з суші і блокували московським флотом під командуванням Ф. Лефорта. Після запеклого штурму фортеці 17–19 (27–29 липня) українськими полками гарнізон фортеці капітулював. Вирішальну роль у облозі та здобутті Азова

відіграли українські козаки. Похід козацького флоту на чолі з Яковом Морозом відвернув на себе значні сили турецького флоту і кримського хана. Це значно полегшило штурм Азова;

- 1735–
1739 рр. – (російсько-турецька війна) участь запорожців у морських битвах під час війни. Ця війна засвідчила: лівобережне козацтво в той час перебувало на етапі перетворення з військового стану на стан, у якому переважають цивільні ознаки;
- 1736 р. – російсько-українська армія під командуванням Б. Мініха та наказного гетьмана Я. Лизогуба 20 (31 травня) 1736 р. штурмом здобула Перекоп, 5 (16 червня) – Гьозлеве (Євпаторію), 17 (28 червня) – Бахчисарай (московити спалили ханський палац, а саме бібліотеку і сховище архівів).
- 1737 р. – козаки брали участь у штурмі Очакова;
- 1738 –
1739 р. – 18 000 козаків і 4 000 запорожців брали участь у переможному Молдавському поході Б. Мініха, що вирішив долю війни;
- 1768 –
1774 рр. – (російсько-турецька війна) – участь запорожців у морських битвах під час війни;
- 1775 р. – після зруйнування Запорозької Січі Росія продовжувала використовувати запорозьких мореплавців. Саме вони брали найактивнішу участь у взятті турецьких твердинь у Північному Причорномор'ї – Очакова, Кінбурна, Хаджибея, острова Березань;
- 1787–
1792 рр. – (російсько-турецька війна) – участь запорожців у морських битвах під час війни.

Кримське ханство і Московська держава (Росія)

Історична довідка (за Ярославом Дашкевичем, 2011).

На Суздальську землю 1237 р. прийшли татаро-монголи. *Всі, хто схилив голову, цілував чобіт хана і приймав його підданство, залишались живими і неушкодженими; хто не хотів покоритися – знищували. Володимирські князі Юрій і Ярослав Всеволодовичі покорилися хану Батию. Таким чином, земля «Моксель» (сучасна Росія) увійшла до складу Золотої Орди імперії Чингісидів і її*

воєнна сила влилась у військові сили імперії. Очолював військову дружину землі «Моксель» у складі війська хана Батия володимирський князь Юрій Всеволодович. Факт формування 1238 р. воєнної дружини із фінських племен, яку використовув Батий у завойовницьких походах на Європу 1240–1242 рр., є прямим доказом встановлення влади хана в Ростово-Суздальській землі. Хан Батий для керівництва князівством (улусом) призначав намісника – великого баскака, а на місцях – удільних баскаків. Це були повновладні правителі Золотої Орди, які керувалися законами Яси Чингісидів. Брехнею російських істориків є те, що суздальські, а пізніше й московські князі були незалежні від Золотої Орди. Першим правителем князівства (улусу) у ханській грамоті названий баскак або даруга, а князів ставили на друге, а то і на третє місце. Те, що Москва заснована Юрієм Долгоруким 1147 р., є міфом, який не має доказового підтвердження. Москву як поселення заснували 1272 р. Цього ж року провели третій перепис населення Золотої Орди. За першого (1237–1238) і другого (1254–1259) переписів поселення Москва не згадано. Московія, як князівство, виникла 1277 р. за наказом татаро-монгольського хана Менгу-Тимура і була звичайним улусом Золотої Орди. Першим Московським князем став Даниїл (1277–1303), молодший син Олександра Невського. Від нього бере початок династія московських князів Рюриковичів. Хан Узбек 1319 р. призначив свого брата Кулхана удільним московським князем, а з 1328 р. – Великим Московським князем. У російській історичній літературі названий як Калита. Хан Узбек, прийнявши іслам, знищив майже всіх князів Рюриковичів. Упродовж 1319–1328 рр. пройшла зміна династії Рюриковичів на династію Чингісидів у Московському улусі Золотої Орди. А 1598 р. у Московії перервалася династія роду Чингіс-хана, яка почалася від князя Івана Калити (Кулхана). Тобто понад 270 років Москвою правили чисті Чингісиди. Нова династія Романових (Кобиліних) 1613 р. зобов'язалася свято зберігати давні традиції і принесла клятву на вірність старій династії Чингісидів. Московська православна церква 1613 р. стала стабілізуючою силою, яка забезпечувала зберігання татаро-монгольської державності у Московії. Із наведених даних бачимо, що Московія є прямою спадкоємницею Золотої Орди держави Чингісидів, тобто насправді татаро-монголи були «хрещеними батьками» московської державності. Московське князівство (а з 1547 р. царство) не мало жодних зв'язків до XVI ст. з князівствами земель Київської Русі (України).

За царювання Івана IV (Грозного) домагання Московії на спадщину не тільки Київської Русі, а й Візантійської імперії посилились. За переказами, шапку Мономаха, наче б то подаровану київському князю Володимирі Мономаху його дідом – базилевсом Константином IX, вважали символом передачі влади Візантією Київській Русі. Враховуючи те, що першим Суздальським князем був шостий син князя Володимира Мономаха Юрій Долгорукий, то наявність у Московії цієї шапки є «доказом» спадкових прав московських правителів не тільки на Київський великокняжий престол, а й на спадщину колишньої Візантійської імперії. Далі було складено облудний заповіт Володимира Мономаха про передачу «спадкоємних прав» синові Мономаха Юрію Долгорукому, підкорювачу так званої «Залещанської» землі. Все це було вигадкою. Насправді шапка Мономаха була золотою бухарською тубетейкою, яку хан Узбек подарував Івану Калиті (1319–1340), а той приспособив цю тубетейку-шапку для свого звеличення.

З 1473 р., коли Іван III Васильович (князь московський 1462–1505 рр.) на Біблії присягнув кримським Ґереям, до 1563 р. між Кримським ханством й Московією не існувало серйозних розбіжностей. Шертну (Клятвену) грамоту між Менґлі I Ґереєм та Іваном III підписали 1473 р.

Тоді Іван III присягнув на вірність Менґлі I Ґерею, визнав за ним титул царя верховного, тобто царственого спадкоємця великого роду Чинґісидів, а себе – його підданим, васалом, і залишався у взаєминах з Ордою, як і всі його предки, – князем московським, данником ханським. Натомість кримські Ґераї зобов'язані були захищати Московію від зовнішніх кривдників. Улітку 1482 р. Московський князь Іван III Васильович відправив кримському хану Менґлі I Ґерею коштовні подарунки та значну суму грошей з намовлянням напасти на Литву (українські землі). Менґлі I Ґерей, за цим намовлянням Московського князя, вийшов у похід на Київ. Уже 1 вересня він здобув замок, спалив собори і церкви, взяв у полон багато людей. У подарунок князю Івану хан вислав золоті потир та дискос з Софіївського собору.

Упродовж 1492–1497 рр. Іван III здійснив з татарами кілька спільних походів на Київщину, Поділля, Волинь і Чернігівщину. Менґлі-Ґерей 1493 р. уже разом з великим князем московським Іваном провів спільний похід на Київ і Київщину. А 1493 р. Іван III самостійно додав до свого великокнязівського домену слова – «всія Русі», якої у московських князів не було в давніших документах і якої не визнавали інші монархи.

Загони Менглі I Герей 1497 р. були розбиті К. Острозьким, а 1505 р. – М. Глинським під Клецьком.

Хоча Іван IV Грозний із 1547 р. почав величати себе царем, це спершу ніяк не змінило його статусу залежності від кримських ханів. У московських церквах і після приходу Івана IV до влади далі молилися за єдиного царя – великого кримського хана. На другому місці згадували Івана. За своїми далекосяжними наслідками рік 1552 став для Московії воістину переломним. Саме із завоювання Волзької Булгарії московський князь Іван IV чітко усвідомив усі переваги свого нового статусу – кримського сателіта. Підкорення Казані 1552 р. й Астрахані 1556 р. Московія здійснила також за згодою Герейів. Іван IV 1561 р. отримав грамоту від Константинопольського патріарха Іоасафа, в якій містилося визнання Івана IV царем і прямим спадкоємцем візантійських імператорів. Із 37 підписів, що скріпили грамоту, прислану з Константинополя до Москви, 35 виявилися підробленими. У 1560-х роках стосунки між Московією і Кримським ханством погіршилися. За словами історика Валишевського, Іван IV відправляв до хана послів з «миролюбними промовами й чудовими подарунками... Але султан зажадав повернення Казані й Астрахані й визнання Московської держави підвладною Порті». Девлет I Герей щорічно здійснював походи на Московію, щоб присмирити бунтівного самозванця, що оголосив себе царем. А 1570 р. турецький султан навіть зажадав входження Московії до складу Османської імперії. Хан Девлет I Герей, за підтримки турецького султана вирішив провчити клятвoporушника, який зазіхнув на титул царя. Отож, 1571 р. кримський хан Девлет I Герей дійшов зі своїм військом до Москви і спалив її. Сам Іван Грозний утік. Він був змушений згодитися на виплату хану щорічної данини – так званіх поминків. Хани її приймали, проте нападали і далі. Тільки Петру I вдалося домогтися відміни данини кримському хану.

Руйнівний татарський похід змусив Івана Грозного скасувати опричнину. Іван Грозний 1575 р. зрікся царського престолу на користь касимовського хана Симеона Бекбулатовича, прямого нащадка золотоординських царів, проте через рік повернувся до влади, віддавши Бекбулатовичу володіння у Твері.

Войовничий кримський хан Девлет I Герей помер 1577 р. На ханський престол вступив його син – Мехмед II Герей, який укотре, як і його предки, прийняв Івана IV і всю Московію у васальне підпорядкування Орді. Разом із ханськими військами Іван Грозний розгорнув нові воєнні дії у так званій Лівонії.

Відносини між Московським царством і Кримським ханством постійно мали конфронтаційний характер, за винятком відносин

Івана III і Менглі I Герей в короткий період наприкінці XV ст., коли в них був спільний ворог – хан Великої Орди Ахмед. Після розпаду Великої Орди інтереси московських князів і кримських ханів уже не збігалися. Московське князівство, а потім Російська імперія, ставши могутньою, бажала розширити свої кордони і сферу впливу. Не одразу, однак до цієї сфери потрапило і Кримське ханство, а інтереси Московії зіштовхнулися з інтересами Туреччини. Боротьба між ними за Крим завершилась лише наприкінці XVIII ст.

Протягом XVI–XVII ст. татари здійснювали військові походи на Московську державу. Для оборони від нападів на околицях московських земель створювали «засічну смугу» – систему оборонних укріплень. Були і спроби воєнних походів у Крим. Усі ці дії виявились безрезультатними. У XVII–на початку XVIII ст. інтереси Московії і Туреччини з Кримським ханством перетинались частіше, в тім числі і на території України, лівобережна частина якої увійшла до складу Московської держави наприкінці XVII ст.

Упродовж 1687–1689 рр. похід московських військ проти кримського хана очолив боярин В. В. Голіцин. Йому навіть не вдалося взяти перекопські укріплення. Військові дії проти Туреччини і Кримського ханства зі змінним успіхом вів Петро I. Він узяв турецьку фортецю Азов, а закріпитися на березі Азовського моря не вдалося. Азов відбили турки. Між іншим, Петро I був у Криму: 1699 р. він ступив на керченську землю і вів тут переговори з турками.

Кримські походи 1736–1738 рр. – три воєнні походи російської армії та українського козацького війська на Кримський ханат під час Російсько-турецької війни 1735–1739 рр., які мали не воєнну ціль, а політичну – були спрямовані на знищення ханських архівів. Перший похід розпочався 1736 р. У травні російсько-українська армія під командуванням генерал-фельдмаршала Б.-К. Мініха та наказного гетьмана Я. Лизогуба штурмом здобула Перекоп, а в червні – Ѓьозлеве (Козлов; нині м. Євпаторія) та Бахчисарай. Під час бою за Ѓьозлеве смертельно поранили миргородського полковника П. Апостола. Генерал-фельдмаршал Б.-К. Мініх виконав своє головне завдання у поході 1736 р. – захопити ханські архіви, отож у перших числах серпня 1736 р. вже пішов із Бахчисарая, а 16 серпня покинув Перекоп і з рештками пошарпаної армії вирушив у Гетьманську Україну. Частина кримських архівних документів усе ж потрапила до рук Б.-К. Мініха, і їх переправили в столицю. Найімовірніше, ганебний для Петра I Акт про капітуляцію його армії в Прутському поході було доставлено імператриці Анні Іванівні. Саме тому головне завдання операції 1736 р. (у розумінні імператриці)

вважали виконаним. Усі інші цілі військового походу Б.-Ю. Мініха були другорядними і слугували прикриттям для головної. Імператриця отримала у свої руки не всі документи, що її цікавили. Ось чому 1737 р. відбувся повторний похід до Криму армії генерал-фельдмаршала П. Лассі. Між іншим, він не навідувався ні в Євпаторію, ні в столицю ханства Бахчисарай. Його цікавили інші старовинні міста кримських татар, зокрема Карасу-базар. У червні російсько-українська армія форсувала затоку Сиваш, а 14 липня розбила загопи кримського хана Фетіх-Герей II і зайняла Карасу-базар (нині м. Білогірськ). Третій похід російської армії та українського козацького війська на Крим відбувся в червні–липні 1738 р. і завершився невдачею. У поході загинув гадяцький полковник Г. Граб'янка (автор відомого літопису).

Як бачимо, не спустошення Криму і знищення армії хана було головним завданням московитів у походах 1736–1738 рр. Оскільки значну кількість архівних матеріалів Кримського ханства не було знайдено ні під час воєнних походів 1736–1738 рр., ні після московської окупації Криму 1783 р., російська імперська влада відправляла щораз іншу експедицію для ведення пошуків. Про це пише професор Петербурзького університету Василь Володимирович Бартольд (1869–1930). Цитату наведено з його книги «Праці з історичної географії», виданої в Російській імперії 1902 р.: «Архіви Бахчисарая, виявлені в Сімферополі проф. Смирновим і передані зараз Імператорській Публічній бібліотеці в С.-Петербурзі (124 оправлені зошити – все, що уникнуло знищення в 1736 р.), напевно, містять багато важливих документів; досі цей матеріал ще не використовувався для історичного дослідження». Так написав професор-сходознавець В. В. Бартольд у статті «Бахчисарай». Академія наук СРСР 1965 р. перевидала праці історика. На сторінці 369 зроблено примітку: «Документи досі не досліджені». Тобто до них нікого не допускали і не допускають.

Завоювати Кримське ханство намагалися практично всі правителі Московії, починаючи з Івана Грозного. Проте всі вони зрозуміли, що це неможливо без розгрому Туреччини. Однак могутня Османська імперія взагалі не давала приводу для своїх поразок. Лише у другій половині XVIII ст. зрештою склалися сприятливі умови для цього. Туреччина стала слабшою, а Росія, навпаки, набирала сил. Російський престол посіла імператриця Катерина II. У цей час були створені міцна армія і флот, здатні забезпечити щораз більші територіальні амбіції Росії. В плани Катерини II входило навіть приєднання до Росії Константинополя з протоками, Азії і Палестини.

Російсько-турецька війна почалася 1768 р. Вона була успішною для Росії. Туреччина зазнала кілька серйозних поразок. Уже 1771 р. проведено кілька військових операцій, щоб завоювати Крим. Без особливих зусиль російські війська під командуванням генерала Долгорукого перейшли перекопські укріплення і трьома колонами почали наступ на Крим. У підсумку захопили Ѓозлеве, Кафу, Арабат, Керч. Татари і турки не змогли протистояти російській армії. Командир турецьких військ Абазах Мухаммед-паша і кримський хан Селім Герей утекли в Туреччину.

Знову обраний хан Сахіб II Герей підписав присяжне, у якому проголошували незалежність ханства, його вступ у союз з Російською імперією і відмову від турецької залежності. Туреччина спочатку не визнала ні незалежності ханства, ні його союзу з Росією. Проте, зазнавши поразки у війні з Росією, була змушена визнати незалежність ханства за Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 р.

З втратою Криму Туреччина не змирилася. У наступних діях вона прийняла неодноразові, в тому числі воєнні, спроби повернення Криму під турецький протекторат. Однак безуспішно. Могутність Росії зросла. Унаслідок складної дипломатичної боротьби, інтриг, підкупу татарської знаті, переселення християнського населення в Крим, успішних військових операцій Росія закріпилася на півострові.

Катерина II зійшла висновку, що «незалежність має невагоме значення для татарського народу» і хану у січні 1783 р. було сказано, що він на престолі «не становить для держави особливого інтересу». А вже 8 лютого 1783 р. опубліковано маніфест «Про прийняття півострова Криму, острова Тамана і усієї Кубанської сторони під Російську державу».

Шахін Герей (останній кримський хан; 1777–1783 рр.) отримав від імператриці велику пенсію, поселився у Воронежі, потім жив у Петербурзі, після чого переїхав у Туреччину замолювати гріхи, не передбачаючи, що на острові Родос його стратять.

Територія Криму увійшла до складу Російської імперії. Царським указом з 1784 р. півострів увійшов до складу Таврійської області, а поблизу Ак-Мечеті заклали обласний центр Сімферополь. Севастополь, головну базу Чорноморського флоту, заснували 1783 р. Росія стала чорноморською державою, її торгові судна отримали право вільного проходу через Босфор і Дарданелли. Розпочався новий етап в історії півострова, на цей раз російський.

Нові землі в Криму Катерина II відвідала 1787 р. Грандіозна подорож коштувала скарбниці 15 млн рублів. Організував її Г. А. Потьомкін,

перший губернатор Новоросії. Катерину супроводжували австрійський імператор Йосип II, французький, англійський та австрійський послы, інші знамениті особи.

Подорож повинна була продемонструвати усій Європі багатство півострова і могутність Росії, її армії та флоту, вселяти страх і повагу недоброзичливцям. І це Катерині вдалося. Усі зрозуміли, що Росія закріпилася в Криму серйозно і надовго.

Павло I 1796 р. ліквідував Таврійську область, Сімферополь було перейменовано на Ак-Мечеть, а Севастополь – на Ахтіар. Однак 1802 р. за Олександра II, була заснована Таврійська губернія, на карті знову з'явилися Сімферополь (її центр) і Севастополь. До складу губернії входило сім повітів, у тім числі чотири кримських – Сімферопольський, Феодосійський, Євпаторійський, Перекопський. Окрім півострова, до губернії входила і південна частина України. Ялтинський повіт було утворено 1838 р.

Після включення Криму до складу Росії багато татар покинуло півострів і переселилось у Туреччину.

Отож, влада розпочала переселення сюди селян із Росії та України; поселяли відставних солдат і навіть жінок для їхнього одруження (Зуя, Мазанка та інші села – колишні солдатські поселення). Уже наприкінці ХІХ ст. росіяни та українці стали переважним населенням у Криму – близько 50 %; частка кримських татар унаслідок декількох хвиль еміграції зменшилась до 27 %.

У Криму з'явилися великі поміщицькі землеволодіння. Швидко розвивалось зернове господарство, тваринництво, тютюнництво. Почався промисловий розвиток півострова. Виникли підприємства обробної промисловості – фабрики одягу, шкіряні заводи, соледобувні і рибопереробні підприємства. У Севастополі будували військові кораблі, а в Ялті, Алушті, Феодосії – судна для малого каботажу. У Керчі запустили першу доменну піч. Розпочали наукове вивчення корисних копалин.

Будівництво траси із Сімферополя до Алушти закінчили 1826 р., а 1837 р. її продовжили до Ялти, 1848 р. – до Севастополя.

В околицях Ялти місцеві землевласники почали будувати свої літні будинки, розбудовувати парки, розвивати виноградарство і виноробство, тютюнництво. Деякі із дворянських поселень були подібні на замки (наприклад, резиденція генерал-губернатора Новоросійського краю графа М. С. Воронцова в Алушті, двір великого князя К. Н. Романова в Ореанді).

2.5. Найновіші часи

Кримська війна (1853–1856)

Кримська війна – війна Туреччини та її союзників Англії, Франції та Сардинії проти Росії, що намагалися розширити свої володіння і вплив на Близькому Сході й знищити Оттаманську імперію. Росія претендувала на протекторат над Молдавією, Валахією, Болгарією та Сербією. Улітку 1853 р. Росія захопила Молдавію та Валахію.

Спочатку російська армія і флот отримали кілька перемог на суші і на морі. Того часу на боці Туреччини виступали Англія і Франція, незадоволені посиленням ролі Росії у цьому регіоні. Становище Росії різко ускладнилось. Армія і флот західних союзників Туреччини були добре озброєні.

У вересні 1854 р. до Євпаторії підійшли 89 військових і 300 транспортних кораблів французів і англійців. Тут висадився 62-тисячний десант, який рушив до Севастополя. На річці Альма відбулася битва. Союзники розгромили армію А. С. Меншикова. Після важких втрат російські війська відступили.

Висадки союзників ніхто не очікував, і до останнього моменту російське командування не вірило в її здійснення. Союзники висадили величезну армію без будь-яких перешкод. Пізніше, вже у ході війни, в Крим привезли зброю, продовольство та боєприпаси. Частина з цього розкрали, частина зіпсувалась під час транспортування, інше надійшло у Крим якраз до кінця війни. І це далеко не єдиний приклад російської самовпевненості та неорганізованості у цій війні.

Французи та англійці підійшли до Севастополя, проте одразу його не штурмували. Вони захопили Балаклаву, налагодили озброєння армії (навіть побудували невелику залізницю), доводячи її чисельність до 120 тис. осіб, потім розпочали методичну облогу Севастополя та його обстріл.

Щоб не дозволити увійти у Севастопольську бухту англо-французькому флоту, біля її входу затопили російські кораблі. Оборону міста організували під командуванням адміралів П. С. Нахімова, В. А. Корнілова, В. І. Істоміна, військового інженера Є. І. Тотлебена. Навколо Севастополя негайно побудували військові споруди, бастіони. Однак союзники зі штурмом не квапились, бомбардували місто, завдаючи величезних втрат захисникам, руйнуючи укріплення і будівлі.

Російська армія за межами Севастополя намагалася організувати наступ на війська противників, однак безуспішно. Під Балаклавою у

жовтні 1854 р. і під Євпаторією у лютому 1855 р. російські війська розбили.

У серпні 1855 р. союзники розпочали остаточний штурм Севастополя. Незважаючи на відвагу і героїзм солдатів, матросів і офіцерів, російські війська під натиском сил противника відступили і залишили Севастополь.

Героїчна оборона міста, яка тривала майже рік, завершилась ганебною поразкою російської армії. Так само закінчилась і вся війна.

Кримська війна 1853–1856 рр. була спільним випробуванням для російського та українського народів. Однак донедавна вважали, що героїчна 349-денна севастопольська оборона засвідчила міцність духу й військову майстерність солдата-росіянина. Тим часом уродженці України, яка входила тоді до складу Росії, брали в ній таку ж участь, як і призвані Ярославської, Курської, Московської та інших великоросійських губерній. Ось найвідоміші з українців, хто прославився під час 349-денної оборони міста: Петро Кішка, Гнат Шевченко, Федір Заїка, Михайло Маришок, Павло Головинський, Іван Дем'яненко, Микола Зінченко, Дмитро Горленко, Петро Даниленко, Семен Буденко, Андрій Гиденко, Макар Шульга, Корній Мітченко, Іван Димченко, Роман Журбенко, Василь Чумаченко, Микола Пащенко, Михайло Кузьменко. У нічних вилазках проявили себе чорноморські пластуни – нащадки запорозьких козаків. Очевидці відзначали їхню винахідливість і незворушність у ситуації, схожій на справжнє пекло, яким ставав Севастополь під час артилерійських бомбардувань. Діти матросів, у тому числі Микола Пищенко (10 років), Максим Рибальченко (12 років), брали участь у бойових діях і були удостоєні медалей за хоробрість.

У центрі Севастополя поблизу музею Чорноморського флоту на стіні храму Св. Архістратига Михаїла, що був гарнізонною церквою в дні оборони, встановлено мармурові плити. На них перелічено військові частини гарнізону, які обороняли Севастополь, у тому числі Галицький, Чернігівський, Полтавський, Український, Подільський, Житомирський та інші полки. У їхньому формуванні брали участь переважно українці. Багато жителів України, зокрема й українців, вступило в ополчення. Наприклад, Полтавська губернія виставила 9,5 тис. осіб.

Багато українців служило у складі флотських екіпажів. У списках поранених, які публікував офіційний журнал морського відомства «Морской сборник», перелічено прізвища матросів із зазначенням губерній, з яких їх призивали. До початку 1855 р. серед поранених виявилось багато українців. Україна стала найближчим тилом армії, яка діяла в Криму. Звідси йшли продовольство, фураж, обмундируван-

ня, значні суми пожертвувань (лише у Волинській губернії до лютого 1855 р. зібрали 113 тис. крб). Тисячі підвід було взято у селян для доставки вантажів. Луганський ливарний завод, як найближчий до театру воєнних дій, працював цілодобово і поставив для Севастополя 400 тис. снарядів. Шосткінський завод 1855 р. давав 43 % продукції всіх порохових заводів Росії. Для заготівлі сіна, яке в першій половині XIX ст. відіграло для рухомого складу армії ту ж роль, що сьогодні бензин, прибули косарі з Полтавської губернії. Після битв під Альмою і Балаклавою наприкінці жовтня 1854 р. 1 500 поранених евакуювали до Мелітопольського повіту, та й згодом тисячі хворих воїнів лікували в українських містах і селах.

Тягар Кримської війни (підводна й постійна повинності, обов'язок постачати дрова та сіно, рекрутські набори) передусім ліг на плечі українських селян. Навесні 1855 р. десятки тисяч кріпаків Київської губернії відмовилися працювати на панів, оголосивши себе вільними козаками. «Київська козаччина» охопила близько 500 сіл у дев'яти повітах (із дванадцяти). Її було придушено внаслідок кривавої сутички селян з царськими військами.

«В Таврію за волею» 1856 р. вирушили тисячі селян з Орловської, Курської, Чернігівської, Полтавської і Харківської губерній. Цю спробу самочинного переселення в Крим було припинено тільки великими військовими силами. Поразка у війні і спільна боротьба російських та українських селян змусили імператора Олександра II вже навесні 1856 р. визнати необхідність скасування кріпацтва «згори». Отож, спільна слава російського та українського народів, якої вони досягли під час героїчної оборони Севастополя 1854–1855 рр., є складовою частиною національного духу, що, своєю чергою, створює основу культури. Визвольна боротьба українських і російських селян привела до скасування кріпосного права 1861 р., тобто сприяла зміні соціально-економічного ладу країни й розвитку обох народів. Кримська війна поклала початок формуванню дієздатної громадської думки. Одним із підсумків війни стало також переселення українців до Криму, що стимулювало розвиток культури всіх народів, які тоді жили на півострові.

Втрата Севастополя (2.09.1855 р.), загроза окупації Бессарабії та Південної і навіть Правобережної України викликали велику тривогу в російських урядових колах. За таких обставин Росія змушена була підписати Паризький мирний договір (30.03.1856 р.), за яким вона втрачала південну частину Бессарабії й гирло Дунаю та право мати військовий флот на Чорному морі. Ця війна проілюструвала, що Росія була дуже відстала від європейських країн в усіх напрямках – економічному, політичному та військовому.

Соціально-економічний розвиток Криму (1861–1917)

Після скасування кріпосного права та інших реформ імператора Олександра II в Криму, як і в усій Росії, почалися економічні зміни, бурхливий розвиток капіталізму. Уже 1870 р. через Крим провели найдовшу на той час у світі телефонну лінію Лондон–Калькутта; 1874 р. завершили будівництво залізниці до Сімферополя, 1875 р. – до Севастополя, 1892 р. – до Феодосії, 1900 р. – до Керчі, 1903 р. – до Євпаторії, 1915 р. – до Армянська. Будівництво залізниць помітно стимулювало економічний розвиток Криму. Різко збільшили виробництво зерна, до кінця XIX ст. з портів Криму вивозили його до 25 млн пудів. Крім цього, вивозили вина (до 0,5 млн відер), фрукти, тютюн, шерсть. Швидко розвивалась місцева промисловість, передусім харчова, шкіряна, текстильна, будівельних матеріалів. Найбільшими промисловими підприємствами були майстерні Севастопольського військового порту і Керченський металургійний завод. До кінця XIX ст. на півострові запрацювали перші електростанції. В роки Першої світової війни у Сімферополі побудували завод, що виробляв аероплани.

Будували і розширювали кримські порти. Наприкінці XIX ст. Росія отримала право мати військовий флот на Чорному морі, головною базою якого знову став Севастополь.

Великим культурним і економічним центром став Сімферополь. Окрім промислових підприємств, тут діяли банки, біржі, торгові центри і крамниці. Будували готелі, театри, перші кінотеатри, засновували навчальні заклади і бібліотеки, відкривали лікарні та храми.

У Криму з'явилися переселенці не тільки з Росії й України, а й з Німеччини, Естонії, Польщі і Чехії. Уже 1897 р. населення півострова перевищило півмільйона осіб.

У Лівадії 1861 р. вперше відпочивав імператор Олександр II з сім'єю. Відтоді Лівадія стала улюбленим місцем відпочинку усіх поколінь царської сім'ї. Микола II 1911 р. побудував чудовий Лівадійський палац.

За коронованою сім'єю до Ялти вирушили й інші високопоставлені особи. Вони купували тутешні землі і будували розкішні особняки, обгороджені парканами, які сьогодні є окрасою Південного берега (наприклад, замок «Дюльбер» князя П. Н. Романова у Місхорі, замок князів Юсупових у Кореїзі, замок «Харакс» князя Г. М. Романова поблизу м. Ай-Тодор, замок «Кічкіні» князя Д. К. Романова в Лівадії та ін.).

Ялта стає модним курортом. Швидкими темпами будують готелі і великі пансіони, модні крамниці і ресторани, приватні вілли та особ-

няки. У Ялту на відпочинок, услід за аристократами і великими чиновниками, їдуть багаті купці. Ялту частіше відвідують представники творчої еліти – письменники, художники і театральні діячі.

Наприкінці XIX ст. популярним курортом став Гурзуф. Тут побудували сім готелів, ресторан та інші будівлі. На початку XX ст. у Гурзуфі відкрили модний курорт «Суук-Су» з декількома віллами і розкішним казино.

У цей час заявила про себе як курорт і Євпаторія, що стала відомою після того, як 1886 р. тут побудували грязьову лікарню. Не минуло і десяти років, як Євпаторію охопила «курортна лихоманка» – зростала кількість дач, пансіонів. А згодом, 1905 р., з'явилася перша оздоровниця – «Приморський санаторій». На відпочинок і лікування сюди прибувало багато знаменитих людей. Ще до революції тут побувала Леся Українка.

До кінця XX ст. доволі відомим курортом став Судак (порівняно з Ялтою, недорогий і відомий серед інтелігенції і студентів).

Алушта одержала статус міста 1902 р. З цього часу починається розвиток алуштинського курорту, де відпочивали ті, кому не по кишені була Ялта. В Алушті з'явилися перші готелі, дачі, ресторани. У Сімферополь і Ялту ходили диліжанси, а між приморськими населеними пунктами – пароплави.

Крим у цей період, як і вся імперія, розвивався доволі швидкими темпами.

Політична географія 1917–1921

Після Лютневої революції 1917 р. у Криму існували чотири течії: російська – прихильників належності Криму до Росії; кримськотатарська – прагнула автономії, а згодом і незалежності Криму; українська (доволі слабка) – належність Криму до України; більшовицька (після Жовтневого перевороту).

Потужний заряд української духовності, що йшов 1917 р. з тодішньої російської столиці, ініціював процеси національного відродження в усіх куточках імперії, у тім числі й на Чорноморському флоті, де здебільшого служили українці. Після Лютневої революції вийшов з підпілля гурток «Кобзар», до якого входили переважно офіцери-українці. Вже у березні він організував перші збори українських моряків, на яких було створено Севастопольську Українську громаду, а наприкінці березня почала діяти Чорноморська громада, її членами були українські есери.

Перше велелюдне зібрання для обговорення власного статусу Севастопольська Українська Чорноморська громада провела в приміщенні цирку, куди прийшло кілька тисяч осіб. На естраді, під синьо-жовтими прапорами, було виставлено портрет Шевченка.

На других зборах українців, що відбулися на початку квітня, обрали Раду Української Чорноморської громади, яку очолив директор Севастопольської жіночої гімназії, провідник «Кобзаря» В. Лащенко. Його заступниками стали вчитель М. Коломієць і матрос М. Пащенко. На цьому ж зібранні проголосували за оголошення Росії демократичною республікою, за автономію України, українізацію церкви, суду, школи, армії. Усвідомлюючи важливість піднесення національної самосвідомості для успішного поширення українського руху, вирішили негайно розпочати відкриття національних шкіл, бібліотек, читалень, а також видавати газети. Вже з того часу в Українській Чорноморській громаді працювали військова, просвітня, агітаційно-пропагандистська та господарська секції.

Саме Українська Чорноморська громада, маючи за свою символіку козацький прапор із білим хрестом у центрі, вперше проголосила Українську військову доктрину (за [21]).

1. Мати флот, у півтора раза сильніший від усіх військових флотів у чорноморському просторі.
2. Приєднати до Севастопольського флоту всі українські морські сили в Балтійському і Каспійському просторах та на Японському просторі Зеленого Клину.
3. Мати в своєму складі на початок три бригади лінійних кораблів, бригаду крейсерів, гідрокрейсерів, три дивізії міноносців, підводних човнів та деяку кількість кораблів окремого призначення.
4. До складу флоту мала теж входити гідроавіація.

Діяльність Української Чорноморської громади Севастополя активно підтримував тодішній командувач Чорноморського флоту адмірал О. Колчак. Олександр Васильович Колчак (1874–1920) – *адмірал, військовий і державний діяч, полярний дослідник і вчений-океанограф. Нащадок сотника козацького бузького війська Лук'яна Колчака і турецького воєначальника Ільяша Колчака-паші. Командувач Чорноморського флоту (1916–1917), після Лютневої революції позитивно ставився до українського національного відродження у Криму.*

Зокрема, виступаючи 7 квітня 1917 р. на першій українській маніфестації в Севастополі, він проголосив, що має за честь говорити з українцями, які зібрались заявити про своє існування, адже Чорноморський флот на 90 відсотків складався з синів цієї нації. Адмірал О. Колчак не може не вітати українську націю, яка дала йому найліпших моряків, які тільки існують у світі (за [22]). Очевидно, підтримка командувача вплинула на розгортання українізації на флоті – до кінця

квітня 1917 р. на переважній більшості кораблів Чорноморського флоту, в сухопутних частинах Севастопольської морської фортеці, в частинах морської авіації було створено українські ради і гуртки. У Севастополі ключову роль в українському русі того часу відігравав лідер кримської організації Української партії соціал-революціонерів, член Центральної Ради і виконкому Севастопольської ради депутатів армії, флоту і робітників міста К. Величко, який з червня очолив і Севастопольську Українську раду.

Українська Центральна Рада в III Універсалі не включила Крим до України.

У Ханському палаці Бахчисарая 8 грудня 1917 р. розпочав роботу Курултай (головою став Асан Сабір Айвазов). Уже 13 грудня Курултай проголосив незалежну Кримську Народну Республіку, а 18 грудня сформував уряд – Директорію (головою став Номан Челебіджіхан). Державотворчі прагнення кримських татар підтримала УНР. Але в січні 1918 р. Крим зайняли більшовики.

Українізація Чорноморського флоту, з одного боку, та придушення російськими більшовиками кримськотатарської автономії на початку 1918 р., – з іншого, витворили нову політичну ситуацію навколо Криму, внаслідок чого Центральна Рада змінила політику щодо півострова.

На засіданні Ради Народних Міністрів УНР 14 лютого 1918 р. було ухвалено погодитися на укладання миру з радянською Росією за умови, що Крим залишиться під впливом України і весь флот (також торговельний) на Чорному морі належить тільки Україні.

І це, очевидно, вплинуло також на настрої кримськотатарського населення, яке спочатку насторожено ставилося до Української держави. Однак після того, як російські більшовики показали себе в Криму на початку 1918 р., воно змінило своє ставлення до можливого входження півострова до складу України.

У ті дні з Центральною Радою намагалися порозумітися щодо розв'язання кримськотатарської проблеми і керівники Всеросійського мусульманського військового шуро, котрі просили не роззброювати мусульманських частин, які перебували на території України, а взяти їх на утримання, щоб згодом вони могли перейти до Криму, звідки частина мала повернутися до Казані.

Забувши про останню умову (чи не тому, що Центральна Рада не збиралася обговорювати питання Криму з Росією, а лише з органами кримськотатарського народу), Раднарком РРФСР у переговорах з Німеччиною наполягав, щоб до уваги брали території, названі лише в III Універсалі.

У квітні 1918 р., коли українське військо разом з німцями було під Катеринославом, туди приїхала делегація від кримських татар. Вони

заявили «про готовність прилучитися до української держави, коли запевняться їм національно-культурні права».

До Сімферополя, щоб зустріти українське військо, приїхали делегації від багатьох міст Криму, які заявили, «що нетерпляче чекають українців, бо їм обридла більшовицька вакханалія». Делегація Севастополя у складі 64 осіб підтвердила: Севастополь здасться без бою, коли його братимуть українські війська. А представники Керчі розповіли, що в них «приховані від більшовиків великі запаси хліба, тютюну і риби та інших товарів, і все це з охотою відправлять в Україну, якщо українці займуть це місто».

У ті дні українські політики так обґрунтували необхідність приєднання Кримського півострова до України: «Кількість людности і простір татарської національної території є того рода, що кримськотатарська нація не може бути здібною до утворення самостійної державної організації і мусить опертись о якусь сильнішу державу, забезпечивши собі всю ширину національних прав і повноту національного розвою».

Такою державою може бути тільки Українська, з якою Кримський півострів зв'язаний як найтісніше територіяльно і географічно. Кримські татари, яким Україна не може заперечити прав на національне самовизначення, можуть бути спокійні, що Українська держава зробить з кримської національної території державний організм, зв'язаний з Україною в тісну федерацію.

До такої федерації мається, oprіч політичних, також чисто економічні передумови. Україна – країна хлібна із великими промисловими можливостями в майбутності, кримський південь – це Рів'єра, кліматичні станції, виноградні і фруктові сади, які одначе без українських виробів промислу обійтися не зможуть. Державний симбіоз кримських татар і українців подиктований самою природою, і ми думаємо, що ці резони, як найбільш переконуючі, візьмуть під увагу татарські політики і дійдуть для добра рідної країни – до вигідного для українців і себе порозуміння» [21. с.].

У квітні більшовиків розбили українські війська під командуванням П. Болбочана. А 25 квітня 1918 р. вони здобули Сімферополь і Бахчисарай, проте під тиском німецького командування змушені були відступити. Це спричинило втрату зосередженого у Севастополі Чорноморського флоту, який вже вивісив українські прапори.

Німці сформували 6 червня 1918 р. Кримський крайовий уряд на чолі з Сулейманом (Матвієм) Сулькевичем, який мав залагодити міжнаціональні конфлікти (5 липня було ліквідовано Курултай). Це призвело до проголошення Україною митної війни з Кримом і примусило Крим у вересні 1918 р. вести переговори. За домовленістю Крим

мав увійти до складу України, отримавши внутрішню автономію. Ця умова не була виконана. В листопаді 1918 р. німці покинули півострів у зв'язку з революцією в Німеччині. Уже 14 листопада уряд С. Сулькевича подав у відставку. У грудні 1918 р. англійські, французькі і грецькі війська висадилися в Севастополі. Тоді ж у Крим з Кубані переправили частини денікінської Добровольчої армії, на яку спирався новий Кримський крайовий уряд на чолі з С. Кримом.

У квітні 1919 р. Червона армія знову ввійшла у Крим. Денікінським військам вдалося зайняти позицію на Акмонайському перешийку. У Криму, за винятком Керченського півострова, знову була встановлена Радянська влада, проголошено Кримську Радянську Соціалістичну Республіку. У липні (1919) почали наступ денікінські війська, червоні знову покинули Крим. Встановилась влада генерала Денікіна. Проти білих у горах діяли більшовицькі партизанські загони.

Після поразки денікінських військ на Північному Кавказі й під Одесою їхні рештки прийшли до Криму. В березні 1920 р. генерала Денікіна на посту головного командувача збройних сил Півдня Росії змінив барон Врангель, який налагоджував оборону Криму, проте невдало. У листопаді 1920 р. частини Червоної армії під керівництвом М. В. Фрунзе знову заволоділи Кримом, уже остаточно. Рештки військ Врангеля і ті, кого не влаштувала влада більшовиків, виїхали за кордон (всього близько 150 тис. осіб, хоча багато не встигло). У жовтні 1921 р. створили Кримську АРСР у складі РРФСР. Кожен прихід чергової влади супроводжувався хвилями контрибуції і реквізиції продовольства, націоналізації та денационалізації, масовим терором і репресіями. Кількість населення півострова до кінця війни значно зменшилася, квітучий край було розорено. Зголом почалося повільне відродження Криму, проте уже в умовах соціалізму з усіма його успіхами і невдачами, вірою в світле майбутнє і жорстокими переслідуваннями, голодною радянською реальністю.

Політична географія 1941–1945

Війна 1941–1945 рр. була для Криму суворим випробуванням. У перший її день, разом з іншими радянськими містами, 22 червня німці бомбили і Севастополь. До кінця вересня 1941 р. 11-та німецька армія під керівництвом Еріха фон Манштейна підійшла до Перекопа. Жорстокі бої на півночі Криму продовжувалися до другої половини жовтня. У підсумку німцям вдалося прорвати оборону радянських військ і почати наступ углиб півострова.

До початку листопада німецькі війська окупували практично весь Крим і підійшли до Севастополя.

Уранці 11 листопада 1941 р., після масивної авіаційної та артилерійської підготовки, гітлерівці розпочали перший штурм Севастополя, який було відбито; 17 грудня розпочали другий штурм. Завдяки мужнім захисникам міста 5 січня 1942 р. ворога було зупинено.

Наприкінці грудня 1941 р. – на початку січня 1942 р., щоб відволікти німецькі війська від Севастополя, розпочато Керченсько-Феодосійську десантну операцію, першу і найбільшу в історії цієї війни. Було висаджено тактичні десанти – Євпаторійський і Судацький, які зазнали невдачі. А от десанти в Керчі і Феодосії були успішніші, незважаючи на великі втрати: Керченський півострів і Феодосію звільнили від гітлерівців.

Протягом чотирьох місяців німці жодного разу не штурмували Севастополь, їхні сили були задіяні на Керченському півострові. Проте в травні 1942 р. Манштейн кинув на Керч сильне ударне угруповання. Унаслідок кровопролитних боїв, зазнаючи великих втрат, радянські війська наприкінці травня покинули Керченський півострів. Ті, хто не встиг відступити, спустилися в Аджимушкайські каменоломні і героїчно боролися там до кінця жовтня 1942 р.

Севастополь знову залишився один на один з ворогом. Німці почали підготовку до вирішального штурму міста. Під його стінами було сконцентровано велику кількість солдат і техніки противника. Особливо вражала важка артилерія німців – гармати калібру 305, 350, 420 мм і батарея «Карл» калібру 600 мм. Під Севастополь доправили навіть найбільшу артилерійську гармату Другої світової війни – залізничну пушку «Дора» калібру 800 мм (довжина становила 50 м, загальна маса – 1 350 т). Снаряд, випущений із такого монстра, важив 7 т і залишав вирву діаметром 32 м. Усього було випущено понад 50 таких снарядів.

На початку червня 1942 р. німці почали штурм міста. Унаслідок жорстоких, майже місячних боїв ціною великих втрат (було знищено майже 300 тис. осіб) гітлерівці зайняли Севастополь. Останні захисники покинули місто 3–4 липня, протримавшись майже вісім місяців в облозі ворога.

Весь Крим був окупований фашистами.

У листопаді 1943 р. на Керченський півострів висадили два радянські десанти: один – з північно-східного боку Керчі, інший – з півдня поблизу Ельтигена. Бійці Ельтигенського десанту, після 40 днів безперервних боїв, змогли ввійти в Керч і переправитись на Тамань, хоча затриматись на півострові не вдалося. На північному сході десантники створили

плацдарм і протягом п'яти місяців утримували його. Звідси в квітні 1944 р. почався наступ радянських військ на Керч, а потім – у центр Криму.

З плацдармів на Перекопському перешийку і південному березі Сиваша 8 квітня 1944 р. радянські війська почали загальний наступ на Крим. До 16 квітня звільнили всі кримські міста і села, крім Севастополя. Наступ на місто почали 5 травня, а до 12 травня Севастополь і весь Крим повністю визволили від гітлерівців.

Багато міст і сіл були в руїнах, населення півострова зменшилось наполовину. Ще й Сталін підписав постанову, в якій йшлося про виселення з півострова всіх кримських татар, як помічників гітлерівців, у східні райони країни. В ніч на 18 травня 1944 р. розпочали депортацію, яку упродовж двох днів завершили. Долю кримських татар 15 червня 1944 р. розділили кримські греки, болгары, вірмени, цигани. Всі кримські німці були виселені ще в серпні 1941 р.

Зазначимо, що з німецькою владою на завойованих територіях за різних причин співпрацювали найбільше росіяни. Серйозні претензії до радянської влади були в багатьох. Однак депортували чомусь тільки кримчан і чеченців. А загалом сталінська логіка й сьогодні іноді недосяжна.

У лютому 1945 р. в Ялті у Лівадійському палаці відбулася Кримська (Ялтинська) конференція лідерів країн антигітлерівської коаліції СРСР, Англії і США – Й. Сталіна, У. Черчілля, Ф. Рузвельта, яка вирішила долю післявоєнної Європи і світу.

У червні 1945 р. автономну республіку перетворили в Кримську область РРФСР. Одночасно почали перейменування багатьох населених пунктів, щоб знищити будь-які спогади про виселених корінних жителів (звідси ці багаточисленні і безглузді Курортні, Веселі, Жовтневі, Червоногвардійські, Ульяновки і т. д.).

Крим у складі України

Після війни почалось чергове тривале і важке відродження економіки Криму. На півострів почали переселяти жителів з інших регіонів країни, але навіть до середини 50-х років не було досягнуто довоєнного рівня в багатьох галузях економіки. Здебільшого переселенці з Росії не знали, як вирощувати місцеві культури – виноград, фрукти, тютюн. Потрібен був час, щоб адаптуватися на новому місці. Тільки в 60-х роках почалось помітне прискорення розвитку кримського господарства.

До складу Української РСР Крим було передано 1954 р. Коли йдеться про людей, то зазначимо, що саме Україна поділилася ними з новою своєю областю, саме вони стали тим кістяком, що взяв на себе відродження спустошеного війною півострова, хоч у цей час великої кількості робочих рук потребували й південні області республіки. З приєднанням Криму до УРСР її керівники домоглися від союзних властей зняття з республіки плану переселення до Кокчетавської і Кустанайської областей Казахстану. Відтепер ці переселенські потоки спрямовували Україною до Криму. Вже 1955 р. з Київської області сюди переїхало 150 родин, з Сумської – 591, Черкаської – 258, з Вінницької – 500.

Як і одразу після війни, з 1954 р. до Криму не переселяли жителів західних областей УРСР. Проте 1957 р. вихідці з цього регіону починали масово переїжджати до Криму. Зокрема, планом того року передбачали відправити на півострів з Волинської області 600 родин, Рівненської – 100, Дрогобицької – 600, Станіславської – 950, Львівської – 300, Тернопільської – 1 150, Чернівецької – 500. Обговоренню цієї проблеми присвятили спеціальну нараду в Сімферополі 7–8 травня 1957 р., на якій уряд УРСР визначив конкретні напрями роботи щодо організованого переселення й своєчасного забезпечення житлом переселенців.

Як наслідок, станом на 1 січня 1958 р. до Криму прибула 6 101 сім'я з плану 6 000.

І якщо протягом 1950–1954 рр. з України до Криму переїхало 24 968 родин, то протягом 1955–1957 рр. – вже 39 878. Зокрема, в сільській місцевості на півострові вони розселилися так: Ялта – 1 063; Азовський район – 1 326; Балаклавський – 2 871; Бахчисарайський – 3 576; Білогірський – 4 022; Євпаторійський – 1 035; Зуйський – 3 995; Красноперекопський – 1 885; Куйбишевський – 1 100; Октябрський – 2 464; Приморський – 2 460; Сакський – 1 359; Сімферопольський – 1 572; Советський – 1 151; Судацький – 1 850; Чорноморський – 1 356.

Завдяки вжиттю відповідних заходів щодо облаштування переселенців на півострові владі УРСР вдалося і в наступні роки досягати стабільності цього процесу. І це давало підставу планувати на першу семирічку (1959–1965) переселення до Криму з областей УРСР 50 тис. родин.

Допомогу півострову з боку України справді рік у рік посилювали. Наприклад, у спеціальній доповідній 27 липня 1957 р. Кримський обком партії засвідчував, що капітальні вкладення в народне господарство області за попередні три з половиною роки збільшилися, порівняно з 1953 р. на 227 мільйонів і становили понад 3 млрд крб.

Обсяг промислового виробництва за цей період зріс на 36 %, у тому числі на підприємствах важкої індустрії – на 52 %. За перше

півріччя 1957 р. в Криму було випущено промислової продукції на 51 % більше, ніж за відповідний період 1953 р.

Однак саме за участю українців планували і надалі вирішувати проблеми, передусім проблему освоєння зрошуваних земель Криму, що тільки й могло піднести його виробничий потенціал. Наприклад, протягом 1971–1975 рр. на півострів було переселено 19 650 родин з північних і західних областей республіки, що на понад дві тисячі перевищувало встановлене завдання. Крім того, 788 українських родин було переселено в господарства, підпорядковані Севастополю. Разом це становило майже п'яту частину всіх переселень, здійснених в УРСР. За цей час жоден з районів Кримської області, як і Закарпатської, Івано-Франківської, Рівненської і Чернівецької, не мав від'ємного приросту населення. На наступну п'ятирічку (1976–1980) до Криму планували переселити з інших областей України ще 8 000 родин. Уже 1976 р. туди замість запланованих 2 000 переїхало 2 174. Отож, цілком вірогідними виглядали плани природного приросту сільського населення на півострові за п'ятирічку на 47,1 тис. осіб, що становило майже десяту частину від загальноукраїнського показника. Водночас, у прилеглих Миколаївській, Херсонській і Запорізькій областях цей показник був значно меншим: відповідно, 21,5, 25,8 і 23,3 тис. осіб. Крім того, Кримська область за тієї демографічної ситуації, що складалася в Україні, була чи не єдиною в республіці, де до 1991 р. сільське населення могло збільшуватися. На цю дату його тут мало вже мешкати 437,3 тисячі.

Однак уже 1979 р. кількість сільського населення Криму сягнула 723 436 осіб. А через десять років воно збільшилося ще на 23 тисячі – перепис 1989 р. зафіксував у сільській місцевості Криму 746 226 осіб. І ось тут знову проявився своєрідний класичний феномен втрати українства. Загальновідомо, що після 1954 р. в колгоспи і радгоспи Криму переселяли родини українських хліборобів, серед яких був дуже мізерний відсоток інших національностей. Проте, за даними 1989 р., знову незбагнено переважала кількість росіян у сільській місцевості – 417 619, тоді як українців – лише 252 500.

Питання, що виникають у зв'язку з цим, цілком закономірні, оскільки статистика природного приросту сільського населення Криму 1970 р., зокрема, свідчить, що він найвищий саме в тих районах півострова, де найбільший відсоток українського населення. Наприклад, якщо середній показник по області тоді становив 16,0, то в Джанкойському – 20,7, Красноперекоському – 21,7, Первомайському – 22,8, Роздольненському – 22,7. Усього українців у Криму перепис 1989 р. зафіксував 625 919 осіб. З них народилися на півострові 181 819

(росіян – 828 761), інші – переселенці: з Вінницької області – 33 956 (2 366), Волинської – 9 936 (948), Ворошиловградської (Луганської) – 9 580 (7 893), Дніпропетровської – 16 047 (6 271), Донецької – 16 851 (14 658), Житомирської – 24 662 (2 370), Закарпатської – 2 148 (398), Запорізької – 17 725 (10 831), Івано-Франківської – 6 930 (767), м. Києва – 2 585 (1 564), Київської обл. – 16 808 (2 779), Кіровоградської – 11 534 (2 391), Львівської – 9 534 (1 985), Миколаївської – 9 338 (3 680), Одеської – 10 253 (5 976), Полтавської – 24 878 (2 551), Рівненської – 10 212 (1 039), Сумської – 30 034 (5 076), Тернопільської – 7 679 (593), Харківської – 11 724 (5 668), Херсонської – 35 552 (11 340), Хмельницької – 28 217 (1 902), Черкаської – 15 526 (1 437), Чернігівської – 21 773 (1 987) і Чернівецької – 2 967 (601).

Українці переїздили до Криму власне не лише з території УРСР. Міграційні потоки принесли їх з різних куточків колишнього СРСР. Наприклад, з Білорусі – 1 971 (росіян – 8 901), Узбекистану – 1 590 (8 945), Казахстану – 8 426 (31 953), Грузії – 915 (6 642), Азербайджану – 460 (5 848), Литви – 855 (3 713), Молдови – 2 012 (2 745), Латвії – 364 (2 169), Киргизії – 739 (3 699), Таджикистану – 627 (3 333), Вірменії – 195 (3 172), Туркменії – 432 (2 325), Естонії – 125 (982), з-за кордону – 2 026 (4 904).

З 1967 р. з кримськотатарського народу зняли несправедливе звинувачення, і тільки нещодавно дозволили поселитися на землю батьків.

Лише наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. відбулося масове повернення в Крим депортованих народів. Цей непростий процес, спричинений розпадом СРСР, відбувся без серйозних політичних катаклізмів, хоча вирішені далеко не всі проблеми.

Автономна Республіка Крим, як складова частина України утворена 1991 р.

Півострів став малою батьківщиною для його населення – і тих, чії предки здавна жили тут, і для кримчан у першому-другому поколінні. Така вже історична доля кримської землі.

2.6. Українські топоніми Криму

Топоніміка (від грец. *τόπος* (topos) – місце, *ὄνομα* (ōnoma) – ім'я, назва) – наука, що вивчає географічні назви, їхнє походження, смислове значення, розвиток, сучасний стан, написання і вимову. Топоніміка є інтегральною науковою дисципліною, яка межує з географією, історією та лінгвістикою і використовує дані цих галузей знань.

Топонімія – сукупність назв (топонімів) на будь-якій території.

Головне значення та призначення географічної назви – фіксація місця на поверхні Землі.

До топонімії Криму належать назви островів і півостровів, річок, гір, долин, курганів, мисів, міст, селищ і сіл та інших географічних об'єктів. Серед топонімів вирізняють гідроніми – назви водойм, ойконіми – назви населених пунктів тощо.

Дослідження історичної топонімії – річ корисна, а для території з такою нестабільною топонімією, як Крим, доволі необхідна. Безперервні іноземні завоювання супроводжувалися тут масовим перейменуванням місцевих географічних об'єктів, починаючи від населених пунктів і закінчуючи річками, озерами, струмками, горами, мисами, долинами та різними урочищами. Останнє таке масове перейменування відбулося після досі пам'ятних депортацій німців, кримських татар та інших народів з Криму у роки Другої світової війни. Історичні джерела, у яких порівняно добре відображено довгу історію Криму, зберегли багато назв із різних епох. **Зрідка можна знайти таке розмаїття іменувань для одного й того самого місця, як у Криму.** Для прикладу, сучасну Євпаторію греки називали Керкінітидою, кримські татари – Ѓозлевим, росіяни – Козловим; Керч (найдавніше місто в Україні) був Пантікапеєм, Боспором, Воспоро, Самкарцем; Білогірськ колись називали Карасу-базаром, однак для росіян він довго був Карасьовим. Те саме стосується і менших населених пунктів, а також природних об'єктів. Зокрема, колишню Сікіту росіяни назвали Нікітою, а сусіднє з нею урочище Ускрофіла-Кале переробили на Рускофіль-Кале – таку собі «русскую крепость», ніби навмисне подразнюючи фантазію любителів «русской» минувшини.

Наприкінці XVIII ст., після приєднання Криму до Росії, з'являються російські назви, хоча деякі топоніми та гідроніми відомі ще з давньоруських літописів.

Однак наймасовіше перейменування географічних об'єктів Криму відбулося після депортації кримських татар, вірмен, греків, болгар та німців. Президія Верховної Ради РРФСР 14 грудня 1944 р. Указом № 621/8 перейменувала 11 районів та 11 населених пунктів з 26 райцентрів, а Указом № 619/3 від 21 серпня 1945 р. – ще 327 сіл; Указом № 745/3 від 18 травня 1948 р. – до четвертої річниці виселення кримських татар – перейменовано ще 1 062 селища. З карти Криму було стерто 1 400 споконвічних історичних назв міст і сіл. До них треба також приєднати понад 1 000 змінених гідронімів, назв гір, ландшафтних пам'яток, об'єктів.

Сенс багатьох географічних назв досі незрозумілий. Розшифрування назви дає цінні відомості історикам, археологам, географам, геологам, ботанікам, зоологам.

В офіційній російській, а згодом і радянській науці проблему «Україна та Крим» розглядали тільки у плані стосунків Росії з Кримом. Однак, як свідчать історичні факти та документи, українці мали близькі стосунки з Кримом, жили в Криму задовго до приєднання України до Росії. Як зазначав турецький мандрівник та історик, автор 10-томної «Книги мандрів» **Евліє Челебі**, за переписом 1666 р. в Кримському ханстві проживало 1 мільйон 120 тисяч осіб. З них – майже 920 тисяч козаків (тобто українців), серед яких 120 тисяч дівчат та 200 тисяч дітей.

У XIV ст. в Кафі (Феодосії) діяла православна церква, а в XVII–XVIII ст. на землях Кримського ханства було близько 50 зимівників та інших козацьких (тобто українських) поселень. За переписом 1897 р. у Таврійській губернії домінуючою етнічною групою були українці.

Перший після 1917 р. перепис населення у Криму (1921) мав чітке політичне підґрунтя: всі українці в Криму були записані росіянами. Лише 1926 р. за переписом у Криму знову з'явилися українці, з 1930 р. в Криму функціонувала 10 українських сільрад, а 1939 р. українців уже понад 150 тисяч. Однак ця цифра не відповідає дійсності, як і дані перепису 1989 р., за яким в офіційних джерелах подавали три цифри – 625, 725, 900 тисяч. Реально ж у Криму проживало перед війною і проживає сьогодні понад 1 мільйон українців. За сумною статистикою, серед загиблих в останній війні кримчан майже 80 % – українці.

Наявність такої кількості українців, які постійно проживали і проживають у Криму, позначилась і на топоніміці.

В українській топоніміці Криму чітко виокремлюють дві історичні групи: топоніми, які існували до 1954 р., та топоніми, які виникли після приєднання Криму до України.

До найдавніших українських топонімів належать здебільшого такі, які пов'язані із вказівкою на місцевість. Це назви сіл Глибокий Яр, Зелений Яр (два села), Білоглинка, Левадки, Балки, Карпова Балка, Затишне, Вишняківка, Копані. Майже два століття існує село Мазанка, яке заснували, за переказами, відставні козаки Чернігівського полку, що брав участь у війні Росії за Крим. Українськими традиційно вважають села Зоряне, Зоря, Колоски, Чоботарка (два села), Червоне.

Деякі українські хутори в Криму – це залишки колишніх козацьких зимівників. Майже всі вони, які не розрослися в села, зруйновані. Це такі: Баштанівка, Великий (Большой) Кут, Великий (Большой) Яр, Козачий Яр, Малий Яр, Горлиця, Запорізьке, Козаче (два села), Зелений Гай, Отари, Покоси, Калачі, Криничне, Кринички, Лепетиха, Хмельницьке та ін.

До нових українських топонімів, які з'явилися після війни, належить більшість назв “переселенських” сіл. Деякі назви з'явилися на

відзнаку відомих дореволюційних українських письменників та діячів, а також українських діячів радянських часів: Богданівка, Дорошенкове, Шевченкове, Осипенко, Литвиненкове, Бабенкове, Бондаренкове та ін. Значна частина нових назв відображає на попереднє місце проживання першопоселенців: Дніпровка, Вінницьке, Українське, Українка, Полтавка, Полтавське, Лебединка, Шепетівка, Сумське, Ніжинське та ін.

Чимало давніх українських топонімів Криму – топонімізовані загальноновживані слова: Калачі, Балки, Ставки, Кринички, Копані, Левадки, Покоси, Колоски, Виселки, Отари, Яр, Кут, Гай, Мазанка, Горлиця, Зоря та ін. Деякі із цих назв мають при собі конкретизувальні прикметники, що відображають на особливості чи належності: Яр (Глибокий, Зелений, Малий, Козачий), Кут (Великий), Балка (Карпова, Глибока) та ін. Меншу групу серед цих топонімів становлять субстантивовані прикметники, які колись входили до двослівної назви: Козаче, Запорізьке, Криничне, Хмельницьке, Чумакове (колись «Козаче Село», «Чумакове Село» та ін.).

Здебільшого нові українські топоніми Криму – це субстантивовані прикметники з первісним значенням присвійності (Шевченкове, Дорошенкове, Бондаренкове та ін.) та належності (Вінницьке, Українське, Полтавське, Сумське, Ніжинське та ін.).

Отже, традиційні, всебічні стосунки України з Кримом із найдавніших часів, постійне проживання на території півострова українців привели до утвердження в топоніміці Криму значної кількості українізмів.

РОЗДІЛ 3

ПРИРОДА

- 3.1. Геолого-геоморфологічна будова
- 3.2. Каньйони. Печери. Водоспади
- 3.3. Клімат
- 3.4. Внутрішні води. Лікувальні грязі
- 3.5. Чорне море
- 3.6. Азовське море
- 3.7. Лісорослинний покрив
- 3.8. Ґрунти
- 3.9. Тваринний світ
- 3.10. Фізико-географічні явища і процеси
- 3.11. Природно-заповідний фонд
- 3.12. Фізико-географічне районування

3.1. Геолого-геоморфологічна будова

Територію Кримського півострова можна поділити на дві великі частини – Рівнинний і Гірський Крим.

Рівнинний Крим займає значну частину території Криму – північну і центральну. Він розташований у **межах Скіфської платформи і складений палеозойськими гірськими породами, які перекриті осадовими відкладами крейдової, палеогенової, неогенової та антропогенової систем** (вапняками, глинами, пісковиками, суглинками). Скіфська платформа – стійка, тектонічна структура. Між Скіфською платформою на півночі і Кримськими та Кавказькими горами на півдні сформувався Індо-Кубанський прогин. За характером рельєфу Керченський півострів поділяють на дві частини: південно-західна частина – слабохвиляста рівнина, складена зім'ятими в складки майкопськими глинами, і **північно-східна частина (більша за площею) – має дрібнорозчленований рельєф. По краях його утворюють міоценові шаруваті вапняки, мергелі, пісковики, а центральна частина складається з майкопських і сарматсь-**

ких глин. Через розмив глин утворилися улоговини з кільцеподібними грядами з дещо твердіших порід. У рельєфі є сопки грязьових вулканів.

Гірський Крим. Кримські гори розміщені на півдні Кримського півострова і простягаються від мису Херсонес на заході до мису Іллі на сході. Довжина гірської системи – 150 км, ширина в середній частині – 50–60 км. Гірська споруда формує північну частину мегаантиклінорю, південне крило якого тектонічними розломами опустилося під рівень Чорного моря. На будову рельєфу Гірського Криму впливають тектонічні процеси, літологія гірських порід, екзогенні процеси.

Наприкінці палеозойської ери геосинкліналь, розташована у межах Криму, перетворилася на гірську споруду, земна кора стала стійкою та жорсткою, утворилася скіфська платформа. У триасі та юрі в декількох прогинах нагромаджувались осадові породи (глини, пісковики), утворивши товщу типу «шаруватого пирога» – так звану таврійську серію. Паралельно відбувалася магматична діяльність. У юрі гірські породи були зім'яті в складки, відновилася магматична діяльність (субвулканічні інтрузиви гір Кагель, Чамні-Бурун, Аю даг, вододіл річок Альма і Бодрак). У середній юрі нагромаджувались піщані й глинисті осади, які супроводжувалися вулканізмом (г. Кара даг – згаслий вулкан). На початку верхньоюрського періоду виникла складчастість, яка здебільшого й сформувала структуру Кримських гір, розмив яких призвів до утворення конгломератів. У вузькому й довгому прогині нагромаджувався вапняний мул (вапняки верхньої частини Головної гряди Кримських гір). У крейдяному періоді відбувся останній етап вулканізму, виникли відклади теригенно-вапнякового матеріалу (піски, глини, вапняки, крейда, мергель). У палеогені й нижньому неогені відкладалися вапняки. У середині неогену (10–12 млн років тому) Крим став суходолом, який був піднятий приблизно на 1 км (яйли головної гряди). У крейдяному періоді закінчився процес зминання шарів гірських порід у складки. Потім ерозійна діяльність річок спричинила **формування річкових долин і гірських ділянок, паралельних одна до іншої.** Так від Головної гряди відокремилися Внутрішня (г. Кубалач, 739 м) та Зовнішня (до 351 м) гірські гряди.

Отже, Кримський півострів складений декількома структурними поверхами: *перший* – складчасті палеозойські метаморфічні сланці; *другий* – ущільнені глини й пісковики таврійської серії з масивами магматичних глибинних порід; *третій* – верхньоюрські вапняки (високогірні яйли); *четвертий* – вапняки, піски, глини й мергелі крейдової, палеогенової та неогенової систем.

Орографічно тут чітко виокремлюють три гірські пасма: Головну (найвище), Внутрішню, Зовнішню і поздовжні зниження між ними.

І. Головна гряда

Головна гряда Кримських гір – найвищий хребет Кримських гір, розташований між Внутрішньою грядою і Південним берегом Криму, що піднімається над Чорноморським узбережжям на 1 200–1 500 м. Гряда простяглася у напрямі південний захід – північний схід на 180 км, від околиць Балаклави до Феодосійської затоки, шириною 15–30 км. На захід і схід гряда поступово знижується. На крайньому заході вона закінчується поблизу Балаклави Каранськими висотами (316 м), а на сході – неподалік Феодосії горбистими височинами мису Іллі (310 м). Південні схили здебільшого обривисті, висота вертикальних скель сягає сотень метрів, північні – дещо пологіші, хоча теж доволі круті. Південно-західна і центральна частини пасма формують систему яйл, що йдуть одна за одною і розділені різної глибини улоговинами. До Головної гряди належать найвищі точки Кримських гір: Роман-Кош (1 545 м), Демір-Капу (1 540 м), Зейтін-Кош (1 537 м; за іншими джерелами – 1 534 м), Кемаль-Егерек (1 529 м), Еклізі-Бурун (1 527 м). Складається головно з глинистих сланців, пісковиків верхньотріасово-ранньоюрського віку, конгломератів та вапняків юрського та крейдового віку. Корисні копалини представлені флюсовими та мармуровими вапняками.

Геоморфологічно Головна гряда неоднорідна. В її межах вирізняють три ділянки – західну, середню і східну.

Західна низькогірна частина гряди з висотами до 682 м розташована між Балаклавою (хребет Біллер і хребет Коки Ябель) та Ай-Петринською яйлою і має протяжність близько 30 км. Тут Головна гряда складається з кількох скелястих гребенів, Байдарської яйли і міжгірських улоговин. Висоти гребенів коливаються в межах 500–682 м, днища улоговин мають позначки 300–350 м. Улоговини з'єднані між собою ущелинами або каньйонами. Найбільшими міжгірними улоговинами є Балаклавська, Варнаутська, Байдарська та Узунджинська.

Середня частина Головної гряди Кримських гір від Узунджинської улоговини до долини р. Танаса – це ланцюг високих нагір'їв, відомих під назвою “яйла”. Яйла (тюркське; джайляу, джайла, жайлау) – літне пасовище, зазвичай у субальпійських та альпійських поясах гір Середньої Азії, Кавказу; плоскі вершини Кримських гір. Окремі яйли мають власні назви. Яйли займають найвищий (500–1 545 м) ярус ландшафтів.

У напрямі з південного заходу на північний схід налічують десять яйл. За кліматичними та орографічними особливостями їх поділяють на дві групи: західну і східну.

До західного ланцюга належать яйли Байдарська (входить до західної низькогірної частини гряди), Ай-Петринська, Ялтинська, Нікітська, Гурзуфська, Бабуган-яйла; до східного – Чатир-Даг, Демерджі-яйла, Довгоруківська та Карабі-яйла.

Яйли складені з твердих сірих юрських вапняків, які залягають на пісковиках. Їхній південний бік обривається майже вертикально до Південного берега Криму, утворюючи високий суцільний мур. У західній частині яйли утворюють доволі суцільний масив. Головне пасмо, починаючи з південного заходу, складається з Байдарської яйли, Ай-Петринської яйли, яка переходить на сході в Ялтинську яйлу, на північному сході – в Нікітську яйлу, Гурзуфської яйли та Бабуган-яйли (з вершиною Роман-Кош, 1 545 м). Далі на сході Головне пасмо розпадається на кілька більш або менш ізольованих масивів. Перший між ними на північ від Бабуган-яйли – Чатир даг (вершина Еклізі-Бурун, 1 525 м), обмежений тектонічними розломами. Далі на схід – Демерджі-яйла (1 237 м), Довгоруківська яйла та Карабі-яйла (з вершиною Тай-Коба, 1 259 м).

Деякі яйли сягають ширини 10–12 км і довжини 20–30 км. Вони відокремлені одна від іншої вузькими перемичками або верхів'ями річкових долин; до цих ділянок зазвичай приурочені найвідоміші перевали: Кібіт-Богаз (600 м), Ангарський (752 м), Байдарські Ворота (527 м) та ін.

Східна частина Головної гряди, що простягається на 75 км від долини р. Танаса до Феодосійської затоки, – це низькогір'я, розчленоване на безліч окремих скелястих гребенів, невеликих гірських масивів і скель, розділених різноманітними зниженнями. Вододіл складається з кількох вершин і хребтів, що простягаються уздовж моря. Це гори Аю-Кая (Емула-Кая) та Таркез-Оба (761 м), що простягаються з північного заходу на південний схід хвилястою вершиною, від якої тягнуться довгі відроги (північний схил лісистий, південний – частково оголений, терасований; з півдня на південний схід виглядає трапецією); Перчем-Оба (576 м), або Перчем-Кая (поблизу Судака); хребет Манджил (Токлук), що витягнувся на 8 км між Судацькою і Сонячною долинами. Свою назву він отримав від села Токлук – сучасної Багатівки. Найвища вершина Східного Криму – г. Кара-Оба (чорний горб; кримськотатар *qara* – чорний, *oba* – горб) заввишки 670 м, розміщена на схід від Судака на хребті Ечки даг. Головна гряда закінчується живописною Карадазькою групою гір між Щебетівкою і Планерським. Далі на схід до мису Іллі простягається гірський хребет Тете-Оба.

II. Внутрішня гряда

Внутрішня гряда лежить на північ і північний захід від Головної гряди, починається від Мекензієвих гір у районі Севастополя. Вона простягається на північний схід до Білогірська, а далі на схід до г. Агармиш поблизу Старого Криму на 125 км. Висоти гряди коливаються в межах 400–500 м. На заході висота сягає 583 м н. р. м. (масив Мангуп), а на сході – 343 м (Ак-Кая). У західній частині гряди внаслідок ерозійних і тектонічних процесів утворилися гори-останці, широко відомі завдяки печерним містам на них: Мангуп на горі Бабадаг, Тепе-Кермен та ін.

Від Головної гряди Внутрішня відокремлена внутрішнім поздовжнім зниженням, яке починається Байдарською долиною і тягнеться через улоговини приблизно по лінії Тернівка–Куйбишеве–Кудрине–Трудолюбівка–Партизанське–Лозове–Зуя–Білогірськ–Багате–Курське. Гряда найліпше виражена на відрізьку від Балаклави до Сімферополя і від Білогірська до г. Аргамиш, а на північ від Довгоруківської яйли це похила рівнина.

Із заходу та північного заходу Внутрішня гряда відокремлена поздовжньою долиною від Зовнішнього пасма Кримських гір. У районі Інкермана і в долині Альми багато століть промислово розробляють моховаткові вапняки.

На сході, в околицях м. **Старий Крим**, **Внутрішня гряда втрачає характер** куест і складається з декількох конусоподібних масивів значної висоти. Вони складені вже не вапняками. Поблизу Білогірська у гряді вирізняється скеля Ак-Кая, а на сході, неподалік с. Багате, в гірському масиві Бурундук-Кая, розташована найвища вершина Внутрішньої гряди – г. Кубалач (739 м). Ближче до Старого Криму є потужне завершення Внутрішньої гряди – масиви Малий і Великий Агармиш, що також перевищують 700 м, однак Великий Агармиш практично знищений видобутком каменю.

На всьому простяганні Внутрішня гряда складена еоценовими нумулітовими вапняками, а в південно-західній частині – верхньокрейдовими моховатковими вапняками, з огляду на що в цьому районі вона налічує два гребені.

Моховатковий вапняк *утворює потужний (до 15–20 м) однорідний горизонт у верхньокрейдових відкладах. Міцна біла з кремевим або ледь рожевим відтінком гірська порода складається здебільшого з цілих і обламаних вапняних гіллястих скелетів моховаток, отож, у ній багато мікроскопічних пор. У кар'єрах каменерізними машинами видобувають стінові й інші блоки заданої форми і розміру. Моховатковий вапняк*

має безліч цінних властивостей: однорідність, достатню міцність у поєднанні з монолітністю, високою теплоізоляційністю, довговічністю і морозостійкістю. Вони й визначили доволі широке використання каменю жителями Криму.

Моховатки – тип дрібних колоніальних, переважно морських тварин, що налічує близько 8 тисяч видів, більшість з яких формує жорсткі скелети з карбонату кальцію. Розміри окремих особин не перевищують 1–3 мм; колонії моховаток, що стеляться, можуть займати площу понад 1 м². Колонії мають безліч форм: одні обліплюють різні поверхні (камені, раковини, водорості) у вигляді скориночок і грудок; інші мають віяло-, дерево- або куцоподібний вигляд. Як впливає з назви, колонії деяких моховаток зовні схожі на моховий покрив; інші ж можна сплутати з гідроїдними або коралами.

Внутрішня гряда розсічена річковими долинами, в місцях перетину гребенів гряди річками утворилися глибокі, подібні до ущелин, відрізки долин – каньйони: Бельбецький (оголошений пам'ятником природи), менші – Качинський та Альмінський.

У Внутрішній гряді Кримських гір породи залягають моноклінально, утворюючи на поверхні куести. Внутрішня частина цієї гряди складена на крейдово-палеогеновими відкладами, зовнішня – палеогеновими. Вапнякові поклади, зазвичай, утворюють потужні однорідні шари, які не мають тонкої шаруватості та тріщинуватості, характерних для уламкових порід, формуючи суцільний стійкий масив. Вапнякові шари розташовані на вершині куест, їх підстиляють м'які мергелі, що утворюють пологі схили, порослі лісом. Це створює умови для виникнення численних джерел води.

III. Зовнішня гряда

Зовнішня гряда Кримських гір – найнижча частина Кримських гір, розташована на захід і північний захід від Внутрішньої гряди. Вона відокремлена від внутрішньої гряди великою поздовжньою долиною. Гряда з висотами 250–350 м має вигляд асиметричної куести, в якій довгі і пологі схили у західному та північно-західному напрямках збігаються з нахилом гірських порід а східні, з максимальними висотами до 351 м – круті та обривисті. Складена гряда здебільшого неогеновими або сарматськими вапняками, менше – мергелями і глинами. Гряда лежить на південному піднесеному краю Скіфської платформи. Зовнішня гряда чудово виражена в західній і східній частинах, а в центральній (між долинами річок Салгир і Біюк Карасу) вона зливається з Внутрішньою грядою.

Загальна протяжність гряди – близько 114 км. Починається Зовнішня гряда поблизу мису Фіолент хребтом Кара-Агач; продовжується Сапун-горою і Федюніними висотами, після яких переривається Мекензієвими горами і знову з'являється після Бельбецької долини неподалік с. Верхньосадового. До р. Кача відрізок гряди називають височиною Кара тау (максимальна висота – 306 м), від р. Качі до р. Альми – Яшлав (найвища точка – г. Казан-Таш, 344,6 м). Частиною гряди, між ріками Альмою і Західний Булганак, можна вважати г. Кизил-Джар – так позначена на картах найвища точка (333,9 м), хоча місцеві жителі іноді застосовують іншу назву – Ачеут. Після Західного Булганаку Зовнішня гряда досягає в районі Сімферополя максимальних висот (351,7 м – безіменна вершина над с. Трипрудним) і переривається зниженнями, тягнеться до межиріччя річок Бештерек та Зуї. За Булганаком північні обриси гряди поступово переходять у степ, південно-західні обриси плавно опускаються до моря, утворюючи обриви висотою до 50 м (між гирлами річок Альми і Бельбеку).

Зовнішнє зниження між Внутрішньою і Зовнішньою грядами – ланцюг плоских ерозійних улоговин, що тягнуться від Мекензієвих гір на південному заході до Сімферополя (північний схід), складених здебільшого палеогеновими мергелями. В ньому на перетині з річковими долинами розташовані міста Сімферополь і Бахчисарай, зниженням проходять залізнична колія та автошлях за напрямом Сімферополь–Севастополь.

Гірські передгірні пасма (Внутрішня та Зовнішня) Криму – куести.

Куеста (від ісп. *Cuesta* – косогір) – асиметричний гірський хребет у формі витягнутих гряд з несиметричними схилами, з одним довшим, пологим і рівним, який іде поверхнею нашарування порід, та іншим – крутим, виробленим уперек шаруватості. Така морфологічна форма рельєфу утворюється, коли пласти гірських порід залягають моноклінально. Пологий схил куести збігається з падінням стійких пластів «ерозійної броні», крутий схил зрізає пласти уперек заляганню. Утворені денудацією.

Довгі схили куест – пологі, згідно з падінням щільних вапняків (від 2–3 до 20°). Короткі схили мають урвисті вапнякові гребені та менш круті нижні частини, складені з мергелів і глин. Найчіткіше куести виражені на західних і північних схилах Кримських гір у Бахчисарайському, Сімферопольському, Білогірському районах.

Міжпасмові зниження мають неоднакову ширину: між Головним і Внутрішнім пасмами ця ширина змінюється від 2–3 до 15–20 км; між Внутрішнім і Зовнішнім – 3–5 км.

Річкові долини у передгір'ях каньйоноподібні, а в міжпластових зниженнях – широкі і терасовані. У Гірському Криму є рештки двох повер-

хонь вирівнювання: верхнє плато (1 250–1 400 м) середньо-міоценового часу; нижнє плато (500–1 000 м) сарматського віку.

Вулканізм – це явище, що супроводжує підняття магми до поверхні та її вилив у вигляді лави з жерла вулкана. Крім лави, жерло вулкана викидає попіл, вулканічні бомби, гази, пари води у вигляді гарячих джерел та гейзерів. У Криму вулканізм виявлявся в юрі (близько 160–150 млн років тому).

Вулканічний гірський масив Карадаг у східній частині Головного пасма Кримських гір лежить на узбережжі Чорного моря, до якого обривається крутим уступом. За походженням це згаслий вулкан юрського періоду, який діяв 120–160 млн років тому (єдиний давній вулкан, що зберігся у Східній Європі). Найвища вершина – г. Свята (576 м), за радянських часів її називали г. Карадаг (у перекладі з крим. *Qaradağ* – Чорна гора). Масив є гірською групою, що включає кілька крутосхилих хребтів та банеподібних вершин. Хребти та вершини мають кримськотатарські назви: Хоба-Тепе (крим. *Qoba Tıpe* – Вершина з печерами), Сююрю-Кая (крим. *Sıyur Qaya* – Гостра скеля). Складається з лав і туфів; трапляються лавові потоки, брекчії, дайки, мінеральні жили, вулканічні бомби. Поширені оригінальні форми вивітрювання (вежі, стовпи, піки). На масиві є улоговина Гяур-Бах (крим. *Gıvur Bağ* – Сад невірних), джерело Гяур-Чешме (крим. *Gıvur Zeşme* – Джерело невірних).

Карадаг – музей мінералів просто неба: тут знайдено понад сто мінералів та їхніх різновидів, зокрема, й напівкоштовні – сердолик, халцедон, агат, яшму.

Карадазька гряда найцікавіша тим, що її формування найповніше відповідає уявленню про вулканізм. Характер його проявів був дуже різноманітний. Тут відбулися і багаторазові підводні виливи рідких лав, і «вичавлювання» в'язких мас, яке спеціалісти називають екструзіями (екструзія (лат. *extrudere*) – тип вулканічного виверження, за якого в'язка лава видавлюється або виштовхується на денну поверхню, утворюючи над гирлом вулкана бані), і туфові викиди грубоуламкового матеріалу, і вкорінення дайок (глибинні магматичні тіла, що заповнювали тріщини).

Вулканізм, що сформував Карадаг, виявився в переломний для геологічної історії Криму момент, коли тривалі й активні прогини змінилися на підняття, горотворення. Магматизм цього віку в тій чи іншій формі простежувався уздовж усього Південного берега Криму. Його прояви відомі в районі с. Рибаче, с. Сонячногірське, г. Пиляки поблизу Сімеїза, на мисі Плака та Аюдазі (Ведмідь-гора), у деяких інших місцях, де на поверхню виходять застигли на глибині субвулканічні

тіла. Карадаг відрізняється від цих вулканічних утворень тим, що вони ліпше збереглися, форми вивержень були більш різноманітнішими, а масштаби – найбільшими на півострові. На вершині Карадагу є дивовижні постаті, які одержали назви: Король, Королева, Маяк, Шайтан, Сокіл, Піраміда, Сфінкс. Вивчення подібних постатей, що отримали в геології назву неків (від англ. *neck* – шия), дає змогу зрозуміти, як саме формувався вулкан. Неки, які справді зовні нагадують шию гусака або іншого птаха – це жерло вулкана, утворене затверділими продуктами виверження – лавовими або туфовими. Вони виявилися стійкішими до руйнування, ніж туфи вулканічного конуса. Тому незначною мірою зруйнований вулкан оголив ті жерлові зони, якими продукти виверження надходили на поверхню. І ще однією доволі цікавою деталлю цього переважно підводного вулканізму було те, що на окремих вершинах вулканів, розташованих на глибині близько 50 м, селилися корали та інші організми.

Утім, не всім кримським лавам пощастило так, як Карадагу. Деякі з них не змогли пробитися нагору. Такі застигли на глибині магматичні тіла називають лаколітами. Колись уважали, що вони мають грибоподібну форму, а згодом вирішили, що вони мають бути схожими на грушу. Серед найвідоміших у Криму «вулканів-невдах» – Аюдаг і Кастель. Тут магма застигла на глибині 2–5 км. А потім породи, що залягали вище, були розмиті, і магматичні тіла «оголились».

Аюдаг (Ведмідь-гора) – вершина на Південному березі Криму, за 2,5 км від Гурзуфа. Висота – 577 м. Гірський масив ледь витягнутий у північно-західному напрямі на 2 400 м. Загальна площа – близько 4 км². Аюдаг – складний лаколіт, що виступає в море на 2,0–2,5 км, утворюючи мис. Тут поширені кам'яні розсипища, у бік моря обривається скелями з морськими гротами. Складається з габро-діабазів. Гора виникла близько 150 млн років тому внаслідок проникнення магми в розломи земної кори. Усього на Аю дазі виявлено 18 мінералів.

Поблизу півніжжя розташований Міжнародний табір «Артек». З 1974 р. г. Аюдаг і прилеглі території належать до ландшафтного заказника «Аюдаг».

Кастель – вершина поблизу м. Алушти. Гора Кастель являє собою лаколіт. Висота гори – 439 м. Купол гори вкритий шапкою лісу, а на східному і південних схилах гори поширені кам'яні осипища (*хаоси*) – кам'яні брили, що іноді сягають 3–5 м у поперечнику. Гора Кастель є пам'яткою природи місцевого значення.

Грязьові вулкани – різні за формою геологічні утворення, з яких постійно або періодично вивергаються на земну поверхню грязьові маси, горючі гази, тверді уламки тощо.

В Україні грязьові вулкани здебільшого поширені в Криму, передусім на Керченському півострові. Їхнє виникнення зумовлене особливостями геологічної будови та нафтогазоносністю цього району. Грязьові вулкани пов'язані з антиклінальними складками, у ядрах яких залягають пластичні глини. Гази, що вириваються з глибин 5–7 км розривними порушеннями, викидають на поверхню перем'яту глинисту масу з уламками порід (сопкову брекчію), яка утворює сопкові поля. Грязьові вулкани розташовані поодинокі або групами зі спільним глибинним осередком. Найбільша активність грязьових вулканів Керченського півострова припадає на минулі геологічні епохи, здебільшого на неоген. Грязьові вулкани поділяють на постійно діючі, періодично діючі та згаслі (викопні). Виверження постійно діючих грязьових вулканів (наприклад, Булганацька група вулканів, Тарханська група) відбувається спокійно. Розташовані вони в овальних улоговинах, на дні яких підносяться конуси з глинистої брекчії заввишки 1,5–2,0 м і є грязьові озера. Періодично діючі грязьові вулкани (Джа-Тепе, Восходівський) вивергають значні маси густої брекчії один раз за кілька або десятки років. Виверження відбувається протягом кількох діб, супроводжується вибухами, локальними землетрусами, іноді самозайманням газу. В рельєфі – це конічні горби або похилі підвищення заввишки до 60 м. Згаслі грязьові вулкани фіксують за викопними сопковими відкладами. З багатьма з них пов'язані виповнені вапняками та вулканічною брекчією прогини, що утворилися внаслідок винесення з надр продуктів виверження. Деякі зайняті озерами (Чокрацьке, Тобачицьке, Узунларське та ін.). Всього на Керченському півострові відомо близько 50 грязьових вулканів, більше половини з них – згаслі. З грязевулканічними структурами пов'язані родовища залізних руд, сопкові глини (використовують для виробництва керамзиту), вапняки. Сопкова грязь Булганацької групи вулканів є лікувальним засобом.

Викопні рифи. Деякі з кримських вершин – це викопні рифи. Приблизно 140–165 млн років тому на дні давнього океану Тетис мешкали колонії коралів і губок, росли водорості. Зі скелетів багатьох поколінь відмерлих тварин і молюсків, скам'янілих решток коралів і водоростей, нашарованих протягом мільйонів років один на одного на певній мілині, і формувалися давні рифи. Потім риф піднімався, переставав бути морським дном, а його поверхня гладшала завдяки дещо пізнішим відкладам.

Приблизно за таким сценарієм утворювалися всі викопні кримські рифи. Гора Сокіл заввишки 472 м, розташована між Новим Світом і Судаком, – найбільший викопний риф Криму. Загалом у цьому районі доволі багато прибережних вершин – типових викопних рифів. Це гора

Кріпосна, на якій стоїть Судацька фортеця, гора Коба-Кая в Новому Світі, миси Алчак і Капчик та кілька інших.

Вершина Ай-Петрі, знамениті Ай-Петринські зубці – це також давній кораловий риф, який багато мільйонів років тому піднявся з дна моря.

Мис Казантип на Азовському узбережжі – викопний риф, складений вапняками. Узбережжя Казантипу дуже порізане. Складні обриси берегів утворилися внаслідок тисячолітніх руйнувань вапняків, виникли хаотичні нагромадження брил і окремих фігур різноманітних форм.

«Кам'яні гриби». На схилах гір, де виходять на поверхню конгломерати, вони утворюють доволі цікаві фігури вивітрювання. Найтипівіший приклад – Долина привидів поблизу гори Демерджі. Однак природа іноді створює і зовсім феноменальні витвори. До таких, безперечно, можна зачислити кам'яні “гриби”, які ростуть на крутому схилі в долині річки Сотери, що тече з гори Демерджі.

Шапочки «грибів» утворені щільними плитами конгломератів, а ніжки складені дещо пухкішими відкладами, які швидше, ніж шапочки, підлягають руйнуванню, здебільшого водою, що тече зі схилів. У підсумку утворилися форми, що дуже нагадують велетенські гриби.

Висота цих «грибів» сягає 7 м, діаметр шапочки – 2 м, а її товщина – 0,5 м. Товщина ніжки сягає 1–1,5 м в розрізі. Є «гриби» і меншого розміру – 1–2 м висотою.

Стоять «гриби» десятки, іноді сотні років, однак з часом частина з них остаточно руйнується і зникає. У цьому разі з'являється нове покоління цих неперевершених творінь природи.

3.2. Каньйони. Печери. Водоспади

Каньйони. Каньйон – вузька, глибока долина з урвистими, крутими, іноді східчастими схилами і вузьким дном, яке часто повністю зайняте річищем. Характерні для плато, що складаються з горизонтальних осадових порід або лавових покривів, і для гірських районів, які інтенсивно піднімаються. Найчастіше пов'язані з розломами земної кори. В Україні найглибшим каньйоном є *Великий каньйон Криму*. Каньйоноподібний вигляд мають окремі ділянки річкових долин у Кримських горах (Чорної річки, Качі та ін.) і в Українських Карпатах (Чорного Черемошу та Білого Черемошу). У рівнинній частині території

України каньйоноподібною є долина Дністра від с. Нижнів до м. Могилів-Подільський (глибина – 150–180 м), долини його лівих приток у нижній течії, що перетинають Подільську височину, долини Ужа поблизу м. Коростень, сіл Рудня, Пугачівка і Межирічка Житомирської обл., Случі неподалік від м. Новограда-Волинського і с. Городниця Житомирської обл., с. Більчаки Волинської обл., долини Тетерева поблизу с. Дениші Житомирської обл. Каньйоноподібні ділянки долин мальовничі, деякі з них є природно-заповідними об'єктами.

Та одним із найглибших каньйонів в Україні, як уже зазначено, є Великий каньйон Криму.

Великий каньйон Криму – найглибший каньйон в Україні, розташований у Криму, неподалік від автошляху Ялта–Бахчисарай. Розділяє два гірських масиви – Бойка і Ай-Петрі, довжина – 3 км, максимальна глибина – 320 м, мінімальна ширина 3–5 м. Уперше описаний професором І. І. Пузановим 1925 р. На дні каньйону – р. Аузун-Узень зі значною кількістю порогів, водоспадів, валунів, западин. На території каньйону створений ландшафтний заказник площею 300 га.

Кілька мільйонів років тому відбувся тектонічний розлом, потім роботу з формування каньйону продовжила річка Аузун-Узень. Русло каньйону – це западина з гладкими стінами по бортах, з нагромадженнями брил і валунів на дні, з порогами (тобто виходами твердіших гірських порід), водоспадами до 3–4 м заввишки і з ерозійними улоговинами (так званими ваннами) завглибшки до 2,5 м, завширшки в обидва борти і завдовжки до 10 м. Усього в каньйоні налічують понад 150 подібних улоговини.

Температура води в р. Аузун-Узень (кримськотатар. Гирлова або Ротова ріка) та її притоках ніколи не перевищує +11°C. Від злиття річок Аузун-Узень і Сари-Узень утворюється річка Коккозка, що є лівою притокою найбагатоводнішої річки Криму – Бельбеку. Тільки в період другої половини літа і восени, коли випадає мало опадів, каньйон стає майже сухим і доступнішим для огляду. У Великому каньйоні Криму дивовижний мікроклімат, що сформувався завдяки його геоморфологічним особливостям і розташуванню. Відмінною рисою мікроклімату каньйону є вищий рівень вологості і нижчий рівень температур порівняно з навколишньою територією. Рослинність тут розвивається із запізненням на три–чотири тижні, ніж у навколишніх лісах. У льодовикову епоху добре ізольований каньйон був місцем для теплолюбних видів флори. Деякі з цих реліктових видів трапляються тут і сьогодні. Наприклад, тис ягідний, жасмин чагарниковий, рідкісні папоротій і орхідеї та інші рослини. З фауни Великого каньйону найпримітивнішим видом є струмкова форель, що мешкає в холодній, насиченій киснем воді.

В околицях каньйону доволі багато археологічних пам'яток середньовіччя (городища, укріплення, храми).

Чорнорічинський – найдовший каньйон у Криму. Це ущелина р. Чорної на північному схилі Головного пасма Кримських гір. Починається неподалік скелі Кізил-Кая між селами Широке і Передове в Байдарській долині та закінчується поблизу с. Чорноріченське. Його протяжність – близько 12 км, ширина – до 300 м. Правий схил його крутий, лівий – пологий. Тут глибина річки в багатьох місцях нерідко сягає 1,5–2,0 м за ширини 15–20 м. Порогів і перекатів тут небагато, на відміну від інших кримських річок, що робить р. Чорну цілком придатною для плавання на байдарках. За невисокого рівня води каньйон можна перейти по дну. Стежка проходить уздовж правого борту каньйону, поблизу річки, місцями підіймаючись вище від русла і виходячи на схил. Зі схилів відкривається панорама Чорнорічинського каньйону і самої річки Чорної. Русло річки доволі звивисте; на схилах можна побачити величезні виступи, які подібні за формою на фортечні колони, піраміди. Береги річки заросли густою рослинністю, яка нагадує джунглі.

Приблизно в середині каньйону, з правого його борту, є печера Мурзак-Коба, де знайдено стоянку первісної людини. У заплаві річки ростуть мішані ліси, а на схилах – дуб, ялівець, зарості шибляка.

Чорнорічинський каньйон – ландшафтна пам'ятка природи республіканського значення, 1947 р. оголошений пам'яткою природи, 1974 р. – державним заказником.

На р. Чорній є ще один каньйон – Узунджа, розташований у верхів'ї річки. Висота його скельних стін невелика, проте каньйон дуже оригінальний.

Бельбецький каньйон (Бельбецькі Ворота) – ділянка звуження долини р. Бельбек між селищем Куйбишеве і с. Танкове, де річка перетинає Внутрішню грядку Кримських гір. Довжина каньйону – 5 км, висота бортів – 65–70 м, ширина у найвужчому місці – 300 м. Бельбецький каньйон має важливе наукове значення. Його природний геологічний розріз є еталоном для вивчення стратиграфії верхньої крейди і нижнього палеогену Криму. Вниз за течією річки добре простежуються відклади туронського (білі вапняки і мергелі) і датського (сірі вапняки і пісковики з характерною фауною) верхньокрейдових ярусів; далі виходять вапняки монтського, мергелі і пісковики танетського палеоценового ярусів, а також глини нижнього еоцену. Для всього розрізу характерна значна кількість викопної фауни. На схилах каньйону ростуть скельний і пухнастий дуби, грабинник, дерен, шипшина, держидерево. На одному з південно-західних схилів (лівий берег Бельбеку) є реліктовий тисовий гай з 2 000 дерев, який

рішенням Кримського облвиконкому 1980 р. оголошено заповідним об'єктом місцевого значення.

Постановою Ради Міністрів УРСР 1975 р. Бельбецький каньйон оголошено пам'яткою природи загальнодержавного значення.

Качинський каньйон – один із трьох найвідоміших кримських каньйонів, площа долини – 100 га. Є пам'яткою природи з 1969 р., а з 1974 р. – державним заповідним заказником. Розташований за 8 км на південь від Бахчисарая поблизу с. Передущельне на р. Кача, яка не пересихає навіть у найпосушливіше літо. Глибина каньйону практично однакова і становить 140 м, ширина – 150 м. Однак він є доволі важкопрохідним. Схили його скелясті, складені вапняками і мергелями, над ними піднімаються миси-бастіони; поблизу підніжжя безліч гротів. Тут знайдено стоянки первісної людини: кременеві знаряддя, кісткові останки вимерлих тварин. Рослинний світ каньйону представлений лісами з дуба пухнастого і скельного, грабинника, ліщини, шипшини, барбарису. На схилах – цінні рослинні угруповання за участю ендемічних для Криму видів (чабер кримський, румія крупнолиста та ін.).

У Качинському каньйоні розташовано безліч туристичних об'єктів. У каньйоні є руїни ханського монетного двору, щоправда, від нього мало що залишилося, а неподалік шосе розташоване «печерне місто» – Качі-Кальон.

Доволі незвичайна ущелина Уч-Кош (ущелина Трьох Гір), розташована на північ від Ялти. Вся ущелина з прямовисними обривами (їхня висота місцями сягає 200 м), несподіваними поворотами русла, скельними виступами. Окрім описаних вище, у Криму є інші ущелини, менш відомі. Наприклад, невеликий, однак цікавий каньйон на річці Кучук-Карасу, Арпатська ущелина на р. Арпат та ін.

Печери. Крим відомий карстовими порожнинами – печерами, шахтами, колодязями. Не випадково тут у 50-ті роки ХХ ст. зародилась сучасна українська спелеологія. Завдяки зусиллям учених сьогодні досліджено й описано понад 1 100 великих карстових порожнин, 90 % із них відкриті за останні 50 років.

Виокремлено чотири спелеологічні райони в Гірському Криму:

- 1) Карабі-Яйла;
- 2) плато Чатир даг;
- 3) Ай-Петринська яйла і Центральне карстове плато;
- 4) Довгоруківська яйла.

У кожному із цих районів є неповторні зразки кримських печер, серед них багато унікальних.

Найдовша печера у світі – Мамонтова у США, її довжина – понад 560 км; найглибша печера світу – Крубера на Західному Кавказі (Гагринський хребет), її глибина – 2 197 м (станом на 8 серпня 2012 р.). Першопрохідність рекордної глибини – 2 000 м – і досягнення сучасної глибини належить українським спелеологам.

Печера Мармурова (масив Чатир даг) відкрита зовсім недавно – 1987 р. Розташована у Сімферопольському районі, неподалік від с. Зарічне. Вхід до печери розташований на висоті 920 м н. р. м. Розміщена вона у блоці верхньоюрських вапняків і складається з трьох частин: *Головної галереї*, *Нижньої* і бічного «*Тигрового ходу*». Галереї поділені на окремі зали. Протяжність розвіданих ходів – 2 050 м, глибина – 60 м. Довжина обладнаних екскурсійних маршрутів – понад 1 км. Температура повітря на екскурсійній ділянці постійно тримається на позначці +9 °С. До спелеокомплексу «Мармурова печера» входить печера Еміне-Баїр-Хосар, що також приваблює чимало відвідувачів різнобарв'ям кальцитових утворень, інтер'єрами і красою.

Еміне-Баїр-Хосар розміщена за 2 км від Мармурової і також обладнана для екскурсій. Вона відома понад 300 років, однак була недоступна, оскільки єдиним входом у неї був вертикальний 16-метровий колодезь. Спелеологи 1994 р. проклали горизонтальний тунель. Довжина галерей печери сягає 1 460 м, глибина – 125 м, довжина екскурсійних шляхів перевищує 1 000 м.

Найдовша карстова порожнина Криму, України і Східної Європи, утворена у вапняках, – Червона печера (Кизил-Коба), її довжина – 21 150 м (амплітуда – 275 м). Найвищий купол у кримських печерах – купол Голубої капели у Червоній печері – 145 м.

Червона печера – найбільша печера у Криму. Розміщена в околицях Довгоруківської яйли, на схід від с. Перевального, за 4 км від нього. Печера Червона вивчена в Криму найбільше, їй присвячено понад 200 наукових публікацій, а перші датовані 1843 р. Утворилася у юрських вапняках, забарвлених оксидами заліза у червоний колір. Печер тут декілька, разом вони утворюють складний підземний лабіринт із шести поверхів. Печера має величезні зали (Індійський, Китайський, Академічний) і просторі галереї, прикрашені цікавими утвореннями. Довжина залів Кизил-Коби – 70–80 м, висота – до 30 м. Немало в печері підземних озер, площа яких сягає до 500 м², сифонів і навіть водоспадів. Печера Кизил-Коба – великий печерний комплекс, утворений р. Субаткан, який поділяється підземним озером на дві частини – ближня (досифонна) та дальня (важкодоступна засифонна).

Кизил-Коба відома і як пам'ятка археології: тут знайдено матеріальні сліди стоянки людини епохи неоліту віком 8–6 тис. років, а також сліди давньої культури людини, яку в історії названо «Кизилкобинською». Близню частину печери використовували у VII–VI ст. до н. е. з культурною метою, у III–IV ст. н. е. – як сховище, у IX–XI ст. – як укриття. Червона – пам'ятка природи республіканського значення.

Солдатська (масив Карабі-яйла) – найглибша печера Криму та України, її глибина – 517 м. Розміщена в східній частині Карабі-яйли, за 10 км від с. Красноселівка, на висоті 980 м, поблизу оз. Егіс – Тінах. Протяжність – 2 100 м. До глибини 120 м – це доволі широка (2–5 м) нахилена галерея, утворена у напрямі падіння вапняків. Дно її вкрите глиною та вапняковими брилами. Далі продовжується у вигляді лабіринту вузьких нахилених ходів, з'єднаних колодязями глибиною 9–30 м. На глибині 340 м є шахта «Надія» (глибина – 85 м), з дна якої відходить тріщинна галерея завдовжки 380 м з постійним струмком (температура води – 9,1° С). Трапляються сталагміти, сталактити.

У багатьох кримських печерах є підземні озера і цілі галереї, цілковито затоплені водою (сифони). Найдовший у Криму сифон (галерея, цілковито затоплена водою, яку можна пройти тільки в акваланзі) – у печері Ені-Сала-3 (Довгоруківська яйла), довжина якого – 115 м, глибина – 17 м. Найглибші в Криму сифони в печерах Солдатська і Ені-Сала-3 глибиною по 17 м. Найдовша серія сифонів, розміщених послідовно в одній печері, – Альошина вода (Довгоруківська яйла). Довжина і глибина сифонів, м: 3/1, 25/5, 90/8, 25/3, 80/17, 100/10. Найбільша в Криму печера, цілковито затоплена прісною водою, – Чорна (Ай-Петринська яйла) довжиною 1 300 м.

Максимальна для кримських печер кількість «поверхів» (ходів, розташованих на різних рівнях) – шість у Червоній печері.

Є у Криму печери, де протягом року лежить сніг і лід, їх близько 40. Найвідоміша з них – печера Великий Бузлук на Карабі-Яйлі. Вік снігу в печері Великий Бузлук – 50 років. Температура повітря у цій печері не піднімається вище +1 °С. Зі стелі печери Великий Бузлук звисають триметрові крижані сталактити, в печері трапляються крижані стовпи до 6 м висотою і до 1,5 м у діаметрі.

Найдовший окремих сталактит (довжиною 6 м) – печера Геофізична (Ай-Петринська яйла).

Здебільшого кримські печери практично недоступні для звичайного туриста, вхід у них потребує спеціального спорядження, особливих знань і вмінь.

Водоспади. Найвищий водоспад Криму і України – Учан-Су на однойменній річці. Розташований на висоті 390 м н. р. м., на південному

схилі гори Ай-Петрі, за 6 км на північ від Ялти. Висота водоспаду – 98,5 м. Назва означає «вода, що летить» у перекладі з кримськотатарської мови (*изап* – той, що летить; *сув* – вода). Відомі також інші назви водоспаду: грецька Кремасто-Неро (давньогр. Κρεμαστόν νερόν – вода, що висить) і кримськотатарська Акар-Су (крим. *Aqar Suv* – вода, що тече). Водоспад Учан-Су найефектніше виглядає під час злив і сніготанення на яйлі. Влітку він майже цілковито пересихає, в суворі зими іноді замерзає. Середньорічна витрата води становить 50 л/с. При падінні Учан-Су утворює два каскади: на другому каскаді розташована невелика споруда з водозабором і скульптурою орла на даху. Звідси вода надходить у Могабинське водосховище (300 тис. м³), її використовують для водопостачання Ялти. Водоспад Учан-Су 1947 р. оголошений заповідним, з 1973 р. – це територія Ялтинського державного гірсько-лісового природного заповідника. Над водоспадом Учан-Су по дорозі з Ялти на Ай-Петрі є Орлиний заліт – скеля з оглядовим майданчиком.

В околицях Ялти на одній з приток Учан-Су розташовані невеликі, проте дуже живописні водоспади Верхній і Нижній Яузлар (висота – 6 м), що отримали назви однойменних рік.

Відомий у Криму також водоспад Головкінського. Водоспад розташований на р. Узень-Баш, в ущелині Яман-Дере, яка бере початок на північних схилах Бабуган-Яйли. Охоплює Верхній водоспад і каскад водоспадів. Тут вода спадає з висоти 12 м, має круте падіння. Названо на честь ученого-гідрогеолога М. О. Головкінського, який працював у Криму.

Найпотужніший і найповноводніший водоспад у Криму – Джур-Джур на р. Улу-Узень східний, розташований за 2 км від с. Генеральського. Середня багаторічна витрата води на цьому водоспаді – 270 л/с; він функціонує цілорічно, на відміну від інших. Розташований Джур-Джур у мальовничому урочищі Хапхал серед густого букового лісу на абсолютній висоті 472 м н. р. м.: висота падіння води ~16 м.

На кримських ріках немало й інших водоспадів, менш відомих, проте не менш красивих і своєрідних. Наприклад, Срібні Струмені на р. Чаан-Баїр, що впадає в Сари-Узень (Жовта річка) поблизу Великого каньйону Криму. В інших джерелах річку називають Чаїн-Су, вона є лівою притокою Сари-Узені. Розміщений водоспад в урочищі Чаїн-Су, неподалік від траси Бахчисарай–Ялта; найближчий населений пункт – с. Соколине. Висота водоспаду близько 6 м. Ефект «срібних струменів» дає порослий мохом туфовий майданчик, яким вода стікає у вигляді тонких струменів. У сонячний день видовище посилюється. В глибині

водоспаду є природний грот з двома входами. Водоспад розташований посеред вікового букового лісу. Вище за водоспадом, за 200 м розташований ставок «Юсупівське озеро», влаштований для розведення форелі князем Юсуповим, який був у минулому власником цих місць.

Неповторний 30-метровий водоспад можна спостерігати навесні на р. Алаке, на південному схилі гори Демерджі, там, де русло річки круто обривається вниз. Водоспад цей важкодоступний, отож практично невідомий.

Невеликий, проте дуже красивий водоспад висотою 20 м спостерігають навесні на р. Босій. Русло ріки тут є у скельному масиві.

На схилах г. Сокіл (поблизу Нового Світу) під час сильних злив виникають три-чотири короткочасних водоспади, кожен з яких удвічі перевищує Учан-Су за висотою падіння води.

А на р. Кизилкобінці, що витікає з отвору печери Каранлик-Коба, яка є нижньою частиною великого печерного комплексу Кизил-Коба, розташований водоспад Су-Учкан. Він спадає з «Туфового майданчика» з висоти 25 м. Праворуч від нижнього каскаду є отвір невеликого грота. Водоспад розміщений за 3,5 км від с. Перевальне. Як і інші водоспади Криму, Су-Учкан найповноводніший навесні та під час рясних опадів. Температура води становить від 5 до 9 °С залежно від пори року. Водоспад дуже мальовничий та неординарний. Су-Учкан, зриваючись з обривистого схилу г. Базар-Оба, продовжується каскадом невеликих водоспадів загальною висотою понад 50 м. Далі ріка протікає серед мальовничих місць, де утворилися невеликі водоспади, каскади.

Тимчасових водоспадів на початку весни в Криму утворюється дуже багато. В інші пори року жодних водоспадів не спостерігають, окрім струмків води, хоча іноді і їх немає.

3.3. Клімат

Доволі чітко в Криму можна виокремити три основних кліматичних райони: Рівнинний Крим, Кримські гори і Південний берег Криму. В кожному з них клімат суттєво відрізняється. Найпомітніше це взимку. Якщо виїхати в січні з Сімферополя до Ялти, то столиця автономії проведе вас холодним вітром, мінусовою температурою та абсолютним безсніжжям. На Ангарському перевалі у той час лежить сніг висотою до півметра, і вітру немає. Сніговий покрив тримається аж до Алушти,

хоча і меншої висоти. І тільки після Аюдага він раптово зникає. Ялта зустріне вас доволі яскравим сонцем, абсолютно безвітряною погодою і температурою близько 8 °С. У січні запахне весною. Такі кримські кліматичні контрасти.

Клімат Степового Криму – помірно континентальний. Літо спекотне, тривале і сухе. Осінь тепла і тривала. Зима тривала і м'яка, а весна минає швидко. Пересічна температура січня – від -2,4 до 0, °С, липня 22,1–23,8 °С. Абсолютний мінімум -33 °С, абсолютний максимум +41 °С. Опадів 316–466 мм за рік, значна їхня частина випадає в теплу пору року. Період з температурою понад 10 °С сягає 180–190 днів. Безморозний період триває 175–225 днів, а вегетаційний – 230–235 днів. Сума активних температур становить з 300–345 °С.

Річна випаровуваність перевищує кількість опадів. Коефіцієнт зволоження в Степовому Криму скрізь значно менший від одиниці.

Клімат Кримських гір є перехідним від степового помірно континентального до середземноморського з м'якою у передгір'ї і помірно холодною на Головному пасмі зимою та помірно спекотним у передгір'ї і порівняно теплим у горах літом. Клімат нижньої частини схилів гір – середземноморського типу, з м'якою зимою (на узбережжі середньомісячна температура січня 1–4 °С) та теплим літом (середньомісячна температура липня до 24 °С). Літо й осінь сонячні. Річна кількість опадів – 600 мм (максимум узимку), на схід – менше (коефіцієнт зволоження – 0,6–0,3). Такий стан зволоження зумовлений підвітряним положенням схилів до насичених вологою вітрів.

Клімат плато – літо прохолодне (середньомісячна температура липня -15 °С), зима м'яка (від -4 до -1 °С), річна сума опадів – до 1200 мм (коефіцієнт зволоження – понад 1), на сході – 500–700 мм. Сильні західні і південні вітри переносять з Атлантики й Чорного моря вологі повітряні маси на суходіл. Максимум опадів на заході – узимку, на сході – улітку. Взимку в горах бувають хуртовини, випадає багато снігу. Навесні йдуть дощі, з найвищих гір сходять снігові лавини, які іноді завдають значної шкоди. Влітку – грозові зливи, нерідко випадає град. Осінь у горах суха і тепла.

Гірське пасмо захищає Південний берег Криму взимку від холодних північних повітряних мас, отож повітря потрапляє сюди після проходження над морем або у вигляді фенових потоків унаслідок перевалювання через Головне пасмо. Найчастіше фени бувають удень і тривають від кількох годин до двох–трьох діб. Важливу роль у формуванні клімату Гірського Криму відіграє бризова циркуляція, зумовлена термічними контрастами суші і моря протягом теплового періоду. Вдень простежується

морський бриз, уночі – береговий. У горах бувають гірсько-долинні вітри: удень вони дмуть до гір, уночі – навпаки. У деяких місцях денний морський бриз поєднується з долинним вітром, а нічний бриз – з гірським, що спричиняє посилення вітрової діяльності.

Кліматичні показники у Кримських горах мають значні відмінності від південноберегових. Порівняємо, наприклад, гірський масив Ай-Петрі і с. Місхор на Південному березі Криму. Відстань між ними по прямій – 15 км. Середня температура січня на Ай-Петрі близько $-4\text{ }^{\circ}\text{C}$, у Місхорі $+4,4\text{ }^{\circ}\text{C}$, липня на Ай-Петрі $+15,4\text{ }^{\circ}\text{C}$, у Місхорі $+24,4\text{ }^{\circ}\text{C}$. Опадів на Ай-Петрі випадає понад 1 200 мм у рік, а в Місхорі – близько 500 мм. Сніг у Місхорі випадає зрідка, а на Ай-Петрі він лежить 3,5 місяця. Половина днів у році на Ай-Петрі з туманами, а в Місхорі таких днів декілька. До того ж, на Ай-Петрі зафіксована рекордна для України швидкість вітру – 50 м/с.

Клімат Південного берега Криму – субтропічний середземноморський (так звані північні субтропіки). Південне узбережжя Криму – найтепліша ділянка як Кримського узбережжя, так і всієї України. Тут панують циклони взимку та підвищений атмосферний тиск улітку. В Ялті буває близько 210 ясних сонячних днів у рік, близько 150 днів у рік – середньодобова температура вище $+15\text{ }^{\circ}\text{C}$. Весна розпочинається рано. Літо сухе, майже бездощове, тривале і спекотне; освіжають лише морські бризи. Оподи, що їх приносять середземноморські циклони, випадають восени і взимку. Зима доволі тепла, сніг одразу тоне. Середня температура липня й серпня – близько $24\text{ }^{\circ}\text{C}$; середня температура січня – близько $4\text{ }^{\circ}\text{C}$. Опадів випадає до 600 мм за рік (мис Сарич – 309 мм, Ялта – 557, Алушта – 430, Судак – 323 мм).

Одне з найсухіших місць у Криму розташоване на узбережжі неподалік від Судака. Навколо Судака є окремі невисокі вершини та багато долин, перпендикулярних до берега, якими морське повітря вільно циркулює, не затримуючись на узбережжі. У підсумку – мінімум опадів.

Гори влітку захищають узбережжя від сухого перегрітого повітря степу, а взимку – від холодних північних вітрів. Улітку море прохолодніше, ніж суходіл, воно зменшує літню спеку. Протягом літа вода в морі добре прогривається і взимку воно поступово віддає тепло, зігріваючи повітря над узбережжям. Температура поверхневих шарів морської води поблизу узбережжя у січні–лютому – $4\text{--}6\text{ }^{\circ}\text{C}$, у липні–серпні – до $26\text{ }^{\circ}\text{C}$, однак під час апвелінгів (*вертикальне переміщення глибинних вод у верхні шари моря, найчастіше виникає в разі згинних вітрів у прибережних районах, де під дією напрямлених вітрів і течій відбу-*

вається підняття вод з глибини 100–300 м) можливі різкі зниження температури до 13–16 °С.

Найтеплішим і найтихішим місцем на всьому Південному узбережжі Криму є селище міського типу Сімеїз. Середньорічна температура повітря досягає тут +13,6 °С, вода поблизу берега протягом 6,5 місяця тепліша від температури суші.

Дощі в Криму, передусім навесні і влітку, йдуть проливні, вони не можуть надовго зіпсувати туристам відпочинок; грози можливі навіть узимку, наприклад, у новорічну ніч, коли також можуть цвісти мигдаль та абрикос. Відносна вологість повітря у Криму завжди невелика – у межах 65–80 %, тут легко дихати навіть у спеку. Проте сухість повітря має і свої мінуси: майже повсюдно, за винятком гірських районів, можливість випаровування значно перевищує суму опадів. Нестача питної води – нерідко головна перешкода розширення курортної зони – адже сотні кілометрів чудових піщаних пляжів (на північному заході, заході, Арабатській Стрілці, Керченському півострові) не освоєні саме тому.

Від Судака південнобережні риси клімату поступово витісняють степові, континентальні: спекотне літо і морозніша зима, короткий оксамитовий сезон. Однак поблизу підніжжя гір у захищених від вітру місцях відпочивають і в жовтні. Поблизу Феодосії Головна Кримська гряда повністю зникає, клімат не нагадує субтропіки, однак 15 км широкого піщаного пляжу із перетертих черепашок (його називають Золотим), полого дно, рідкісні шторми і стійка сонячна погода – усе це робить місто чудовим місцем для туризму. Тривалість сонячного сьйва в теплу половину року тут – 1865 год; це менше, ніж у Севастополі, проте більше, ніж у Ялті. Купальний сезон для дорослих триває з 23 травня до 15 жовтня, для дітей – з 22 червня до 3 вересня, однак це середні цифри. Приблизно три тижні із дитячого сезону тут можуть випасти через шторми або холодні «течі».

За Золотим пляжем Феодосії на великій протяжності Чорноморського берега Керченського півострова нема місць, придатних для відпочинку, і лише в Керченській протоці поблизу підніжжя тридцятиметрових урвищ лесу з'являються вузькі пляжі.

Вплив Чорного моря на клімат найпомітніший восени, коли море віддає суші нагромаджене за літо тепло, та навесні, коли відчувається вплив охолодженого за коротку зиму моря. Навесні глибоководне Чорне море прогривається поблизу Ялти та Алушти повільніше, ніж на Західному або Східному узбережжі Криму, отож Південний берег навесні хоча й закритий з півночі, проте з моря на нього, трапляється,

дихає холодом. Тому березень і квітень на Південному березі, незважаючи на цвітіння садів і парків, все ж поступаються жовтню і листопаду.

Купальний сезон триває з травня до жовтня (пересічна температура води влітку – 17–24 °С). Купальний сезон у Ялті для дорослих починається орієнтовно з 17 травня і триває до 23 жовтня, тобто температура води вище 17 °С тут тримається найдовше у Криму. Загалом осінь – це найкраще, що буває в Ялті. Вислів «оксамитовий сезон» має місцеве походження: коли з міста виїжджала публіка службовців (інженери, вчителі, професура, чиновники і та ін.), Ялта наповнювалась особами вільних професій (художниками, літераторами). Одних за одягом називали «ситцевою публікою», а інших – «оксамитовою». Ситцевий сезон якось не запам'ятали, а оксамитовий і досі сприймають як порівняння м'якості і приємної ніжності осіннього тепла з якістю дорогої вишуканої тканини.

У Ялті із 160 днів купального сезону в середньому 46 випадає через сильні хвилі і ще 13 – через «холодні течії» – різке зниження температури води, яке здебільшого трапляється у червні. Сильніші вітри відганяють теплу воду від берега, а на її місце піднімаються глибинні шари з температурою 10–12 °С. Загалом це чудовий механізм очищення поверхневих вод. Крім Ялти, він «працює» в Алушті, Феодосії, Судаку, Євпаторії.

Сезон з температурою понад 20 °С у Ялті продовжується з 22 червня до 4 жовтня, через шторми і згони із нього випадає приблизно 40 днів. Тривалість курортного сезону в Севастополі найдовша в Криму – 100 днів з добрими умовами для дітей і 144 дні – для дорослих, з кінця травня до 20 жовтня майже без зниження температури.

Надзвичайно перспективною для відпочинку є Бакальська коса (поблизу с. Стерегуце, за 15 км на захід від райцентру Роздільне): великий пляж напівколом захоплює мілководну бухту, яка прогрівається до 17 °С вже з перших днів травня, а з 20 травня, за багаторічними даними, тут усталюється температура води 20 °С, оптимальна для купання дітей. Зберігається вона до середини жовтня. Щоправда, приблизно половина днів у купальний сезон може ускладнитися високою хвилею (до 3 балів).

На курорті Євпаторія купальний сезон для дорослих триває з 20 травня до 14 жовтня і майже не ускладнюється штормами (у середньому всього 9 днів за сезон) або зниженням температури до 17 °С (тільки 14 днів за сезон). Вище 20 °С температура води утримується з 20 червня до 13 вересня. Відповідно, якщо починати купальний сезон у с. Стерегущому 6 травня, а закінчувати у Ялті 23 жовтня, це становитиме майже півроку.

Отже, найтеплішим регіоном усієї України є Південний берег Криму. Тут середня температура січня становить 4 °С, липня – 24,5 °С, а максимальна температура літа – 39 °С. Тривалість сонячного сьйва в Ялті – 2 223 години в рік, причому Південний берег Криму – найтепліший регіон України, проте абсолютний максимум температури зафіксований не тут, а в Степовому Криму – майже 41 °С. Тривалість сонячного сьйва в Євпаторії на 190 годин більша, ніж у Ялті, хоча вона розташована на 100 км далі на північ. А рекордсмен тут – Севастополь (2 458 годин). Чому? Річ у тому, що Ялта практично з трьох боків оточена горами, отож, сонце тут піднімається пізніше і заходить швидше, ніж на рівнині. Тут, на стику гір і моря, випадає більше опадів, більше хмарних днів, та водночас узимку значно тепліше, ніж на рівнині, оскільки гори захищають Ялту від холодних північних вітрів.

Мис Казантип розташований на Азовському узбережжі Керченського півострова, мис Чауда – на Чорноморському, зовсім недалеко один від одного, причому на Казантипі літо тепліше, а зима холодніша, ніж на Чауді. Це пояснюють тим, що Чорне море значно більше від Азовського за об'ємом, отож влітку повільніше прогрівається, а взимку повільніше охолоджується і слугує «гідробігрівачем» кримських берегів у зимовий період.

Водночас на Кримському узбережжі невисока вологість повітря, спеку переносити тут значно легше, ніж на Кавказькому узбережжі. І це, до речі, важлива перевага кримських курортів.

3.4. Внутрішні води. Лікувальні грязі

Ріки. Територією Кримського півострова протікає 257 річок завдовжки понад 5 км. Характерна їхня особливість – маловодність, невелика довжина, пересихання влітку. Найбільші річки беруть початок на північних і північно-східних (Салгир, Мокрий Індол, Біюк-Карасу – басейн Азовського моря) та на північно-західних (Чорна, Бельбек, Кача, Альма, Булганак – західний басейн Чорного моря) схилах Кримських гір. Річки Південного берега Криму, на відміну від північних, коротші, крутіші і, відповідно, каламутніші. Типові річки південного схилу – Учан-Су, Улу-Узень, Авунда, Ворон, Демерджі (басейн Чорного моря). У горах Криму на річках вирізняють два періоди в гідрологічному режимі.

Перший – з грудня до квітня з високим рівнем води; другий – з травня до жовтня з низьким рівнем. Улітку кримські ріки дуже міліють. Багато із них можна перейти, не намочивши ніг. Проте іноді, в часи сильних злив у горах, ці маленькі річечки, розливаючись, перетворюються в потужні грязьові потоки – селі, створюючи серйозну небезпеку для господарства і життя людей. Південний схил Головної гряди Кримських гір є найбільш селенебезпечним у Криму.

Річкову мережу рівнинної частини Криму утворюють невеликі річки (довжина – переважно до 10 км) і струмки, які на тривалий час пересихають. Найбільші річки – Салгир і Біюк-Карасу. Густина річкової мережі не перевищує 0,1–0,2 км/км², у Присивашші цей показник зменшується до 0,05–0,04 км/км². Здебільшого річки беруть початок у Кримських горах або передгір'ях, тому вони мають значні похили – 20–30 м/км, в окремих випадках – до 80–90 м/км. Лісистість водозборів значна лише у передгірських районах (до 50–80 %). Живлення річок рівнинної частини Кримського півострова мішане, з переважанням снігового. Пересічне багаторічне значення стоку становить близько 0,1 л/с/км. Максимальна витрата води формується у зимово-весняний період завдяки сніготаненню і випаданню дощів, мінімальні – влітку і восени. Взимку проходить до 35 % річного стоку, навесні – близько 44 %, влітку і восени – до 21 %. На річках Північного Криму процеси льодоутворення спостерігають наприкінці грудня – на початку січня і до кінця лютого. Льодостав нестійкий, в окремі роки його нема. Каламутність річкових вод протягом року змінюється від 100 до 400 г/м³, досягаючи максимальних значень у паводковий період – 1 000–2 000 г/м³ і більше. Мінералізація води річок зростає у напрямі до гирла. Наприклад, у верхів'ї Салгиру вона становить 400 мг/л, у нижній течії – 600–700 мг/л. Водні ресурси рівнинної частини обмежені і не забезпечують господарських потреб.

Салгир – річка у Сімферопольському, Красногвардійському та Нижньогірському районах Криму, впадає в затоку Сиваш Азовського моря. Довжина – 232 км, площа басейну – 4 010 км² (табл. 3.1). Утворюється на північних схилах Головної гряди Кримських гір злиттям двох витоків – Ангари і Кизил-Коби. Долина ящикоподібна, у нижній течії нечітко виражена, у пригірловій ділянці її нема. Ширина долини – від 300–600 м (у верхів'ї) до 2–3 км (у пониззі). Річище звивисте, завширшки від 3–3,5 до 8–15 м, у нижній течії викривлене. Глибина на перекатах – 0,3–0,5 м, на плесах – 1,6 м, похил річки у гірській частині – 6 м/км, у рівнинній – 0,27 м/км. Основні притоки: Малий Салгир, Зуя, Біюк-Карасу. Живиться атмосферними і карстовими водами. Для водного режиму характерні зимово-весняні паводки та

літньо-осінні маловодні періоди; в окремі роки бувають дощові паводки. Льодовий покрив нестійкий (з грудня до лютого). На Салгіри споруджено Сімферопольське та Аянське водосховища. Воду з них використовують для промислового та побутового водопостачання та зрошування.

Чорна бере початок поблизу с. Родниківське на північно-західних схилах Кримських гір і впадає в Севастопольську бухту Чорного моря. Довжина – 41 км, площа басейну – 436 км² (див. табл. 3.1). Похил – 4,0 м/км. Тече 16 км у вузькому каньйоні. Заплава шириною 250–300 м, до 600–700 м. Річище звивисте шириною 15 м та глибиною до 2,5 м. Багатоводна у зимово-весняний період, маловодна у літньо-осінній. У Байдарській долині – Чорнорічнське водосховище. У середній течії протікає Чорнорічнським каньйоном.

Бельбек утворюється злиттям двох потоків на північно-західних схилах Головного пасма Кримських гір поблизу с. Щасливе і впадає в Чорне море, за 5 км на північ від Севастопольської бухти. Довжина 63 км, площа басейну – 505 км² (див. табл. 3.1). Похил – 12,5 м/км. Долина V-подібна, нижче утворюється Бельбецький каньйон, у пониззі – коритоподібна. Заплава в пониззі шириною 450–600 м, річище шириною 25–30 м. Найбагатоводніша річка Кримських гір. Воду використовують на питне водопостачання. Тече територією Бахчисарайського р-ну Криму та в межах м. Севастополь. У верхів'ї створено 3 водосховища, з яких вода тунелем завдовжки 7 км, прокладеним через Головне пасмо Кримських гір, надходить до Ялти.

Кача починається на північних схилах Головного пасма Кримських гір злиттям двох річок – Пісари і Біюк-Узень – і впадає в Каламітську затоку Чорного моря за 2 км на північ від м. Севастополь. Довжина – 69 км, площа басейну – 573 км² (див. табл. 3.1). Береги високі, кам'яністі, річище широке. Значна частина приток впадає у Качу в її верхній частині. Під час сильних дощів, а також восени й узимку Кача розливається. Влітку, у зв'язку з використанням води на зрошення в нижній течії, **пересихає. На річці споруджено два великі водосховища** – Бахчисарайське (6,89 млн м³), що використовують для постачання питної води у м. Бахчисарай, і Загорське (27,8 млн м³), постачає воду у Велику Ялту системою гідротунелів.

Альма бере початок на північних схилах Бабуган-Яйли. Довжина 84 км, площа басейну – 635 км² (див. табл. 3.1). У верхній течії – гірська, у нижній – степова. Середньорічна витрата – 1,3 м³/с; середій похил – 7,3 м/км, у верхів'ї – 23 м/км. Назва походить від кримськотатарського *алма* – яблуко. Вірогідно, це пов'язано з тим, що у долині річки здавна росте багато яблунь. У руслі Альми споруджено водосховища

Альмінське, Базар-Джалгинське та ін. Використовують для зрошення. В долині річки багато плодкових садів.

Західний Булганак, або Булганак, – маловодна річка на заході Криму. Довжина – 49 км, площа басейну – 180 км² (див. табл. 3.1). Постійних приток практично немає. Тече територією Сімферопольського і Бахчисарайського районів. Воду річки активно використовують для зрошення. Нижче с. Кольчугине (*Булганак*) і до гирла річка безводна практично протягом цілого року, оскільки вище за течією розташовані загати, які збирають водний стік.

Отже, річки Південного берега Криму – невеликі, їх багато; густота річкової мережі сягає 0,7–1 км/км². Режим їхній залежить від схилового стоку. Влітку здебільшого річки пересихають, однак під час злив у їхніх долинах бувають короткочасні селі.

Таблиця 3.1

Ріки Криму

Назва	Довжина, км	Площа басейну, км ²
<i>Північний схил Кримських гір</i>		
Чорна	41	436
Бельбек	63	505
Кача	69	573
Альма	84	635
Західний Булганак	49	180
Салгир	232	4 010
Зуя (притока Салгиру)	49	421
Бурульча (-//-)	76	244
Бештерек (-//-)	41	82
Бюк-Карасу (-//-)	86	1160
Мокрий Індол	22	121
<i>Балки рівнинного Криму</i>		
Чатирлик	119	1593
Победная	41	251
Мелек-Чесме	16	133
<i>Південний берег</i>		
Учан-Су	7,9	28,9
Дерекойка	9,6	51
Авунда	7,6	24
Улу-Узень Алуштинський	12	75,7
Демерджи	13	53,4
Улу-Узень Східний	12	33,5
Таракташ	22	161

Озера. У Криму налічують понад 300 озер та лиманів. Майже всі озера солоні та розташовані вздовж узбережжя, у низинній степовій частині,

за винятком невеликих прісних озер, що є на яйлах Головного пасма Кримських гір, а також декількох опріснених озер. Прісним є також Ак-Мечетське озеро на Тарханкутському півострові. Здебільшого озера мілководні, із деяких беруть початок річки рівнинного Криму. Практично на всіх озерах нема прибережних захисних смуг. Трапляються озера, що мають лікувальні грязі. Влітку деякі озера пересихають. Усі озера і лимани Кримського півострова поділяють, залежно від місцезнаходження, на сім груп: Перекопську, Тарханкутську, Євпаторійську, Херсонську, озера на яйлах, Керченську і Генічеську (Чонгаро-Арабатську, Присиваську). Озера Генічеської групи розташовані в північній частині Арабатської Стрілки, яка належить до Кримського півострова, проте кордон Автономної Республіки Крим відсікає цю частину коси та проходить значно далі на південь від с. Стрілкове.

Сасик (Сасик-Сиваш) – солоне озеро у Сакському районі, на схід від м. Євпаторії. Від Євпаторійської бухти Чорного моря відокремлене піщано-гравійним пересипом, ширина – від 0,9 до 1,6 км, довжина – до 18 км, ширина – до 12 км, площа – 75,3 км², пересічна глибина – 0,7 м; максимальна – 1,2 м (табл. 3.2). Живиться фільтраційними і джерельними водами. Влітку дуже пересихає. Солоність – від 90 до 160 ‰. Видобувають кухонну сіль.

Таблиця 3.2

Озера Криму

Група озер	Назва озера	Площа улоговини, км ²	Середня глибина, м
Перекопська	Красне	23,4	0,3
	Старе (Тузли)	12,2	0,2–0,45
	Айгульське	37,5	0,1
	Кирлеуцьке (Керлеут)	20,8	0,3
	Кияцьке (Тарханське)	12,5	0,2
Тарханкутська	Бакальське	7,1	0,5
	Джарилгач	8,3	0,9
	Донузлав	48,2	27 (макс.)
Євпаторійсько-Сакська	Мойнацьке	1,76	0,85 (макс.)
	Сасик-Сиваш (Сасик)	75,3	0,7
	Сакське	9,7	0,6
	Кизил-Яр	8,0	0,03
Керченська	Чокрацьке	8,5	1,3 (макс.)
	Тобечицьке	18,7	0,1
	Узунларське	21,2	0,05
	Актаське	26,8	0,07

На березі Сакського озера, що також, як і Сасик, належить до групи Євпаторійських озер, розташований грязьовий курорт Саки (з першою

в країні грязелікарнею 1827 р.). Солоність води у східному басейні озера – 150–200‰.

На території Криму створено близько 708 ставків та понад 20 водосховищ, зокрема, Сімферопольське, Чорноріченське, Тайганське і Білогірське.

Канали. Для вирішення проблем водопостачання і зрошення на сучасному етапі важливе значення мають Північнокримський канал, акумулювальні водосховища, ставки, а також артезіанські води.

Північнокримський канал – іригаційна споруда на півдні України (Херсонська обл. і Крим), одна з найбільших у країні та Європі. Споруджений для перекидання зарегульованого стоку Дніпра у посушливі степові райони півдня України з метою зрошення сільськогосподарських угідь, водопостачання Сімферополя й інших населених пунктів, а також Керченського промислового району. Будували канал протягом 1957–1969 рр., а перша дніпровська вода надійшла до Криму в жовтні 1963 р. Канал бере початок з Каховського водосховища поблизу м. Нова Каховка. Загальна довжина каналу від Каховки до Керчі – 405 км. Забирання води відбувається у головній споруді, розрахованій на перепуск 380 м³ води за секунду (у перспективі – 450 м³/с). Воду трасою каналу подають на висоту понад 100 м за допомогою насосних станцій. Четверта станція подає воду трубопроводом (довжина – 30 км) на водоочисні споруди Керчі. Для збільшення подачі води у Крим до 50 м/с спорудили **Перекопський канал** довжиною 69 км, який з'єднує головний Каховський магістральний і Північнокримський канали. З Північнокримського каналу беруть початок зрошувальні системи Краснознаменська, Чаплинська, Красноперекопська, Красногвардійська, Каланчинська у Херсонській обл., Первомайська, Джанкойська та інші у Криму.

Мінеральні і термальні води відомі ще з часів Боспорського царства. За даними археологічних розкопок відомо, що ще в II ст. н. е. в районі Памир-гори на Керченському півострові функціонувала оздоровниця. Уже з I ст. н. е. жителі Пантікапея пили воду із цілющого джерела, яке, до речі, досі має добру славу. Наприкінці XIX–на початку XX ст. знову з'явився інтерес до мінеральних вод Криму. Неповдалік від Феодосії 1904 р. під час закладання свердловини для поливу виноградників на денну поверхню вивели мінеральну воду «Паша-Тепе» (нині «Феодосія»). За хімічним складом вона близька до води есентуцького джерела № 20. У Феодосії 1913 р. відкрили ще одну цілющу воду, яка отримала назву «Кримський нарзан».

У Криму відомо понад 100 джерел мінеральних вод різної мінералізації, головню на північному схилі Кримських гір, поблизу Євпаторії, в Саках, Феодосії, у курортній місцевості Мелас та інших (табл. 3.3). Проводять промисловий розлив мінеральних вод «Айвазовська», «Феодосійська», «Євпаторійська», «Ялтинська», «Кримська». Родовища мінеральної води питного призначення є в Сакському, Кіровському, Бахчисарайському районах, у Євпаторії, Феодосії та Ялті. Причому найбільші запаси має в своєму розпорядженні Сакський район (79 %), за ним іде Євпаторія (14 %), а частка решти регіонів незначна. Родовища мінеральної води для зовнішнього вживання є в Сакському, Кіровському, Чорноморському та Ленінському районах, у Бахчисараї та Євпаторії. Найбільші запаси має Євпаторія (79 %).

Лікувальні грязі – природні утворення (мул, торф, сопкова грязь тощо), які застосовують для лікування у вигляді ванн і аплікацій. Лікувальні грязі мають консистенцію однорідної пластичної тонкодисперсної маси.

Родовища лікувальних грязей є в Ленінському (6), Чорноморському (2) і Сакському (1) районах. Найбільші запаси грязей виявлено у Ленінському районі (73 %), причому тут є не лише сульфідні, а й сопкові мулові грязі. Освоєно лише два родовища: Сакське і Чокракське із запасами 4 600 і 4 800 тис. м³, відповідно, що становить 32,7 % від загальних запасів лікувальних грязей у Криму. Не експлуатують два найбільших кримських родовища: Узунларське (9 145 тис. м³) і Тобечицьке (5 500 тис. м³), розташовані в Ленінському р-ні, і велике родовище Джарилгач (3 100 тис. м³) у Чорноморському р-ні.

Основні запаси лікувальних грязей (здебільшого сульфідних) зосереджені в озерах і становлять близько 24 млн м³.

Лікувальні грязі за генезисом поділяють на торфові, мулові та псевдовулканічні.

У Криму для курортного лікування застосовують мулові органічно-мінеральні сульфідні грязі. Вони мають консистенцію пластичної маси зелено-сірого або чорного (завдяки вмісту гідросульфідів заліза) кольору.

Обмежено використовують сопкові мінеральні мули Булганацької групи грязьових вулканів на Керченському півострові. Процес утворення лікувальних грязей триває й досі.

Таблиця 3.3

Родовища мінеральних вод і лікувальних грязей

Родовище	Видобуток, м ³ /доба	Родовища лікувальних грязей	Запаси, тис. м ³
Ленінський р-н: Чокрацьке	380	Саки (грязь, ропа) Сасик-Сиваш (грязь) Кизил-Яр (грязь)	4 500 976 1 000
Феодосія: Феодосійське Айвазовське	185 242 (прогнозі)	Ленінський р-н: Чокрацьке (грязь) Булганацьке (грязь) Джау-Тепе (грязь) Узунлар (грязь) Тобечик	4 600 5 000 32 6 930 5 500
Євпаторія	16 403	Чорноморський р-н: Бокальське (грязь)	4
Саки	1 745		
Ялта: Мелаське	10 (прогнозі)		

3.5. Чорне море

Чорне море відоме здавна. За сучасними даними, першими мореплавцями, що прийшли у Чорне море, були критяни. До перших відомих карт Чорного моря належать карти світу Анаксимандра та Гекатея Мілетського (V–IV ст. до н. е.), вирізьблені на мідних дошках. У IV ст. до н. е. з'явився перший посібник з плавання по Чорному морю – «Періпл Внутрішнього моря», що охоплював Середземне, Чорне та Азовське моря. З розвитком мореплавства з'явилися докладніші описи і карти. Українські мореплавці відомі ще з IV ст., тривалі морські походи вони здійснювали за часів Київської Русі-України; є відомості про запорозьких козаків, які виходили на чайках і в Середземне море.

ЧОРНЕ МОРЕ – внутрішнє море басейну Атлантичного океану, омиває береги України, Росії, Грузії, а також Румунії, Болгарії та Туреччини. Керченською протокою з'єднане з Азовським морем, протокою Босфор, Мармуровим морем і протокою Дарданелли – з Середземним морем. Площа – 422 тис. км², об'єм води – 547 тис. км³, пересічна глибина – 1 271 м, максимальна – 2 245 м. Довжина берегової лінії – 4 090 км. Протяжність моря між західною і східною точками – близько 1 167 км, між північною і південною – 624 км. Береги Чорного моря

малорозчленовані, переважно гористі, урвисті. Північно-західні береги (від дельти Дунаю до Каркінітської затоки) у межах України низовинні. Найбільший півострів – Кримський, найбільші затоки (поблизу берегів України) – Каркінітська, Каламітська, Феодосійська, Ягорлицька, Джарилгацька. Островів мало (Зміїний, Березань, Джарилгач). Поширені намівні піщані коси (Кінбурнська, Тендрівська та ін.). У межах України у Чорне море впадають Дунай, Дністер, Південний Буг, Дніпро, які мають великий вплив на формування його водного балансу.

Існування Чорного моря бере початок з океану Тетіс (30–40 млн років тому), з якого утворювалися солоні Сарматське і Меотичне та прісне Понтичне моря. Сучасних рис Чорного та Азовського морів набув Давньоевксинський басейн 400–500 тис. років тому. Зв'язок із Середземним морем виник 100–150 тис. років тому (Карангатське море), припинився 18–20 тис. років тому (Новоевксинське опріснене море), усталився 7–5 тис. років до н. е. та існує сьогодні. Є й інші припущення щодо виникнення Чорного моря.

Геоструктури. Територія Чорного моря належить до Середземноморського рухливого поясу. Тектонічні рухи виявляються тут до нашого часу. Морфоструктури дна мають різну геологічну будову. На шельфі у північно-західній частині та на південь від Керченської протоки переважають черепашкові відклади і мули. На материковому схилі відслонені корінні породи, поблизу його підніжжя – відклади підводних зсувів. У Чорноморській субокеанічній западині виявлено земну кору як платформного, так і субокеанічного типу. Дно Чорного моря у межах западини вкрите вапняковим мулом та глинами.

Клімат. Кліматичні умови моря визначені положенням значної його частини в субтропічному поясі. Зима тепла і волога, літо сухе і спекотне. Взимку бувають сильні штормові вітри північно-східного, напряду (крім південно-східної частини моря), пов'язані з проходженням циклонів; улітку переважають помірні південно-західні вітри. Температура повітря над акваторією моря у січні – від 0–1 до 8 °С, у серпні – 22–25 °С і вище. Пересічна кількість опадів зростає із заходу на схід від 200–600 до 2 000 мм і більше.

На формування водних мас Чорного моря найбільший вплив має надходження солоних вод з Мармурового моря у вигляді придонної течії та зустрічна поверхнева течія з Чорного моря. Швидкість обох течій приблизно однакова (0,6–0,8 м/с); протягом року у Чорне море надходить 170 км³ води, витікає 360 км³. Ці значення зазнають певних коливань, загалом переважають чинники опріснення морських вод. Поверхневі води Чорного моря, крім пригирлових ділянок великих рік, мають солоність 14–18,3 ‰, глибинні – 22,3–22,6 ‰ завдяки

солоним (до 35 ‰) водам з Мармурового моря. Пересічна солоність Чорного моря – 21,8 ‰. Температура поверхневих вод улітку – 24–26 °С, у мілководних затоках – 27–29 °С, у центральній частині моря – до 22 °С. Пересічна температура поверхневих вод узимку – 8–9 °С, крім північно-західної і північно-східної частин, де у суворі зими море замерзає. Коливання температури спостерігають до глибини 150 м, нижче протягом року вона залишається практично сталою (8,6–9,1 °С). Значний вертикальний градієнт солоності і, відповідно, щільності вод Чорного моря утруднює перемішування глибинних і поверхневих вод та обмежує надходження кисню на глибину, чим пояснюють вертикальне розшарування чорноморських вод та існування сірководневої зони. Загальний об'єм насичених сірководнем вод становить 87 % (475 км³) від загального об'єму моря, що негативно впливає на його органічне життя. Циркуляція поверхневих вод визначена системою замкнутих циклонічних кругообігів, циркуляція глибинних вод здебільшого узгоджується з поверхневою. Припливно-відпливні коливання рівня Чорного моря не перевищують 8 см, крім деяких районів. Зокрема, поблизу Південного берега Криму під дією вітрів коливання рівня моря становить 10–15 см. Амплітуда згінно-нагінних коливань переважно 40–60 см (поблизу північно-західних берегів – до 1,5 м), сейшевих – до 60 см. Прозорість води у відкритому морі – пересічно 15–20 м, у прибережних водах зменшується до 5–7 м і менше внаслідок наявності значної кількості мінеральних і органічних часточок. Хвильові процеси найпоширеніші під час проходження циклонів; восени і взимку під час штормів висота морських хвиль досягає 5–6 м, іноді – 10–14 м.

Рослинність. Рослинний світ представлений фітопланктоном, що складається приблизно з 350 видів одноклітинних організмів, 280 видів донних макрофітів, кількох видів трав. У північно-західній частині моря часто трапляються значні скупчення червоної водорості філофори. Філофора покриває понад 15 000 км² морського дна і нагромаджує понад 5 млн т біомаси. На мулистих і піскових відкладах спокійних заток росте морська трава зостера, багата на колонії риб. На прибережних скелях простежується ульва, або морський салат; на незначних глибинах росте бура водорість цистозіра.

Тваринний світ. Тваринний світ Чорного моря бідний на види порівняно з середземноморською фауною (2 тис. проти 6 тис. видів). Фауна моря налічує близько 350 видів найпростіших тварин, 650 видів ракових, понад 200 видів молюсків, близько 160 видів риб і 4 види ссавців: тюлень (*Monachus monachus*) і три види дельфінів. У заростях морської рослинності ховається безліч морських безхре-

бетних – крабів та молюсків, а в товщі води – медузи аурелія (лат. *Aurelia aurita*) та пілема. Ссавці і риби мають промислове значення. Рибальство дає великі улови осетрових, скумбрії, оселедців, шпротів, хамси, саргана тощо.

Занесені до Червоної книги України чотири види осетрових – білуга, шип, стерлядь, атлантичний осетер (усього в Чорному морі шість видів); чорноморський та дунайський лососі перебувають у депресивному стані. Заборонено для промислового використання або дозволено обмежений вилов для науково-дослідних цілей чорноморської кефалі (загалом п'ять видів), барабульки, російського осетра, севрюги, камбали-калккана, ставриди.

Катран короткоперий (звичайна акула колюча) – риба, що живе зграями на глибинах 30–60 м і більше; взимку її представники опускаються на глибину до 120 м. У прибережній зоні гирла Дунаю трапляються лише навесні й восени, молодь – у жовтні–листопаді, за температури води 9,5–12,5 °С і солоності 15–16‰. Катран сягає довжини 1–2 м, а важить менше 20 кг. Живиться рибами, ракоподібними, моллюсками й іншими тваринами. Небезпеки для людини не становить. Є істотною рибою. Тривалість життя – до 25 років.

Котяча акула – трапляється в Чорному морі значно рідше, ніж катран. Сюди вона мігрує із Середземномор'я. Її довжина не перевищує 1 м, отже, для людини вона цілком безпечна. Живе неподалік берега, живиться усіякою дрібною – переважно безхребетними, зрідка – рибою.

У Чорному морі живуть три види дельфінів. Це – китоподібні ссавці, що перейшли до водного способу життя. Через це вони схожі на риб. Їхнє тіло має обтічну форму, шкіра позбавлена залоз та шерсті, передні кінцівки перетворились на ласта, а задні зникли.

Афаліна чорноморська налічує у територіальних водах України не більше 500–1 000 особин. Трапляється навесні та влітку, у зимовий період відпливає до турецьких берегів. Живе табунцями у кілька десятків особин, іноді збирається у більші зграї. Найбільша швидкість – 45–55 км/год, висота стрибка – 5 м. Здатні видавати шість типів звуків частотою від 7 до 170 тис. герців, що нагадують скрипіння іржавих дверей. Тварина дихає повітрям, періодично спливаючи на поверхню. Має міцні конічно загострені зуби, 6–10 мм товщиною, 19–28 пар зверху (40–52) та 18–24 знизу (36–48). Живиться дрібною придонною рибою (анчоус, камбала, кефаль, лобань, морські йоржі, скати), а також крабами і моллюсками. За добу може з'їсти до 16 кг риби, пірнаючи за нею на глибину до 90 м, залишаючись під водою іноді до 15 хвилин. Статевої зрілості досягає у 5–6 років. Розмножується раз на два роки. Парується в лютому–квітні.

Білобочка, або дельфін звичайний, дуже красивий дельфін з чорними кругами навколо очей та сірими плямами з обох боків. Мешкає

переважно подалі від берегів, зрідка трапляється поблизу них, уникає опріснених і забруднених акваторій. З 1937 р. його постійно спостерігають в Каркінітській затоці, неподалік острова Джарилгач, та в Джарилгацькій затоці, а з 1954 р. – постійно неподалік Тендрівської коси. До 1930 р. чисельність білобочок у Чорному морі становила близько 1,5–2,0 млн особин, 1970 р. – близько 200 тис., 1980 р. – максимум 96 тис. Під час сезонних міграцій та кормових кочівель може утворювати великі зграї до сотні голів. Швидкість цього виду дельфінів – 36–60 км/год, стрибає вгору на 5 м, у довжину на 9 м, найбільший час перебування під водою – 8 хв. Цей дельфін випускає фонтан висотою до 1,5 м. Може видавати 19 різних звуків з частотою до 19 кГц. Статевої зрілості досягає у 3–4 роки. Самка раз у рік після 10–11-місячної вагітності народжує одне маля (здебільшого влітку). Малюк живиться молоком матері до п'яти місяців. Доросла особина живиться дрібною рибою (кілька, кефаль та морські голки), а також моллюсками, зрідка ракоподібними. За їжею білобочка ниряє не глибше, ніж на 70 м. Живе до 20–25 років, досягаючи довжини тіла до 210 см і маси до 100 кг. В умовах неволі не приживається, хоча до людини ставиться позитивно й ніколи не кусає. Малюк, розміром до 1 м та масою 10 кг, народжується під водою хвостиком уперед. Відразу після народження він сам спливає на поверхню, щоби вдихнути повітря. Перші декілька місяців тримається поряд з матір'ю, а до 4–6 (іноді до 18) місяців живиться лише молоком матері. Живе цей дельфін до 25 років (щоправда, в умовах неволі, зазвичай, не більше 3–5 років), хоча здатність до дресирування в афаліні вища, ніж в інших видів дельфінів. Довжина тіла досягає 228 см у самців та 222 см у самок, маса – до 200 кг (найбільший з чорноморських дельфінів).

Звичайна морська свиня (азовка), або питун, – мешкає здебільшого у прибережній мілководній акваторії. Чисельність 1980 р. сягала 10 тис. особин. Живиться бичками та хамсою. Статевої зрілості досягає у 3–4 роки. Вагітність триває 9–10 місяців. Малята народжуються влітку і близько чотирьох місяців живляться молоком матері. Досягає довжини тіла 160 см за маси 30 кг та є найменшим дельфіном у Чорному морі. В умовах неволі живе не більше двох місяців. Занесений до Європейського Червоного списку (1991).

Усі три китоподібні види дельфінів занесено до Червоної книги України та включено до Конвенції «Про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, що перебувають під загрозою зникнення» (1973). Промисел усіх дельфінів в Україні заборонений з 1966 р., у Туреччині – з 1983 р.

Тюлень-монах, або білочеревий тюлень, досягає довжини до 3,8 м і маси до 300 кг. У Чорному морі сьогодні зберігся, мабуть, лише в трьох

маленьких колоніях: дві – в Туреччині; одна – в Болгарії. На Україні траплявся в минулому поблизу острова Зміїний; наприкінці XIX ст. ці тюлені жили поблизу берегів Криму (мис Тарханкут). До 1950 р. зрідка потрапляли в рибацькі сітки в Кілійському гирлі Дунаю. Тюлені-монахи живуть поблизу берегів і харчуються рибою. Для відпочинку і розмноження використовують безлюдні пляжі або прибережні карстові гроти.

За поступового зменшення вилову цінних видів риб зростає видобуток менш цінних, однак більш вагомих як кормова база, риб. У зв'язку з катастрофічним станом червоної водорості – філофори – заборонено її добування і проведення комплексних досліджень на Чорному морі для визначення оптимальних методів добування філофори. Такі ж проблеми існують щодо молюсків, зокрема мідій. Біологічні ресурси Чорного моря взагалі не мають чіткої тенденції до поліпшення.

Частина акваторії моря – у складі заповідників: Дунайські плавні, Мис Мартьян, Чорноморський біосферний заповідник, Карадазький заповідник. Чорне море відіграє важливу роль у внутрішніх і зовнішніх транспортних зв'язках. Найбільші порти України: Одеса, Іллічівськ, Южний, Миколаїв, Херсон, Севастополь, Ялта, Феодосія, Керч. Узбережжя моря – район рекреації, зокрема, в Україні – Одеський рекреаційний район та Південний берег Криму.

Велике значення має міжнародне співробітництво, оскільки сучасний стан Чорного моря, внаслідок тотального антропогенного пресингу і щораз більшої загрози екологічної катастрофи, потребує вирішення багатьох наукових і практичних проблем глобального масштабу.

3.6. Азовське море

Перші історичні відомості про Азовське море навели давні греки. На карті світу Анаксимандра (V ст. до н. е.) було зображене Азовське море з Доном. На початку нашої ери відомі плавання римських, візантійських, а з часом і українських мореплавців.

АЗОВСЬКЕ МОРЕ – внутрішнє море басейну Атлантичного океану, у межах України і Росії. Керченською протокою сполучене з Чорним морем. Площа – 39 тис. км², об'єм води – 290 км³. Пересічна глибина – 7,4 м, максимальна – 15 м (найменш глибоке серед морів Землі). Південні береги Азовського моря погорбовані, урвисті; західні переважно низькі, піщані; коса Арабатська Стрілка відокремлює від моря затоку Сиваш. На північно-західних берегах розташовані Обитічна, Бердянська

та Білосарайська затоки, відокремлені від моря низовинними косами. Підводні продовження цих кіс утворюють піщані обмілини. На північно-східних берегах є Таганрозька затока. Островів мало (Черепаха, Довгий, Піщаний); вони невеликі за площею, низовинні. В Азовське море впадає р. Дон, а також невеликі, маловодні річки (Лозуватка, Обитічна, Берда, Кальміус), що течуть у межах України.

Геоструктури. Западина Азовського моря є залишком більш давнього крейдово-ранньоміоценового морського басейну Північного Причорномор'я, у межах якого внаслідок проявів складчастості в середньому міоцені утворився Кримський півострів. Як тектонічна структура западина моря виникла в зоні зчленування Кримського та Кавказького сегментів Середземноморського рухливого поясу і Східноєвропейської платформи. Це неотектонічна депресія, заповнена відкладами неогену (вапняки, піски, алевроліти, глини) та антропогену (вапнякові конгломерати, піски, алевроліти, суглинки, мули, у південній частині – грязевулканічна брекчія). Структурна основа западини моря сформувалася на Скіфській платформі. В її геологічній будові виокремлюють три структури: Північноазовський прогин, Азовський вал і його південний уступ (яку окремі дослідники називають Південноазовським прогином). Північноазовський прогин – це тектонічна депресія на межі Східноєвропейської та Скіфської платформ, заповнену мезозойськими і кайнозойськими відкладами, які ускладнені численними складками. Азовський вал, склепіння якого міститься на глибині 500–1 500 м, сформувався як підняття фундаменту Скіфської платформи; південне крило поступово переходить у південний уступ (Південноазовський прогин), частково розміщений на більш давньому Індоло-Кубанському прогині. Південний уступ розвивався як синкліналь з численними локальними складками в осадових відкладах. Тут відомі підводні грязьові вулкани. З мезозойськими, олігоценними і міоценовими відкладами западини Азовського моря пов'язані поклади нафти й газу, з пліоценовими – залізних руд. З ропи Сиваша одержують кухонну та інші солі.

Клімат. Азовське море розташоване у помірному поясі, його клімату властиві континентальні риси. Найчіткіше це простежується у північній частині моря, для якої характерні холодна зима й сухе спекотне літо. Взимку особливості погоди на морі визначені впливом Сибірського антициклону з сильними північно-східними і східними вітрами та різким похолоданням, влітку – впливом відрогу Азорського антициклону, який загалом зумовлює малохмарну теплу погоду. Пересічна температура повітря у прибережній смузі взимку змінюється від -1 (у південній частині моря) до -6 °C (у північній), улітку – $22-24$ °C. Відносна

вологість повітря взимку – 80–90 %, влітку 55–75 %. Кількість опадів зменшується зі сходу на захід від 500 до 340 мм. Пересічна річна температура води у південній частині моря – близько 12 °С, у північній – 11 °С. Температура поверхневого шару води влітку сягає 25–30 °С і вище, взимку – переважно – 3–0 °С, на крайньому півдні – від 0 до +3 °С. Повністю море замерзає лише в суворі зими (товщина льоду досягає 80–90 см). Льодостав триває з грудня до березня. Пересічна солоність становить 13,8 ‰. Цей показник постійно зростає внаслідок зарегулювання річкового стоку й, відповідно, зменшення припливу прісних вод. Сезонні коливання солоності не перевищують 1 ‰. У центральній і південній частинах солоність становить 13–14 ‰, у східній (Таганрозька затока) зменшується до 2–5 ‰. Максимальна солоність моря у затоці Сиваш – до 250 ‰. Пересічний багаторічний рівень Азовського моря – 30 см. Протягом року він змінюється від +18 см (у червні) до –14 см (у листопаді). Згінно-нагінні коливання рівня спостерігають восени і взимку (до 2–3 м у Таганрозькій затоці), сейшеві – до 40 см.

Поверхневі течії Азовського моря, які утворюють загальну циклонічну циркуляцію, спрямовану проти стрілки годинника, залежать здебільшого від напрямку і швидкості вітрів. У холодний період року у басейні моря переважають північно-східні й східні вітри, у теплий – південно-західні і західні. Швидкість течій – 10–20 см/с, під час тривалих штормових вітрів може досягати 125 см/с. Для хвильових процесів характерний розвиток крутих хвиль (висотою до 1 м) з невеликим періодом. У холодний період року, коли дмуть північно-східні вітри висота хвиль сягає 2 м і більше (за відсутності льодового покриву).

Формування водної маси Азовського моря відбувається здебільшого завдяки водообміну з Чорним морем (надходить 33,8 км³ води в рік, витікає 49,2 км³) та стоку річкових вод (37 км³), переважно Кубані та Дону. Значна частина води Азовського моря витрачається на випаровування (34 км³), атмосферними опадами до моря надходить 13,5 км³ води щорічно.

Прозорість води Азовського моря невисока внаслідок значної кількості планктону, завислих частинок, а також під впливом хвильових процесів. Найвища прозорість (до 8 м) у південній частині моря, найменша – у Таганрозькій затоці (0,5 м). У відкритому морі прозорість навесні й восени – пересічно 2–3 м, взимку і влітку – 1–2 м. Колір води у відкритому морі синьо-зелений, поблизу берегів та в затоках – від жовто-зеленого до бурого. Дно моря переважно рівне, з рівномірним збільшенням глибин до центру улоговини. У прибережній частині дно вкрите піском та черепашкою, на окремих ділянках поширені мули. В

центральної частині моря серед донних відкладів переважають глинисті мули.

Рослинний і тваринний світ. Фауна Азовського моря вирізняється відносною бідністю видового складу (до 350 видів) і винятково великим кількісним розвитком, за яким Азовське море перевищує всі морські водойми світу. Найрозвиненіший фітопланктон та бентос. Фітопланктон складається з діатомових (55 %), перидинеєвих (1,2, %) і синьо-зелених (2,2 %) водоростей. Біомаса фітопланктону сягає 200 г/м³. Навесні і восени переважають діатомові водорості, влітку – перидинеєві. Іноді спостерігається розвиток синьо-зелених водоростей. Серед біомаси бентосу молюски займають домінуюче положення. Їхні скелетні залишки представлені карбонатом кальцію, мають значну питому вагу у формуванні сучасного донного осаду та акумулютивних надводних тіл.

Розвиток флори загалом забезпечує високий ступінь розвитку біомаси зоопланктону (до 1,5 г/м³), який налічує близько 400 видів від одноклітинних до риб і ссавців. Ссавці представлені одним видом дельфінів – азовкою. Видовий склад риб становить 79 видів, з яких промислове значення мають тюлька, хамса, бички, оселедець, судак, кефаль, камбала, осетрові та ін. Зообентос представлений молюсками, червами, ракоподібними; його продуктивність – 19 млн т/рік.

За рибними ресурсами Азовське море займає одне з перших місць серед морів Європи.

Азовське море – важлива транспортна магістраль, яка відіграє значну роль в економічних зв'язках України з іншими зарубіжними країнами. Головні порти: Бердянськ (Україна), Ростов-на-Дону, Таганрог (Росія). Завдяки сприятливим кліматичним умовам узбережжя моря широко використовують для рекреації.

3.7. Лісорослинний покрив

Флора Кримського півострова надзвичайно багата і налічує 2 775 видів вищих судинних рослин. Це приблизно 60 % усієї флори України, тож не дивно, що в Криму багато рідкісних рослин, які потребують охорони. Кількість таких рослин наближається до 600. До Червоної книги України занесено 124 види рослин.

Крим населяють рослини з різних геологічних епох. Більше половини сьогоденної флори Криму – це дольодовикові релікти (117 видів). Їхній кримський «стаж» становить близько 20 млн років. Це,

наприклад, суничник дрібноплідний (*Arbutus andrachne*), сосна кримська (*Pinus pallsiana*), комперія Компера (*Comperia comperana*) та ін. Деякі звичайні для півночі рослини проникли на південь завдяки останньому континентальному зледенінню, що закінчилося близько 10 тис. років тому. Такі види є льодовиковими реліктами. Серед них – береза повисла (*Betula pendula*), грушанка круглолиста (*Pyrola rotundifolia*), калюжниця болотна (*Caltha palustris*).

За характером географічного поширення (тобто за ареалами) види кримської флори утворюють строкату картину: тут є і середземноморські, і передньоазіатські, і європейські рослини. Однак значну цінність становлять ендеміки – види, що не трапляються більше ніде у світі. У флорі півострова налічують близько 240 таких видів рослин: клен Стевена (*Acer stevenii*), еспарцет Палласа (*Onobrychis pallasii*), глід Пояркової (*Crataegus pojarcoviae*) і знаменита ясколка Біберштейна – кримський «едельвейс» (*Cerastium biebersteinii*), а також представник єдиного ендемічного роду кримської флори – румія криптолиста (*Rumia crithmifolia*).

Крим лежить у межах Приазовсько-Чорноморської степової геоботанічної підпровінції та Гірсько-Кримської геоботанічної підпровінції. Ділянки природної рослинності збереглися лише на заповідних територіях і об'єктах, а також у гірській частині. Площа лісів становить 309 тис. га. Це свідчить про його високу лісистість, яка сягає 32 %. У Гірському Криму вирізняють понад 40 типів лісу в різних типах лісорослинних умов.

На схилах гір переважають **діброви (64 % площі лісів; дуб пухнастий, звичайний, скельний), букові (14,7 %), грабові (6,3 %), серед хвойних порід (7,2 %)** переважають сосна кримська (Палласа) і сосна звичайна. М'яколистяні й чагарники займають **3,6 %** площі лісів.

На північному макросхилі Гірського Криму розвинулися пояси:

- лісостеповий (до 350 м);
- дубові ліси (350–700 м);
- букові і грабово-букові ліси (500–700 – до 1 300 м);
- яйлинські сухі степи (понад 1 300 м).

На південному:

- приморські чагарники та ялівцево-дубові ліси (до 300–400 м);
- ліси із сосни кримської (400–900 м);
- грабово-буково-соснові ліси (від 900 м – до брівки яйл).

Верхній рослинний пояс утворюють яйлинські лучні степи.

Рівнинний Крим і Керченський півострів займають степи, значна частина яких розорана.

У передгір'ї (до висоти 350 м н. р. м.) степи змінюються лісостепами. Тут, крім степової рослинності, трапляються дуб пухнастий, груша, шипшина й шибляк.

Ближче до півдня лісостеп змінюється поясом дубових лісів (350–700 м), які займають 64 % усіх лісів Криму. Чистими і мішаними дубовими лісами вкрите все північне передгір'я, вершини пагорбів Зовнішнього пасма і північні схили гір Внутрішнього й Головного пасом. Дубові ліси оточують по периферії весь лісовий масив Гірського Криму, а окремі ділянки заходять далеко в степ. У дубових лісах Криму трапляються три види дуба: пухнастий, звичайний і скельний.

Крім дубів, тут є липа, ясен, граб, дерен, ліщина. В інтервалі висот 350–550 м зростають посухостійкіші невисокі ліси з дуба пухнастого, які здебільшого перетворилися на шибляк. Вище 550–700 м поширена несуцільна смуга лісів із вологолюбнішого дуба скельного.

Дуб пухнастий (*Quercus pubescens*) – рослина родини букових. Невисоке деревце або великий кущ 5–10 м заввишки. Поширений у нижньогірській зоні на північних схилах гір (до висоти 550 м) і в приморській частині Головного пасма (до висоти 500 м). У цих умовах переважають сухі типи лісу. Віддає перевагу південним схилам з сухими ґрунтами і виходами вапняків. Світлолюбна, посухостійка рослина, придатна для залісення схилів.

Дуб звичайний (*Quercus robur*) займає північні схили усіх трьох пасом, піднімаючись у гори на 100–200 м вище, ніж дуб пухнастий.

Дуб скельний (*Quercus petraea*) – відрізняється від дуба звичайного глибокозвивисто-лопатовими листками і майже сидячими жолудями. Дерево висотою 28–35 м і діаметром до 1 м. Живе 400–500 років. Крона у молодому віці правильна, яйцеподібна, із рівномірно розміщеними гілками і листям. Дуб скельний поширений на північному схилі гір на висоті від 200 до 1 300 м; на південному схилі на висоті від 300 до 1 200 м. Він росте здебільшого в сухій і свіжій грабінникових дібровах; у сухій діброві найчастіше трапляється на порівняно крутих схилах, однак зі значним шаром ґрунту, здебільшого на карбонатних породах.

Дубові ліси змінюються буковими і грабово-буковими лісами (500–1 300 м).

Букові ліси у Гірському Криму ростуть переважно в зоні найбільшого зволоження на бурих гірсько-лісових ґрунтах, сформованих на піщаниках, вапняках, глинистих сланцях та інших карбонатних породах (свіжі бучини і суббучини). Площа поширення бука по вертикалі велика: він росте на висотах до 800–1 300 м н. р. м. Бук займає здебільшого схили північної експозиції, де він широкою смугою розташований над дубовими лісами у верхній межі лісового поясу.

На південних схилах букові насадження простягаються вузькою смугою, яку часто переривають соснові ліси. У східній частині Кримських гір суцільна смуга букових лісів зникає. Вони трапляються тут лише розрізненими ділянками на найвищих гірських масивах і верхів'ях. Разом з грабовими і навіть дубовими насадженнями букові ліси становлять верхню межу лісу. У західній і східній частинах гірських пасом верхня межа лісу проходить на висоті близько 600 м, а в центральній – підіймається до 1 400–1 450 м н. р. м. Незначні ділянки букових і грабово-букових лісів трапляються і на яйлах.

Бук східний (*Fagus orientalis*) – рослина, відкрита українським ботаніком Володимиром Липським. Відрізняється від бука лісового округлішою формою і тим, що верхні листочки, які оточують мисочку, шилоподібні, нижні – вузьколінійні, довші від верхніх, від чого всі листочки розміщені майже на одному рівні. У Криму основні масиви букових лісів розташовані в південно-західній і центральній частинах Головної гряди. Вимогливий до родючості ґрунту і вологи, тіньовитривалий, бук східний теплолюбний; живе 300–500 років.

Граб східний (граб чорний) або грабинник (*Carpinus orientalis*). Грабові ліси поширені на північному й південному схилах Головного пасма. Вони займають переважно ділянки всередині букових лісів, а також між буковими й дубовими лісами. Граб росте в нижньому, зрідка – в середньому поясі гір, до 1 200 м н. р. м., здебільшого на сонячних схилах, на лісових узліссях, на кам'янистих сухих вапняних ґрунтах, часто в підліску хвойних лісів; входить до складу шибляку. На узліссях широколистяних лісів іноді утворює важкопрохідні зарості.

Граб росте разом з дубом пухнастим (*Quercus pubescens*), фісташкою (*Pistacia*), держидеревом (*Paliurus spina-christi*), скумпією (*Cotinus*), ладанником (*Cistus*), жасмином (*Jasminum*), іглицею (*Ruscus*) і деревоподібними ялівцями: високим (*Juniperus excelsa*), смердючим (*Juniperus foetidissima*) та колючим (*Juniperus oxycedrus*). Росте дуже повільно і зрідка досягає віку 100–120 років. Це невелике листопадне дерево, що виростає до 5–8 м у висоту, в окремих випадках – до 18 м. Стовбур діаметром до 25 см, часто кривий і ребристий. Крона густа, яйцеподібна або округла. Кора сірого кольору.

На вершинах Кримських гір лісовий пояс змінюють яйли.

Яйли – платоподібні закарстовані середньогір'я з гірсько-лучними і чорноземоподібними ґрунтами, гірськими чорноземами під гірсько-лучними і петрофітними степами. Вважають, що в минулому яйлинські масиви мали вигляд гірського лучного лісостепу: знижені та захищені від вітрів схили були вкриті лісами, а на високих плато домінували лучні степи. Розширення площі степів зумовлено багатовіковим випа-

санням, в процесі якого яйлинські ліси зникли. Підтвердженням цього є поступове відновлення лісів після припинення випасання та сучасний досвід лісорозведення на яйлах. Гірсько-лучні степи сформувалися на дещо потужніших ґрунтах; у них представлені костриця, осока, стоколос, типчак, ковила довголиста. Ці степи домінують у західній, дещо зволоженішій частині Головного пасма. На сході більші площі займають ковилові степи та угруповання з костриці скельної. На сухих південних схилах та кам'янистих урочищах розвиваються напівчагарники. В карстових лісах росте бук, на скелястих урвищах трапляється тис ягідний. Значна кількість ендеміків свідчить про своєрідність фізико-географічних умов району.

На шляху від яйли до моря з верху і до висоти 300–400 м розташований пояс грабово-буково-соснових і соснових лісів, який складається з сосни звичайної, сосни кримської, сосни Станкевича, бука східного, граба східного.

Сосна звичайна (*Pinus sylvestris*). Південне положення Кримських гір, незначна їхня висота, мала кількість опадів, високі температури, значна розчленованість поверхні та кам'янистість субстрату, що зумовлює швидке стікання опадів та випаровування вологи, – все це не дає змоги сосні звичайній успішно конкурувати з сосною кримською та іншими породами. Отож, її ліси трапляються в Криму майже винятково на значній висоті та займають невеликі площі.

Зростає сосна звичайна на північному схилі Кримських гір лише у вигляді невеликих груп та поодиноких дерев на висоті 650–1 360 м н. р. м., займаючи найбідніші і найсухіші місця. На південному схилі гір на вибалках Нікітської яйли і Бабугана соснові ліси разом з буком простягаються смугою на висоті 1 000–1 300 м н. р. м. і доходять до яйли, іноді заходячи на неї.

Сосна кримська (*Pinus pallasiana*) – підвид європейської сосни чорної (*Pinus nigra*), раніше розглядали як окремий вид. У природі трапляється в Криму, на Кавказі, в Малій Азії. Інша назва – сосна Палласа. Дерево до 20–30 м заввишки з темним, майже чорним стовбуром і широкою парасолькоподібною кроною. Крона сосни в старому віці стає банеподібною або набуває горизонтально зрізаного вигляду. Хвоя – по дві в пучку, дещо зігнута, колюча, завдовжки 8–15 см, темно-зелена, щільна; шишки подовжено-яйцеподібною форми завдовжки 8–10 см. Посухостійка, росте швидко. До родючості та вологості ґрунту сосна кримська маловибаглива, ліпше росте на суглинкових ґрунтах, які підстелені вапняками, де утворює глибоку кореневу систему. Її насадження простежують на майже голих вапняках та

сланцевих відслоненнях. Основні маси лісів є на південному схилі Кримських гір, переважно у південно-західній частині. Місцями сосна кримська доходить до яйли, окремі молоді екземпляри ростуть і на яйлинському плато. На південному схилі Головного пасма сосна трапляється групами та поодинокими екземплярами на висоті 400–900 м, передусім у західній частині, де вона доходить до Бахчисарая. В лісових культурах росте на висоті 100–300 м на схилах різної експозиції.

Ліси із сосни кримської, завдяки виділенню ефірних олій та фітонцидів, мають важливе курортологічне значення. Вони виконують також водозахисні та ґрунтозахисні функції.

У найближчих околицях Ялти та деяких сусідніх з нею поселень 50 років тому до морського берега зростали густі соснові ліси, що збереглися у вигляді незначних ділянок. Сьогодні на їхньому місці з'явилися насадження дуба, бука та граба.

Сосна Станкевича (*Pinus stankewiczii*) – рідкісний ендемічний вид сосни, що росте в Гірському Криму; ксерофіт. Занесена до Червоної книги України. Сьогодні сосну Станкевича розглядають не як самостійний вид, а як різновид сосни піцундської (*Pinus pithyusa*) – підвиду сосни калабрійської (*Pinus brutia*). Інша назва – сосна судацька. Вічнозелене дерево до 25 м заввишки. Росте швидко, плодоносити починає в 15–20 років. На гілках кора жовто-бура, відшаровується пластинками в основі стебла, має товщину до 10 см, стає буро-сірою. Хвоя світло-зелена, жолобчаста, 10–17 см завдовжки. Шишки жовто-бурі, яйцеподібні, 6–10 см завдовжки, поодинокі або розташовані по дві–три.

У природних умовах сосна Станкевича росте у Криму в двох районах: у західній частині Південного Криму, поблизу мису Айя (неподалік від Балаклави, урочища Аязьма, Батилиман, Ласпі); у східній частині півострова, поблизу Судака (гора Сокіл, урочище Новий Світ, мис Ай-Фока).

Локальні популяції мають розмір приблизно 10–30 га; дерева різновікові, максимальний вік – понад 200 років. У популяціях вид домінує (зімкненість крон – 0,2–0,6). В окремих місцях поновлення нормальне, хоча загалом розмір популяцій скорочується. Сосна Станкевича має важливе екологічне значення для збереження природних ландшафтів як доволі стійка і невибаглива порода нижньої висотної зони Південного берега Криму.

Трапляється також у складі ялівцевих рідколісь. Угруповання занесені до Зеленої книги України. Вид охороняють у заказниках загальнодержавного значення «Мис Айя», «Новий Світ», «Караул-Оба».

Тис ягідний (*Taxus baccata* L.) – це кущ або дерево заввишки 8–15 м (на Кавказі сягає 20–25 м) з густою яйцеподібною розлогою кроною. Кора стовбура у дорослих екземплярах червонувато-сіра, хвоя низу матово-зелена, завдовжки 2,5–3,5 см. Плоди ягодоподібні, червоні, м'ясисті, дозрівають восени. З'являються вони лише на жіночих особинах, оскільки тис – роздільностатева рослина. Тис – довговічний, доживає до 2–4 тис. років його називають вічним деревом. Він майже не піддається гниттю, тож народ дав йому ще одну назву – негний-дерево. Середній приріст у висоту становить 10–15 см у рік, а 200–300-річні дерева мають діаметр стовбура 20–30 см. Його деревина, хвоя і кора – отруйні, а ягоди хоч несмачні, проте цілком їстівні. Між іншим, вони з'являються лише наступного року після цвітіння.

Трапляється в букових, грабових або темнохвойних лісах, на вапнякових ґрунтах, у гірських скельних улоговинах. На г. Ай-Петрі росте тисячолітній тис. Другий екземпляр такого ж поважного віку – на г. Парагільмен під Алуштою. Під охороною держави сьогодні тисовий гай на г. Тирке, тисовий лісовий масив у долині р. Бурульчі, урочище Великий каньйон, де налічують до 1 500 дерев, і Бельбецький тисовий гай з понад 2 000 тисів. Тис зростає у Тисовій ущелині на Чатирдазі, також невеликий тисовий гайок є в Алімовій балці.

У поясі соснових лісів зростає клен Стевена, названий на честь Х. Стевена – засновника всесвітньо відомого Нікітського ботанічного саду.

Часто стовбури й гілки дерев і кущів у цих лісах обвиті ліанами – плющем кримським і ломиносом виноградолистим. Серед кущів трапляються терен, глід, брусниці бородавчата і європейська тощо; серед трав'янистого покриву цих лісів – підсніжники, проліски, зубниці, півонія кримська. Ростуть тут і орхідеєві – любка дволиста, гніздівка звичайна тощо.

Південний пояс соснових лісів змінює приморський шибляковий пояс.

Південнобережна область вирізняється багатством флори зі значною кількістю ендеміків, наявністю вічнозелених дерев і чагарників, поширенням заростей шибляку і фригани.

Шибляк (сербохорв. *sibljak* – чагарник) – зарості низькорослих ксерофітних чагарників, трав і невисоких дерев, здебільшого листопадних, однак з домішкою вічнозелених, які здатні переносити тривалу літню посуху (держидерево, грабинник, бузок, мигдаль, дуб скельний і пухнастий, шипшина, ялівець). Шибляк є корінною формацією.

Фригана (грец. *phryganon* – хмиз) – розріджені низькорослі, переважно вічнозелені ксерофітні (рослини засушливих областей) чагарники,

напівчагарники і багатолітні трави. Формуються на сухих кам'янистих схилах, переважно південних експозицій.

Тут простягається пояс ялівцево-дубових лісів, головними лісоутворювальними породами є дуб пухнастий і ялівець високий.

У флорі Криму трапляються п'ять, які зростають природно, видів ялівцю, з них три – реліктові деревоподібні ялівці (ялівець високий, ялівець смердючий, ялівець червоний), що формують світлі рідколісся. Два види (ялівець високий, ялівець смердючий) занесено до Червоної книги України, а ялівець червоний входить до складу шістьох формацій, занесених до Зеленої книги України.

Ялівцеві ліси в Криму сформовані переважно ялівцями високим, червоним, низькорослим та козачим. Найбільші масиви ялівцевих лісів розташовані на північному схилі на висоті від 450 до 950 м н. р. м., а на південному схилі – від морського узбережжя до висоти 500–600 м.

Ялівець високий (*Juniperus excelsa*) – дерево, що сягає 40 м заввишки і 60 см у діаметрі, живе до 600 років. У Криму знайдені дерева віком від 1000 до 2000 років. Найстаріший екземпляр ялівцю високого виявлено в районі мису Сарич на висоті Гугерджін. Його вік – 2000 років, стовбур – 4,9 м в обхваті, висота – 15 м. Цей екземпляр фахівці вважають найстарішим деревом в Україні та Європі. У Криму ялівець високий найчастіше зростає на приморських крутих, переважно південних схилах, які сильно прогріваються, з щербенистокам'янистими ґрунтами, на вапняках, сланцях, виходах вулканічних порід. Ареал поширення – до висоти 400 м н. р. м. Формує рідколісся субсередземноморського типу. Трапляється у сухих фісташкових і пухнастодубових лісах. Ксерофіт.

Ялівець червоний (*Juniperus oxycedrus L.*) простежується як домішка. У Криму він поширений уздовж Південного узбережжя, трапляється також уздовж північних схилів Головного хребта, заходячи і дещо далі на північ.

Ялівці скрізь простежуються на суглинкових сильнощербенистих ґрунтах, які містять вапняк. Тепер кращі ялівцеві ліси збережені на Південному березі Криму в урочищах Ласпі та Батилиман, на г. Кішка, мисах Ай-Тодор, Мартьян, с. Новий Світ, г. Карадаг.

Прибережні схили, абразійні береги, неширокі пляжі представлені природною рослинністю: дубовим та грабовим шибляком з вічнозеленим сунічником дрібноплодим, рускусом понтійським, жасмином кущовим, чистом кримським, заростями держидерева, фісташки. Субтропічних рис поясу надають культивовані тут вічнозелені дерева і чагарники: магнолія великоквіткова, гліцинія, кедр гімалайський, мамонтове дерево, пальми, кипариси, лавр, мигдаль, інжири, хурма та ін. Органічно

вписалися в приморські субтропічні ландшафти створені людиною парки (Нікітський, Алупкінський, Місхорський та ін).

Фісташка туполиста (*Pistacia mutica*). Дерево заввишки 8–12 м, стовбур іноді сягає 1 м у діаметрі; росте повільно – у віці 20 років досягає висоти 1 м, доживає до 1000 років, крона дуже густа. Утворює паркові ліси – рідколісся, а також угруповання з ялівцем високим, дубом пухнастим, зрідка – чисті угруповання. Область поширення в Криму – від Севастополя до Коктебеля, також у районі Бахчисарая. Найбільше фісташки на схід від Алушти.

Держидерево звичайне (*Paliurus spina-christi*) – густий колючий листопадний чагарник, заввишки до 4 м. Засухостійка, світлолюбна рослина.

Постійним супутником дубово-ялівцевих лісів є суничник дрібно-плодий. Це невелике дерево має цікаву біологічну особливість – воно щорічно міняє кору. Під корою, що відшарувалася, видніє шовковисто-зелена молода кора, яка поступово жовтіє, потім стає жовтогарячою, доки, зрештою, не набуває червоного кольору, який зберігається від пізньої осені до літа. Водночас з корою суничник скидає і листя, проте на цей час на молодих пагонах уже розвиваються нові листки, отож, дерево завжди покрите листям. З біло-жовтих квітів, що розкриваються навесні, утворюються круглі червоноясті їстівні плоди, що дозрівають у червні. Вони віддалено нагадують суниці, солодкуваті, але несмачні. З них можна готувати варення. Суничник дрібноплодий, як рідкісну рослину, занесено до Червоної книги України.

Серед чагарників – чист кримський, або кам'яна троянда. Трапляється у західній частині Південного берега Криму від м. Айя до с. Малоріченське. Густо розгалужений кущ 30–70 (150) см заввишки. Листки від видовжено-яйцеподібних до еліптичних, зморшкуваті, опушені, супротивні, 1–5 см завдовжки, 1–2 см завширшки. Квітки 4–5 см діаметром, рожеві, поодинокі. Плід – овальна волосиста коробочка до 0,8 см завдовжки. Цвіте у травні–липні, плодоносить у липні–серпні; розмножується насінням.

Рускус понтійський (іглиця понтійська) – вічнозелений напівчагарник з прямими жорсткими стеблами, від яких відходять пагони, що мають форму листків, так звані філокладії.

Серед трав'янистого покриву дубово-ялівцевих лісів доволі поширені рослини, що мають цибулини і бульби. Навесні може трапитись шафран вузьколистий, що цвіте жовтими лійкоподібними квітками, а восени – проліска осіння.

3.8. Ґрунти

Ґрунтовий покрив Кримських гір різноманітний і підпорядкований висотній поясності. У передгір'ї переважають чорноземи звичайні і дерново-карбонатні ґрунти, у горах – буроземні та сірі гірсько-лісостепові, на яйлах – гірсько-лучні чорноземоподібні і гірські чорноземи. Південне узбережжя займають коричневі і червоно-бурі ґрунти.

На рівнинній частині Кримського півострова у північно-східній частині переважають каштанові і лучно-каштанові солонцюваті ґрунти, в центральній частині – чорноземи південні малогумусні і слабогумусовані.

Каштанові ґрунти. Рівнинний Крим вирізняється поширеністю каштанових важкосуглинистих ґрунтів на лесоподібних породах із вмістом гумусу від 2,5 до 3,0 %. Вони сформувалися в умовах посушливого клімату під ковилово-типчаково-полиновими степами. За агровиробничими властивостями каштанові ґрунти поступаються південним чорноземам. На найбільш знижених територіях Рівнинного Криму, де неглибоко залягають (на глибині 0,5–1,5 м) сильно засолені ґрунтові води, поширені **каштанові солонцюваті ґрунти** у комплексі з **солонцями**, а також **солонцювато-солончакові** комплекси. Солонцюваті різновиди каштанових ґрунтів мають малий вміст натрію у вбирному комплексі, для яких характерне глибоке залягання легкорозчинних солей. Гумусовий горизонт має потужність 40–50 см. Каштанові ґрунти є порівняно родючими.

Лучно-каштанові ґрунти, порівняно з автоморфними каштановими ґрунтами, мають більшу протяжність профілю у глибину, ліпшу гумусованість.

Чорноземи південні сформувалися переважно на лесах, глинах, а також елювії–делювії карбонатних порід. Структура ґрунтового покриву ускладнюється внаслідок змитих ґрунтів. Чорноземи південні утворились під ковилово-типчаковим степом в умовах посушливого клімату. Товщина гумусового горизонту в них незначна – 45–60 см. На глибині 180–200 см залягає шар з дрібними кристалами гіпсу. Вміст гумусу коливається від 3,5 до 4,0 %. Реакція нейтральна. Ґрунти високопродуктивні за умов зрошення. Окрім того, значні ділянки степового Криму зайняті зрошуваними вторинно гідроморфними, засоленими, солонцюватими та іншими відмінами ґрунтів.

У Зовнішньому пасмі Кримських гір (абсолютна висота – 120–200 м) материнськими породами для ґрунтів є лесоподібні суглинки, червоно-бурі глини, мергелі, вапняки, крейда та ін. На лесоподібних і

давньоделювіальних відкладах, а також на червоно-бурих глинах поширені **чорноземи звичайні** передгірні міцелярно-карбонатні, часто змиті. Трапляються також чорноземи на продуктах вивітрювання пісковиків, безкарбонатних сланців та ін.

Вміст гумусу в них становить 5–7 %, вони насичені основами, мають нейтральну реакцію ґрунтового покриву. Це високородючі ґрунти.

На схилах Зовнішнього і Внутрішнього пасом, окрім чорноземів звичайних, які тут сформувались переважно під степовою рослинністю подекуди з низькорослими чагарниками і лісами, **дерново-карбонатні та гірсько-лісостепові ґрунти**. У верхній частині передгір'я, а саме – на схилах південної і південно-західної експозицій – поширені сірі гірсько-лісостепові ґрунти.

Буроземи. Під ряснолистими лісами Гірського Криму за достатнього зволоження сформувались на продуктах вивітрювання глинистих сланців, пісковиків, конгломератів і вапняків бурі гірсько-лісові ґрунти. Вміст гумусу 4–5 %. Ґрунти щебенюваті, насичені основами через карбонатність порід. Мають незначну потужність генетичного профілю (20–30 см). Грудкувата структура, що забезпечує доволі добру вологоємність буроземів та їхню аерацію, є цінною фізичною та агровиробничою властивістю буроземів. Повнорозвинуті бурі гірсько-лісові ґрунти цілком придатні для садівництва, культури тютюну, винограду, кормових трав.

Гірсько-лучні чорноземоподібні та гірські чорноземи поширені на вершинах і безлісних схилах гір. Ґрунти сформувались на продуктах вивітрювання, переважно вапняків, за сприятливих умов зволоження під різнотравною злаковою рослинністю. Вони вирізняються глинистим механічним складом і високою гумусністю (гумусу до 16–20 %).

За умов напівпосушливого клімату під ксерофітними лісами й чагарниками з ділянками степової рослинності на різних породах сформувались **червоно-бурі і коричневі ґрунти**. Здебільшого вони виникли на червоноколірній корі вивітрювання вапнякових порід. Червоно-бурі ґрунти багаті на окисли заліза, мають нейтральну реакцію, 3–5 % гумусу, щебенюваті.

3.9. Тваринний світ

Фауна Криму – унікальний комплекс тваринних організмів з високим рівнем ізоляції від інших географічно суміжних фаун Кавказу, Балкан та материкової частини України.

Має високий рівень ендемізму, поєднання гірсько-лісових (найбільші зв'язки з Західним Кавказом) та рівнинно-степових (зв'язки з материковим Приазов'ям) фауністичних комплексів.

У фауні Криму виявлено низку видів, поширення яких у Східній Європі обмежене тільки Кримом. Насамперед це стосується низки південнобережних видів – як птахів, так і кажанів, комах тощо.

Тваринний світ Криму є дуже різноманітним. Усього в Кримі налічують близько 400 видів тварин, у тому числі ссавців – 57, земноводних – 6, плазунів – 14, птахів – 300, риб (прісноводних) – 30. Тваринний світ степової частини подібний до фауни південних областей України. Гірська частина багата на ендемічні види.

Ссавці. Розглянемо найцікавіших представників тваринного світу Криму. У Кримських горах водяться олень, козуля, куниця кам'яна, борсук, кажан, миша лісова, муфлон, білка-телеутка.

Споконвічними мешканцями тут є олень благородний (кримський) (ендемічний підвид) – найбільший з ссавців Криму (маса близько 260 кг) та козуля європейська. Самці оленів мають гіллясті роги. Забарвлення рудувато-буре. Олені благородні – мешканці лісів. Їдять листя, бруньки, гризуть кору, поїдають також пагони і хвоєю сосни, ялівцю, полюбляють також жолуді, букові горіхи, каштани, насіння липи, горіхи ліщини, плоди фруктових дерев, гриби. Взимку ласують лишайниками, влітку пасуться зранку, надвечір і майже всю ніч.

В Україні найбільше оленів у Кримському та Азово-Сиваському заповідниках. Полюють на них заради м'яса і рогів. Олені перебувають під охороною закону. Тривалість життя оленів на волі – 20–25 років.

Козулі мають вигляд маленького оленя. Забарвлення влітку – яскраво-руде, взимку – сірувате.

Лисицю вважають найбільшим хижаком у Кримі. Її маса – близько 5,5 кг, довжина тіла – близько 1 м.

У середині 50-х років ХХ ст. на півострів знову завезено кабана, чисельність якого зростає; він теж є об'єктом полювання. У Кримському природному заповіднику мешкає нечисленне стадо європейських муфлонів, завезених сюди 1913 р.; їх ретельно охороняють. Невдало закінчилася спроба розселити зубрів на півострові. Дуже малими виявились кримські ліси для цієї крупної тварини.

Колись у Кримі мешкали бурі ведмеді (знищені в ХVІІ ст.) і вовки (винищені в 1920-х роках).

Основна їжа білок – насіння хвойних, ялиці, модрини, горішки ліщини, жолуді, плоди бука, гриби, бруньки дерев, комахи. На зиму білка робить запаси. Жолуді, горіхи, шапкові гриби вона відчуває через 1,5-метровий шар снігу. Білка також сприяє поширенню лісових куль-

тур. Сховані жолуді, горіхи білка не завжди знаходить, отож навесні вони проростають. Ворогами білки є куниця і хижі птахи. В Криму мешкають білки-телеутки, що мають цінне хутро. Білка заслуговує на всебічну охорону.

Борсуки – типові мешканці лісів. Розміром вони нагадують невеликого собаку. Тіло товсте, морда біла з темною смугою. Живуть у глибоких норах. Живиться борсук дрібними гризунами, жабами, пташенятами та яйцями, комахами, молюсками, черв'яками, ягодами, плодами бульби.

Цікавим представником кунячих є куниця кам'яна. Трапляється в гірських лісах. Нерідко вона нападає на свійських птахів, ловить мишей, пацюків. Куниці належать до цінних хутрових звірів.

У Криму трапляється миша лісова. Свої нори вона влаштовує під корінням дерев або просто в ґрунті. Живиться насінням деревних і трав'янистих рослин.

У печерах Криму мешкає 16 видів кажанів, що харчуються комахами і ведуть активний спосіб життя в темний час доби. Органами руху кажанів є крила. По землі ці звірята пересуватись не здатні. У печері на Кримському узбережжі поблизу Карадагу переховується понад тисяча кажанів. Кажани нищать безліч шкідників лісу і сільськогосподарських культур, а також комах, комарів, мишей. Усі види кажанів на території України підлягають всебічній охороні.

Плазуни. Найбільшою ящіркою Криму та України загалом є жовтопуз, вона ж єдина безнога ящірка, яку часто приймають за змію. Довжина її тіла сягає понад 1 м, водиться в Гірському Криму. А одна з найменших ящірок – гекон кримський, розміри його близько 5 см. Гекон кримський – рідкісний вид ящірок, занесений до Червоної книги. Це маленька ящірка сіруватого забарвлення. На полювання виходить у сутінках, поїдає жуків, павуків, метеликів. Росте повільно і лише на третій рік стає дорослою. Восени впадає у сплячку.

Цей типовий представник середземноморської фауни мешкає тільки на Південному березі Криму.

Єдиним видом черепах у Криму є дуже рідкісна черепаха болотна завдовжки не більше 20 см.

Найдовшою змією Криму, України і Європи є полоз жовтобрюхий, довжина якого сягає 1,5 м і більше. Дуже агресивний, може кидатися на людей, грізно шипіти. Укус його болючий, проте не отруйний.

Найменша змія Криму – мідянка, довжина її не перевищує 60 см. Вона з родини вужів, тож неотруйна.

Найрідкіснішою і, як вважають, найкрасивішою змією Криму та України є полоз леопардовий, що мешкає на Південному і Південно-Східному узбережжі півострова, завдовжки не більше 1 м. Назву отримав за характерні коричневі плями і смуги, облямовані чорним. Полоза леопардового занесено до Червоної книги України.

Єдина отруйна змія кримської фауни – гадюка степова. Трапляється зрідка в степовій частині півострова. Тому всім треба знати, що в гірсько-лісовій зоні і на Південнобережжі отруйних змій немає, і в разі зустрічі зі зміями не варто панікувати.

Птахи. З птахів у Кримських горах водиться гриф чорний, сип білоголовий, сойка чорноголова, мухоловка, синиця та ін.

Серед хижих птахів є два дуже рідкісні види – сип білоголовий і гриф чорний, що мешкають у центрі Гірського Криму. Ці великі птахи мають розмах крил до 3 м, живляться здебільшого падаллю. Грифи селяться на деревах, а сипи – на скалах. Зрідка в районі Карадагу трапляється сокіл-сапсан, його вважають найшвидшим птахом: під час нападу на жертву він розвиває швидкість до 300 км/год. На Карадазі простежується ще один доволі рідкісний вид – орел-змієїд.

У лісах Криму мешкають різні види сови.

Трапляються у Криму перепели, вальдшнепи, куріпки, акліматизований фазан. А найбільшим птахом, що живе в Криму, є лебідь-шипун; довжина його тіла – близько 1,5 м.

Немало в Криму рідкісних видів птахів – шпак рожевий, балабан, строкатий кам'яний дрізд і багато інших.

Дуже корисним комахоїдним птахом є синиця. В Україні живе близько десяти видів синиць. Синиця, також охоче поїдає різне насіння, падло. Гнізда синиці роблять у дуплах дерев, вимощуючи їх мохом, шерстю, пір'ям. За осінь і зиму ці пташки знищують до 80 % комах – шкідників садів і лісів.

Представником воронових птахів є сойка. Її легко впізнати за бурувато-червоним оперенням і блакитними дзеркальцями на крилах. Поїдає ящірок, гадюк, жаб, дрібних птахів.

Комахи. Найбільший павук Криму та України загалом – тарантул (отруйний), а найотруйніший – каракурт (саме самка каракурта отримала прізвисько «чорна вдова» за те, що пожирає самця після спарювання).

Найчисленніший ряд комах в Україні – жуки. Тіло їхнє видовжене, ноги – довгі. Полюють вони на комах – шкідників лісу, саду, чим приносять значну користь.

Найкориснішим є жук турун кримський, його занесено до Червоної книги України. В Криму водиться також восковик, ковалик, хрущ

кримський, богомол кримський, цикади. Співучі цикади належать до рівнокрилих комах. Цикади – великі комахи (звичайна південна цикада досягає 5 см). Вони мають захисне забарвлення і побачити їх нелегко. Цикади і їхні личинки деякою мірою шкодять деревам. Рідкісні жуки-ендеміки – жужелиця кримська, емпуза смугаста і листоїд чекиніоля.

Земноводні. У Криму живуть тритони гребінчасті, ропуха квакша. Шкіра у земноводних укрита слизом, виділяє рідкий секрет. Через шкіру відбувається газообмін. На суші земноводні дихають легенями. Розшукуючи їжу, жаби, тритони користуються зором. **За низьких температур** земноводні легко переносять голод. Живляться вони комахами.

Жаба ропуха має задні ноги коротші, ніж у інших жаб, тож вона не стрибає, а «крокує» по землі. Шкіра ропухи товстіша, виділяє отруйний секрет. Ропухи – вірні помічники людини, вони знищують шкідників, тому заслуговують на охорону і захист.

З прісноводних **риб** вирізняється рідкісна ставкова форель, яка водиться в гірських річках.

3.10. Фізико-географічні явища і процеси

Важливу роль у формуванні рельєфу Гірського Криму відіграє ерозія. На південному схилі Головного пасма розвиваються зсувні та обвальні процеси. Повсюдне поширення карбонатних порід, тріщини і розломи в них, розчленованість рельєфу, достатня кількість опадів зумовили інтенсивний розвиток карсту й утворення різноманітних карстових форм: понор, каррів, колодязів, шахт, печер, гrotів.

Зсуви. Абразія. Загальна протяжність берегової лінії Криму становить близько 715 км; довжина берега, пошкодженого зсувами і руйнівною діяльністю моря (абразією), – 520 км.

Значне поширення на території Криму мають зсуви, зумовлені природними та антропогенними чинниками. Вони утворюються на природних схилах і штучно створених відкосах.

Зсув – сповзання гірських порід униз по схилу під впливом сили тяжіння. Найчастіше маси водопроникних порід сповзають нахиленою у бік схилу поверхнею водотривких верств. Причинами зсувів є природні процеси (порушення рівноваги схилу внаслідок зменшення стійкості порід, їхнього надмірного зволоження, вивітрювання, підмивання, а також землетрусу) й антропогенні чинники (підрізання схилів, пере-

вантаження схилів будовами тощо). Зсуви спричиняють утворення зсувних форм рельєфу. Значна частина території Криму за особливостями геологічної будови належить до зсувних зон.

Причини такого стихійного явища мають глобальний характер.

Основа Чорноморської логовини опускається, підсуваючись під Кримський півострів. За останні 10 тисяч років Головна гряда піднялася приблизно на 4 м з максимумом до 8 м на північ від Ялти, центральний Крим – на 3 м. А на північ, у зоні узбережжя, підняття змінюються опусканнями.

Поблизу Південного берега материкова обмілина дуже вузька, а край шельфу опущений на 30–40 м нижче, ніж в інших місцях Чорного моря, отож, материковий схил крутий, глибини збільшуються дуже швидко. Підсування плити Чорного моря під основу Криму супроводжується захопленням, «з'їданням» частини материкової обмілини. Нерівномірність цього процесу і викликає землетруси, малі й катастрофічні. Вдавлювання плити під південну частину півострова робить крутішим материковий схил і водночас спричиняє підняття Головної гряди. Це посилює процес її руйнування.

Ширина пляжу в Приморському парку Ялти 1886 р. була 28 м, 1934 р. – 18 м, а 1959 р. – лише 15 м. Процес катастрофічного зменшення ширини пляжу тут вдалося припинити. Адже не тільки в Ялті, а й загалом у Криму берегам необхідний захист.

Поблизу підніжжя Головної гряди Кримських гір побудовані практично всі санаторії Південнобережжя. Знищення пляжу – одна із причин активізації зсувів, а отже, і руйнування споруд, автошляхів, ліній електропередач, водопроводів, пошкодження садів і плантацій.

Швидкість відступання південного обриву гір над Ялтою – 2 мм у рік; у часи давніх греків він був на 5 м ближче до моря. Вапнякові скелі поблизу підніжжя Головної гряди і в морі (г. Кішка, Червоний Камінь, Адалари та ін.) – це результат її руйнування. Їх називають яйлинськими відторженцями, адже їхня «батьківщина» розташована на тисячу метрів вище, ніж сьогодні.

У зсувних зонах Південного берега Криму на схилах крутістю 11–23° розвинуті зсуви переважно лінійного типу довжиною 460–2 500 м, шириною 300–1 500 м. Тут на значній частині узбережжя збудовано протизсувні і берегозахисні споруди. В рівнинних районах зсуви є у формаціях, що залягають горизонтально на схилах річкових долин, ярів і лиманів, а також на морському узбережжі. На південному заході Кримського півострова (від Севастополя до оз. Саки) уражено 11 % узбережжя; переважають зсуви блокової форми фронтального типу до-

вжиною 18–180 м, шириною 25–2 600 м, площею 8 000 м² на схилах крутістю 10–22°. У зсувних зонах Тарханкутського півострова, а це 4 км, спостерігають зсуви фронтального типу довжиною 99–239 м з товщиною шару, що зміщується, 30–40 м. На Керченському півострові зсуви розвиваються в місцях похилого залягання неогенових вапняків (на північному узбережжі) і лесових порід (на західному).

Однак господарське навантаження на прибережну смугу збільшувалося. Помилки довелось ліквідувати дорогою ціною: першою необхідністю стало берегоукріплення. В різних районах Криму ступінь захисту берегів неоднаковий. На південному березі він близький до оптимального, у Севастополі і на Керченському узбережжі укріплено лише по 6 % необхідного. А на Південно-східному узбережжі – близько 30 %. На крайньому західному (Тарханкут) і північно-західному узбережжі слабкий курортний розвиток поки що не потребує захисних споруд.

Карст (від назви плато Карст на Балканах) – явища та процеси хімічного і, частково, механічного впливу поверхневих та підземних вод на розчинні гірські породи. Прояви карсту найпоширеніші у вапняках, доломітах, гіпсах, ангідридах, кам'яних і калійних солях. Унаслідок дії карстових процесів виникають поверхневі і підземні карстові форми рельєфу, карстові порожнини, а також утворюються карстові відклади. Передумовами розвитку карстових процесів є наявність рухомої агресивної води та порова або тріщинна водопроникність розчинних гірських порід. Найрозвинутіший «холодний» карст, який утворюється за температури рухомої води нижче 20 °С. Карст вирізняється своєрідністю режиму та циркуляції підземних вод. У Гірському Криму – класичній карстовій області – розвинутий середземноморський карст у вапнякових породах юрського і крейдового віку. Різноманітні карстові форми представлені на Головному пасмі: лійки, понори, шахти, колодязі, печери. Дуже виразні карстові ландшафти розвинені на кримських яйлах: Ай-Петринській, Бабуганській, Довгоруківській, Карабі та на інших масивах.

Селі – великі стрімкі потоки води, грязі, уламків гірських порід. Вони утворюються в басейнах гірських річок Криму, на схилах гір, іноді височин унаслідок інтенсивних дощів, швидкого танення снігу під час різкого підвищення температури повітря, проривання загатних гірських озер. Селі короточасні, проте супроводжуються швидким підняттям рівня води і зростанням витрат селевого потоку.

У Гірському Криму селі проходять руслами невеликих річок і балок. Тут переважають водно-кам'яні потоки з продуктами руйнування флішових порід – глинистих сланців, пісковиків, конгломератів. Проходження селевих потоків спричиняє деформацію річкових русел, активацію зсувів та обвально-осипних процесів.

Активізації селевих процесів у Гірському Криму сприяє висока господарська освоєність цих районів. Щоб запобігти дії ерозійних, зсувних та селевих процесів, впроваджують систему природооптимізувальних заходів стосовно зональних і місцевих фізико-географічних умов.

Землетруси. Всім відомо про кримський землетрус 1927 р., найсильніший в історії Криму та України. Однак Крим відчував земні поштовхи до того доволі часто. Найдавніший на території Криму землетрус, підтверджений джерелами, – Пантікапейський (63 р. до н. е.). А в «Літописі кримських землетрусів» історик Арсеній Марков наводить доволі вагомий список тих, що були документально зафіксовані з XVIII ст. Зокрема, 1790 р. Крим захопила хвиля землетрусу, епіцентр якого був у Румунії.

Землетруси в Криму спостерігали 1802, 1823, 1827, 1832, 1838 рр. Останній – найвідчутніший. Він охопив Сімферополь, Євпаторію, Перекоп. Значних руйнувань не спостерігали.

Далі з перервами від року до десяти років у різних місцях півострова відчували незначні поштовхи, що не завдали великої шкоди спорудам. Виняток – коли після землетрусу 1875 р. в деяких севастопольських будинках і на двох інкерманських маяках з'явилися тріщини, в Георгіївському монастирі була пошкоджена баня верхньої церкви, в околицях міста серйозно постраждали житлові будови.

Найвідоміший землетрус у Криму відбувся 1927 р., причому це була серія землетрусів. Перший стався 26 червня. В одну мить Крим з всесоюзної оздоровниці перетворився на місце, з якого жадали вибратися відпочиваючі. Олії у вогонь підливали і чутки: говорили, що зруйновано цілі міста і села. Запевняли, що вулкани викинули хмари попелу і лави. Потяги, автобуси і теплоходи були переповнені курортниками, які в паніці покидали Крим. Землетрус і справді був неслабким, однак утворилися тріщини здебільшого у старих татарських будинках. Усього зафіксували 900 пошкоджених будівель, збитки оцінили у понад 8 млн карбованців, проте людських жертв не було; 29 червня поштовхи були слабші.

Землетрус повторився в ніч з 11 на 12 вересня. Він був найсильнішим і руйнівним, найпотужніші поштовхи мали силу до 8 балів. Епіцентр його – у Чорному морі на відстані 50–70 км від берега. Поштовхи, що почалися вночі, відчували і вранці та ще протягом декількох днів. Очевидці розповідали, як з моря піднімалися вогняні стовпи заввишки до 500 м і шириною до півтора милі. Вогняні спалахи зафіксували спостерігачі на мисі Лукул і поблизу Севастополя. Це горіли горючі гази, вихід яких спровокував землетрус. У Сімферополі з будинків вибігали люди, декілька старих будівель перетворилося буквально

на купу каміння. У Севастополі виникло декілька пожеж, а багато будинків отримало серйозні пошкодження; у Ялті постраждало 70 % споруд.

Конкретних даних про потерпілих у перші дні після катастрофи газети не повідомляли, оперуючи фразою «сотні поранених, десятки вбитих». Цю ж фразу використали в книгах про землетруси, виданих упродовж 1927–1929 рр. Однак у пізніших виданнях, аж до сьогодення, є конкретні цифри – троє загиблих, 65 поранених. Правдиві відомості про кількість потерпілих, імовірно, не розголошували, щоб потім видати інші цифри – на порядок змінені. Наслідки землетрусу намагалися применшити. Хоча в околицях Ялти в руїни перетворилось 339 будинків, власне у місті зруйнована і сильно пошкоджена 541 будівля, у Севастополі – 550 будинків. Загалом зруйнованими і постраждалими різною мірою виявилось близько двох тисяч будівель.

Кримчани пам'ятають і землетрус 1977 р., епіцентр якого був у Румунії, а в Криму відчували слабкі поштовхи, спостерігали коливання землі, гойдання люстр, меблів, посуду.

Для гірської частини Криму і Південного берега характерні обвали гірських порід. Під час землетрусу 1927 р. відбулися обвали в багатьох місцях Південного берега, зокрема, на г. Кішка.

Гора Південна Демерджі відома своїм бриловим хаосом на західному схилі. Величезні брили конгломератів масою до 3 000 т розкидано по всьому схилу гори. Утворився цей кам'яний хаос за останні 300–400 років унаслідок землетрусів. Найбільший з них відбувся 1894 р., а останній – 1982 р. Обвал 1894 р. зруйнував крайні будинки с. Демерджі, що змусило жителів перенести поселення в безпечніше місце, де нині є с. Лучисте.

Снігові лавини (нім. Lawine) – раптовий зсув великих мас снігу з крутих гірських схилів. Виникають у разі порушення стійкості снігу внаслідок різних змін погоди (сильні снігопади, відлиги, хуртовини тощо) у комплексі з особливостями рельєфу та підстильної поверхні (крутість схилів, ступінь розчленованості території, характер рослинного покриву та ін.). Найчастіше снігові лавини бувають на схилах з крутістю понад 15° та шаром снігу 30 см і більше. Залежно від морфології схилів та характеру переміщення серед снігових лавин розрізняють зсуви (на рівних схилах), лоткові (переміщаються улоговинами та ерозійними борознами) та стрибаючі (коли на шляху лавин трапляються уступи). В Кримських горах виявлено понад 100 вогнищ (передусім на схилах Бабуган-Яйли, Ай-Петрі, Чатирдагу). Снігові лавини переміщаються на відстань від кількох десятків метрів до 2–3 км зі швидкістю від

1–10 до 80–100 м/с. Об'єми снігу у снігових лавинах коливаються від кількох десятків до сотень кубічних метрів. Снігові лавини мають значну руйнівну силу. За їхнім формуванням і зсувом спостерігають на сніголавинних станціях. Для боротьби зі сніговими лавинами споруджують спеціальні дамби, кам'яні стінки, лавиновідводи, штучно викликають лавини за допомогою вибухів тощо.

3.11. Природно-заповідний фонд

Природно-заповідний фонд (ПЗФ) Криму є найважливішим показником еталонно-наукового та природно-ресурсного потенціалу півострова. Він відіграє значну роль у збереженні ландшафтного та біологічного різноманіття регіону.

Заповідна справа в Криму має більш ніж вікову історію. Першою заповіданою територією в Криму став «Заказник гірського лісу» в районі Центральної улоговини сучасного Кримського природного заповідника. Його заснувало 1896 р. Управління з імператорських полювань; на цьому місці з 1870 р. функціонували царські мисливські угіддя.

Реальні кроки з виявлення і заповідної охорони найцінніших природних комплексів на півострові розпочаті тільки 1917, 1918 р. і в 1920-х роках ХХ ст. з ініціативи відомих учених – А. П. Павлова, І. І. Пузанова, Г. Ф. Морозова і Є. В. Вульфа. На підставі досліджень учених до ХХІ ст. на Кримському півострові сформовано доволі репрезентативну систему заповідних територій різного таксономічного рангу, що охоплює унікальні та типові ландшафти і місцевості.

Частка заповідності Криму зростає дуже повільно: 1992 р. вона становила 4,2 %, а 2010 р. – 5,6 %. Площа ПЗФ нерівномірно розподілена на території Криму.

Найбільша кількість заповідних територій припадає на Кримське субсередземномор'я, проте за площею заповідна насиченість ландшафтів Криму значно вища на Головному пасмі (Гірський Крим). Значно менше розвинута заповідна мережа в Кримському передгір'ї, передусім у Рівнинному Криму. Загалом заповідна насиченість ландшафтів Криму значно вища від середніх аналогічних показників по Україні, проте удвічі нижча від рівня, що його рекомендує Міжнародний союз охорони природи (IUCN) як оптимальний показник для регіонів планети Земля.

Найбільшим природно-заповідним об'єктом Кримських гір є Кримський природний заповідник.

Кримський заповідник розташований у центральній частині Головної гряди Кримських гір. До складу заповідника входять п'ять лісництв та Роздольненська орнітологічна філія «Лебедині Острови». Загальна площа заповідника становить 44 175 га, з яких 9 612 га – водна акваторія Каркінітської затоки Чорного моря, в тому числі острови – 52 га, – що безпосередньо прилягають до орнітологічної філії «Лебедині Острови». Під охороною Кримського природного заповідника перебуває Каркінітський орнітологічний заказник водно-болотних угідь загальнодержавного значення площею акваторії 24 646 га.

Історія заповідної території, що входить нині до Кримського природного заповідника, починається з організації 1913 р. в малодоступній частині Гірського Криму – Центральної улоговини – «Заказника імператорських полювань» на площі 3 705 га. Тут організували єгерську службу, виділили ліс для показу завезених до Криму диких тварин – оленів, дагестанських турів, корсіканських гірських баранів, муфлонів із Асканії-Нової, зубрів із Біловезької Пущі. «Днем народження» заповідника вважають 30 липня 1923 р., коли на площі 16 350 га Декретом Ради народних комісарів РСФСР було створено Кримський державний заповідник.

На території заповідника зареєстровано 1 180 видів рослин, серед яких 90 видів – ендеміки, 78 видів занесено до Червоної книги України, 26 видів – до Європейського червоного списку. У гірських річках водиться п'ять аборигенних видів прісноводних риб. Основні представники: олень благородний, косуля європейська, кабан, муфлон європейський, борсук, куниця кам'яна, лисиця, білка, ласка, заєць; 11 видів тварин занесено до Червоної книги України. В орнітологічній філії «Лебедині Острови» водяться 20 видів ссавців, 250 видів птахів, 4 види плазунів. До Червоної книги України занесено 40 видів птахів.

Ялтинський гірсько-лісовий природний заповідник розташований у південно-західній частині Криму і має площу 14 523 га. Його територія простягається вздовж Чорного моря із заходу на схід від Фороса до Гурзуфа на 49 км, оточуючи Велику Ялту. Загалом заповідник є в межах висот 380–1 200 м н. р. м., в окремих місцях опускається до моря. Максимальна висота – 1 234 м (г. Ай-Петрі). Заповідник створено 1973 р.

Тут охороняють високостовбурові соснові, букові та дубові ліси, іноді з вічнозеленим середземноморським підліском. Флора заповідника налічує 1 356 видів рослин, у тому числі 115 ендеміків; фауна представлена ссавцями (37 видів), птахами (113 видів), плазунами (11 видів), земноводними (4 види).

Рослинність заповідника доволі різноманітна й утворює чотири висотних пояси. Від узбережжя до висоти 400–450 м зростають пухнастодубові

ліси з ділянками ялівцю високого та фісташки туполистої. Саме в цьому поясі ростуть і вічнозелені сунічник дрібноплодий, чист кримський, тамус звичайний, рускуси під'язиковий та понтійський. Під впливом рубок вони замінюються густими заростями із грабинника східного або держидерева колючого.

На висоті від 400 до 900 м простягається широкий пояс лісів сосни кримської. Якщо в нижній його частині домінують субсередземноморські види, то у верхній – неморальні (дуб скельний, граб, ясен). Місцями ліси дуба скельного займають великі площі. Крутими обривами сосна кримська піднімається до самої яйли.

Вище 900 м (до 1 200 м н. р. м.) формуються угруповання третього поясу – ліси сосни Коха (у районі Гурзуфа) у поєднанні з сосною звичайною, а також типові букові ліси, що займають вирівняні ділянки.

На вершині яйли розкинулися специфічні лучні степи, які на крутих схилах змінюються угрупованнями чагарничків, а в карстових зниженнях – луками. У степах переважає реліктовий вид – осока низька або типчак скельний, бромопсис кападокійський. Зрідка можна побачити сріблясті плями ковили каменелюбної. У складі цих угруповань трапляється чимало ендемічних видів.

Заповідник «Мис Мартъян». Природний заповідник «Мис Мартъян», утворений 1973 р., розташований на схід від Нікітського ботанічного саду. Заповідник створено з метою збереження у природному стані цінних природних комплексів мису Мартъян, охорони і збереження рідкісних видів рослин і тварин, проведення науково-дослідних робіт. Площа заповідника становить 240,0 га, у тому числі 120,0 га суші і 120,0 га прилеглої акваторії Чорного моря.

Це найменший заповідник в Україні, його створено для збереження реліктових середземноморських лісів. Рослинність заповідника відрізняється від рослинності навколишніх територій тим, що тут трапляються найтипівіші для Криму середземноморські угруповання, які добре зберігають риси первинної структури. Загалом рослинність представлена лісами, значну частину площі яких становлять ліси дуба пухнастого, меншу – рідколісся ялівцю високого, зовсім незначну – сосни кримської. Теплий клімат та достатня кількість опадів сприяють поширенню в них єдиного у Криму вічнозеленого листяного дерева – сунічника дрібноплодого та чагарників: чисту кримського, рускусу понтійського, плюща кримського. Головна цінність заповідника – реліктові ліси з ялівцю високого, які в Україні трапляються тільки на Південному березі Криму, де проходить північна межа їхнього середземноморського ареалу. Ці реліктові угруповання приурочені до нижнього поясу рослинності південного макросхилу Головної гряди.

Такі рідколісся піднімаються від узбережжя моря до верхньої межі заповідника і займають типові для них скельні екотопи з погано розвиненими коричневими ґрунтами, непридатними для дуба пухнастого чи грабинника. Вік дерев ялівцю сягає 200 і навіть 500 років, зімкненість крон – 0,4–0,6, висота – до 15 м, діаметр покручених стовбурів – 30–40 см. У складі такого рідколісся часом співдомінує вічнозелений сучинник дрібноплодий.

Тваринний світ заповідника, незважаючи на незначну площу, є доволі різноманітним. Загалом на мисі Март'ян зафіксовано майже 1 100 видів тварин. Звичайними видами для акваторії заповідника є всі три червонокнижні види чорноморських дельфінів – афаліна, азовка та білобочка. Заповідник є одним з опорних пунктів з вивчення і збереження чорноморських китоподібних.

Карадазький заповідник – один із мальовничих куточків Криму. Розташований у південно-східній частині Кримського півострова за 36 км на південний захід від Феодосії між населеними пунктами Коктебель, Щебетовка, Курортне. Створений 1979 р. Площа заповідника – 2 874 га, у тому числі 809 га акваторії Чорного моря.

Відомий дослідник Тавриди К. І. Габлід, а потім академік П. С. Паллас першими звернули увагу на своєрідну, екзотичну красу Карадагу. Проте тільки з організацією 1914 р. Т. І. Вяземським Карадазької наукової станції з'явилась можливість проводити тут систематичні наукові дослідження і постало питання про заповідання Карадагу.

Ландшафти заповідника особливо вражають своєю незвичайністю і самобутністю. У заповіднику охороняють єдиний у Європі масив юрського періоду з типовими рисами вулканічної діяльності, до якого підходять степи Рівнинного Криму. Вулкан Карадаг (Чорна гора) є природним музеєм мінералів – сердоліку, халцедону, кришталю, аметисту, агату, опалу, яшми різних форм і відтінків. Найвища вершина – гора Свята (577 м).

Заповідник є однією з територій найвищої пріоритетності для збереження біорізноманіття в Криму. Значення заповідника в збереженні флори (близько 3 000 видів) і фауни (близько 5 300 видів) величезне, адже на Карадазі можна натрапити на половину кримських видів флори і фауни, які занесено до Червоної книги України, серед них – релікти дольодовикової природи. Третина всіх кримських ендеміків живе на Карадазі.

Казантипський заповідник. Заповідник заснований 1998 р. на площі 450,1 га з метою збереження у природному стані типових та унікальних степових природних комплексів Азовського узбережжя

Криму і прилеглої акваторії. Він розташований на північному заході узбережжя Керченського півострова на мисі Казантип. З усіх боків його омивають води Азовського моря, і лише на півдні він з'єднаний із сушею вузьким піщаним перешийком.

Мис Казантип – стародавній викопний риф, складений вапняками. Узбережжя Казантипу дуже порізане. Складні, химерні обриси берегів утворилися внаслідок тисячолітніх руйнувань вапняків виникли хаотичні нагромадження валунів та окремі фігури найрізноманітніших форм.

Усього у флорі Казантипу налічують 541 вид судинних рослин, що становить дещо більше 40 % флори Рівнинного Криму, або близько 60 % флори Керченського півострова. До Червоної книги України занесено 25 видів, що зростають у заповіднику. За попередніми даними, тут зареєстровано 4 види ракоподібних, 19 – павукоподібних, 429 – комах. Хребетних тварин зазначено 188 видів, з них 80 видів риб, 1 вид земноводних, 4 – плазунів, 81 – птахів та 22 види ссавців. У заповіднику охороняють 6 видів тварин, занесених до Європейського червоного списку, 35 видів, занесених до Червоної книги України, та близько 50 видів, що підлягають особливій охороні згідно з Бернською конвенцією.

Опуцький заповідник створено 1998 р. Площа заповідника становить 1 592,3 га, з них 62 га – це акваторія Чорного моря з островами Скелі-Кораблі. Природний заповідник призначений для збереження у природному стані типових степових ландшафтів Кримського півострова та аквакомплексів Чорного моря. З Опуцьким природним заповідником межує Узунларський цілинний ковиловий масив, що простягається на 5 км уздовж Чорноморського узбережжя на захід від Узунларського озера. Тут добре збереглися степові угруповання, де весняний аспект утворюють тюльпани та інші раритетні ефемероїди-геофіти.

Флору Опуцького заповідника становлять 395 видів судинних рослин (32 % від флори Рівнинного Криму, або 44 % від флори Керченського півострова). Ендемічне ядро заповідника становлять 48 видів судинних рослин. Раритетна фауна заповідника налічує 32 види.

Національний природний парк «Чарівна Гавань». Національний природний парк «Чарівна Гавань» розташований на території Чорноморського р-ну, у західній частині Тарханкутського півострова і складається з двох приморських ділянок. Джангульське відділення розміщене на північ від с. Оленівка, а Атлезьке відділення – на південь і схід від села. Протяжність першої ділянки морським узбережжям сягає близько 16 км, а від берега вглиб півострова – до 3 км; другої ділянки, відповідно, – 15 і 6 км.

Природний парк «Чарівна Гавань» (Тарханкутський) створено 2009 р.; його площа – 10 900 га, у тому числі 6 150 га з вилученням. Для парку характерний помірно теплий степовий клімат зі спекотним посушливим літом і м'якою вологою зимою. На території парку нема постійних поверхневих водотоків; воду відбирають колодязями в низинах балок Великий Кастель (два колодязі), Малий Кастель (1) та інших балках поблизу берега моря на південь від колишнього с. Крейдяного.

У парку птахи є найчисленнішим класом хребетних тварин. Їх, за попередніми даними, налічують приблизно 230 видів. Серед них – гагари, пірникози, баклани, лелекоподібні, гусеподібні, серед яких гуси, лебеді та качки, соколоподібні, куроподібні, журавлеподібні, сивкоподібні, голулоподібні, зозулеподібні, совоподібні, серпокрильцеподібні, дрімлюгоподібні, одудоподібні, ракшоподібні, дятлоподібні та численний загін горобцеподібних. Територія парку «Чарівна Гавань» є місцем гніздування 54 видів птахів (23,1 % від усіх зареєстрованих) чотирьох екологічних груп: степу, балкової системи, лісосмуг, морського скельного узбережжя.

Домінуючим типом рослинності є справжні дерново-злакові бідно-різнотравні степи. Простежують фрагменти кам'янистих опустелених, а також чагарникових степів. У гирлових частинах балок наявні ділянки лучної рослинності, а на піщаних схилах, що відділяють солоні озера від моря, – псамофільної. Значну цінність становлять наявні тут популяції гірсько-кримських видів рослин, нетипових для степів. Наразі на території парку зростає 11 кримських ендеміків, а також тарханкутський ендемік – полин Дзевановського. З видів, занесених до Червоної книги України (2009), тут зростають холодок Палласа, астрагал тарханкутський, ковила Браунера, ковила волосиста, бурачок Борзи та ін. Степові угруповання за участю видів роду ковила є в Зеленій книзі України.

Великі степові ділянки, що збереглися на Тарханкутському півострові загалом та на території парку частково, сприяють існуванню степової фауни.

З рептилій тут поширені червонокнижні жовтобрюх і гадюка степова. З птахів в урочищі трапляються дрозди та журавлі степові. А вночі можна почути пісню дрімлюги. Справжніми володарями вапнякових карнизів урвищ прибережних схилів Тарханкуту є баклани чубаті (занесені до Червоної книги України).

Азово-Сиваський національний природний парк – національний парк, розташований на косі Бирючий острів, у західній частині

Азовського моря, на території півдня Херсонської області та півночі АР Крим. Створений 25 лютого 1993 р. перетворенням Азово-Сиваського заповідника в національний природний парк. Загальна площа парку – 57,4 тис. га. Вся земля є власністю парку. Зонування: заповідна зона – 38 975,3 га; зона регульованої рекреації – 599,1 га; зона стаціонарної рекреації – 108,7 га; господарська зона – 12 473 га.

3.12. Фізико-географічне районування

Кримські гори поділяють на три фізико-географічні області: Кримську передгірну лісостепову, Головне гірсько-лучно-лісове пасмо і Кримську південнобережну субсередземноморську.

Кримська передгірна лісостепова область охоплює Зовнішнє і Внутрішнє пасма, де переважають лісостепові ландшафти: дубові ліси на дерново-карбонатних ґрунтах, що чергуються з лучними степами на чорноземах. Річна сума опадів становить 550 мм, сума активних температур – 3 000–4 500 С. Річний стік зарегульований водосховищами. Трапляється карст – улоговини, лійки та ін.

У ландшафтній структурі Передгірного лісостепу поєднуються куєстово-степові лісові та лісостепові міжпасмові, низькогірні, горбисті яружно-балкові, шибляково-степові, фригано-шиблякові, долинно-терасові лучні місцевості.

Куєстово-степові місцевості займають пологий схил Зовнішнього пасма на сході й півночі області. У минулому тут були різнотравно-типчаково-бородачеві степові ковилово-типчаково-різнотравні асоціації на чорноземних ґрунтах. Тепер ці місцевості зайняті під зернові й технічні культури, виноградники. У межах куєстово-лісостепових місцевостей поєднуються степові ділянки з ареалами деревної і чагарникової рослинності, під якою розвинулися бурі гірськолісові ґрунти. Верхній ландшафтний рівень Внутрішнього пасма займають куєстово-лісові місцевості з дерново-карбонатними і дерново-буроземними щепенюватими ґрунтами під дубовими лісами та лучними степами; лучні степи поширені в нижній частині лісостепоного поясу та на куєстових останцях, у них представлені ковилові та кострицево-ковилові угруповання з різнотрав'ям (шавлія, люцерна, гадючник, горицвіт); у лісових острівцях («дубках») домінує низькорослий дуб пухнастий, трапляються дуб скельний з глодом, грушею, грабом східним у підліску.

Куестові фригано-шиблякові місцевості поширені на південному заході області, Гераклійському півострові, Мекензієвих горах, між долинами річок Бельбек і Кача.

Вирізняються куестові розчленовані пасма з коричневими щебенюватими ґрунтами, шибляковими заростями, грабинниковими дібровами; у лісах дуб пухнастий утворює низькостовбурні куртинні шиблякові зарості; поширений також шибляк з держидерева та петрофітні степи з кострицею, бородачем, стоколосом на щебенистих чорноземах. Місцевості з пологими схилами, коричневими повнопрофільними ґрунтами в умовах теплого клімату сприятливі для вирощування винограду (столові й шампанські сорти), тютюну.

Міжпасмові місцевості мають рівнинну або хвилясту поверхню, їхні землі з чорноземами карбонатними переважно розорані, зайняті плодовими насадженнями, виноградниками, плантаціями лаванди, шавлії мускатної, троянди ефіроолійної та ін. Наявні ареали зі степовою та чагарниковою рослинністю (держидерево, терен, шипшина, барбарис). У міжпасмовому зниженні розвинулися низькогірні місцевості, перехідні від Передгірного лісостепу до Головного пасма. Це останцеві гори з висотами 400–600 м (іноді понад 800 м). Вони мають округлі вершини, схили крутістю від 15 до 30°. Відносні висоти становлять 200–400 м. На них розвинулися бурі гірськолісові ґрунти з 3–5% гумусу у верхньому горизонті під дубовими лісами з домішкою граба, ясена, бука, ялівцю, сосни кримської та ін. На півдні Передгірного лісостепу вздовж середньої течії р. Чорна, на межиріччі Альма–Салгир, у верхів'ях р. Біюк-Карасу сформувалися горбисто-балкові місцевості. У центральній і східній частинах області трапляються шибляково-степові місцевості, які є плоскими вододільними денудаційними поверхнями з бурими ґрунтами під типчаково-різнотравними асоціаціями, а також гірськолісовими та дерново-карбонатними ґрунтами з типчаково-різнотравним та шибляковим покривом. На сході цієї області представлені також середньогірні місцевості – платоподібний масив Агармиш, складений юрськими вапняками і конгломератами. На них в умовах помірного теплого клімату під дубово-ясеневими лісами сформувалися бурі гірськолісові ґрунти. На схилах південної експозиції (середні й нижні частини) під розрідженою чагарниковою і трав'янистою рослинністю розвинулися малопотужні дерново-карбонатні ґрунти. На південному схилі поширені балки з деревно-чагарниковою рослинністю. По всьому Передгірному лісостепу наявні долинно-терасові місцевості. Річки мають заплаву з різнотрав'ям на чорноземно-лучних ґрунтах, ареалами вільхово-ліщинових лісів, солончаків у пригірлових частинах. Місцевості надзаплавних терас із дерново-карбонатними щебенюватими ґрунтами

розорані. Прилеглі до них схили річкових долин мають яри та балки, на них розвинулись дерново-карбонатні ґрунти з розрідженою чагарниковою та типчаково-різнотравною рослинністю; використовують як регульовані пасовища.

Область Головного гірсько-лучно-лісового пасма доволі різноманітна. На північному схилі до 750–800 м поширені горбисто-улоговинні низькогір'я з бурими гірськими ґрунтами під дубовими лісами (дуб пухнастий, скельний). Вище цього поясу тягнуться глибокорозчленовані середньогір'я під буково-грабовими і буково-сосновими лісами на бурих гірсько-лісових і дерново-буроземних ґрунтах. Вище 1 000 м на межі з яйлинським поясом високостовбурні букові ліси змінюються низьким буковим криволіссям. Верхній ландшафтний пояс Головного пасма утворюють середньогір'я під гірсько-лучними степами (яйли) на гірсько-лучних чорноземоподібних ґрунтах і гірських чорноземах. Тут поширені різноманітні карстові форми рельєфу. Найцікавішими для туристів є карстові печери Криму. Розвитку карстових процесів сприяють тріщинуватість юрських вапнякових порід, кліматичні умови. На Головному пасмі протягом року випадає від 1 200 (на заході) до 600–700 мм (на сході) опадів, причому 50–60 % у вигляді снігу. Клімат яйлинського поясу прохолодний (середні температури липня 0 15–16 °С, січня – –4 °С). Головне пасмо є акумулятором підземних вод, які, розтікаючись на південні і північні схили, дають початок струмкам і річкам.

На північному схилі Головного пасма утворились глибокі ущелини – каньйони. Найбільший з них – Великий каньйон. Коли в Криму відбувалися горотворні процеси, в єдиному вапняковому масиві виник розлом. Потім під дією води тріщинувата смуга навколо розлому перетворилася у глибокий каньйон.

На сухих південних схилах Головного пасма та кам'янистих урвищах поширені напівчагарники. В карстових лійках і улоговинах росте бук, на скелястих кручах трапляється тис ягідний.

На південному схилі Кримських гір лісові ландшафти утворюють низькогірний ярус з дуба пухнастого і скельного на бурих гірських лісових ґрунтах і пріяйлинський середньогірний ярус з бука і дуба на бурих гірсько-лісових ґрунтах.

Своєрідності ландшафтній структурі надають вулканічні низькогір'я з розрідженими ялівцево-грабинниковими та дубовими лісами на коричневих ґрунтах. Вулканічні ландшафти типові для масиву Карадаг. Тут поширені рідкостійні посухостійкі ліси та чагарники на коричневих ґрунтах. Карадаг із заходу і півночі оточений вапняковими вершинами Сюрюю-Кая, Балали-Кая, Легенер, масивом Ечкідаг та ін. Східний Крим і Карадаг – невисокі гори (300–500 м), проте близькість моря,

загостреність форм, значні перепади висот надають їм справжнього гірського вигляду. Карадаг – музей вулканічних порід просто неба.

Кримська південнобережна субсередземноморська область охоплює прибережну смугу від мису Айя на заході до Планерського на сході. Її територія складена верхньотріасовими, юрськими сланцями і вапняками. Положення на околиці субтропічного поясу, південна експозиція приморських схилів сприяли розвитку ландшафтів середземноморського типу. Це найтепліша природна область в Україні: середні температури липня – 23,5–24 °С, січня – 2–4 °С. Сума активних температур найбільша в Україні – 3 700–4 100 °С, річна кількість опадів недостатня: 577 мм (Ялта), 430 (Алушта), 323 мм (Судак). Їхній максимум припадає на осінньо-зимовий період.

Природна рослинність Південного берега Криму представлена низькорослими лісами, заростями чагарників і напівчагарників, сухостійких трав. Тут поширені дуб пухнастий, ялівець деревоподібний, фісташка дика, суничне дерево, ломиніс, плющ тощо. На значних площах природна рослинність замінена парковою з рослин, завезених з різних частин світу. Тут прижилися кипарис, лавр, магнолія, платан, кедр ліванський, сосна мексиканська тощо. До відомих парків-пам'яток садово-паркового мистецтва належать Фороський, Місхорський, Лівадійський, Масандрівський, Гурзуфський. Найбільшою науковою установою з акліматизації тропічних і субтропічних рослин є Нікітський ботанічний сад.

РОЗДІЛ 4

ГЕОГРАФІЯ НАСЕЛЕННЯ

- 4.1. Етнодемографічні тенденції розвитку Криму протягом XVIII–XXI ст.
- 4.2. Українці – корінний народ Криму
- 4.3. Географія етнонаціональних меншин
- 4.4. Трудові ресурси

4.1. Етнодемографічні тенденції розвитку Криму протягом XVIII–XXI ст.

Склад населення Криму з плином часу змінився з переважно кримськотатарського в XVIII ст. до змішаного багатоетнічного наприкінці XX – на початку XXI ст.:

- перша чверть XVIII ст. – 467 000 осіб (95,1 % кримських татар; 2,6 % греків; 2,1 % вірмен; 0,2 % кримчаків і караїмів);
- 1760–1770 рр. – 454 700 осіб (92,6 % кримських татар; 4 % вірмен; 3,1 % греків; 0,3 % кримчаків і караїмів);
- 1795 р. – 156 400 осіб (87,6 % кримських татар; 4,3 % росіян; 1,9 % греків; 1,7 % циган; 1,5 % караїмів; 1,3 % українців; 0,8 % євреїв; 0,6 % вірменів; 0,1 % німців; 0,1 % болгар);
- 1816 р. – 212 600 осіб (85,9 % кримських татар; 4,8 % росіян; 3,7 % українців; 1,4 % караїмів; 1,3 % вірмен; 0,9 % євреїв; 0,8 % греків; 0,7 % німців; 0,4 % болгар);
- 1835 р. – 279 400 осіб (83,5 % кримських татар; 4,4 % росіян; 3,1 % українців; 2,4 % циган; 2 % греків; 1,5 % вірмен; 1,1 % караїмів; 0,9 % євреїв; 0,7 % німців; 0,4 % болгар);
- 1850 р. – 343 500 осіб (77,8 % кримських татар; 7 % українців; 6,6 % росіян; 2 % греків; 1,9 % циган; 1,3 % караїмів; 1 % вірмен; 1 % німців; 0,9 % євреїв; 0,5 % болгар);
- 1858 р. – 331 300 осіб (73 % кримських татар; 12,6 % росіян; 4 % українців; 2,4 % греків; 2 % циган; 1,8 % євреїв, 1,5 % німців; 1,3 % вірмен; 0,8 % караїмів, 0,6 % болгар);

- 1864 р. – 198 700 осіб (50,3 % кримських татар; 28,5 % росіян і українців; 6,5 % греків; 5,3 % євреїв; 2,9 % вірмен; 2,7 % німців; 1,7 % караїмів; 1,6 % болгар);
- 1897 р. – 546 700 осіб (35,6 % кримських татар; 33,1 % росіян; 11,8 % українців; 5,8 % німців; 4,4 % євреїв; 3,1 % греків; 1,5 % вірмен; 1,3 % болгар; 1,2 % поляків; 0,3 % турків);
- 1917 р. – 749 800 осіб (41,2 % росіян; 28,7 % кримських татар; 8,6 % українців; 6,4 % євреїв; 4,9 % німців; 2,9 % греків; 1,6 % вірмен; 1,4 % болгар; 0,8 % поляків; 0,7 % турків);
- 1920 р. – 718 900 осіб (44,1 % росіян; 26 % кримських татар; 7,4 % українців; 6,7 % євреїв; 5,9 % німців; 3,3 % греків; 1,7 % вірмен; 1,5 % болгар; 0,8 % караїмів; 0,8 % поляків);
- 1926 р. – 713 800 осіб (42,2 % росіян; 25,1 % кримських татар; 10,9 % українців; 6,1 % німців; 5,5 % євреїв; 2,2 % греків; 1,6 % вірмен; 1,6 % болгар; 0,6 % караїмів);
- 1934 р. – 832 000 осіб (44 % росіян; 23,8 % кримських татар; 10,9 % українців; 8,1 % євреїв; 6,1 % німців; 1,7 % вірменів; 1,4 % болгар);
- 1937 р. – 996 800 осіб (47,7 % росіян; 20,7 % кримських татар; 12,9 % українців; 5,5 % євреїв; 5,1 % німців; 2,2 % греків; 1,5 % болгар; 0,3 % караїмів);
- 1939 р. – 1 123 800 осіб (49,6 % росіян; 19,4 % кримських татар; 13,7 % українців; 5,8 % євреїв; 4,5 % німців; 1,8 % греків; 1,4 % болгар; 1,1 % вірмен; 0,5 % поляків);
- 1944 р. (кінець літа) – 379 000 осіб (75 % росіян; 21 % українців);
- 1959 р. – 1 201 500 осіб (71,4 % росіян; 22,3 % українців; 2,2 % євреїв; 0,1 % поляків);
- 1979 р. – 2 135 900 осіб (68,4 % росіян; 25,6 % українців; 1,1 % євреїв; 0,7 % кримських татар; 0,3 % поляків; 0,2 % вірмен; 0,2 % греків);
- 1989 р. – 2 430 500 осіб (67,1 % росіян; 25,8 % українців; 1,6 % кримських татар; 0,7 % євреїв; 0,3 % поляків; 0,1 % греків);
- 2001 р. – 2 024 056 осіб (58,3 % росіян; 24,3 % українців; 12,1 % кримських татар; 1,4 % білорусів; 0,5 % татар; 0,4 % вірмен; по 0,2 % євреїв, поляків, молдаван, азербайджанців; по 0,1 % узбеків, корейців, греків, німців, мордви, чувашів, циган, болгар, грузинів і марійців; караїми, кримчаки та інші).

Зазначимо, що Всеукраїнський перепис населення 2001 р. не враховував населення м. Севастополь, що є окремим від Криму регіоном України.

Національний склад населення Криму наведено у табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Національний склад населення Криму

Національність	Кількість, тис. осіб	У % до підсумку		2001 р. у % до 1989 р.
		2001 р.	1989 р.	
Росіяни	1 180,4	58,3	65,6	88,4
Українці	492,2	24,3	26,7	90,5
Кримські татари	243,4	12,0	1,9	у 6,3 р. б.
Білоруси	29,2	1,4	2,1	68,9
Татари	11,0	0,5	0,5	116,2
Вірмени	8,7	0,4	0,1	у 3,6 р. б.
Євреї	4,5	0,2	0,7	30,2
Поляки	3,8	0,2	0,3	70,9
Молдавани	3,7	0,2	0,3	68,8
Азербайджанці	3,7	0,2	0,1	173,0
Загалом населення	2 024,0	100,0	100,0	99,4

Сучасна структура населення Криму – результат складних і тривалих етнічних процесів. Багато етносів проживало в Криму здавна – українці, греки, вірмени, караїми, євреї, кримські татари та інші (табл. 4.2, 4.3). Сьогоднішня структура населення склалася після приєднання Криму до Росії, здебільшого протягом ХХ ст.

Таблиця 4.2

Зміни в національному складі населення Криму (1897–1939)

Національність	Кількість (тис. осіб) та частка в населенні (%) національних груп		
	1897 р.	1921 р.	1939 р.
Росіяни	274,7 (45,3)	370,9 (51,5)	558,5 (49,6)
Українці	- (*)	-	154,1 (13,7)
Білоруси	- (*)	-	6,7 (6,0)
Кримські татари	186,2 (34,1)	184,6 (25,9)	218,9 (19,4)
Німці	31,6 (5,8)	42,5 (5,9)	51,3 (4,6)
Євреї (**)	28,7 (5,3)	50,0 (7,0)	65,5 (5,8)
Греки	17,1 (3,1)	23,9 (3,5)	20,7 (1,8)
Вірмени	8,3 (1,5)	11,7 (1,6)	12,9 (1,1)
Поляки	6,9 (1,3)	5,6 (0,8)	5,1 (0,4)
Болгари	5,8 (1,1)	11,9 (1,7)	15,3 (1,4)
Караїми	5,3 (1,0)	5,1 (0,7)	4,9 (0,4)
Естонці	2,2 (0,4)	2,4 (0,3)	1,9 (0,2)
Цигани	0,9 (0,2)	2,8 (0,4)	2,1 (0,2)

* У переписах населення 1897 і 1921 рр. українців і білорусів не відділяли від росіян.

** Разом з кримчаками, кількість яких напередодні на початку 1941 р. сягала 8 тис. осіб.

Таблиця 4.3

Етнонаціональний склад населення Криму на початку ХХ ст.

Адміністративна одиниця	Частка, %						
	українців	росіян	поляків	євреїв	німців	молдаван і румунів	татар
Сімферополь	6,93	45,69	3,0	15,91	1,44	0,06	19,7
Бахчисарай	0,56	7,31	0,1	1,57	0,1	---	86,02
Карасубазар	1,67	16,36	0,11	9,27	0,76	0,02	63,99
Євпаторія	6,42	26,32	0,44	8,44	1,19	0,05	49,38
Феодосія	7,66	46,84	2,48	11,35	1,29	0,11	18,78
Ялта	4,27	66,17	1,97	6,67	1,44	0,02	3,31
Керч	7,99	57,8	2,57	12,86	0,81	0,1	6,7
Севастополь	13,66	63,46	5,14	6,86	1,69	0,06	3,39
Кримський півострів загалом	11,84	33,11	1,27	3,83	5,78	0,05	33,55

Наприкінці 1917 р. ті кримські татари, які протягом ХІХ ст. не покинули Батьківщину, утворили Кримську Народну Республіку, яка активно підтримувала зв'язки з УНР. Однак існування республіки не було тривалим – заледве два місяці, оскільки Крим, як і весь Чорноморський регіон, знову став місцем зіткнення глобальних політичних інтересів.

У Криму 1918 р. створили Радянську Соціалістичну Республіку Тавриди (пізніше, з 1919 р., це Кримська Радянська Соціалістична Республіка, а з 18 жовтня 1921 р. – Кримська АРСР у складі РРФСР). Формування автономії у Криму пов'язане з багатонаціональністю його населення. Йшлося про те, щоб створити можливості для етнічно-культурного відродження і розвитку всіх його народів. За переписом населення 1926 р., у Криму проживало 714,1 тис. осіб. Середня густина населення була тут невеликою – 15,2 осіб на 1 км². Росіяни становили 42,2 % жителів Криму; татари – 25,1 %; українці – 10,8 %; німці – 6,1 %; євреї – 5,6 %; греки – 2,2 %; вірмени – 1,5 %; поляки – 0,7 %; представники інших національностей – 5,9 %.

За особливістю формування та функціонування Кримська АРСР, порівняно з іншими автономіями, мала свою специфіку. Республіку створили не як усі інші автономні РСР, тобто не за національно-територіальним, а за територіальним принципом, зважаючи на багатонаціональність населення та наявність його великих за чисельністю національних груп. Це відображали адміністративні райони. З 20 низових адміністративних районів Криму 6 було кримськотатарських, по 2 – німецьких і єврейських, один, створений 1930 р., – український. Кримськотатарські адміністративні райони розміщувалися здебільшого на Південному березі Криму, а також у винятково сприятливому з ґрунтово-

кліматичного погляду північному передгір'ї. Кримськотатарськими районами з абсолютним переважанням постійного татарського населення, як уже зазначено, були Ялтинський, Алуштинський, Судацький, Балаклавський, Бахчисарайський та Фотісальський. За даними перепису 1989 р., в СРСР налічували 272 тис. осіб кримськотатарської національності. Вони становили лише 1,2 % населення Криму (на початку 1991 р. вже 4 %). З 2 430 495 осіб, що проживали тут, росіяни становили 67,0 %, українці – 25,8, білоруси – 2,1, кримські татари – 1,6, євреї – 0,7, татари – 0,4, молдавани і поляки – по 0,3, чуваші і мордва – по 0,2, вірмени, греки, корейці, азербайджанці, німці, болгары, марійці, грузини – по 0,1 %. Причому лише 23,4 % корінних жителів Криму – кримських татар – жило, згідно з переписом населення, в містах; кримські татари – найгірше працевлаштована в Криму нація; особи кримськотатарської національності, які мають заняття, становлять тут лише 35,8 % від загальної кількості кримських татар. У середньому для всього населення Криму цей показник сягає 52,5 %, для українців – 57,4, росіянах – 50,6, білорусах – 62,7, євреях – 52,4, татарах – 49,1, молдаванах – 64,0, поляках – 61,9, чувашах – 68,8, вірменах – 44,8, греках – 47,9 %.

Національна структура населення Криму, за переписом 1989 р., порівняно з довоєнною, як уже зазначено, принципово змінилася: Крим втратив свою багатонаціональність і став практично мононаціональним регіоном (зрозуміло, не за кількістю національностей, а за кількістю жителів цих національностей). На росіян і українців припало близько 95 % усього населення Криму, на всі інші національності – близько 5 % (за даними перепису 1926 р., це співвідношення становило 53 і 47 %). Отже, за національною структурою населення Крим нічим не відрізнявся від більшості сусідніх областей України та Росії.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., у Криму проживало 2 024,0 тис. осіб.

Історично в Криму сформувалася складна етнічна структура населення. Українська регіональна громада Криму – найменш численна в Україні. Найбільша частка населення Криму представлена росіянами (на їхню частку загалом припадає понад 2/3 усього населення), тоді як українців тут трохи більше чверті жителів. Протягом 1990-х років в етнічній структурі населення Криму намітилися деякі зміни. Вони пов'язані, по-перше, з міграційним припливом кримських татар і відтоком представників інших етносів (передусім росіян) за межі республіки. Найбільша кількість кримських татар зафіксована в центральних і західних районах республіки, у деяких з них частка кримських татар сягає понад 25 % (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Питома вага етнічних українців
та етнонаціональних меншин в адміністративних одиницях
вищого та середнього рівня за переписом 2001 р.

Автономія, міста державного, республіканського та обласного підпорядкування, адміністративні райони	Частка етнічних українців, %	Частка найбільших етнонаціональних меншин							
		росіян	білорусів	молдаван	кримських татар	болгар	угорців	румунів	поляків
Сімферополь	21,3	66,7	1,1	0,1	7,0	0,1	---	---	0,2
Алушта	23,0	67,1	1,4	0,2	5,9	---	---	---	0,2
Армянськ	36,2	55,7	1,1	0,3	3,5	---	---	---	---
Джанкой	25,9	59,8	1,5	0,3	8,1	---	---	---	0,3
Євпаторія	23,3	64,9	1,5	0,2	6,9	---	---	---	0,2
Керч	15,4	78,7	1,1	0,2	1,0	0,1	---	---	0,1
Красноперекопськ	40,9	51,0	1,2	---	3,0	---	---	---	---
Саки	24,3	65,1	1,8	0,2	5,8	---	---	---	0,2
Судак	17,6	59,2	1,3	---	17,4	---	---	---	---
Феодосія	18,8	72,2	1,8	0,2	4,6	---	---	---	0,1
Ялта	27,6	65,5	1,6	0,2	1,3	0,1	---	---	0,2
<i>Райони:</i>									
Бахчисарайський	19,6	54,3	1,2	0,2	21,3	---	---	---	---
Білогірський	16,2	49,2	0,9	0,1	29,2	---	---	---	0,3
Джанкойський	33,8	38,9	1,7	---	21,6	---	---	---	0,6
Кіровський	17,6	50,5	1,7	---	25,5	---	---	---	---
Красногвардійський	27,3	48,7	2,2	---	16,7	---	---	---	0,2
Красноперекопський	43,4	33,2	1,2	0,6	17,2	---	---	---	---
Ленінський	22,9	54,8	1,3	0,3	15,5	---	---	---	---
Нижньогірський	28,8	50,4	1,8	---	16,0	---	---	---	0,2
Первомайський	37,9	35,1	1,7	0,3	21,5	---	---	---	0,3
Роздольненський	40,1	41,1	1,4	0,2	13,3	---	---	---	0,4
Сакський	31,5	45,2	2,2	0,2	17,5	---	---	---	0,2
Сімферопольський	23,5	49,4	1,4	0,2	22,2	0,1	---	---	0,2
Советський	22,1	48,5	1,3	---	22,2	---	---	---	---
Чорноморський	29,3	52,8	1,5	---	12,7	---	---	---	---
АР Крим загалом	24,3	58,3	1,4	0,2	12,0	0,1	---	---	0,2

4.2. Українці – корінний народ Криму

Сьогодні статус, правове становище українців у Криму не з'ясовані і не визначені.

Часто навіть автори різних видань наділяють українців у Криму становищем національної меншини чи групи, а отже, некорінним народом. Отож, питання народів у Криму навдивовиж заплутане і потребує вирішення.

Несерйозне, а то й провокаційне ставлення до Криму і долі його українського народу було у деяких попередніх керівників держави, що виявилось, зокрема, ще в офіційному зреченні від претензій до Криму нашої делегації (автономістів) під час переговорів у Брест-Литовському (03 березня 1918 р.). І тоді німецька делегація була навіть здивована з такого рішення і перепитувала: чи вона це добре зрозуміла.

З огляду на це наголосимо, що свого часу Генеральний комісар ОБСЄ у справах національних меншин Макс Ван дер Стул висловив здивування, що в Україні більше турбуються про меншини, ніж про корінну націю.

Зокрема у періплі¹ Псевдо-Скілак у другій половині IV ст. до н. е. писав: «За скіфською землею народ таври заселяють мис материка, а мис цей виступає у море». Тобто таври заселяють півострів українського материка, що виступає у море, і Перекопом (ровом з валом) захистили свої землі від навали нищівної кімерійської, а згодом і скіфської кочової орди. Народ таврів споконвіків за усім величезним обсягом знань близький і споріднений за культурою, матеріальним виробництвом, звичаями, віруваннями, похованнями з усім материковим корінним українським народом і є його невід'ємною та складовою частиною. Народ материкової України і півострова ще з палеоліту спільно заселяв, обживав і оберігав ці терени як єдиний і вірний абориген.

Трипільці, предки всього українського народу – автохтони України. Буго-дністровська культура – найдавніша для всієї України. У I тисячолітті до н. е. регіон від гір Карпат до Чорного моря греки називали Невридою, а його народ – неврами.

Зазначимо, що північ України до рівня Дніпропетровська в давнину за палеоліту була під впливом льодовиків, наступали і

¹ Періпли (грец. periploi) – вид давньогрецької літератури; описи морських подорожей уздовж берегів; майже не збереглися.

відступали. З огляду на це, природно, найперше заселеними були південь України і Крим. Остаточно льодовики зникли з теренів України, як і Європи загалом, за мезоліту, близько 12 тисячоліть тому. Отож, заселення всієї України відбувалося не з Півночі на Південь, а, навпаки, з її південних обжитих околиць на північ.

Туземці Криму, таври, ще в докімерійські часи мали свої поселення та укріплення по всьому півострову і на місцях пізніших грецьких полісів та інших міст і сіл, зокрема Херсонеса, Балаклави, Пантікапея, Феодосії, Планерського, Євпаторії, а також скіфської пізнішої столиці з грецькою назвою Неаполь поблизу Сімферополя (у таврів було селище Новгород), пізнішої відомої римської фортеці Харакс та ін. Розкопками встановлено, що життя таврів на горі Кішка продовжувалось неперервно протягом понад 1 тис. років, аж до середньовіччя. Таке ж саме спостерігається і з таврським сховищем на горі Караул-Оба (поблизу міста Судак) та ін.

Таври з глибокої давнини розселені по всьому Криму, передусім у його гірській частині, куди їх постійно, ще з IX ст. до н. е., витіснили зайти-загарбники. Вони створили велику кількість поселень, міст і укріплень. Тепер відомо близько 100 таврських поселень, 34 їхніх городищ, 20 укріплених поселень та ін., матеріали яких свідчать про те, що це був народ давній, осілий і займався землеробством, скотарством, морським риболовством, мисливством і т. п. Геродот писав про таврів як видатних мореплавців, що на морі перемагали навіть греків і завдавали останнім великих втрат. А кімерійці мореплавцями ніколи не були і будь-які їхні успіхи в цій галузі невідомі.

Про поселення, міста, укріплення таврів на Кримському півострові загалом і про таврів як давній народ Криму писав Пліній Старший. Таври були розселені як у гірській, так і в степовій частині Криму, а також уздовж берегів Азовського моря до Дону.

Згідно з легендами, повідомленнями Геродота, Страбона та інших, таври Криму вели боротьбу з кімерійцями (з VII ст. до н. е.), греками, римлянами та ін. Відомо, що спочатку егейські, а потім давньогрецькі пірати й аргонавти почали відвідувати Чорне море та його узбережжя з II–I тис. до н. е., а з VIII ст. до н. е. греки на берегах Чорного моря почали засновувати свої міста і колонії.

У VI ст. до н. е. таври мали своїх царів, один з яких 512 р. до н. е. одночасно з царем іншого нашого північного передністрянського племені неврів брав участь у нараді царів навколишніх народів у скіфського царя Іданфірса у зв'язку з навалою у Північне

Причорномор'я персів. У V ст. до н. е. у таврів були свої царі, або племінні вожді (Феон і Персей). Таври з 380-х років до н. е., після винищення скіфів сарматами, поширили свій вплив на весь Крим, мали свого царя і тіснили грецьких колоністів Боспорського царства та Херсонеської республіки.

Населення Херсонесу в V–IV ст. до н. е. складалось із греків-колоністів і туземців-таврів, про що свідчать поховання у Херсонеському некрополі. В Херсонесі, за Евріпідом (480–406 рр. до н. е.), вже у VIII ст. до н. е., ще до поселення тут греків, був розвинутий культ богині Діви, споруджено їй храм.

У Херсонесі до VI–VII ст. н. е. був великий язичницький храм таврів, на місці якого споруджено храмовий ансамбль з базилікою, або кафедральним храмом, у якому 988 р. охрестився і вінчався з грецькою царівною Анною київський князь Володимир.

Великого нищення таври зазнали у I ст. н. е. від римлян, що окупували всю гірську Тавриду, організувавши кілька десантних операцій поблизу сучасної Ялти та в інших місцях і використавши як опорні пункти таврські укріплення в Хараксі (поблизу Гаспри на мисі Ай-Тодор), на Аю даг, на горі Кішці та інших, вибивши з них таврів. Херсонес став центром римської окупації Таврики. Таври вели постійну боротьбу і воювали з римлянами до їхнього відходу із Криму (IV ст. н. е.). Вони до II–III ст. н. е. були головним противником Боспорського царства, яке невдовзі і впало.

Таври проживали поряд з греками в античних грецьких містах Криму, а також разом зі скіфами, сарматами з III ст. до н. е. в Неаполі Скіфському (з часу заснування міста) до його падіння в III–IV ст. н. е. під ударами готів і гунів. Наприкінці IV ст. в Криму готи були знищені гунами, впали Боспорська і Скіфська держави, а в V ст. розпалось і володарювання гунів. Отже, у Причорномор'ї і Криму скіфи потіснили кімерійців, македонський цар Філіпп II розбив скіфів, а потім сармати знищили скіфів і римлян, готи і гуни розбили сарматів і рештки скіфів і римлян; готів розгромили гуни, але й гунів доля не вберегла.

За письмовими джерелами, таври були відомі у Криму як у IV ст. н. е., так і значно пізніше: до XI ст. в Тмутараканському князівстві; до XV ст. у князівстві Феодоро, які прагнули до єднання з руськими київськими князями. В цей час раннього середньовіччя населення Криму складалось із нащадків таврів (їх згодом стали називати русичами, русинами), греків, скіфів, готів, аланів, хазарів, печенігів та ін.

На початку нашої ери слов'яни, тобто предки українського народу, просувались від гирла Дніпра вздовж Західного і Південного берегів Кримського півострова до Керченської протоки. У VI ст. таке просування знову відновилось. Слов'яни від скіфської пори аж до татарської навали й далі постійно проживали у Криму. Все це й дало підставу стверджувати, що Крим – споконвіку слов'янська земля, де не тільки в античну епоху і далі за нової ери були відомими таври, як і предки всього нашого народу – анти, а вже з IX ст. повсюдно русь, русичі, русини, руський народ – як предтеча народу українського. Такі дані і висновки з них про слов'янські знахідки і проживання узгоджуються і з тим, що в ці періоди після грізних нищівних ординських навал (сармати, алани, авари та ін.) тут здебільшого зосереджувались таври, споріднені слов'янам, – вони ж анти (давньоукраїнський народ). Ще імператор Траян наказав римському історикові Таціту (55–120 рр.) відвідати землю «Антів» від теперішнього міста Хмельницького (куди 7 років перед цим проникли римляни) на схід через Придніпров'я до Дону.

Наші зв'язки з таврами і прийняття ними назви «русичів», «русинів» ведуть ще до часів перших руських київських князів Аскольда і Дира та їхніх ополчень, які здійснювали походи у Константинополь, Тавриду (Крим), у Херсонес, Боспор, починаючи з 860-х років, про що й згадують у писемних пам'ятках.

Таманський півострів віддавна був у тісних контактах із князями українсько-руськими.

Князь Ігор, згідно з договором 944 р. з Візантією щодо Тавриди (залежність Тмутаракані й земель Керченської протоки від Києва), у місті Тмутаракані цього ж року посадив свого намісника, витіснивши звідси хазарів: влада його поширювалась і на Чорне море. Він також 945 р. уклав договір з Візантією про захист Криму від нападів чорних болгар із Приазов'я.

Намагання таврів-русичів об'єднатись з народом держави руського київського князя Святослава проти утисків з VII ст. хазарами у Криму висловлені у Зверненні тодішнього Таврійського топарха (управителя) в грудні 962 – січні 963 рр., поданому князю Святославу. У цій записці-зверненні йшлося, що учасники віча, як і увесь народ півострова, прагнуть незалежності від кочівників-хазар, і що вони не відрізняються за звичаями і побутом від жителів країни, де править «північний князь» Святослав. Тим і був зумовлений похід князя Святослава 965 р. проти Хазарського каганату. Князь

узав Саркел, потім Ітіль і Тавриду. Відбулись розгром і падіння Хазарського каганату, що 300 років гнітив туземний руський народ. Мета походу – захист одноплемінників-русичів, заснування на Керченському і Таманському півостровах руського Тмутараканського князівства 965 р. зі столицею у місті Тмутаракані (теперішня станція Тамань Краснодарського краю).

Русачам у той час (IX–XI ст.) належали території в гирлі Дніпра, на Білобережжі і в Північному Криму, які були оточені зусібіч грецькими колоніями. Разом із русачами в ту епоху, як і в ранні часи, на терени Криму проникла русько-українська подніпровська культура з її давньою писемністю.

Похід київського князя Володимира 988 р. у Тавриду, в Херсонес, а потім у місто Боспор (після чого його стали називати Корчів, від *корча* – кузня), закріпив тривалі зв'язки з Тавридою, з її корінним народом – таврами-русичами. У князя Володимира були прихильники не тільки у містах, а й у сільських округах. Місцеве населення шукало захисту і протекторату у київських князів. Син Володимира, князь Мстислав, правив у Тмутаракані. Згодом після нього тут князували Гліб, Роман і Олег – сини чернігівського князя Святослава.

Корсунь, або Херсонес (теперішній Севастополь), Боспор, або Корчів (теперішня Керч), Тмутараканське князівство консолідує Київську Русь з Тавридою.

Корсунь знали як столичне місто, що дотримувалось традицій вірування таврів-русичів, традицій християнства, початки якого у Криму простежують ще з I ст. н. е. Тут 35 р. після відвідин Боспору і Феодосії побував і проповідував християнство апостол Андрій Первозваний, звідси він пішов і хрест поставив на Горах Київських, де збудовано Андріївську церкву.

У Херсонес 94 р. був засланий римським імператором-язичником Траяном третій по св. Петрі Намісник Христовий Папа Римський св. Климент I, де він застав громаду християн з 2 000 осіб. Тут св. Климент проповідував християнство, у підземеллі, зазнав мученицької кончини від злого гонителя християнства імператора Траяна; тут і був похований. На початку IV ст. християнство утвердилось у Херсонесі і в Криму. Офіційне визнання християнства як панівної релігії Київської Русі відбулось 988 р. саме у Корсуні. І князь Володимир після свого хрещення, відправляючись з Криму у Київську Русь, «взяв з собою царицю, і Настаса, і священників корсунських, і мощі святого Климента», бо й корсунці таври-русичі, священнослужителі

і священник Настас сприяли його вступу у Корсунь. З утвердженням по всіх етнічних землях українського народу християнства наші племена об'єдналися в один народ. Запровадження християнства, монетне карбування як політичні мотиви консолідації і єднання народу, суверенітету і державотворення, виходу на міжнародну арену суверенної Давньоруської держави, насамперед із зображенням на монетах як спадкоємця Христа (візантійські монети) князівського знака Володимира – тризуба, в якому вбачали зразок державного герба. Все це на основі територіальної і мовної єдності й слугувало чітким формуванням нації українського народу.

Про єдність побуту, звичаїв, мови, прагнення свободи і незалежності у складі єдиної держави, спільні інтереси народу тодішнього Криму і континентальної України неспростовно засвідчує прихильність народу Криму – таврів – до походів сюди руських київських князів і їхніх ополчень та етнічне сприйняття тут назви «русь», «русичі». В зв'язку з цим і формувалась ментальність кримських таврів як русичів.

Подібно самоназвались Руссю в час походу князя Володимира ще 981 р. пограничні забужани по річці Гучві (впадає у річку Західний Буг) і поселення Чермно (Червень), де й виникла Червенська (або Червона) Русь. Колишня Волинська державність і столичне місто Волинь тут були спустошені у VI–VII ст. аварською навалою.

За межами України неодноразові та довготривалі походи руських київських князів не мали подібного впливу, отож назву «Русь» там етнічно не сприймали, вона не прижилась в інших народів. Навіть у регіонах теперішньої Росії (Суздаль, Московщина та ін.) Руссю звали винятково Київський масив, а його князів – руськими.

Самоназва народів, племен Криму, Закарпаття, як і усієї України, русичами, русинами як самоідентифікація, самоуподібнення, самоусвідомлення єдиним етнонімом – це те, що лежить в основі творення і консолідації у минулому українського народу.

Про народ «русів», «русичів» у Тавриді пишуть болгарські, грецькі, візантійські, арабські, єгипетські та інші автори.

Болгарський просвітитель Кирило (св. Костянтин) ще 860 р., коли він побував у Криму, у Херсонесі, писав про зустріч з місцевими жителями-русичами, які живуть тут цілими кварталами, розмовляють руською (тобто староукраїнською) мовою і мають свою писемність і свої видані вже книги. Він знайшов тут книги, писані «руськими письменами», і зустрівся з людиною, що читала йому

їх, яка розмовляла руською мовою, і від неї перейняв її. Те, що в Криму, в Корсуні були люди, які розмовляли й писали руською, тобто давньоукраїнською мовою, свідчить про утвердження тут етноніма «русь» на базі спорідненого народу. Отже, руська мова тут, у Криму, формувалася і розвивалася тривалий час, століттями, як і в Україні ще перед 860 р.

Відомо, що у III–II тисячоліттях до н. е. трипільці, що жили на території Середнього Подніпров'я, винайшли писемність. Її дешифрував відомий український історик Микола Суслопаров. Ця система письма була першою на території Європи. Потім трипільське письмо перейняли фінікійці, як довів цей учений, згодом – давні елліни, а відтак вона стала основою абетки європейських народів. Солунські просвітителі слов'ян Кирило і Мефодій створили на основі вже грецької абетки слов'янську, так звану кирилицю – це сталося у 2-ій пол. IX ст.

На час перебування у Криму Кирила та передусім князя Володимира у Корсуні жило багато корінних руських людей і навіть їхні цілі квартали, про що свідчать матеріали проведених у Херсонесі розкопок.

Етнонім «Русь» і «руський» у Криму широко вкоренився. Візантійські історики Кедрін і Зонара писали, що народ «русь» у IX ст. жив поблизу Північного Тавру і поблизу Таврських гір, топоніми «русь» були поблизу Євпаторії. Візантійський письменник XII ст. Євстафій (Євстафій Фесалонікійський) писав про тавро-скіфів і ставив знак рівності між таврами і народом «русь», зазначаючи, що «таври або роси» жили й поблизу Тендрової коси на узбережжі.

У Криму 1263 р. у містах Судак і Солхат (пізніший Ескі-Кирич, або Старий Крим) побувало посольство єгипетського султана Бейбарса I (за походженням половець із Солхата). Із записок секретаря цього посольства Ібн Абдез-Захіра відомо, що населення Солхата складалось тоді здебільшого із русичів, половців та аланів.

Одним із опорних пунктів русичів у Криму під час навали половців був Судак з руським іменем Сурож, від якого в цей час і увесь півострів, і Азовське море отримали назву Сурозьких. Навалою татаро-монголів, турків у Криму були зруйновані усі міста і поселення, найбільше спустошені Херсонес, Судак, Кафа та ін. Населення Криму нищили і втягали у безвихідну кабалу.

І тут, у Криму, в колишньому Боспорському царстві, знаки тризубів на монетах були поширені з I і до VI ст. Окрім того,

керамічні вироби з емблемою тризуба виготовляли на Боспорі ще в III ст. до н. е. Символи тризубів, датованих I–V ст., знайдені в печерах поблизу міста Керчі. У Тмутаракані відшукано кісткову пластину від лука з тризубом. В одній зі штучних печер у селищі поблизу Бахчисарая знак тризуба виявлено на скелі. Знак тризуба є на кераміці Херсонеса та в інших місцях Криму. Тризуб, як етнічний, історичний, державний та релігійний символ таврів, антів, русичів, українського народу, поширився як на терени Криму, так і Карпат, Подністров'я, Кубані і всієї України; він був на монетах, державних відзнаках, печатках, штампях, митних знаках, військовій зброї, на керамічних і ювелірних виробах. Тризуб – символ влади, могутності й непереможності, охорони проти небезпеки. Тризуб – символ Свободи і Незалежності українського народу, його нації і держави.

У зв'язку з викладеним проливається світло на історію українського флоту. Англійський історик флоту Ф. Джейн ще 1899 р. зазначив: «Існує поширена хибна думка, що російський флот, заснований порівняно недавно Петром Великим, є першим у слов'ян. Однак насправді був флот давніший навіть, ніж британський. За сто років перед тим, як Альфред побудував перші англійські кораблі, руси вже билися у запеклих морських битвах, і тисячу років тому кращими моряками свого часу були саме руси». Однак додамо, що, згідно з давньогрецьким істориком Геродотом, саме таври, жителі Криму, і вже пізніше русичі ще до V ст. до н. е. успішно плавали на кораблях Чорним морем, і в битвах на морі перемагали високодосвідчених у морських справах еллінів.

Наведені історичні факти свідчать, що в тисячолітніх глибинах давнини, як і на рубежі нової ери, корінними жителями Криму були таври. Таврів, починаючи з 860-х років, після впливу на них зв'язків з Київською Руссю, стали називати русичами. Етнос русичів у Криму повсюдно зберігався як переважний упродовж XII–XIII ст., до навали орд половців, а згодом і татаро-монголів, також у часи, коли тут у XV–XVIII ст. існувало Кримське ханство. Період з 1475 р. до 1783 р. вважають найчорнішим в історії Кримського півострова.

Уже з XVII ст. кількість українського населення, що потрапило бранцями до Криму, була доволі значна. Про це ми знаємо із літопису Самійла Величка про похід І. Сірка на Крим. Він визволив 7 тисяч українських невільників, а частина з них не захотіла повертатися в Україну, бо в Криму вже мали свої осідища, родини, майно. Відомо й

те, чим закінчилася ця історія: Сірко наказав вирізати «зрадників». А тим часом ці люди вважали своєю батьківщиною Крим.

Евлія Челебі – турецький богослов, державний діяч, мандрівник і письменник XVII ст., перебував на території Кримського ханства упродовж 1666–1667 рр. Свої враження від цього краю мандрівник і вчений докладно описав у «Книзі подорожей».

Войовнича і загарбницька природа ханства яскраво простежується в демографічних показниках. Як відомо, ще з часів Чингіс-хана монголи і татари робили перепис населення приблизно кожні 20 років. Такий перепис зробили у Криму якраз перед приїздом туди Евлії Челебі, отож його свідченням можна довіряти.

Перепис населення півострова 1666 р. є надзвичайно важливим джерелом до вивчення проблеми творення українського Криму. Перебуваючи тоді в хана, Евлія Челебі став свідком збирання данини, що супроводжували переписом жителів. Ось тоді й виявилось, що в усіх 24 округах на півострові «ясиру козацького там чотирикратно по сто тисяч». Таке повідомлення, мабуть, самого Челебі приголомшило, але він змушений був визнати: «Справді, хай хоч камінь трісне, але в Криму немає війська більше, ніж вісімдесят сім тисяч, а крім війська є ще сто тисяч прихильників Пророка, але ясиру козацького вони мають чотирикратно по сто тисяч».

Щоправда, його, як одновірця кримських татар, непокоїло те, що «якби все-таки – хай помилує Аллах – така кількість невірних і своєвільних козаків повстала б, то весь півострів Кримський перевернули б вверх ногами. Але завдяки благословенням, які від чудес Мухаммеда Мустафи (тобто Аллаха) спадають, бунтувати вони не здатні зовсім».

Данину від ста тисяч кримських татар і чотирьохсот тисяч запорозьких козаків, продовжував Челебі, дарував хан своїм мурзам і воїнам. А ще від трьохсот тисяч полонених збір ішов на інші витрати бюджету Кримського ханства. І серед останньої групи ясиру Челебі конкретно зазначав про сто двадцять тисяч невільниць, назвавши їх турецькою мовою «дівками», тобто українськими дівчатами. А крім них, налічив ще двісті тисяч українських хлопців.

Отже, Евлія Челебі чітко зазначав принаймні про 720 тисяч осіб українського населення в Криму за ханським переписом 1666 р. І перебільшення в цьому не треба вбачати, оскільки навіть поверхневі підрахунки засвідчують, що з тих двох з половиною мільйонів українців, яких татари й турки вивели з рідної землі, половина мала залишитись у Криму.

Як же склалася подальша доля українського етносу в Криму? Доводиться з гіркотою визнати, що тероризоване постійними набігами запорожців, насамперед у 70-ті роки XVII ст. на чолі з безрозсудним Сірком, який нищив усіх, хто не хотів повертатися в Україну, українське населення почало масово переходити в магометанську віру й розчинилося в мусульманському світі.

Заданими російського дослідника В. М. Кабузана, наприкінці XVIII ст. у Криму, що зазнав тотального виселення татар після завоювання півострова Російською імперією, українці – тобто ті, що визнавали себе такими, – становили 12 %. Кількість українців швидко збільшувалася, зазначає дослідник. В останні роки XVIII ст. вони становили вже 50 % населення степової частини півострова. І Північний Крим, і південні регіони материкової України відтоді й донині здебільшого заселені українцями. Принаймні тими, що визнають себе такими. Знаємо, що багато українців із різних причин записувалися й нині записуються росіянами.

Для розвитку чорноморського купецького мореплавання 1834 р. в Олешках і Нікополі з тих жителів, які добровільно забажали виконувати матроські обов'язки, заснували вільне матроське товариство. Його членів звільнили від податків, військового постюю й рекрутської повинності, а вступити до нього можна було під час рекрутських наборів. Перед цим бажаючі мали відслужити 5 років на Чорноморському флоті. А туди потрапляли щороку по одному від двадцяти юнаків у віці 15–20 років. На цих умовах 1839 р. було дозволено засновувати вільні матроські товариства в державних поселеннях, що прилягали до Дніпра й Азовського моря.

Переселення української людності до Криму в другій половині XIX ст. зміцнило тут її позиції. За переписом 1897 р., українців налічували понад 63 тисячі. Однак серйозний аналіз результатів того перепису дає вагомий підстави засумніватися в достовірності даних щодо українського населення у Криму. Зокрема, у Сімферополі зафіксовано 3 399 осіб нашого етносу (Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Таврическая губерния. – СПб., 1904. – С. 94). Водночас повідомляють, що вихідців з таких українських губерній, як Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Харківська, Херсонська та Чернігівська, налічували в Сімферополі 6 314 (Там само. – С. 44). Не можна не брати до уваги й те, що значна кількість українців оселилася в цьому місті, перебравшись до нього з Бессарабської, Воронежської, Гродненської, Курської губерній

та області Війська Донського – вихідців з цих регіонів записано 1 936 (Там само. – С. 44). Звичайно, залишалися в Сімферополі й ті українці, які тут народилися і вже вважали себе місцевими.

Подібну картину можна спостерігати і в Севастополі. Українців тут було зафіксовано лише 7 322 особи, тоді як уже постійних жителів, народжених за межами Таврії у восьми українських губерніях, значилося 13 182 (Там само. – С. 47, 94). Чимало українців, безумовно, було серед 3 041 мешканця, хто народився на Донщині, Воронежчині, Курщині, в Бессарабії (Там само. – С. 47).

Скажімо, з Бессарабії тут значилося 198 уродженців. І прийняти їх за молдован, як могло б здатися, аж ніяк не можна, оскільки представників цієї нації в Севастополі зафіксовано лише 35 (Там само. – С. 95).

Проте доволі промовистим є факт викривлення даних щодо українського населення в Балаклаві. У переписі зазначено лише 17 українців, вихідців лише з українських губерній налічували 76.

До речі, факт ігнорування українців під час переписів на півострові визнавала кримська більшовицька влада у 20-х роках. У «Списке населенных мест Российской империи. Таврическая губерния 1865 года» і в «Памятной книге Таврической губернии на 1889 год», зокрема, наголошено, що цим виражалася «повною мірою політика великодержавного шовінізму колишньої царської Росії, яка намагалася стерти національні грані українського народу, а тому в даний час (у 20-ті роки ХХ ст.) важко прослідкувати, коли і як колонізувався півострів за рахунок українців. Ця трудність ускладнюється ще й тим, що Крим межував як сухопутним, так і морським кордоном з Україною, і частина території колишнього Новоросійського краю нині увійшла до складу Української РСР, а частина – до Кримської АРСР. Це означає, що переселення українців до Криму в деяких моментах залишається непоміченим» (Державний архів Автономної Республіки Крим: ФОНД. Р – 137. – Оп. 6. – Спр. 42. – Арк. 1).

Справді, зафіксована кримськими більшовиками обставина за уважного розгляду може дати пояснення щодо кількості українців, які переселялися на півострів з материкових повітів – Бердянського, Дніпровського та Мелітопольського Таврійської губернії, і яких, передусім у містах, записували, зазвичай, великоросами. У Перекопському повіті, наприклад, 1897 р. вихідців з інших повітів Таврії було 13 277 осіб, у Сімферопольському – 20 317.

Напередодні Першої світової війни українці щільно заселяли не лише північну, степову частину півострова, а й укорінилися цілими селами в околицях Сімферополя та навіть у передгір'ї. До речі, саме ці приміські українські поселення забезпечували промислові центри Криму продуктами, а також із них відбувався поступовий притік робочої сили. Передусім це відчувалося в торговельному й військовому флоті. Детальний аналіз цих процесів дав підставу видатному географу Степану Рудницькому зробити ось такий висновок перед Першою світовою війною: «Основна маса етнографічної мозаїки Криму нині без ніякого сумніву українська. На 1914 р. оцінюю кількість українців на 65 відсотків, великоросів не звиш 12 відсотків» (Рудницький С. Основи землезнавства України. – С. 215, 235).

Зазначимо, що російський радянський режим, як і російський царизм, нищив у Криму українців і татар (голодомори, репресії, депортації). Тільки за 1921–1922 рр. внаслідок голоду померло у Криму понад 150 тис. кримчан; 1931 р. – новий голодомор, сільське населення було винищено остаточно; 1931 р. – хвиля репресій (на заводах Севастополя і Керчі «виявляли шкідників»); 1932 р. «шкідників» виявляли вже по всьому Криму. До початку війни винищено і робітничий клас.

У Криму 1926 р. «росіян» вже було 301,4 тис. (всього населення 714,1 тис), 1939 р. – відповідно, 558,5 тис. і 1 126,8 тис. осіб. І «росіяни» тут – привозне населення та зрусифікований місцевий люд.

З Криму виселяли як українців і татар, так і вірмен, німців, болгар, греків, караїмів, кримчаків та ін. Вже 1944 р., після відступу німецького фронту, у Криму було 780 тис. жителів. І в цьому ж році з півострова було виселено 200 тис. українців, 191 тис. татар і 27 тис. вірмен, німців, болгар і греків, а завезено російське населення з Росії – з Волги, з північних російських областей (часто й проти їхньої волі: «Нас пригнали», «обманули»). І це виразилося у катастрофічному зменшенні населення післявоєнного Криму. Коли Кримську АРСР 1945 р. було перетворено в область РСФСР, у Крим стали масово переселяти росіян.

Відірвані і пошматовані частини українського народу, живучи на своїх споконвічних землях, як повноцінна нація чи національна меншина у складі Росії, Польщі, Білорусії, Молдови, Румунії та інших країн, не мають у них не тільки своїх відповідних, будь-яких автономних структур, а то й звичайних належних вже, як мають їх

в Україні навіть етнічні меншини, правових, культурних, освітніх та інших утворень. У цих країнах українці зазнають не тільки утисків, насильної асиміляції, а й прямого винищення і геноциду.

В Україні доходимо до абсурду. Етнічні меншини, їхні організації, представники, окремі «російськомовні» громадяни, навіть за статусом народні депутати в Україні доходять до того, що стають у стан відвертої антидержавної дії, паплюжать національну і державну символіку, національно-визвольну боротьбу українського народу, його національних героїв, провідників і діячів, історію, культуру, мову.

Сучасний Кримський парламент відображає несправжню ситуацію щодо кількості населення – російського та українського – щодо самої історії півострова. Шовіністичні сили тут підтримують з Москви, фінансують саме звідти, а власне самого народу Криму ніхто не запитує, як він хоче будувати своє життя. Народ втягнений у накинені йому політичні ігри. Однак якби населенню Криму було роз'яснено, що він споживає електроенергію, яка йде з України, використовує прісну воду з Дніпра (80 % усієї прісної води в містах, селах, на полях), що живиться він в основному хлібом із материкової України, то кожен, не тільки українець, а й росіянин чи представник інших народів, зрозумів би, що Крим без України бути не може. Своім історичним та культурним корінням, економічним життям Крим міцно пов'язаний саме з Україною. Нашому уряду треба продумати кримську політику. І хай там мирно живуть різні народи, зокрема й кримськотатарський, який має право на свою культурну автономію і тягнеться до України. Крим є, був і не може не бути українським: протягом тисячоліть він був історичною та економічною частиною українського материка, виступом, ніби рукою одного живого організму.

4.3. Географія етнонаціональних меншин

Греки. Важливу роль в історії Криму відіграли греки, які з'явилися тут ще в античну епоху і заснували колонії на Керченському півострові, у Південно-Західному Криму, в районі Євпаторії.

Розрізняють чотири групи греків, які проживали в Криму в різні періоди його історії. Ці групи відрізняються одна від іншої особливостями їхнього формування, а також своєрідністю мови і культури. Мова йде про античних греків (VI ст. до н. е.–III ст. н. е.), середньовікових кримських греків (III–XVIII ст.), їхніх нащадків тепер називають «маріупольськими греками»), про греків «російського періоду» історії Криму (XVIII–XX ст.) і про сучасну грецьку общину, яка складається в Криму в наші дні (XX–XXI ст.).

Маніфест Катерини II від 28 березня 1775 р. поклав початок переселенню в Російську імперію греків-військовослужбовців «Грецького» або, як їх ще називали, «Албанського» війська. Це були вихідці з Пелопонесу, Епіру, Македонії, Криту, островів Егейського та Іонічного морів, об'єднані командиром Стефаном Мавроміхалі у «спартанські легіони». Прибулі на російських кораблях греки та члени їхніх сімей (близько 1 500 осіб) спочатку були розміщені в Керчі, Єні-Кале і Таганрозі.

Напередодні свого переселення із Криму греки проживали у понад 80 населених пунктах в горах і на Південному березі, чверть з них була міщанами. Переселення греків і вірмен з Кримського ханства в межі Азовської губернії можна назвати «вимушеною еміграцією», проте не «депортацією», що була ініційована П. Румянцевим-Задунайським, який вважав, що за політичних та економічних реалій того часу вона буде дуже вигідна для Російської імперії. Основні причини переселення: 1) необхідність освоєння південних земель, що були приєднані до Росії за умовами Кючук-Кайнаджирського миру; 2) бажання послабити економіку Криму і поступово підготувати приєднання його до імперії; 3) рятування християн від пригночень мусульман і можливої помсти за допомогу росіянам у минулій війні. Представники кримських християн 16 липня 1778 р. підписали постанову про добровільне переселення в Росію.

Частина греків згодом повернулася в Крим і забезпечила спадковість елементів культури, що склалася на півострові в середні віки, і їхній розвиток у культурі «нових» греків – мігрантів із різних областей Османської імперії. Своєю чергою, нащадки цих «нових» греків – носіїв грецької культури, що склалася в Криму, на грецьких островах, у Фракії, Малій Азії та Анатолії, повернувшись із депортації, беруть участь у формуванні сучасної грецької общини.

Після приєднання Криму до Росії (1783) греків-військовослужбовців перевели на поселення в Балаклаву і навколишні села, залишені незадовго до цього (1778) кримськими греками-старожилами. Відтоді їх почали називати «балаклавські греки».

Кількість грецького населення на півострові змінювалась в різні епохи. Ще 1778 р., перед зайняттям Криму 1783 р., росіяни переселили

майже всіх греків (бл. 18 000) на Маріупольщину. Проте на початку XIX ст. частина греків повернулася до Криму.

Станом на 1897 р. греків було 17 тис. осіб, 1926 р. – 16 тис. осіб, а 1939 р. – 20,6 тис. осіб.

У 1925–1926 навчальному році в Криму налічували 25 грецьких шкіл I ступеня, в них викладало 56 вчителів і навчалось 1 500 учнів. У Криму 1930 р. було 8 грецьких сілрад.

Частина греків перед Другою світовою війною виїхала з Криму. Депортація 1944 р. торкнулася і грецького населення Криму. Близько 14 тис. греків виселили з Криму, незважаючи на те, що серед них були партизани, підпільники, фронтовики. А 1956 р. з греків було знято ганебне тавро «зрадників», громадянські права частково відновлені. Багато хто з засланих повернувся і проживає зараз у Криму.

Євреї. Євреї – один з найдавніших народів на Землі. Вони сформувались у II тис. до н. е. на території Ханаана (сучасний Ізраїль) і звідси почалося розселення євреїв по всьому світу. У Крим євреї переселялися, починаючи з I ст. до н. е. Переїжджаючи у Таврику, євреї переважно селилися не серед «варварів» і не в сільській місцевості, а в центрах античної культури, тобто в грецьких містах Боспору і Херсонесу. Перша єврейська община виникла в східній частині Криму, на території Боспорського царства.

У середні віки євреї жили не тільки в Херсонесі і на Боспорі, але і в інших містах і поселеннях Криму. Про це відомо завдяки знахідкам зображення менор, що були зроблені в різних місцях Криму – на Керченському півострові, в Судаку, Партеніті і в Бахчисарайському районі.

У другій половині I тисячоліття н. е. община кримських євреїв підтримувала постійний контакт з візантійськими євреями і знаходилася під їхнім значним культурним впливом. Ключовим моментом у розвитку кримської єврейської общини є період генуезької колонізації і встановлення в Криму татаро-турецького панування в XIII–XV ст.

Переломним моментом в історії кримських євреїв стало XV–початок XVI ст. Їхня община починає суттєво збільшуватися за рахунок євреїв-вигнанців з Іспанії, України і Європи. Саме в цей період, після завоювання Криму Туреччиною 1475 р., в Кафу прибуває велика кількість євреїв з інших країн. Серед них були ті, що розмовляли на ідиш – ашкеназські (європейські) євреї, греко-, ладино-, джудезмотато- і арабськомовні євреї з Візантії, Іспанії, Італії, Сходу, Кавказу та України.

Зрештою, всі представники цих різномірних общин зливаються в одне ціле в XVII–XVIII ст. Кримські євреї з часом піддаються під

сильний культурний вплив татар. Важливою частиною цього впливу став перехід усіх єврейських громад із різних країн від їхніх рідних мов до розмовного кримчацького діалекту кримськотатарської мови. У XVIII–XX ст. цією мовою написано світські і релігійні твори, казки, вірші тощо. Проте, незважаючи на розвиток цього тюркського етнолекту, основною мовою літургії, богослужіння, ділового листування, наукових і теософських праць до початку XX ст. залишається іврит (давньоєврейська мова).

Єврейське населення Криму винесло суворі випробування в роки війни і зазнало значних втрат. На початку XX ст. євреї становили до 8 % населення Криму. Сьогодні у Криму, здебільшого в містах, і передусім у Сімферополі, проживає близько 17 тис. євреїв. Це п'ята за чисельністю етнічна група кримчан, що поступається росіянам (їх близько 1,5 млн осіб), українцям (0,5 млн осіб), білорусам і кримським татарам.

Вірмени. Здавна в Криму проживають вірмени.

Перший період історії вірмен у Криму – початок формування общини (XI–XIII ст.). У цей період посилюється притік вірмен з Візантійської імперії, куди вони переселилися у VII–XI ст., рятуючись від нападу на Вірменію арабів і турків-сельджуків. Найбільш багаточисельна група вірмен у цей період проживала в Солхаті (Старий Крим). Поступово відбувалася асиміляція вірмен. Книжки того періоду писали вірменськими літерами, проте тюркською мовою. Цією ж мовою вірмени користувалися і в побутовому житті, рідною мовою вели лише богослужіння. Так званою вірмено-кипчацькою мовою (тюркською в основі, вона містила в собі також грецизми, слов'янізми, вірменізми, германізми тощо) створювали документи і літературні твори в багатьох торговельно-ремісничих колоніях Криму. Отож, вірмени, що приїхали в Крим із Константинополя, Синопа, Трапезунда та інших міст у торговельно-ремісницьких справах, які осіли в Солхаті, Судаку і Кафі, зазнали тюркізації, а деякі з них цілковито втратили рідну мову.

Другий період – масове переселення вірмен у Крим та економічний підйом (XIV–XV ст.). На рубежі XIV–XV ст. в містах і поселеннях півострова вже функціонувало близько 50 церков і 4 монастирі. Великим культурно-релігійним центром стала Кафа. Незважаючи на те, що вірмени жили в тісному сусідстві з татарами і генуезцями, внутрішнє життя в колоніях регулювали національними звичаями і законами.

Третій період – від османського завоювання (1475) до виходу з Криму (1778). Після 1475 р. вірменську общину Криму поступово стали поповнювати вихідці з Малої Азії, а також купці із Західної України – григоріани та уніати. В цей період уніати були єдиними парафіянами католицьких храмів Криму. На початку XVI ст. вірмени все ще стано-

вили більшість населення Кафи (44 %). Вірмени – сільські жителі (вони становили не більше 10–15 % від загальної кількості вірмен Криму) займалися землеробством, садівництвом і виноградарством.

Напередодні виселення вірмен з Криму, у 70-х роках XVIII ст., їх налічували понад 12 тис. Вихід християн з Криму відбувся в липні–серпні 1778 р. під керівництвом полководця А. В. Суворова. Разом з греками (18 335 осіб), грузинами (219 осіб) і валахами (161 особа) Крим покинуло 12 598 вірмен. Із них 11 418 були міщанами і лише 1 180 – сільськими жителями. Вірмен-католиків (понад 1 000 осіб) виселяли разом з вірменами-григоріанами, проте місця для їхніх поселень були різними. Значну кількість вірмен поселили на пониззя Дону (Нахічевань), незначну частину – в Приазов'я.

Четвертий період – повернення на батьківщину і формування нової общини вірмен Криму (1778–1944).

Після відходу вірмен з Криму в Приазов'я на півострові залишилося близько 300 вірмен. Коли політична ситуація нормалізувалась, у Крим почали повертатися вірмени (з Османської імперії, а також з Нахічевані). Близько 20–30 % від загальної кількості колишньої вірменської общини повернулось назад у Крим. За переписом населення 1926 р., тут проживало 10,7 тис. вірмен, що становило 1,5 % від усього населення Криму.

Пам'ятки вірменської культури.

1. Вірменський монастир Сурб-Хач (Святий Хрест), побудований 1338 р., за 4 км на південний захід від м. Старий Крим на гірському лісовому схилі.
2. Церква Св. Сергія (Сурб-Саркиз) у Феодосії, побудована 1363 р.; 1888 р. церква постраждала від пожежі і перебудована на гроші І. К. Айвазовського, якого тут поховано разом з другою дружиною.
3. Вірменська церква в Ялті – побудована впродовж 1909–1917 рр. за проектом Габріеля Тер-Мікояна. Церква нагадує шедевр національного зодчества Вірменії – церкву Св. Ріпсіме в Ечміадзині.

Вірменське кам'янорізне мистецтво значною мірою вплинуло на архітектуру мечетей, мавзолеїв, палаців Кримського ханства.

Вже після приєднання Криму до Росії вірмени жили в Східному Криму; район Феодосії і Старого Криму називали Кримською Вірменією. До речі, відомий художник І. К. Айвазовський – кримський вірменин.

Кримські татари (крим. *qırımtatarlar*, в однині *qırımtatar*) – народ, що історично сформувався в Криму. Розмовляють кримськотатарською мовою, яка належить до тюркської групи алтайської мовної сім'ї.

Кримські татари вважають себе нащадками різноманітних народів, що приходили до Криму в різні історичні епохи. Чималу роль в етногенезі кримських татар відіграли західні кипчаки, відомі у Київській Русі як половці. Консолідація цього різноманітного етнічного конгломерату в єдиний кримськотатарський народ відбувалась протягом століть. З'єднувальними засадами в цьому процесі були спільність території, тюркська мова та ісламська релігія. Остаточно процес формування народу завершився в період Кримського ханства. Держава кримських татар – Кримське ханство – існувала з 1449 до 1783 рр.

Коли 1783 р. Крим приєднали до Росії і він увійшов до складу Новоросійської, а з 1802 р. – до Таврійської губернії, національні та релігійні права кримських татар були обмежені.

Дві головні хвилі еміграції припали на 1790-ті і 1850-ті роки. За даними дослідників кінця ХІХ ст. Ф. Лашкова і К. Германа, населення півострівної частини Кримського ханства до 1770-х років становило приблизно 500 тис. осіб, 92 % з яких були кримські татари. Перший російський перепис 1793 р. зафіксував у Криму 127,8 тис. осіб населення, в тому числі 87,8 % кримських татар. Отже, за перші 10 років російської влади Крим покинуло 3/4 населення. У 1850-ті роки з Криму емігрувало близько 300 тис. кримських татар. Саме їхні нащадки сьогодні формують кримськотатарську діаспору в Туреччині, Болгарії та Румунії. Це спричинило до занепаду сільського господарства і майже цілковите запустіння степової частини Криму.

Водночас кількість татар постійно зменшувалась: 1897 р. – 194 тис. (35,5 %), 1926 р. – 179 тис. (25,1 %).

Російський царат переслідував мусульманську віру, руйнував мечеті, або перетворював на православні храми (1805 р. – 1 556 мечетей, 1914 р. – 729). Дореволюційні джерела свідчать про існування в Криму духовних училищ, в яких викладали такі науки, як арифметика, астрономія, арабська мова, логіка, філософія, законодавство. Всесвітньо відомі медресе (вища школа) в столиці Кримського ханства Бахчисараї (ХVІ ст.), Ѓьозлевське (ХVІ ст.) та інші, які були університетами в середньовічному розумінні цього слова.

У Криму перші медресе з'явилися фактично відразу з проникненням ісламу на півострів. Наприклад, **медресе, побудоване ханом-реформатором Узбеком** в м. Солхат (суч. Ескі-Кирим, Старий Крим), датують 1314 р. З певним застереженням цей навчальний заклад можна назвати чи не найстаршим в Україні, принаймні в Криму.

На початку ХVІ ст. значним освітнім центром стало Зинджирли-медресе, засноване Менґлі Гереем 1500 р. в Салачику поблизу Бахчисарая

(тепер це передмістя останнього Старосілля). Зинджирли-медресе (крим. *Zincirli medrese*) – найстаріша збережена будівля навчального закладу в Україні, єдине вціліле медресе Криму.

З приєднанням Криму до Російської імперії 1783 р. розпочався масований наступ на права і культуру кримських татар, що виражалося і в релігійних утисках. Однак станом на 1876 р. в Криму ще існувало 40 стародавніх медресе, де навчалось кілька сотень учнів (сохтів). Кримські медресе XIX ст. можна розділити на декілька типів: колишні столичні Бахчисарайські медресе (Ханське, Орта і Зинджирли-медресе); міські й сільські (карасубазарське текіє, керченське Сари-Емін і сільські в Ташлидаїрі, Узун-Баші та Акчурі) та усі інші, здебільшого у селах. Найбільші кримські медресе стали базою здійснення джадидистської реформи просвіти кримських татар на межі XIX–XX ст.

На доволі високому рівні була і середня освіта. Мектебе (школи) будували в кожному селі, де були мечеті. Особливістю освітнього процесу у кримських татар було те, що мектебе утримували за кошти населення і їхнє відвідування було обов'язковим для всіх дітей віком 6–15 років. У 60-х роках XIX ст. в Криму налічували 154 навчальні заклади (131 мектебе і 23 медресе).

Татарське національне відродження почалося у 1880-х роках. Це були змагання за створення для всіх турків і татар однієї мови, за реформу освіти, модифікацію мухаммеданського суспільства. Початок Першої світової війни, а згодом більшовицька влада перешкодили татарському національному відродженню.

У ніч з 17 на 18 травня 1944 р. сталася найбільша трагедія в історії кримських татар: відповідно до спеціального декрету Сталіна, цілу націю, звинувачену у підтримці під час війни німецьких нацистів, піддали депортації. Кримських татар вивезли у найвіддаленіші райони Радянського Союзу, передусім у Казахстан та Середню Азію. Їх було тоді близько 300 тис. Більше половини людей загинуло під час депортації або першого року заслання.

На місце кримських татар швидко почали приїжджати нові мешканці, практично з усіх районів Росії. Не знаючи місцевих кліматичних та агрокультурних умов, вони так і не навчилися господарювати на цій землі; розвивались тільки ті райони, які ставали «всесоюзними здоровницями», решта території перебувала в економічному занепаді.

З 1988 р. кримські татари поступово повертаються на батьківщину.

За даними перепису 1989 р., в СРСР налічували 272 тис. осіб кримськотатарської національності.

Для прикладу: сьогодні у Туреччині проживає близько 5 млн кримських татар (масова еміграція до Туреччини відбувалась протягом XIX ст.).

У радянський період до 1944 р. в Криму була 861 школа з кримсько-татарською мовою навчання, 2 технікуми, інститут мови і літератури, понад 1 500 суспільних і шкільних бібліотек. Крім цього, існувала система навчання і мовами інших народів, що проживали в Криму. Наприклад, 1936 р. було 119 німецьких шкіл, 53 єврейських, 21 грецька та ін. П'ятдесят років депортації припинили розвиток освіти кримських татар.

Першу школу з кримськотатарською мовою після депортації відкрили 1993 р. в с. Октябрське.

Субетнічні групи кримських татар. Кримськотатарський народ складається з трьох субетнічних груп: степовиків, або ногаїв (не плутати з народом ногайці – çöllüler, noğaylar); горців, або татів (не плутати з кавказькими татами – tatlar); південнобережних, або ялибойських (yalıboylular). Напередодні Другої світової війни серед кримських татар, що жили в Криму, близько 30 % становили південнобережні, близько 20 % – ногаї, близько 50 % – тати.

Степові татари (ногаї) – європеоїди з деякими елементами монголоїдної раси (приблизно 10 %). У них менший зріст, вузький розріз очної щілини, маленька висота черепа і великий кут косоного розрізу щодо інших типів. Їх описував 1856 р. Густав Радде (російський географ і натураліст, член-кореспондент Петербурзької академії наук), приблизно так: «жовтуватий і темний колір обличчя, нерідко переходить у мідно-червоний; очі темні, ніс невеликий і майже завжди сплюснутий; волосся чорне і борода вельми рідка». Ці характеристики, безперечно, стосуються частини монголоїдного етносу, характерного для середньовічних жителів степів – монголо-татар і кипчаків (половці давньоруських джерел). Розмовляють степовики діалектом, який належить до тюркських мов кипчацької групи.

Горці (тати). Вони належать до середньо-європейської раси, тобто зовні схожі на представників народів Центральної та Східної Європи (українців, поляків, німців та ін.). Простежуються тут і перехідні типи, тобто світлопігментовані. Вони мають схожість і зі степовими татарами (зріст, висота черепа, розріз очної щілини), і з південнобережними татарами (за іншими розмірами анатомічного складу). Опис Густава Радде: «вони високого зросту і добре складені, колір лиця у них більш світлий, що наближається до кольору кавказького племені, очі великі й темні, волосся і борода густі й чорні».

Доволі часто кримські татари гірського типу мають світле волосся і блакитні очі, що трохи незвично для інших типів. Деякі вчені навіть вважають їх нащадками готів. Готи здебільшого брали участь в етногенезі населення західної частини Гірського Криму (Бахчисарайський район).

Тип будинків, які будували кримські татари в гірських селах цього регіону до депортації, деякі дослідники вважають готським.

Від кипчаків тати успадкували мову, від греків і готів – матеріально-побутову культуру.

Зазначимо, що наведені дані про етногенез татів деякою мірою є узагальненими, адже насправді гірські татари в Криму мають свої особливості і традиції у кожному окремому селищі. Діалект татів є певною мірою проміжним між діалектами південнобережних татар і степовиків. На цьому діалекті засновано сучасну кримськотатарську літературну мову.

Південнобережні татари. До депортації вони жили на Південному березі Криму – вузькій смугі шириною 2–6 км, що простяглася уздовж берега моря від Балаклави на заході до Феодосії на сході. В етногенезі цієї групи основну роль відіграли греки, готи, малоазійські турки і черкеси, а в мешканців східної частини Південного берега є також кров італійців (генуезців). У жителів багатьох сіл Південного берега аж до депортації зберігалися елементи християнських обрядів, успадкованих ними від грецьких предків.

Їх зачисляють до південноєвропейської, або середземноморської, раси. Проте серед них є представники зі світлою шкірою, блакитними очима і світлим волоссям, тобто північноєвропейського типу. Вони походять від готів. Дослідник Густав Радде описував їх так: «Вони високого зросту і міцної статури; колір обличчя у них смаглявий, але не жовтий, як у ногайців; лице довгасте і приємне; ніс прямий, нерідко грецький або римський; волосся і очі чорні». Багато мандрівників минулих століть писало про те, що південнобережні татари відрізнялися зовнішністю, оскільки у них був довгий і горбатий ніс та довге лице, від чого вони здавалися трохи смішними.

Діалект південнобережних татар належить до огузької групи тюркських мов, дуже близький до турецької. У лексиці цього діалекту є помітний пласт грецьких і незначна кількість італійських запозичень. Стара кримськотатарська літературна мова, створена Ісмаїлом Гаспринським, сформована саме на цьому діалекті.

Караїми. Караїми (івр. – ті, хто читає) – нечисленна тюркська (або тюркомовна) народність. Караїмська громада в столиці кримського ханства Солхаті (нині Старий Крим) існувала в XIV ст. Головний центр караїмів Криму – Чуфут-Кале, ще в XIX ст. його населення складалося майже винятково з караїмів. Вони є одним з корінних народів Криму.

У Криму караїми жили в минулому в горах і передгір'ях, в околиці фортець Кирк-Єр (Гуфут-Кале) і Мангул-Кале, в районах Бахчисарая,

Солхата (Старий Крим), Судака, Кафи (Феодосія), Г'юзлевого (Євпаторія). Відповідно до караїмської традиції, великий князь Литовський Вітовт переселив 383 караїмські сім'ї з Криму в Тракай, пізніше – в Луцьк і Галич після кримського походу 1392 р. Звідти караїми розселилися по інших містах Литви, Волині та Поділля.

У Криму 1800 р. було 4 тис. караїмів, 1914 р. їхня кількість збільшилась до 8 тис., а в Росії загалом – приблизно до 14 тис. В СРСР за переписом 1979 і 1989 рр. – 3 341 і 2 803 осіб, відповідно, у тім числі в Криму – 1 200 і 898 осіб.

Після втрати хазарами панування в Криму (XI ст.) караїми зберегли автономію в рамках невеликого князівства в окрузі Кирк-Єра з фортецею в центрі. У Кримському ханстві князі мали титули і владу, підпорядковуючись ханам. У Російській імперії караїми були рівноправними громадянами.

У XIX ст. центр духовного життя караїмів перемістився із Кирк-Єра (Чуфу-Кале) в Євпаторію. Тут були Духовне Правління, резиденція Гахана, Соборний храм, національна бібліотека, духовне училище, найбільша община.

До 1918 р. в Криму було 9 общин, 11 храмів і 13 навчальних закладів.

Караїми традиційно сповідують караїмізм, що є, за різними джерелами, або четвертою, нечисленною авраамічною релігією, або особливим відгалуженням іудаїзму. Богослужіння проводили не тільки мовою Старого Завіту, а й караїмською, а з початку XX ст. також російською, польською та литовською мовами. За деякими джерелами, мовою богослужіння караїмів слугувала також латинська.

Караїмізм бере початки з перших століть нашої ери. Розквіт караїзму припав на VIII–XII ст. Караїзму дотримувалися іранці, араби, євреї, греки із території сьогоденного Ірану, Іраку, Сирії, Єгипту, Ізраїлю, Туреччини. В VIII ст. караїзм поширився серед хазар. В основі вчення є Старий Завіт. Караїми свято дотримуються десяти заповідей. Караїмські храми – кенаси – орієнтовані вівтарем на південь. В народі Бога називають ім'ям давньотюркського божества Тенорі. Ісуса Христа і Мухаммеда караїми вважають Великими пророками. Кримські караїми не проводили місіонерської роботи і завжди користувались покровительством з боку мусульман (Кримське ханство) і християн (Литва, Польща, Росія). У Російській імперії релігію караїмів визнавали самостійною, близькою до раннього християнства. В цей період у паспортах писали «вірування караїмське».

Про ставлення до караїмів свідчить те, що всі російські царі і вищі ієрархи православної церкви, які були в Криму, відвідували богослужіння в кенасах, приймали хліб-сіль, бували в караїмських будинках.

До революції в Росії було 20 кенас, з них у Криму – 11, де останній діючий храм закрили 1959 р. в Євпаторії. Сьогодні головні кенаси Криму – в Чуфут-Кале і Євпаторії. Збереглися споруди кенаси в Києві, Харкові, Сімферополі, Бахчисараї, хоча їх використовують не за призначенням. На території колишнього СРСР кенаси діють лише в Литві (Вільнюс, Тракай).

Караїмська мова належить до кипчацької групи тюркських мов. Розрізняють північний (тракайський), південний (галицький) і кримський діалекти. У той час як перші два діалекти практично не змінилися за останні п'ять століть, останній зазнав впливу турецької мови під час турецького панування в Криму XV–XVIII ст.; існує також гіпотеза про їхнє незалежне одне від іншого походження.

Вивчення походження караїмів ускладнюється відсутністю писемної традиції, яка підтверджує тюркське походження із накладенням історичних і психологічних чинників, які вплинули на самосвідомість власне караїмів. Будучи за мовою, фольклором, традицією та за іншими ознаками тюркським народом, караїми, однак, традиційно сповідували караїмізм – релігію, споріднену з іудаїзмом, або ж таку, яку трактують як секту іудаїзму. З огляду на це є три версії походження караїмів. Усі досі є предметом наукових дискусій і не є цілковито взаємовиключними.

«Хазарська» версія висунута 1846 р. російським сходознавцем В. Григорієвим. Широку популярність отримала у другій половині XIX ст. Згідно з цією теорією, караїми є нащадками хазарів – тюркського кочового народу VII–X ст., який прийняв іудаїзм і серед районів розселення якого був Крим. Сумнів викликають такі факти: караїмська мова належить до кипчацької групи, а хазарська – до болгарської, отже, між цими двома тюркськими мовами немає близького споріднення; хазарський іудаїзм був, найімовірніше, талмудичним, а в традиції караїмізму єдиною священною книгою є Танах, Талмуд не визнають; хазари зникли в XI ст., а перші письмові згадки про караїмів з'явилися у XIII ст.

«Кумано-кипчацька» теорія, висунута такими вченими, як Дан Шапіро, Пітер Голден і Голда Ахієзер, спирається на такі факти: кримський діалект караїмської мови відрізняється від середнього діалекту кримськотатарської лише наявністю гебраїзмів; тракайський і галицький діалекти караїмської мови значно відрізняються від кримського діалекту; в Золотій Орді була поширена мова, близька до мови литовських і галицьких караїмів, перше документальне свідчення про перебування караїмів у Криму датоване 1278 р. Згідно з цією теорією, предки східноєвропейських караїмів родом не з Криму, а вони прибули з захоплених монголами територій (Північний Іран і Нижня Волга),

з Візантії та, після падіння Константинополя 1453 р., з Османської імперії.

За «єврейською» версією, що караїми є місцевою кримською групою євреїв і ведуть своє походження від послідовників доталмудичного іудаїзму садужеїв, що відкололася в VIII ст. у Багдаді в окрему релігійну секту.

Ще одна – «синтетична» теорія І. Казаса – захищає погляд, за яким у суперечці про етногенез караїмів треба об'єктивно розглядати і «хазарську», і «семітську» теорії.

Прихід Гітлера до влади в Німеччині і введення антиєврейського законодавства спонукали караїмську громаду звернутися в Міністерство внутрішніх справ Третього рейху з проханням про невизнання їх євреями. У вересні 1938 р. Семен Езрович Дуван виїхав у Берлін і звернувся до міністерства з приводу визначення етнічного походження та віросповідання караїмів. Йому надали сприяння російське емігрантське бюро та єпископ Берлінський і Німецький Серафим. На ім'я С. Дувана 5 січня 1939 р. з Державного расового бюро Німеччини прийшло роз'яснення, відповідно до якого караїмський етнос не ототожнювали з євреями.

У роки Другої світової війни кілька видатних єврейських вчених (М. Балабан, З. Калманович та І. Шипер), незалежно один від одного, дали німецьким окупаційним властям висновок про те, що караїми не є євреями з расового погляду, чим врятували караїмів від масового знищення. Та оскільки на початку війни відповідні розпорядження не встигли набути чинності, то чимало караїмів загинуло у Бабиному Яру, в Одесі і в Херсоні під час масової ліквідації євреїв. У часи окупації Криму німцями, коли над караїмами нависла небезпека поголового винищення, С. Ходжаш розшукав у Центральному архіві Сімферополя документи про те, що караїми є самостійним тюркським етносом.

Всенародним з'їздом кримських караїмів України 2003 р. було прийняте таке формулювання самовизначення: *«Кримські караї (кримські караїми-тюрки) – корінний народ Криму, об'єднаний спільністю крові, мови та звичаїв, усвідомлює власну етнічну індивідуальність, кровну спорідненість з іншими тюркськими народами, самобутність культури та релігійну самостійність, відчуває особливі почуття до Криму як до історичної батьківщини, виражає дружнє ставлення до інших народів і конфесій, поважає їх самоідентифікацію».*

Сьогодні караїми об'єднані в Асоціацію кримських караїмів «Крим-карайлар». Общини є в Сімферополі, Євпаторії, Феодосії, Бахчисараї, Ялті, Мелітополі, у Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську, а також

у Росії, Литві, Польщі, Туреччині, Франції, США, Ізраїлі. За даними члена Правління Кримського національно-культурного товариства караїмів Б. С. Бебеша, в Сімферополі 2003 р. проживало 320 караїмів, у Євпаторії – 260, у Феодосії – 100, у Бахчисараї – 57, у Мелітополі – 30, в Ялті – 21, у Севастополі – 60, у Харкові – 30, в Одесі – 100, у Миколаєві – 40, у Дніпропетровську – 20, у Галичі – 10.

Кримчаки. В сучасній етнографії кримчаками називають етнос, що сформувався із декількох груп єврейського походження, що осіли на кримській землі, починаючи з перших століть нашої ери. Вчений-антрополог В. Д. Дяченко в книзі «Антропологічний склад українського народу» пише: «Етногенез кримчаків не з'ясований. Сформувалися вони, очевидно, на базі місцевого населення, яке прийняло юдейську релігію, з пізнішим змішанням, ймовірно, хазарського, єврейського, італійського та частиною татарського (вірніше тюркського) елемента ...». Самі кримчаки стверджують, що належать до самостійної народності.

Кримчаки – термін пізній і дуже умовний, виник тільки після приєднання Криму до Росії, у першій половині XIX ст. для позначення місцевих тюркомовних євреїв – талмудистів, що різко відрізнялися від усієї іншої маси єврейського населення. Кримчацька мова близька до кримськотатарської (відрізняється від кримськотатарської та караїмської лексичними і фонетичними особливостями) й належить до тюркських мов. Однак сьогодні цією мовою володіють лише люди похилого віку, решта рідною вважає переважно російську мову.

Часом появи кримчаків у Криму деякі вчені вважають зазвичай VI–IX ст. н. е., хоча є дані про іудейські монументи (написи на каменях) першого та наступних століть у Пантікапеї, Кафі, Сугдеї, Партеніті. Кримчаки зберегли рукописний молитовник з датою написання або придбання – 847 р.; 1930 р. його передали науковому співробітникові Азіатського музею АН СРСР у Ленінграді В. Л. Дашевському. Цей рукопис з біблійним квадратним шрифтом на спеціально виробленій телячій шкірі з однією дерев'яною кришкою був найдавнішою рукописною пам'яткою, що зберігалася в СРСР. Молитовник є в Інституті східних рукописів РАН у Санкт-Петербурзі.

Уперше термін «кримчаки-євреї» з'явився 18 серпня 1859 р. У документах XVIII–XIX ст. кримчаки називають самих себе по-татарськи «срель балалари» або по-давньоєврейськи «бені Ізраель», тобто «сини Ізраїлю». У другій половині XIX ст. термін «кримчаки» став головним терміном для позначення цієї етнічної общини.

Згідно з камеральним описом Криму 1783 р., кримчаки жили компактно в Карасу-базарі, а також у Кафі (Феодосія), Мангупі, Ескі-Киримі (Старий Крим), Бахчисараї та окремими родинами в містах

Темрюк і Тамань. Їхніми головними заняттями були садівництво, ремесла – шапошне, шкіряне.

Перепис 1897 р. зафіксував 3 345 кримчаків. У Російській імперії 1912 р. було 7,5 тис. кримчаків, а незадовго до початку Другої світової війни – близько 10 000, більшість з них проживала в Сімферополі, Карасу-базарі, Керчі, Феодосії і Севастополі. В радянський час кримчаки почали активно вивчати російську мову. У міжвоєнні роки для запису текстів рідним етнолектом кримчаки переважно переходили з давньоєврейського алфавіту на латинський (аналогічна реформа щодо «латинізації» алфавіту відбувалася тоді й серед кримських татар); водночас у процесі атеїстичної кампанії закривали кримчацькі синагоги. Головним центром проживання кримчаків стали Сімферополь. Наприкінці 20-на початку 30-х років ХХ ст. емігранти з Карасу-базару заснували два кримчацькі колгоспи – «Кримчак» і «Ені Кримчак». Перепис 1926 р. зафіксував 6 400 кримчаків. З уведенням паспортної системи в СРСР кримчакам стали вписувати у паспорти національність «кримчак», «кримчачка». Після захоплення півострова німцями все кримчацьке населення Криму розстріляли восени 1941 р. разом з іншими євреями, які на той час мешкали в Криму. Після Другої світової війни живими лишилися лише чоловіки, які воювали на фронті, та родини, які встигли евакуюватися. Якщо до війни було близько 9 000 представників цієї національності, то перепис 1959 р. зазначив близько 2 000 осіб.

Удар, нанесений по общині, був настільки сильним, що вона так і не змогла від нього оговтатись. Після війни в Криму налічували близько 700–750 кримчаків. За переписом 1989 р., на території СРСР їх проживало 1 148 осіб, з них 604 – у Криму.

Оскільки за сучасним законодавством держави Ізраїль кримчаки і караїми підпадають під закон про репатріацію єврейського населення, то останніми роками доволі значна кількість кримчаків виїхала в Ізраїль. На відміну від караїмів, кримчаки не створюють в Ізраїлі окремої общини. Найбільша община англомовних кримчаків-емігрантів, що проживає сьогодні в США, й досі не втратила усвідомлення своєї належності до цієї етнічної общини.

Загальна кількість кримчаків – приблизно 1,5 тис. осіб, з них приблизно 500 осіб – у Криму, 157 осіб – у Росії. Точна кількість кримчаків у США та Ізраїлі невідома; на початок 1950-х років в Ізраїлі їх мешкало приблизно 1 000 осіб, більшість пізніше асимілювалася з іншими єврейськими групами.

Цигани. Вважають, що найбільш рання хвиля переселенців прибула на півострів із Середньої Азії разом з монголо-татарами. Сучасники вважали, що кримські цигани за зовнішнім виглядом, мовою і способом

життя доволі різко відрізнялися один від одного, і поділяли їх на дві великі групи: «курбетів», або, як вони самі себе називали, «туркмен», і власне циган, самоназва яких була «рома».

Незважаючи на те, що кримські цигани сповідували іслам, в епоху Сулеймана I (1520–1566) їх обклали податком як неправовірних. Татари забороняли циганам ховати своїх померлих на загальних мусульманських кладовищах.

Кількість циган Криму постійно коливалася. Наприклад, 1790 р. їх налічували 3 200 осіб. Висока смертність, передусім серед жінок і дітей, призвела до того, що їхня кількість зростала слабко, і, незважаючи на локальні міграції із Південної України, 70 років потому циган у Криму було 8 000 осіб. Значних втрат зазнали кримські цигани під час голоду 1921–1922 рр. За переписом 1926 р., у Криму їх проживало 1 300 осіб.

Корінні цигани 1944 р. були депортовані з Криму разом з іншими народами. Вважають, що на чужині вони етнічно зійшлися з кримськими татарами і зараз невіддільні від них. Переважна більшість кримських циган не вважає себе циганами, а називає кримськими татарами. Кримські цигани сповідують іслам і мають татарські імена та прізвища. Місто Джанкой є сьогодні центром циганського життя на півострові (позначено в багатьох атласах світу як місце скупчення циган).

Кримські генуезці – нащадки тих самих мореплавців, купців і солдатів італійської Генуї, які колись панували в Середземному, Чорному та Азовському морях і заснували фортецю в Судаку, побудували вежу у Феодосії.

Ще до революції вони жили у Східному Криму, у Судаку, Феодосії та Керчі. На початку ХХ ст. кримські генуезці зберігали тісні зв'язки з метрополією, відправляли туди дітей для завершення католицької, мореплавської і торгової освіти. Вони мали свої храми і не забували рідної мови. Їхнє життя було тісно пов'язане з морем. Однак лихоліття громадянської і Другої світової воєн зробило свою «чорну» справу: від цих своєрідних общин сьогодні нічого не залишилося.

Росіяни. Вже наприкінці ХVІІІ ст., коли 1783 р. Крим приєднали до Росії, стало можливим проникнення сюди росіян за різкого зменшення кількості жителів Криму внаслідок нищівної геноцидної політики російського царизму в Україні загалом. З розподілу земель на півдні України, зокрема й у Криму, скористалися передусім російські вельможі, офіцери та цивільні службовці (81,6 %), і тільки у незначній кількості українці (10,5 %) – нащадки запорозьких старшин і шляхти.

Будівництво залізниці (1875) і розвиток курортів вплинули на постійний приплив росіян, переважно до міст. У переписах початку ХІХ ст. «росіяни» тут уже зафіксовані, а різке зростання їхньої кількості «русскоязычного населення» припало на ХХ ст.

Отже, росіяни становили меншість усього населення, що було невідповідним показником для імперії. Ось чому відтоді переписи проводили так, що українців та представників інших народів, окрім татар, не зазначали окремо, а включали до росіян. Ця методика була перейнята більшовиками – за результатами перепису 1921 р. українців та росіян у Криму подали разом як російськомовне населення в одній «справній цифрі» – 51,5 %. Так тривало до 50-х років, доки російське населення, після тотального виселення татар, не становило фактичну більшість людності Криму.

Перед Другою світовою війною українці і росіяни разом становили 379 000, або 53 % усього населення. Які були чисельні взаємовідносини обох цих народів – невідомо, оскільки урядова статистика не відповідає дійсності. Ймовірні числа: 180–200 000 українців (здебільшого Північний Крим) і 180–200 000 росіян (здебільшого у містах).

Друга світова війна принесла цілковиту зміну в національному складі населення: виїзд німців і частини (ще до війни) греків; винищення німцями євреїв, примусове виселення кримськотатарського населення, потім сильний приплив українців і, менше, росіян.

У ставленні до України й українців загалом значна частина росіян стояла на позиціях імперської політики, допомагаючи російському самодержавству здійснювати його централістичні й русифікаційні настанови. Проте й сьогодні значна частина кримських росіян вважає Крим органічною частиною «великої» Росії, українську мову ігнорує (навіть у державних українських установах).

Кількість росіян у Криму сьогодні значно менша, ніж подають. Росіяни живуть переважно в містах, а Крим сільськогосподарський – це населення українське, востаннє завезене сюди в 50-ті роки – цілими селами – з материкової України.

Німці. Німці, в тому числі вихідці зі Швейцарії, поселились у Криму за Катерини II і займалися здебільшого сільським господарством. На початку ХХ ст. вони становили до 6 % населення півострова. Спочатку німці поселялися здебільшого у Степовому Криму і жили доволі замкнуто на окремих хуторах; згодом деякі із них стали переселятися у міста. Збереглася споруда лютеранської церкви і школи при ній у Сімферополі (вул. Карла Лібкнехта, 16), побудована на пожертвування парафіян. У радянський період німці-колоністи утворили декілька колгоспів, відомих високою культурою землеробства, передусім тваринництва: німецьким ковбасам на кримських базарах не було рівних. У серпні 1941 р. німців виселили у Північний Казахстан, і їхні села в Криму більше не відновлювали.

Болгари, поляки, литовці. Болгари селилися в Криму, як і греки, з островів Егейського моря, рятуючись від турецької навали в роки війн

останньої чверті XVIII ст. Протягом XIX ст. болгари масово емігрували з підвладних Туреччині територій. Вони розселялися переважно у сільській місцевості. На початку XX ст. болгари становили понад 1,6 % населення Криму. Саме вони завезли на півострів казанлицьку троянду, і сьогодні Крим є світовим виробником трояндової олії.

Поляки і литовці з'явилися в Криму після погрому національно-визвольних змагань XVIII–XIX ст. як засланці. Сьогодні тут поляків, включаючи нащадків і більш пізніх поселень, близько 7 тис. осіб.

4.4. Трудові ресурси

Особливості розміщення пов'язані в тим, що здебільшого населення проживає у містах (63 % від загальної кількості населення півострова).

Загалом населення Криму неоднорідне й розташоване по території нерівномірно. Найгустіше заселений центр і Південний берег, північні – здебільшого сільськогосподарські райони, мають незначну щільність населення. Тут є Красноперекопський, Джанкойський, Роздольненський, Чорноморський, Первомайський, Красногвардійський, Нижньогірський і Советський райони. Вони переважно сільськогосподарські, користуються водами Північнокримського каналу і його відгалужень; розвивається поливне землеробство.

У північних містах – Красноперекопську та Армянську – зосереджено практично всю хімічну промисловість Криму. У районах центральної частини півострова (Євпаторійському, Сімферопольському, Бахчисарайському, Білогірському, **Кіровському**) розвивається землеробство, вирощують зернові та садово-городні культури. У районах Сімферопольському, Бахчисарайському, Білогірському, а також у Євпаторійській, Феодосійській, Ялтинській і Севастопольській зоні головну увагу приділяють садівництву й виноградарству. Промислові підприємства розташовані здебільшого в містах Армянську, Красноперекопську, Джанкої, Сімферополі, Севастополі, Феодосії, Керчі. Суднобудівні й судноремонтні заводи побудовані у Севастополі, Феодосії та Керчі. Рибпромислові та рибпереробні судна й заводи розташовані у Севастополі й Керчі. Багато промислових підприємств міст Сімферополя, Севастополя, Феодосії, Керчі працювало на військово-промисловий комплекс.

Розміщення промисловості впливає на розміщення трудових ресурсів.

Кримський півострів – унікальний за природними даними куточок природи, має добре розвинену систему санаторно-курортного обслуговування й лікування, розвинений рекреаційний туризм. У містах Саки і Євпаторія розташовані оздоровниці для дітей, що страждають від хворіб опорно-рухової системи. Унікальні природні дані у поєднанні з гарними пляжами притягують на Південний берег Криму у Форос, Алушку, Ялту, Алушту, Гурзуф, Судак, Феодосію – тисячі людей, де питаннями відпочинку й лікування туристів і відпочивальників займається значна частина економічно активного населення.

На розміщення трудових ресурсів територією півострова впливають також міграційні процеси. Міграційний приріст відбувається внаслідок міждержавної міграції. Тобто кількість населення збільшується завдяки особам, що переїжджають до Криму з інших держав, зокрема Росії. Значною мірою це пов'язано з поверненням на батьківщину депортованих у радянські часи кримських татар та інших народів. Процес цей відбувається доволі стихійно.

Їхнє розселення у містах і районах нерівномірне. Утворюються території більш-менш компактного проживання, які створюють необхідні передумови для відродження самотності етнічних общин, їхньої культури, традицій, видів трудової діяльності тощо.

Найбільше кримських татар у Сімферопольському районі – 11,1 % від загальної кількості кримських татар, що проживають у Криму. Далі йдуть Білогірський район – 9,7 %, Бахчисарайський – 8,9, Джанкойський – 8,8 %. Німці найбільше сконцентровані у Джанкойському районі – 21,7 % від загальної кількості німців, у Сімферополі – 8,7 %, Красногвардійському районі – 8,3 %. Найбільша кількість греків проживає в м. Сімферополі – 42 % від усієї кількості греків, у Сімферопольському районі – 10,9 %, у Кіровському – 6,9 %. Вірмени проживають у Джанкойському районі – 14,7 %, у Сімферополі – 12,5, Ялті – 7,4 %; болгари – у Керчі – 22,7 %, Сімферополі – 12,5, Ялті – 7,4 %.

Як свідчать показники, приріст репатріантів згаданих вище національностей має тенденцію до зменшення. Таку ситуацію пояснюють, насамперед, економічними труднощами, які виникли у зв'язку з розпадом СРСР, появою митних перешкод, погіршенням життєвого рівня народу та інших чинників, що безпосередньо впливають на процес повернення та облаштованості громадян, що повертаються.

Зазначимо, що здебільшого у депортованого населення, яке повернулося в Крим, різко знизився рівень життя. Багато родин виживають у цій ситуації завдяки додатковим до зарплати доходам від невеликих і не зовсім обладнаних земельних ділянок або від дрібного бізнесу.

Значно гірша ситуація з тими, хто не має роботи ні в державному секторі економіки, ні на підприємствах інших форм власності.

Для сучасної економічної ситуації в Криму, як і в Україні загалом, характерні нерівномірність становлення ринкових відносин у різних галузях господарства, недосконалість законодавчої бази для повноцінного розвитку ринкового господарського механізму; податкове законодавство має фіскальний, а не регулювальний характер. Усе це спричинило відчуження значної частини економічно активного населення від участі у створенні багатокладної економіки, що прямо й негативно позначилося на формуванні та використанні трудових ресурсів. Своєю чергою, рівень зайнятості та безробіття щораз більше впливають на розвиток економічної та соціальної ситуації в Україні.

Питання формування й використання трудових ресурсів у Криму мають певні специфічні особливості, зумовлені географічним положенням, поверненням депортованих народів, деструктуризацією ВПК і, як наслідок, вивільненням значної кількості кваліфікованих робітників та службовців зі сфери матеріального виробництва.

З початку реформування економіки сама сфера зайнятості потерпала від змін: виникли нові сегменти, не враховувати які під час визначення потреби в нових робочих місцях неможливо. Усе це потребує дещо ретельнішого вивчення та дослідження процесів формування й функціонування ринку праці, використання ресурсів для праці.

Географічне розташування, безумовно, впливає на розвиток та розміщення трудових ресурсів на території Автономної Республіки Крим.

Одним із важливих чинників, що впливають на стан трудових ресурсів, є демографічна ситуація в регіоні.

Як і в Україні загалом, демографічна ситуація в регіоні постійно погіршується. Це виявляється у зменшенні загальної кількості населення регіону (табл. 4.5).

Структура міського та сільського населення майже не має відхилень від загальної тенденції, структурні коливання мінімальні.

Зазначимо, що в АР Крим високий показник постійних мешканців; 2012 р. він сягав – 99,6 %.

У Криму доволі велика різниця між кількістю чоловічого і жіночого населення. Чоловіче населення становить лише 45 % від загальної кількості, а жіноче – 55 %. Такий розподіл суттєво впливає на загальну оцінку трудових ресурсів та їхній потенціал.

Останніми роками у Криму зросла кількість старшої вікової групи. Це зумовлено низьким рівнем народжуваності у 90-ті роки, що додатково вплинуло на рівень зайнятості населення регіону.

Кожен четвертий зайнятий громадянин 2012 р. працював у сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві; кожен п'ятий – у промисловості; кожен сьомий – в оптовій та роздрібній торгівлі, торгівлі транспортними засобами та послугах з ремонту.

Проблема перевищення рівня смертності над рівнем народжуваності є характерною для досліджуваного регіону та України загалом. Тенденції збільшення показників смертності та суттєве перевищення над рівнем народжуваності – наслідок сучасного стану економічного розвитку нашої держави. Тривожність демографічної ситуації також пов'язана із плавним зниженням тривалості життя, яке сьогодні є на рівні 73 роки у жінок та 61 рік – у чоловіків.

Крім того, у Криму простежується стабільний позитивний приріст у міграційних процесах, тобто переважання кількості прибулих над кількістю вибулих, хоча міграційний приріст знизився на 10,9 %.

Кількість зареєстрованих шлюбів ледь перевищує кількість зареєстрованих розлучень і становить, відповідно, 3,3 і 3,0 тис.

Проте існують і негативні тенденції. Зокрема, простежено зростання смертності дітей у віці до 1 року. Зниження кількості зареєстрованих шлюбів і розлучень становило, відповідно, 11,9 і 7,8 %. Головними причинами смертності населення, як і раніше, залишаються хвороби системи кровообігу, новоутворення й зовнішні причини.

Отже, наголосимо, що сучасні демографічні процеси мають такі тенденції:

- смертність перевищує народжуваність, і ця тенденція зберігається;
- демографічна криза продовжує поглиблюватися.

Одна з найбільших проблем, що існує в системі трудових ресурсів України, – безробіття. Автономна Республіка Крим також не виняток.

Проблема безробіття дедалі загострюється, кількість безробітних постійно зростає. Щоб створити умови для реалізації права громадян на працю й забезпечити соціальний захист тимчасово безробітного населення, на всій території України (зокрема, й у Криму) створено обласні, міські та районні центри зайнятості. Головними причинами безробіття найчастіше є: звільнення за власним бажанням; вивільнення з економічних причин; неможливість знайти роботу після закінчення навчальних закладів.

Зазначимо, що зберігаються позитивні тенденції щодо скорочення кількості безробітних, які не працювали з вищезазначених причин. Простежується позитивна динаміка скорочення довготривалого безробіття.

Хоча за 2012 р. рівень безробіття в АР Крим дещо знизився, все ж таки проблема досі існує. Вирішення цієї проблеми покладено на Державну службу зайнятості.

Зокрема, Державна служба зайнятості виконує таке:

- аналіз ринку праці, прогнозування попиту та пропозиції на робочу силу, підготовка із зацікавленими організаціями республіканської та територіальних програм зайнятості населення, забезпечення їхньої реалізації;
- облік громадян, які звертаються з питань працевлаштування, надання їхньої допомоги в пошуках роботи та працевлаштуванні;
- забезпечення населення, повною, оперативною інформацією щодо можливостей працевлаштування на підставі обліку вільних робочих місць і вакантних посад;
- професійна орієнтація та консультування населення, у тім числі молоді;
- організація професійної підготовки й перепідготовки працівників, вивільнених з підприємств, установ та організацій, осіб, які відчувають труднощі в працевлаштуванні, та інших категорій незайнятого населення;
- надання підприємствам, установам та організаціям, незалежно від форм власності та господарювання, допомоги в доборі кадрів, їхньому консультуванні й забезпеченні їх інформацією про ринок праці;
- підготовка пропозицій та висновків щодо використання праці іноземних громадян в Україні, у виконанні робіт за міжурядовими угодами та ліцензіями;
- забезпечення у межах компетенції соціального захисту незайнятих громадян;
- здійснення контролю за виконанням підприємствами, установами та організаціями, незалежно від форм власності та господарювання, законодавства про зайнятість населення.

Окрім галузевих проблем, існують і проблеми використання трудових ресурсів.

Їхня актуальність зумовлена насамперед нерівномірним розміщенням населення на території АР Крим (табл. 4.6).

На сучасному етапі розвитку економіки щораз більшої актуальності набуває нова стратегія управління процесами регіонального відтворення трудових ресурсів, яка даватиме змогу змінити усталені уявлення й стереотипи та створити прогресивну технологію управління зазначеною сферою. Головні чинники, що ускладнюють це завдання, пов'язані з посиленням доцентрових тенденцій в економічних системах різних ієрархічних рівнів та послабленням мотиваційної основи продуктивної трудової діяльності.

У системі управління процесами відтворення трудових ресурсів слід відмовитися від єдиної моделі для різних рівнів господарювання

та надати перевагу вирішенню тих проблем, які набули найбільшого загострення, з огляду на фінансові й ресурсні можливості території. Очевидно, що в сучасній економічній ситуації у повному обсязі можуть бути реалізовані лише найменш капіталоемні проекти. У цьому аспекті перспективним напрямом є вдосконалення власне технології регіонального управління процесами відтворення трудових ресурсів.

Практичну реалізацію зазначених напрямів вбачаємо: у визначенні стратегічних і тактичних завдань державної регіональної політики щодо відтворення робочої сили в контексті змін у розподілі функцій і повноважень між центральними та регіональними органами влади; у обґрунтуванні загальної схеми, форм і методів планування й прогнозування ринку праці та зрушень у сфері зайнятості населення; у розвитку територіальної системи соціального партнерства як засобу взаємодії регіональних органів влади, профспілок та роботодавців, спрямованого на поліпшення умов відтворення робочої сили.

Серед складних і важливих проблем соціально-трудових відносин країни чільне місце займає проблема демографічного розвитку трудових ресурсів. Важливість демографічних характеристик регіону обумовлена двома обставинами. По-перше, через значні регіональні розбіжності в режимах відтворення населення показники по країні загалом мають частково фіктивний характер. По-друге, внесок окремих територій у відтворення населення й формування демографічної ситуації в державі суттєво різняться.

Катастрофічна демографічна ситуація в регіонах України, відсутність дієвої регіональної демографічної політики зумовили необхідність комплексного дослідження демографічних процесів відтворення трудових ресурсів.

Найбільша потреба відчувається саме в об'єктивних оцінках проблем відтворення населення та територіальному диференціюванню зазначених процесів, а також у дослідженні співвідношень загальнодержавних та регіональних чинників їхнього погіршення. Важливими у цьому контексті є власне принципи регіонального підходу до вивчення комплексу взаємопов'язаних складових умов життя людей.

Україна належить до держав світу, в яких відбувається депопуляція – смертність перевищує народжуваність, а це скорочує трудові ресурси. Причина цього – низький відсоток народжуваності унаслідок поганих умов життя людей. Динаміка чисельності й склад трудових ресурсів регіону за статтю й віком здебільшого визначаються природним рухом населення. Унаслідок розширеного відтворення населення (перевищення народжуваності над смертністю) кількість трудових ресурсів збільшується.

На фоні обвального падіння народжуваності відбувається зростання як абсолютних, так і відносних показників смертності. Рівень смертності суттєво підвищився серед усіх вікових груп чоловіків та жінок віком понад 20 років. Показники смертності населення неухильно зростають і демонструють сумне розмаїття причинно-наслідкових виявів. Зокрема, швидко збільшуються масштаби смертності населення внаслідок неприродних причин смерті. Нещасні випадки, отруєння, травми, самогубства посідають друге місце у летальних випадках серед смерті чоловіків та четверте – жінок. На регіональному рівні міграція – друге за значенням після природного руху джерело формування працездатного населення, що безпосередньо впливає на перебіг демографічних процесів. Для управління міграцією найперша умова – виявлення можливих районів і пунктів виходу мігрантів, а також можливих місць розселення за критерієм працевзабезпеченості.

Виокремлюють такі тактичні цілі процесу управління трудовими ресурсами регіону:

- удосконалення зайнятості працездатного населення;
- допомога населенню, яке прагне працювати за наймом;
- сприяння зайнятості у сфері офіційної економіки;
- вирішення проблем регіонального безробіття;
- своєчасна перепідготовка кадрів, що підлягають вивільненню з підприємств виробничої сфери регіону;
- соціальна підтримка найуразливіших категорій працездатного населення.

Головним напрямом управління процесами відтворення трудових ресурсів є забезпечення належних умов продуктивної зайнятості населення. З цього питання до повноважень центральних органів управління необхідно зачислити такі:

- формування законодавчої та правової бази, що містить загальні принципи державної політики зайнятості, права й обов'язки громадян у цій сфері, норми економічної та соціальної захищеності працездатного населення у випадку втрати роботи, тобто дотримання норм державних гарантій;
- визначення пріоритетів державної політики зайнятості, її узгодження з іншими напрямками економічної та соціальної політики з метою інвестиційного, кредитного та фінансового забезпечення передбачених заходів, розробка й фінансування національних цільових програм, спрямованих на сприяння зайнятості населення;
- координація взаємодії всіх зацікавлених сторін.

В умовах перехідної економіки її основні засади повинні ґрунтуватися на створенні змішаної регулюючої системи, переважанні в ній методів економічного регулювання за постійного відновлення та активізації стимулів розвитку різноманітних форм господарювання. Особливого значення при цьому слід надавати збалансованості системи економічних важелів.

Таблиця 4.5

**Кількість наявного і постійного населення
(за даними Головного управління статистики
в Автономній Республіці Крим)**

Рік	Кількість наявного населення			Кількість постійного населення		
	всього, тис. осіб	у тому числі		всього, тис. осіб	у тому числі	
		міське	сільське		чоловіки	жінки
2007	1 977,1	1 244,8	732,3	1 968,4	901,1	1 067,3
2008	1 971,1	1 240,5	730,6	1 962,3	897,7	1 064,6
2009	1 967,3	1 237,7	729,6	1 958,5	895,6	1 062,9
2010	1 965,3	1 235,8	729,5	1 956,6	895,1	1 061,5
2011	1 963,5	1 234,0	729,5	1 954,8	894,9	1 059,9

Таблиця 4.6

**Кількість постійного населення, осіб
(за даними Головного управління статистики
в Автономній Республіці Крим)**

Територіальна одиниця	Населення станом на 1 травня 2012 р.		
	загалом	міське	сільське
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Автономна Республіка Крим	1 953 590	1 216 542	737 048
у тім числі:			
Сімферополь (міськрада)	354 500	354 331	169
Алушта (міськрада)	50 847	33 215	17 632
Армянськ (міськрада)	25 565	23 101	2 464
м. Джанкой	35 873	35 873	х
Євпаторія (міськрада)	120 416	120 416	х
м. Керч	146 854	146 854	х
м. Краснопереконськ	29 759	29 759	х
м. Саки	23 022	23 022	х
Судак (міськрада)	31 748	17 124	14 624
Феодосія (міськрада)	105 441	93 655	11 786
Ялта (міськрада)	136579	135143	1436

Закінчення табл. 4.6

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Райони:			
Бахчисарайський	90 794	32 149	58 645
Білогірський	64 119	24 899	39 220
Джанкойський	74 737	6 130	68 607
Кіровський	54 313	16 404	37 909
Красногвардійський	91 047	22 314	68 733
Красноперекопський	29 900	х	29 900
Ленінський	63 162	22 851	40 311
Нижньогірський	51 863	9 577	42 286
Первомайський	35 617	9 039	26 578
Роздольненський	34 144	10 601	23 543
Сакський	78 566	6 618	71 948
Сімферопольський	157 842	22 480	135 362
Советський	34 734	9 979	24 755
Чорноморський	32 148	11 008	21 140

Отже, виходячи з розглянутих проблем, необхідне насамперед формування нової регіональної політики ринку праці та зайнятості населення, спрямованої на стабілізацію процесів відтворення робочої сили, підвищення продуктивності праці.

РОЗДІЛ 5

ГОСПОДАРСТВО КРИМУ

- 5.1. Промисловість
- 5.2. Агропромисловий комплекс
- 5.3. Транспорт

5.1. Промисловість

Промислове виробництво посідає одне з найважливіших місць в економіці Автономної Республіки Крим. Сьогодні у галузях економіки Автономної Республіки Крим на промисловість припадає значна частина доходів, хоча в її галузях зайнято тільки 17 % працюючих. На промисловість припадає також 23,1 % вартості усіх основних фондів.

Автономна Республіка Крим має широкий спектр видів економічної діяльності, причому частка видобувної промисловості становить 7,6 % загального обсягу виробництва, обробної – 76,6 %, виробництва та розподілу електроенергії, тепла, газу та води – 15,8 %. Головне місце належить таким видам економічної діяльності обробної промисловості, як харчова промисловість (32,1 %), хімічна (20,6 %) та машинобудування з металургією (17,3 %), на які припадає 70 % загального обсягу виробництва. Підприємства харчової промисловості виробляють м'ясні продукти, ковбасні вироби, масло тваринне, молочні продукти, сири, олію, консерви, кондитерські вироби, крупи та борошно, лікєро-горілчані вироби, хліб та хлібобулочні вироби, мінеральні води і прохолодні напої, тютюнові вироби та ін.

Легка промисловість Автономної Республіки Крим представлена 15 підприємствами, що випускають бавовняні тканини, панчішно-шкарпеткові, шкіргалантерейні, трикотажні, швейні вироби, шкіряне взуття, фурнітуру. **Питома вага легкої промисловості 2010 року становила 0,6 %, досягнуто збільшення обсягів виробництва на 37,2 %, порівняно з попереднім роком. Значний резерв легкої промисловості розвиток виробництва сфери малого підприємництва.**

Перспективним напрямом у розвитку скляної промисловості залишається забезпечення потреб кримської харчової промисловості склотарою, відновлення виробництва художнього скла та сувенірів зі скла. Прогнозують комплексну роботу з переходу виробників міцних алкогольних напоїв на використання продукції кримської скляної промисловості.

Машинобудівна галузь налічує 12 наукових установ та 67 підприємств. За підсумками роботи у 2011 р., питома вага машинобудівної галузі в загальному обсязі промислового виробництва сягає 16,0 %.

Незважаючи на передову роль рекреаційного комплексу в економіці Криму, в промисловості регіону співіснують і інші галузі.

У складі паливної промисловості виокремлюють газову. Останніми роками в Криму різко зросли об'єми видобутку природного газу. Тут є декілька вітроелектроустановок невеликої потужності.

Металургійна промисловість Криму – стара галузь. На базі старого металургійного виробництва в Керчі працює завод, що випускає невеликі партії сталевих литва з металургійного лому – стрілочні переклади для залізниці і сталевий емальований посуд. На машинобудування і металообробку доводиться близько третини загального обсягу промислового виробництва.

Однією з найрозвинутіших галузей машинобудування Криму є суднобудування, представлене великими підприємствами у Севастополі, Керчі, Феодосії. Керченський завод «Затока» спеціалізується на виробництві танкерів середньої і великої вантажопідйомності, ліхтеровозів, Феодосія – на виробництві швидкохідних пасажирських газотурбоходів на підводних крилах типу «Циклон» і «Олімпія».

Точне машинобудування Криму спеціалізується на випуску електротехнічного устаткування, радіо- і телевізійних засобів, електронного устаткування, засобів зв'язку, оптичних і навігаційних приладів. Крупні підприємства цієї галузі – виробниче об'єднання (ВО) «Фотон» у Сімферополі; концерн «Мусон», ВО «Електрон», «Маяк», «Квант» і завод «Вітрило» в Севастополі; «Гідроприлад» у Феодосії; «Альбатрос» і «Витязь» у Керчі; «Вимпел» в Євпаторії та інші.

Питома вага хімічної галузі становить 20,6 % від загального обсягу промислового виробництва республіки. У Криму розташовані найбільші хімічні підприємства, що є монополістами в Україні та у країнах СНД та випускають унікальну конкурентоспроможну на європейському та світовому ринках продукцію. Хімічні підприємства в Криму виробляють бром, хлористий магній, бромисті солі і різноманітні медичні препарати. Сьогодні до їхнього числа належать Сакський хімічний завод і науково-виробниче об'єднання «Йодобром», а також два заводи в

Красноперекопську – Кримський содовий і Перекопський бромистий. Працюють підприємства з випуску виробів побутової хімії: синтетичних миючих засобів, виробів з пластмас, парфюмерної продукції.

Перспективами для хімічної промисловості є впровадження енергозберігаючих та екологічних технологій, збільшення обсягу виробництва соди кальцинованої, синтетичних миючих засобів та товарів побутової хімії, полімерних труб для газопроводів підземної прокладки, організація виробництва продуктів на основі йоду. Особливу увагу приділяють використанню вторинних ресурсів, оскільки на території Автономної Республіки Крим (м. Красноперекопськ) розташоване ВАТ «Полівтор» – єдине підприємство на півдні України, яке володіє технологією з переробки відходів полімерів, що дає змогу організувати систему збору та утилізації вторинних полімерних матеріалів.

У будівельній індустрії Криму найважливішою ланкою є видобуток і виробництво будівельних матеріалів. Основні з них – вапняк, цементна сировина, крейда, гіпс, глина, пісковики, скляні піски.

Ще однією складовою частиною ланки є цегляні заводи і підприємства, що випускають облицювальні матеріали, лінолеум і облицювальну плитку, штучний мармур і сантехнічне устаткування.

Одне з провідних місць у виробництві товарів народного споживання належить легкій промисловості, зокрема швейній. До найбільших підприємств галузі належать швейні фабрики у Сімферополі, Севастополі, Керчі, Євпаторії.

Сучасна шкіряно-взуттєва промисловість представлена комбінатом у Сімферополі. Малі підприємства з обробки шкіри, хутра, пошиття готових виробів працюють у Білогірську, Євпаторії.

Серед галузей харчової промисловості переважають плодоовочева і плодоовочеконсервна галузі. Маслоробно-жирова промисловість має в своєму розпорядженні два крупні заводи з виробництва рослинної олії з насіння соняшнику в містах Сімферополі і Керчі.

Борошномельно-круп'яна промисловість представлена в Криму десятима комбінатами хлібопродуктів. Могутнього розвитку у Криму досягла виноробна промисловість. Практично в кожному районі республіки, в якому вирощують виноград, є заводи або цехи з виробництва вина і вино-матеріалів. Всесвітню популярність здобули фірми «Масандра», «Новий Світ», «Коктебель», «Золота Балка». Лікерогорілчані заводи побудовані в селищі Азовське Джанкойського району і у Красноперекопську.

Основний обсяг *прямих іноземних інвестицій* (ПІІ), залучених в економіку Автономної Республіки Крим 2011 р., спрямовано у сферу промисловості. Зокрема, 2011 р. прямих іноземних інвестицій загалом

надійшло 350 700 000 дол. США, з яких 287 млн дол. (81,8 %) вкладено у промисловість. Причому 99,5 % ПІІ у сферу промисловості використано для виробництва і розподілу електрики, газу та води. Також 2011 р. кошти інвесторів спрямували у транспорт і зв'язок (22,8 млн дол. США, або 6,5 %), будівництво (16,2 млн дол. США, або 4,7 %), торгівлю (14,1 млн дол. США, або 4 %), інші галузі (10,6 млн дол. США, або 3 %).

Залучені 2011 р. кошти іноземних інвесторів істотно не вплинули на розподіл інвестицій за галузями. Нагадаємо, станом на початок 2012 р. загальний ПІІ, що надійшли в економіку АР Крим, сягав 1,17 млрд дол. США, що на 43 % більше, ніж на початок 2011 р. В економіку Криму 2011 р. залучено 350 млн 700 тис. дол. США прямих іноземних інвестицій, що перевищує аналогічний показник за 2010 р. у 3,6 раза.

5.2. Агропромисловий комплекс

Кліматичні умови та ресурси Кримського півострова визначають індустріально-аграрний розвиток регіону. Сільське господарство Криму спеціалізується на зерново-тваринницькому напрямі, на виноградарстві, садівництві, овочівництві, а також на обробітці ефіроолійних культур (лаванди, троянди, шавлії). Об'єми валового виробництва продукції тваринництва і рослинництва збалансовані. У структурі сільськогосподарських угідь, що займають 63 % території Криму, переважає рілля (63,3 % загальної площі сільгоспугідь). Далі йдуть пасовища (22,9 %), багаторічні насадження (8,7 %) і сінокоси (0,1 %).

Проте за останні 10 років загальна площа сільгоспугідь зменшилася. Причини – у відведенні земель під будівництво, втратах від ерозії землі, засоленні ґрунтів. Головним джерелом водопостачання сільського господарства є Північнокримський канал, яким до Криму щорічно подають 2,2 км³ дніпровської води. На початок 2000-х років на півострові зрошували 380 тис. га сільгоспугідь, що становило близько 19 % їхньої загальної площі, а давали вони до 30 % рослинницької продукції.

За вартістю виготовленої продукції і рентабельністю серед галузей сільського господарства виокремлюють **рослинництво**. Провідні позиції тут займає зернове господарство (46 % посівних площ). У Криму зернове рослинництво стало переважним лише з середини ХІХ ст., витіснивши вівчарство, коли на півострові проклали залізницю, а зерно перетворило-

ся на один з головних експортних товарів півдня Росії. У Криму також вирощують кукурудзу, яку використовують як кормову культуру. З круп'яних культур у степовій частині Криму вирощують просо і рис.

Технічні культури в Криму представлені здебільшого різними олійними культурами, головна з яких – соняшник (табл. 5.1–5.3). Під ним зайнято близько 50 % посівних площ. З інших олійних культур у Криму вирощують сою і рапс. Проте найбільшу цінність представляють ефіроолійні культури – троянда, шавлія, лаванда. Вирощені культури проходять первинну переробку на п'яти радгоспах-заводах. Під ефіроолійними культурами в Криму зайнято близько 8 тис. га. Ефіроолійні підприємства Сімферополя, Бахчисарая, а також Судакського, Советського і Білогірського районів дають понад половину трояндової і лавандової олій, що виробляють на території СНД.

Садівництво у Криму представлене вирощуванням кісточкових (слив, черешень, вишень, персиків) і насінних (яблук, груш) культур.

Персик потребує багато сонця, тепла, тривалого літа, отож в Україні у промислових садах вдається вирощувати цю культуру лише в Криму та в окремих районах Запорізької, Херсонської й Одеської областей. Персик – це провідна кісточкова культура в садах Передгірного Криму, його також багато в Центральному Криму. Найкращі персики дозрівають у нижніх частинах долин Бахчисарайського району поблизу Західного узбережжя Криму (села Андріївка, Углове, Піщане, Берегове, Миколаївка), а також у приморських селах Сакського району і східної частини Казантипської затоки (Нижньозаморське, Новоотрадне, Золоте). У роки найбільшого розвитку садівництва площа персикових садів у Криму перевищувала 12 тис. га і була більшою, ніж усіх інших кісточкових культур загалом. Деревя персика в Криму низькорослі, отож дуже страждають від заморозків, холодних весняних гірсько-долинних вітрів. На ґрунтах з близьким заляганням вапняків дерева живуть лише 5–10 років. Тому найкращі персики виростають у місцевостях з легкими піщаними ґрунтами і з захистом від північно-східних вітрів.

Повсюдно у Криму вирощують полуницю. Середньорічний збір фруктів і ягід тут становить близько 300 тис. за врожайності близько 70 ц/га.

Давньою галуззю в Криму є виноградарство. Крим славиться саме технічними сортами винограду, які використовують для виробництва високоякісних вин, коньяків і соків. Республіка є головним регіоном України з виробництва винограду. Вміст цукру в ягодах коливається від 15 до 25 %. В окремих господарствах врожайність винограду сягає

80 ц/га (середня – 50 ц/га). Протягом року республіка дає близько 300 тис. тонн винограду.

Окрім основних галузей **тваринництва** (яке загалом у Криму – збиткове), розвиваються і додаткові (табл. 5.4; 5.5). Останніми роками більшого значення набуває рибальство: у степовій частині розводять коропів і товстолобиків, у гірській частині – форель. Високоприбутковою і традиційною для Степового Криму галуззю є шовківництво.

Таблиця 5.1

Посівні площі сільськогосподарських культур, тис. га

Рік	Зернові та зернобобові культури	Соняшник	Картопля	Овочі відкритого ґрунту	Кормові культури
2004	562,4	36,7	23,7	17,9	115,3
2005	568,8	38,4	23,0	15,8	92,8
2006	506,8	39,0	20,0	15,2	76,8
2007	571,8	28,4	20,4	15,4	71,8
2008	615,0	33,1	21,7	17,3	66,2
2009	698,6	22,9	23,7	18,7	61,0
2010	678,2	26,6	22,5	17,9	52,5
2011	606,6	55,1	21,5	18,5	44,3

Таблиця 5.2

Виробництво сільськогосподарських культур, тис. ц

Рік	Зернові та зернобобові культури	Насіння соняшнику	Картопля	Овочі	Плоди та ягоди
2007	12 282,2	165,4	1 868,6	2 100,4	549,6
2008	17 340,8	286,0	3 498,2	2 860,5	1 056,6
2009	16 624,6	182,0	4 014,4	3 983,7	770,7
2010	14 037,8	361,5	3 664,9	3 986,7	1 156,3
2011	19 308,3	564,0	4 670,9	4 325,2	997,1

Таблиця 5.3

Урожайність основних сільськогосподарських культур
ц з 1 га площі збирання

Рік	Зернові та зернобобові культури	Насіння сояшнику	Картопля	Овочі	Плоди та ягоди
2008	28,3	9,1	143,6	164,6	71,8
2009	24,4	8,6	149,7	176,8	55,0
2010	21,2	13,7	136,2	172,8	84,6
2011	31,9	10,3	180,9	183,6	75,0

Таблиця 5.4

Поголів'я худоби та птиці на 1 січня, тис. голів

Рік	Велика рогата худоба		Свині	Вівці та кози	Птиця
	усього	у т. ч. корови			
2008	194,0	91,4	170,0	298,5	10 548,0
2009	184,1	88,2	161,8	328,6	10 903,8
2010	176,1	87,0	196,9	379,1	11 405,3
2011	143,3	74,5	185,2	313,4	12 324,3
2012	136,1	70,7	169,2	288,9	11 797,6

Таблиця 5.5

Виробництво продукції тваринництва

Рік	М'ясо (у забійній вазі), тис. т	Молоко, тис. т	Яйця, млн шт.	Вовна, т
2007	135,9	359,6	652,0	904
2008	137,8	363,4	699,0	1 087
2009	139,0	367,2	762,5	1 334
2010	145,0	352,9	810,7	1 428
2011	147,8	335,2	792,9	1 167

5.3. Транспорт

Автономна Республіка Крим має розвинену транспортну інфраструктуру.

Автомобільний транспорт. Вантажні та пасажирські автомобільні перевезення автопідприємства республіки здійснюють у міському, при-міському, міжміському та міжнародному напрямках.

Автобусне сполучення організоване в усіх містах та районах Криму; ним охоплено 800 населених пунктів, або 93 % від загальної кількості.

Довжина автомобільних шляхів республіки сягає 6 200 км, у тім числі:

- автошляхи загальнодержавного значення – 1 000 км;
- автошляхи місцевого значення – 5 200 км.

Міста, районні центри та центральні садиби сільськогосподарських підприємств, а також 993 сільські населені пункти зв'язані з автошляхами загального користування під'їздами з твердим типом покриття.

Повітряний транспорт. Державний міжнародний аеропорт «Сімферополь» може приймати повітряні судна будь-якого класу у будь-який час доби. За своєю потужністю аеропорт може обслужити 14–15 тисяч літако-вильотів. Аеропорт зв'язаний із Сімферополем та курортними містами Криму тролейбусним та автобусним сполученням, а також маршрутними таксомоторними перевезеннями. Крім цього, в Криму пасажирськими перевезеннями займається аеропорт «Керч», вантажними – аеропорт «Джанкой».

Залізничний транспорт. Експлуатаційна довжина залізниць загального користування сягає 645,3 км, з них електрифікованих – 262,1 км (40,6 %), що обслуговують тепловою тягою – 383,2 км (59,4 %). Сімферополь має залізничне сполучення з великими вузловими станціями України і Росії, включаючи Київ, Львів, Одесу, Харків, Донецьк, Москву, Санкт-Петербург тощо. На 40 залізничних станціях Криму здійснюють вантажну роботу. Три залізничні станції (Сімферополь, Євпаторія-курорт та Феодосія) займаються тільки пасажирськими перевезеннями.

Морський транспорт. Морськими воротами Криму є чотири морських торговельних порти (без м. Севастополя) – Євпаторійський, Керченський, Феодосійський, Ялтинський, а також Державна судноплавна компанія «Керченська паромна переправа». Порти є сучасними високомеханізованими підприємствами. Маючи достатній причальний фронт, сучасну перевантажувальну техніку, засоби, що забезпечують

безпеку мореплавання, вони можуть приймати вантажні судна дедвейтом 10 тис. т. Річна потужність з вантажопереробки кримських портів сягає 10,93 млн т.

Ялтинський морський торговельний порт приймає круїзні судна як під українським прапором, так і під прапорами закордонних країн. Керченська паромна переправа з'єднує морськими лініями через Керченську протоку Крим з Краснодарським краєм Російської Федерації. Поромами перевозять пасажирів, легкові та вантажні автомобілі.

РОЗДІЛ 6

ГЕОГРАФІЯ ТУРИЗМУ КРИМУ

- 6.1. Печерні міста і монастирі
- 6.2. Палаці
- 6.3. Замки та фортеці
- 6.4. Парки та сади
- 6.5. Міста та передмістя

6.1. Печерні міста і монастирі

Чимало культурних та історичних цінностей Криму мають світову славу. Серед них особливе місце належить **«печерним містам»** – групі археологічних пам’яток, розміщених на південних схилах Внутрішнього пасма Кримських гір. Назва «печерні міста» не відображає їхнього походження, і деякі вчені навіть пропонують від неї відмовитися.

Здавна племена, які населяли Крим, використовували природні переваги ландшафту для забезпечення потреб житла, сховищ, оборони від ворогів, релігійного культу. За описами Страбона й Плінія, саме тут мешкали дикі троглодити (з давньогрецької – жителі печер), яких, за всієї умовності свідчень, можна вважати причетними до започаткування підземного будівництва. Традиція спорудження печер (камер різного призначення) існувала серед місцевого населення, починаючи від мегалітичних культур (III–II тис. до н. е.) до XIX ст., причому, на думку Бертъе-Делагра та інших дослідників, вона ніколи не переривалася. Традиція будування печер нерозривно пов’язана з кримськими мегалітичними спорудами (менгірами, дольменами, кам’яними жертівниками, циклопічними будівлями) і з розробкою вапнякових гірських масивів. Видобування й обробка гігантських породних брил, з яких складалися ці споруди, настільки вразили давніх греків, що вони приписали цю діяльність циклопам, оскільки не могли уявити, як це зробили люди.

Один з перших наукових дослідників печерних міст Г. А. Караулов писав у XIX ст.: «Люди ці різко відрізнялись у способах будови свого житла, і вже тільки з одного цього вони повинні були також різко відрізнятися у всьому іншому від відомих нам історичних народів, а тим більше, від життя народів сучасних. Тому думка мимоволі лине до найвіддаленіших часів історії людства». Імовірно, що давнє підземне будівництво ґрунтувалося не тільки на прагматично-функціональних потребах, а й на особливостях культурного світогляду давніх народів, які віддавали перевагу печерам, у житті яких гори, мегалітичні спори, кам'яні брили відігравали значну сакральну роль.

Вивчення печерних міст свідчить, що деякі з печер багаторазово переробляли й доповнювали, а нові підземні міста часом виникали на місці давніх поселень. Розповсюджені камери мають зазвичай дві відокремлені в часі форми перерізу: близьку до чотирикутника (з грубим оконтуренням стін) та склепінчасту. На контурі склепінчастих виробок збереглися сліди прохідницьких знарядь, причому достатньо велика відстань між борознами свідчить про зручні умови руйнування вапнякового масиву. Цікавою особливістю є перехресні напрями дії руйнівного інструменту, які утворюють на стінах своєрідний візерунок.

Ранньосередньовічне населення південно-західної частини Таврики, проживаючи в невеликих поселеннях, займалось землеробством у гірських долинах і скотарством у горах. Історія розбудови печерних міст пов'язана з міграцією осілого населення з передгір'я в гори після гунської навали. Однак у процесі розвитку феодальних відносин виникали більші поселення і феодальні замки. Відбувався цей процес на межі V–VI ст. У V–VI ст. в Гірський Крим перемістився й головний торговельний шлях зі степу в Херсонес. На шляху прямування торгових караванів вирости Чуфут-Кале, Ескі-Кермен, Мангуп, Каламіта. Спільність інтересів Візантії та місцевого населення щодо оборони рубежів імперії сприяла створенню «передової лінії укріплень», що доповнила печерні міста неприступними фортецями.

Поширення печерних монастирів (VII–IX ст.) пов'язано з утечею в Крим монахів з Малої Азії та Греції (часи іконоборства, захоплення й конфіскації майна опальних монастирів метрополії).

Власне містами були Ескі-Кермен, Мангуп-Кале, Чуфут-Кале, Киз-Кермен, Бакла. Окрім суто оборонних функцій, вони відігравали важливу роль центрів ремесел і торгівлі. Своєрідними феодальними замками були Тепе-Кермен, Сюйренська фортеця, Каламіта, Киз-Куле. Існували також печерні монастирі, про які йшлося вище.

Зазвичай, ці міста-фортеці зводили у стратегічно важливих, зручних для оборони місцях, поблизу гірських доріг і торговельних шляхів.

На підступах до Херсонеса виникли Каламіта, Ескі-Кермен, Мангуп. На схилах річкових долин, які слугували природними шляхами вглиб півострова і на узбережжі, збудували Баклу, Тепе-Кермен, Киз-Кермен, Сюйренську фортецю, Чуфут-Кале. Ці міста-фортеці слугували прикриттям для гірських доріг і торговельних шляхів.

В озброєнні «печерних міст» була зацікавлена і Візантія, до сфери політичних інтересів якої входили південно-західні території Криму і Південний берег. Ці місця першими приймали удар у випадку нападу ворога, даючи змогу візантійцям налагодити оборону Херсонеса та інших берегових поселень півдня. Отож, цілком імовірно, що візантійці надавали місцевому населенню значну допомогу під час зведення багатьох з цих міст, однак подібні споруди – суто кримська традиція.

Доля «печерних міст» різна. Неодноразово підлягали вони нападу різних загарбників; в одних життя згасло ще в X–XIII ст., інші проіснували до XVIII–XIX ст. Сьогодні вирубані у вапняку печери, храми, сходи, криниці стійко протистоять дії руйнівного часу, нагадуючи про давню і самостійну історію цих місць.

Дослідники виокремлюють три групи печерних міст Криму.

- *Перша група* – найбільші за площею поселення Ескі-Кермен, Мангуп, Чуфут-Кале і Киз-Кермен (табл. 6.1).
- *Друга група* – добре укріплені фортеці, що займають незначну територію (до двох гектарів) – печерні міста Каламіта (Інкерман), укріплення на мисі Тешклі-Бурун, Сюйренська фортеця, Тепе-Кермен, Киз-Куле та укріплення Бакла. Їх можна зачислити до категорії цитаделей або феодалських замків. Тут на великій території, захищеній оборонними стінами, міським кварталам відведено тільки частину, що межує з головною ділянкою оборони, де були міські брами. Решта території позбавлена споруд і навіть відгороджена від міста внутрішньою стіною необоронного характеру. Цей внутрішній простір у мирний час міг слугувати ринковим майданом, місцем стоянок караванів, а у військовий – місцем кошари або місцем укриття сільського населення найближчої округи (див. табл. 6.1).
- *Третя група* – християнські монастирі, які не мали спеціальних фортифікаційних споруд, висічені у прямовисних скелях: Успенський, Інкерманський, Чильтер-Коба, Шулдан, Качі-Кальон, Чильтер-Мармара. У печерах облаштовували келії, храми та інші культові та господарські приміщення. Поширена думка про те, що печерні монастирі в Криму виникли унаслідок масової еміграції з Візантії ченців, які рятувалися у VIII–IX ст. від іконоборства. Однак, найімовірніше, датою їхнього заснування є X–XII ст. (див. табл. 6.1).

Таблиця 6.1

«Печерні міста» і печерні монастирі

Назва, географічне положення	Коротка історична довідка	Зображення
1	2	3
<i>Укріплені міста-фортеці</i>		
<p>Ескі-Кермен (Стара фортеця). Неподалік від с. Холмівка Бахчисарайського району. Висота – 400 м н. р. м.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Місто засновано VI ст. візантійцями. • 786 р. – один із центрів антихазарського повстання у Кримській Готії. • Кін. XII ст. – центр невеликого князівства. • 1299 р. місто остаточно розгромлено ордами Ногая. • 1399 р. монгольська армія під проводом темника Золотої Орди Едигея знищила відбудовані укріплення й остаточно розорила місто, яке після цього вже не відновлювали 	
<p>Мангуп-Кале (з тюрк. <i>Манкуп</i> – злочасний, оскільки турки втратили багато вояків під час штурму фортеці, що належала готському князівству Феодоро. Однак у дослідників немає єдиної думки щодо походження назви Мангуп). Неподалік від с. Ходжа-сала Бахчисарайського району. Висота – 583 м н. р. м.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • III–V ст. Мангупське плато заселяють скіфо-сармати. • IV–V ст. – поселення алано-готів, яке перебуває у тісних зв'язках з грецьким Херсонесом. • VI ст. – центр Готської єпархії в Криму. • Кінець VII ст. – хазарська фортеця. • VII ст. – антихазарське повстання на чолі зі св. Іоанном, єпископом Готським. • XIII – сер. XV ст. Феодоро – столиця пізньовізантійського князівства з однойменною назвою, яке контролювало Південно-Західний Крим. • 1475 р. Мангуп-Кале – перебудована турецька фортеця. • 1475–1774 рр. Мангуп був центром кадиліка (округ ханства). • 1790 р. поселення покинули останні мешканці – община караїмів 	

Продовження табл. 6.1

1	2	3
<p>Чуфут-Кале (Єврейська фортеця). За 3 км на схід від Бахчисарая, тепер у руїнах</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Фортеця виникла в VI ст. (можливо, під назвою Фулли). • XI ст. – місто відоме під назвою Кирк-Єр. • Кін. XII ст. – центр невеликого князівства. • 1299 р. фортецю захоплено та пограбовано армією ординського еміра Ногая; заселяли того часу переважно алани. • Чуфут-Кале має назву з XIV ст., коли ногайський бей Яшлав переселив сюди караїмів. • 1399 р. монгольська армія під проводом темника Золотої Орди Едигея знищила укріплення й розорила місто. • 1449–1469 рр. – тимчасова столиця Кримського ханства. • 1852 р. – місто покинули останні мешканці 	
<p>Киз-Кермен (Дівоча фортеця). Неподалік від с. Машине Бахчисарайського району</p>	<ul style="list-style-type: none"> • I ст. до н. е. – III ст. н. е. – скіфське селище. • VI–X ст. – алано-готська фортеця. • IX ст. – зруйнована хазарами 	
<p><i>Цитаделі, укріплені замки</i></p>		
<p>Каламіта За версією А. Л. Бертьє-Делагарда, це новогрецьке словосполучення «гарний мис»; О. Я. Савеля пропонує інший варіант походження: від давньогрецького слова «очеретяна, зроблена з очерету». Розміщена при впадінні р. Чорної у Севастопольську бухту</p>	<ul style="list-style-type: none"> • VI ст. заснована місцевими мешканцями. • XIV–XV ст. – фортеця захищала Авлігу – торговий порт Мангупського князівства. • 1427 р. спорудження наземних будівель у фортеці, що захищали торговий порт Мангупського князівства (кн. Феодоро). Порт був у спільному володінні з кримськими татарами й протистояв генуезькій Кафі (Феодосії). • 1434 р. – спалена генуезцями. • 1475 р. – XVIII ст. – турецька фортеця Інкерман, в якій жили також татари, греки і вірмени 	

Продовження табл. 6.1

1	2	3
Укріплення на мисі Тешклі-Бурун – один із чотирьох мисів Мангупа (Дірявий мис)	• Поселення VI–VIII ст. (див. Мангуп-Кале)	
Сюйренська фортеця. Розміщена за 1 км від сіл Велике і Мале Садове (колишнє Кучук-Сюйрен), на краю мису Куле-Бурун (Вежовий мис). Сюйрень з тюрк. – місце проведення кінних перегонів під час свят	• V–VI ст. – заснування фортеці (інша версія – VIII ст.). • Кінець XIV ст. – місто занепало, ймовірно, після вторгнення військ Тамерлана. • Сьогодні збереглися сліди оборонної стіни фортеці з круглою двоповерховою вежею. Загальна протяжність оборонної стіни – 110 м. Товщина стін – 2,5 м; висота – 4,0–4,5 м	
<u>Тепе-Кермен</u> (Фортеця на горі). Неподалік від с. Машине Бахчисарайського району. Висота гори – 535 м н. р. м.	• VI ст. – заснування фортеці. • XII–XIII ст. – розквіт Тепе-Кермен. • Знищення міста за деякими версіями пов'язують з набігом золотоординського беклярбека Ногая 1299 р.	
Киз-Куле (Дівоча вежа). Розміщена на північному заході від Ескі-Кермена, поблизу с. Холмівка Бахчисарайського району	• X–XI ст. – виникнення замку, ймовірно, після руйнування оборонних споруд Ескі-Кермена. • XIV ст. – знищення фортеці від пожежі	
Бакла (крим. <i>Baqla</i> – квасоля). Розташована на крутому південному схилі Внутрішньої гряди, за 2,5 км на північний схід від с. Скалисте Бахчисарайського району	• Друга пол. III ст. – на вершині Бакли засновано укріплене поселення. • V–VI ст. – заснування фортеці. • VIII–IX ст. – розбудова цілого комплексу: укріплення, селище і монастир. • 1299 р. – городище зруйновано під ударами татарського війська золотоординського беклярбека Ногая	

Продовження табл. 6.1

1	2	3
<i>Печерні монастирі</i>		
<p>Інкерманський монастир (назва Інкерман – (Печерна фортеця) – з 1475 р.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • I ст. – за переказами, перший печерний храм в Інкермані висік третій єпископ Рима св. Климент, засланий за проповідь християнства до Криму, де заснував невелику общину. • 649–655 рр. в Інкермані перебував у засланні Папа Римський Мартин, який був в опозиції до візантійського імператора й патріарха. Тут він помер і зачислений церквою до святих. • Від 1475 р. перебував під контролем Османської імперії. • Кінець XVIII ст. – занепад монастиря (після виселення християн з Криму). • 1850 р. – відновлення монастиря під назвою Інкерманського скиту Святих Климента та Мартина. • 1924 р. – часткове закриття монастиря. • 1931 р. – остаточне закриття монастиря. • 1991 р. – відродження чоловічого монастиря 	
<p>Успенський монастир у долині Мар'ям-Дере (за назвою колишнього стародавнього грецького поселення Маріамполь (Місто Діви Марії; і тюрк. <i>дере</i> – ущелина)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Кінець VIII ст. (XII ст.) – заснування монастиря в давньому грецькому поселенні Маріамполь. • XIV ст. – після захоплення Криму золотоординцями став центром православ'я і резиденцією митрополита. • 1778 р. – після переселення християн у Приазов'я монастир опустів, ікону Богоматері Одигітрії греки вивезли до Маріуполя. За монастирем наглядав спеціально присланий малоазійський священик. • З 1783 р., після приєднання Криму до Росії, сюди почали приходити на молебень бахчисарайські греки. • 1850 р. – заснування Успенського скиту. • 1921 р. – закриття монастиря. • 1993 р. – відродження чоловічого монастиря 	

Закінчення табл. 6.1

1	2	3
<p>Шулдан. Розташований за 1,5 км на північний схід від с. Тернівка Бахчисарайського району. Висота – 400 м н. р. м.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • VIII–IX ст. (або X–XII ст.) – заснування монастиря. • XIII ст. монастир, імовірно, став резиденцією митрополита Готської єпархії. • Кінець XV – початок XVI ст. – занепад. • Нині тут знову живуть ченці 	
<p>Челтер-Коба (Печерна решітка). Розташований за 1 км від с. Велике Садове Бахчисарайського району, в долині р. Бельбек</p>	<ul style="list-style-type: none"> • XIII–XIV ст. – заснування монастиря. • XV ст. – зруйнований. • З поч. 2000-х років ведуть відновлювальні роботи. Відновлено богослужіння в головному храмі, частину келій та дзвіницю 	
<p>Качі-Кальон (Хрестовий корабель). Розміщений у Бахчисарайському районі, між селами Передущельне і Баштанівка. Висота – 450–510 м н. р. м.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • VI–VIII ст. – заснування монастиря. • XIII ст. – руйнування татаро-монголами. • 1850 р. – заснування скиту св. Анастасії. Джерело в гроті стало місцем паломництва. Відновлення старої церкви, зведення нової в ім'я св. Анастасії. • 1921 р. – закриття монастиря більшовиками 	
<p>Челтер-Мармара. Неподалік с. Тернівка Балаклавського району</p>	<ul style="list-style-type: none"> • VIII–IX ст. (або X–XII ст.) – заснування монастиря. • Кінець XV – початок XVI ст. – занепад 	

6.2. Палаці

Ханський палац. Збудований як родова резиденція династії Герейів – правителів Кримського ханату 1532–1783 рр. Центр політичного, духовного й культурного життя кримських татар. Засновником Хансарая був Сахіб I Герей.

Палац входить до складу Бахчисарайського історико-культурного заповідника. У приміщеннях палацу розташовані музей історії та культури кримських татар, художній музей, виставка холодної та вогнепальної зброї. Територія палацового комплексу займає 4,3 га; раніше площа комплексу становила 18 га.

Протягом двох із половиною століть Бахчисарайський палац був центром політичного, духовного й культурного життя держави кримських татар.

Ханський палац є єдиним у світі зразком кримськотатарської палацової архітектури й унікальним для Європи цілісним архітектурним комплексом близькосхідного цивілізаційного кола. Той вигляд, що його Хансарай має нині, у головних рисах склався в XVIII ст., коли орнаментальне і будівельне мистецтво Кримського ханату досягло вершин досконалості.

З плином часу в ханському палаці змінювалися архітектурні й орнаментальні стилі: лаконічна орнаментика розписів XVII ст. із зображеннями грон винограду та імітацією мармуру вийшла з моди, а її місце в XVIII ст. зайняли вишукані рослинні композиції в стилі «кримського рококо».

Під час війни Туреччини з Росією 1736 р. Бахчисарай було взято військами російського фельдмаршала Кристофа Мініха, який наказав спалити ханську столицю і палац. Було знищено ханський архів. Пожежа зруйнувала майже всі будівлі, і палац перебудували. Відбудовою палацу займалися Селямет II Герей, а потім Кирил Герей. Час від часу палац відвідували російські царі та члени царської родини – відповідно, палац був «режимним об'єктом» і доступним не кожному. А 1787 р. в палаці побувала Катерина II. До її приїзду палац відремонтували, «фонтан сліз» перенесли від дюрбе Діляри-Бікеч до фонтанного дворику і встановили катеринську милью біля мосту через Чурук-Су. Також одну з кімнат переробили у приймальню, а іншу – у спальню. Олександр I тут був 1818 р. До його приїзду знесли старі будівлі гарему, унаслідок чого залишився лише трикімнатний флігель. Ремонт палацу під керівництвом

Ханський палац

архітектора І. Ф. Колодіна відбувся 1822 р., як наслідок – початковий вигляд палацу зіпсовано. За наказом Колодіна знесли Зимовий палац, комплекс лазень та інші будівлі. У палаці 1837 р. побував Олександр II. У роки Кримської війни (1854–1855) тут розмістили шпиталь. А 1908 р. у палаці відкрили музей. Його 1912 р. відвідав Микола II зі своєю родиною. Після 1917 р. у палаці відкрили музей історії і культури кримських татар. З 1955 р. його назвали Бахчисарайським історико-археологічним, а з 1979 року – історико-архітектурним музеєм.

Основні об'єкти Ханського палацу.

- Біюк Хан Джамі (Велика палацова мечеть, Велика ханська мечеть) – мечеть 1532 р. Біюк Хан Джамі має два струнких десятигранних мінарети з гострими дахами. Висота мінаретів – 28 м. Сьогодні вигляд мечеті відрізняється від первісного, найбільше шкоди їй заподіяла російська навала 1736 р. Можна стверджувати, що до цього замість даху мечеть покривали кілька великих і малих бань. Напис, висічений на плиті над головним входом, свідчить, що мечеть побудував Селямет II Герей 1740 р. Проте йшлося, мабуть, про відновлення і ремонт будівлі мечеті.
- Мала палацова мечеть (XVI ст.) зведена в традиціях базилікальної сакральної архітектури. Вона містилась у головному корпусі (поряд з Фонтаном сліз) і була призначена для представників ханської сім'ї та найближчих сановників. Споруду малої мечеті датують XVI ст., а розписи – XVI–XVIII ст. Це єдина будівля, на даху якої збереглася зелена глазурована дахівка, якою колись був покритий весь палацовий комплекс, через що здавалося, ніби він укритий смарагдами, передусім коли від неї відблискувало сонце. Під час реставраційних робіт (реставратор П. Я. Редько) 1991 р. віднайдено фрагменти фресок XVI ст. Над входом до мечеті зберігся напис: *«Селямет Герей хан, син Хаджі Селім Герей хана, рік 1741»*.
- Лазня Сари-Гюзель («Жовта красуня»). Одна з найдавніших будівель Хансараю (побудована одночасно з мечеттю) та одна з небагатьох архітектурних пам'яток східного типу, що збереглися без перебудов з XVI ст. Спорудження лазні було значимою подією для городян. Лазня в культурних традиціях Кримського ханату є значно ширшим поняттям, ніж лише гігієнічний заклад. Тут бахчисарайці могли відпочити і розважитися. У лазні проводили навіть ділові зустрічі, а жінки могли тут обмінятися міськими новинами. Лазня функціонувала у місті до 1924 р. (майже 400 років).
- Ханське кладовище (мезарлик) – на південь від Великої мечеті. На ньому знайшли вічний спокій дев'ять кримських ханів, сорок п'ять

членів ханського роду, а також придворна знать. Як повідомляв біограф ханського роду Халім Герей, у Хансараї поховані такі правителі Кримської держави: Девлет I Герей, 1577 р. (пам'ятник не зберігся); Гази II Герей, 1607 р. (пам'ятник не зберігся); Іслям III Герей, 1654 р. (пам'ятник не зберігся); Мехмед IV Герей, 1674 р. (пам'ятник зберігся); Хаджи Селім I Герей, 1704 р. (пам'ятник не зберігся); Менглі II Герей, 1739 р. (пам'ятник зберігся); Селім II Герей, 1748 р. (пам'ятник зберігся); Арслан Герей, 1767 р. (пам'ятник зберігся); Кирим Герей, 1769 р. (пам'ятник зберігся). На цвинтарі побудовані два дюрбе – північне («дюрбе Девлета I Герей» XVI ст. із шістьма похованнями) й південне («дюрбе Ісляма III Герей» XVII ст. – з дев'ятьма), а також ротонда з похованням Менглі II Герей. Усередині обох дюрбе та вздовж стежок саду стоять пам'ятники, висічені з мармуру чи з вапняку. Поза мавзолеями їх налічують 98 (разом із окремими фрагментами пам'ятників). На жаль, багато надгробків зникло. Пам'ятники Ханського цвинтаря побудовані за єдиною схемою, складаються із кам'яного «саркофага» та двох вертикальних кам'яних стел по торцях. Стели в головах увінчані висіченими в камені зображеннями капелюха (чоловічого або жіночого) та прикрашені епітафіями. Ці епітафії можуть мати характер як лаконічного заклик до молитви за душу покійного, так і цілого поетичного твору, описового або філософського.

- Дарбехане-Капи – Північні ворота. У ханську епоху на схилі долини навпроти входу в Палац серед міських кварталів стояв ханський монетний двір (дарбехане) – звідси і назва Північних воріт (у перекладі – ворота монетного двору). Будівлі, що примикають до Дарбехане-Капи, були місцем розміщення варті – капи-халків (кримського аналога турецьких яничарських частин). Капи-халки були озброєні вогнепальною зброєю і здебільшого походили з підвладних Криму черкеських племен.
- Бахче-Капи – Південні ворота. Найменування Бахче-Капи («садові ворота») пояснюють тим, що шлях від них виводив до садів, що розкинулись поряд із палацом з південного боку. Тут теж стояли вартові, проте точний вигляд будівель, у яких було розміщено сторожу, відновити непросто: споруди при Бахче-Капи перебудовані в XIX ст.
- Дюрбе Діляри-бікеч – усипальниця 1764 р. поблизу Південних воріт Бахчисарайського ханського палацу. Як вважають, саме звідси до Фонтанного дворику Хансарая перенесено після 1783 р. славетний «Фонтан сліз» (збудовано 1764 р.).

- Соколина вежа – Тоган-Кулеси. Вежу датують XVIII ст., хоча існують припущення, що її могли побудувати значно раніше. Сьогоднішній вигляд Тоган-Кулеси отримала після реставрації і відновлення 1822 р. За легендою, цю споруду назвали так тому, що тут свого часу тримали ханських соколів. Вежа невеличка, з гвинтовими сходами всередині, ними можна піднятися на горішній майданчик, звідки відкривається чудовий краєвид Хансарая.
- «Фонтан сліз» (Сельсебіль). Збудований іранським майстром Омером 1764 р. поблизу мавзолею Діляри-бікеч – жінки, що мешкала в палаці у правління Кирима Герая (1758–64; 1768–69). Постаць Діляри-бікеч досі залишається цілковито загадковою.

Воронцовський (Алупкінський) палац в Алупці і нині вражає відвідувачів пишнотою інтер'єрів і красою архітектури. Під час його будівництва настільки майстерно використали рельєф місцевості, що здається, ніби палац є продовженням навколишнього ландшафту, зокрема, величної г. Ай-Петрі.

Воронцовський палац

Свого часу літня резиденція генерал-губернатора Воронцова була не тільки місцем блискучих прийомів царів та іменитих гостей, а й центром культурного життя Південного узбережжя Криму.

Палац будували з 1828 до 1848 р. за проектом англійського архітектора Едуарда Блора – «батька» Вестмінстерського

абатства та частини фасадів Букінгемського палацу.

Під час будівництва Воронцовського палацу використовували здебільшого працю кріпаків з Володимирської та Московської губерній – нащадків каменярів, що передавали від покоління до покоління мистецтво зведення і рельєфної обробки прекрасних білокам'яних соборів. Їхнє вміння стало в нагоді, адже для будівництва палацу використовували непростий матеріал зеленувато-сірого забарвлення, під колір гір і вічнозеленої рослинності – діабаз з природних розсипищ в Алупці. Навіть фундаментом палацу частково стали діабазові скелі. Це дуже твердий за природою камінь, майже вдвічі твердіший, ніж

граніт, і дуже примхливий в обробці. Усі роботи виконували вручну, примітивними інструментами із застосуванням спеціального розчину, яким скріплювали брили під час будівництва. Мабуть, саме завдяки цьому Воронцовський палац витримав потужний землетрус 1927 р.

Архітектор палацу обрав для свого творіння псевдоготичний стиль. Двоповерховий палац складається з п'яти корпусів, а на півдні розташовані парадні сходи; по обидва боки від них розміщено шість фігур левів. Загалом Воронцовський палац налічує 150 приміщень, в яких збереглося чимало оригінальних меблів часів графа, твори мистецтва, порцелянові вироби та навіть 10 тис. примірників книг знаменитої Воронцовської бібліотеки.

Не був байдужим граф і до краєвиду з вікон палацу – навколо нього заклали величезний дендропарк площею близько 40 га із мальовничими алеями, маленькими водоспадами, трьома озерами та екзотичними деревами.

У лютому 1945 р. у Криму проходила Ялтинська конференція керівників трьох союзних держав: СРСР, США і Великобританії. Алупкінський палац став резиденцією англійської делегації. Основна робота конференції проходила в Лівадії, проте попереднє обговорення питань, що виносили на порядок денний, відбулося на нарадах міністрів закордонних справ по чергово в місцях розташування кожної делегації. Двічі ці наради збирали в парадній їдальні Алупкінського палацу. Саме тут 8 лютого 1945 року було остаточно визначено кількість країн – учасниць установчої конференції Організації Об'єднаних Націй, час і місце її скликання.

Масандрівський палац є одним з кращих історичних та архітектурних пам'яток Криму. Історія палацу є цікавою і водночас загадковою: 1829 р.

М. Воронцов будував палац, однак 1870 р., внаслідок бурі, палац було сильно пошкоджено, і С. Воронцов (син М. Воронцова) вирішив збудувати новий палац. Для будівництва палацу запросили французького архітектора. Він приїхав у Масандру і поселився тут. Через два роки архітектор помер, так і не завершивши інтер'єр

Масандрівський палац

і дах палацу. Тож С. Воронцов почав шукати нового архітектора, проте невдовзі і сам помер.

Протягом 10 років недобудований палац з парком були без господаря. Лише 1889 р. власником палацу став цар Олександр III. Цар хотів, щоб цей палац був його мисливським будинком, і за проектом архітектора М. Месмахера почав добудовувати палац, однак 1894 р. він також помер. Микола II, вирішив довершити будівництво палацу. Отже, ніхто із власників так і не жив у палаці.

Масандрівський палац побудовано в стилі французьких замків часів Людовика XIII.

З 1929 до 1941 р. у палаці діяв санаторій. Після війни тут була дача Сталіна, де відпочивали також Брежнєв і Хрущов. А 1992 р. тут відкрили музей. Палац відомий не тільки своєю чудовою та надзвичайною архітектурою, а й неповторним інтер'єром. Тут можна побачити рідкісні предмети побуту, камін з коричневого мармуру, світильники ручної роботи, меблі з червоного дерева. Дуже цікавими є кімнати в палаці, адже кожна з них оформлена в різних стилях: готика, бароко, рококо, класицизм.

Палац князя Олександра Голіцина (палац графині Паніної) у смт Гаспра побудовано упродовж 1834–1840 рр. за проектом архітектора Ф. Ельсона та інженера В. Гунта. Будівля палацу виконана у готичному стилі з двома зубчастими баштами, зимовим садом і відкритою верандою. Готичний стиль було збережено також при будівництві альтанки і павільйонів для відпочинку. Внутрішнє оздоблення Олександрії вражало вишуканістю та розкішшю.

Палац князя Олександра Голіцина

Навколо палацу облаштували прекрасний парк. Згодом маєток придбала графиня С. Паніна; 1901–1902 рр. тут гостював та лікувався граф Лев Толстой. Нині це санаторій «Ясна Поляна».

Палац Меллас. Однією з визначних пам'яток Південного берега Криму є палац Меллас, розташований у селищі Санаторному (Форос). Своєю появою палац зобов'язаний графу Л. Перовському, державному російському діячеві, який брав участь у Вітчизняній війні 1812 р.

Побудували палац Меллас за проектом архітектора Ф. Ельсона 1834 р. Архітектор мав достатній досвід і майстерністю,

оскільки раніше розробляв проекти будівель для кримських поміщиків, які бажали мати будинки у вигляді середньовічних замків. Кримський палац архітектурними формами нагадує вілли, які в епоху Відродження масово будували в Італії. Цю схожість пояснюють наявністю декоративних елементів, а також чотирьох триповерхових веж. Вони піднімаються по чотирьох кутах будівлі, а їхні верхівки увінчані шпилями. Навколо палацу Меллас розміщені інші споруди, архітектурний стиль яких відповідає загальному стилю ансамблю. Внутрішні інтер'єри будівлі виконані в мавританському стилі. У 30–40-х роках XIX ст. поблизу палацу розбили парк невеликого розміру. Він займає 20 га площі. У парку налічують понад 180 видів декоративних цінних деревно-чагарникових порід.

Палац Меллас приваблює туристів не тільки архітектурними формами і духом історії. У ньому в минулому мешкало багато знаменитостей. Зокрема, упродовж 1856–1875 рр. у палаці жив граф Олексій Толстой, відомий поет-драматург. Після його від'їзду до 1885 р. маєтком володіла княгиня Дарина Голіцина, а з 1885 до 1909 р. тут проживав сенатор Ф. Маркус. Аж до Жовтневого перевороту палацом володіла Е. Кузнецова. Сьогодні у палаці Меллас розташували санаторій з однойменною назвою. Поблизу палацу є джерело мінеральної води. Її хіміко-біологічні показники відповідають знаменитому виду води Єсентуки № 20.

Палац графа Кузнецова. У Форосі зберігся розкішний особняк найбільшого за часів Російської імперії чайного і фарфорового короля

Палац Меллас

Палац графа Кузнецова

Олександра Кузнецова, онука О. Губкіна, який володів плантаціями чаю в Індії і на Цейлоні. Садибу московський купець першої гільдії Кузнецов придбав 1862 р. Родина Кузнецових хворіла на туберкульоз і була вимушена жити в Криму. Маєток графа Кузнецова «дихав» розкішшю і пишністю. Двоповерховий особняк звели у дусі російського класицизму.

Проект палацу розробив знаменитий архітектор Біллінг. Інтер'єр будинку прикрасили ліпші майстри прикладного мистецтва. І в наші дні ще можна побачити 15 прекрасних настінних панно з пейзажами середньої смуги Росії (Ю. Ю. Клевер). Ці панно намальовані на полотні, яке приклеєне на сиру штукатурку.

Палац «Дюльбер» (архітектор Микола Краснов) – палацово-парковий ансамбль у с. Кореїзі, побудований наприкінці XIX ст. для великого князя Петра Миколайовича Романова. Є однією з визначних пам'яток

Палац «Дюльбер»

Південного берега Криму та Великої Ялти.

Палац будували з 1895 до 1897 р. у кримській садибі великого князя Петра Миколайовича, дядька імператора Миколи II. Його спроектували у східному стилі за ескізами, зробленими саме великим князем під час подорожей в країни Близького Сходу, зокрема, м. Каїр. Сам великий князь Олександр Михайлович порівнював палац із замком «Синьої Бороди».

Після подій 1917 р. палац, який мав товсті стіни, перетворили у справжню фортецю із кулеметом на даху. У маєтку проживали члени родини Романових – великі князі Олександр Михайлович, Микола Миколайович та Петро Миколайович з сім'ями, а також вдова-імператриця Марія Федорівна. У квітні 1919 р. вони емігрували з Росії на борту британського крейсера «Мальборо».

У маєтку Дюльбер, перейменованому в «Червоний прапор» 1922 р., відкрили одну з перших радянських оздоровниць, у якій було 35 місць. А 1938 р. побудували другий корпус, який імітував мавританський

зовнішній вигляд старого корпусу. Під час Другої світової війни палацовий комплекс сильно постраждав, а в повоєнні роки його відновлювали німецькі та румунські військовополонені. Згодом у ньому відпочивали високоповажні функціонери КПРС та комуністичних партій інших країн. Сьогодні тут діють три здравниці: «Дюльбер», «Морський прибій» і дачне відділення «Місхор».

Палац «Харакс» (архітектор Микола Краснов). Неподалік від Ялти на мисі Ай-Тодор розташований санаторій «Дніпро», на території якого є один з кращих південнобережних палаців. Назва мису походить від православного грецького монастиря св. Федора, зазначеного на генуезькій морській карті 1318 р. Його залишки ще у XIX ст. були помітні на одному з відрогів Ай-Тодора – Монастир-Буруні.

У 1890-х роках великий маєток з мисом Ай-Тодор отримали князі Олександр та Георгій Романови. Останній назвав свою частину маєтку (розташовану поблизу моря) на честь римської фортеці «Харакс», яку згадував у своїх працях географ II ст. Клавдій Птоломей.

Упродовж 1904–1909 рр. будівництво палацу «Харакс» вели водночас з насадженням парку, спорудженням церкви, господарчих будівель, великого басейну, фонтанів і альтанок, прокладанням водогону і каналізації. Краснов спроектував палац у «шотландському стилі». Його споруджено з місцевого вапняку у техніці «мозаїчної кладки» з використанням орнаментальних кам'яних вставок; дах вкриває керамічна англійська черепиця. Будівля майже не має декоративних елементів, на перший погляд виглядає доволі просто, без зайвої демонстративної розкоші. Разом з господарськими спорудами палац складає дуже живописний комплекс з внутрішнім затишним подвір'ям у вигляді затишного «шотландського» села. Обриси їхніх гостроверхих черепичних дахів, вишукані форми і пропорції чудово поєднуються з мальовничою довколишньою природою і вирізняються на тлі гори Ай-Петрі.

Під час подій 1917 р. у маєтку «Харакс» перебували під домашнім арештом кілька князів Романових з родинами, яких відправили до

Палац «Харакс»

кримських маєтків за рішенням Тимчасового уряду. У радянські часи у колишньому маєтку «Харакс» почав діяти будинок відпочинку для партійних працівників. Під час Другої світової війни було зруйновано дах палацу, який відбудували у повоєнний час.

На пагорбі над палацом М. Краснов у стилі старовинної грузино-вірменської архітектури 1912 р. спорудив храм Св. Ніни, прикрашений різьбленням по вапняку. До нашого часу ця придворна церква збереглася у доволі зміненому вигляді. Не вціліли її восьмигранний шатровий дах з банею, складені з кам'яних плит на залізобетонних склепіннях; зникли іконостас з полірованого червоного вапняку, мозаїки та фрески.

Лівадійський палац (архітектор Микола Краснов) – літня резиденція останнього російського імператора Миколи II та його родини. Будівництво палацу тривало з квітня 1910 до вересня 1911 р. – 17 місяців. Будинок

Лівадійський палац

витриманий переважно в стилі Відродження з включенням мотивів візантійської (церква), арабської (внутрішній дворик), готичної (колодязь з химерою) архітектури. Різні архітектурні стилі – своєрідна данина моді початку ХХ ст. Особливо розкішне й урочисте оздоблення – у вестибюлі й Білій залі Лівадійського палацу. Парадна ж приймаль-

ня з темного горіхового дерева нагадує зал Ради п'ятисот у Венеції. Поліроване червоне дерево зі смужками бронзи використано в оздобленні парадного кабінету, а елементи англійської архітектури ХVІ ст. стилю Тюдор – в оформленні колишньої більярдної. Палац оточений великим парком – одним з найкращих на Південному узбережжі Криму.

У 20-х роках ХХ ст. у ньому розмістився перший у світі селянський санаторій. Наприкінці Другої світової війни він став місцем проведення Ялтинської конференції (1945), під час якої керівники трьох держав антигітлерівської коаліції – СРСР, США і Великої Британії – обговорювали питання повоєнного світового устрою. У перші післявоєнні роки палац слугував державною дачею керівника радянської держави Йосипа Сталіна.

Сьогодні цей палац – музей з розвиненою фондово-музейною базою і широкою дослідницькою діяльністю наукових співробітників. Лівадійський палац-музей – визнаний громадсько-культурний центр України з проведення найбільших миротворчих акцій, культурних і політичних заходів на високому державному рівні.

Ластівчине гніздо – пам'ятка архітектури та історії, розташована на 40-метровій скелі Ай-Тодорського мису в смт Гаспра. Будова нагадує середньовічний лицарський замок.

Ластівчине гніздо є своєрідною емблемою. Свій нинішній вигляд «Ластівчине гніздо» отримало завдяки нафтовому промисловцеві, баронові Штейнгелю. Він займався бакинською нафтою, а відпочивати йому подобалося в Криму. Німецьке бачення «Ластівчиного гнізда» сильно нагадувало середньовічні замки батьківщини барона. Він придбав на скелі Аврори дачну ділянку і вирішив побудувати там романтичний замок, що нагадує середньовічні споруди на берегах Рейну. Проект нового будинку замовили інженерові та скульпторові Леоніду Шервуду, синові архітектора Володимира Шервуда, автора Історичного музею на Красній площі в Москві. Вже 1912 р.

Ластівчине гніздо

на тісному майданчику Лимен-бурун стояв оригінальний готичний замок. Задумана архітектором ступінчаста композиція виходила з малої площі ділянки. Будівля 12-метрової висоти містилась на фундаменті розміром 10 на 20 метрів. Внутрішній устрій мав такий вигляд: передпокій, вітальня, сходи і дві спальні, послідовно розміщені у двоповерховій вежі, яка підносилася над скелею; поряд, на краю – на шматочку землі, що залишився – був сад, однак через 15 років землетрус обрушив цю частину у воду. На початку Першої світової війни маєток купив московський купець П. Шеллапутін, що відкрив у замку ресторан. Однак незабаром купець помер і ресторан закрили.

Тільки через сорок років після землетрусу, упродовж 1967–1968 рр., замок відремонтували. Керував цим процесом архітектор І. Г. Татієв.

Юсуповський палац (Кореїзький палац) – пам'ятка архітектури в с. Кореїз, за 10 км від Ялти. Палац спроектований ялтинським архітектором

Юсуповський палац

М. П. Красновим. В архітектурі Юсуповського палацу простежуються неороманський стиль і різні елементи італійської архітектури епохи Відродження. Сходові площадки і арки поблизу входу прикрашені скульптурами левів, різних персонажів з давньогрецької міфології, виконаних з мармуру і привезених з Венеції. Переважна частина інтер'єру виготовлена у стилі модерн – білі емалеві панелі з полицями для порце-

лянової та бронзової пластики, віденські стільці, кутові дивани тощо. Єдиним винятком був кабінет господаря – зі старовинним французьким гобеленом, масивними письмовим столом, шафою та курільними кріслами.

Раніше на місці Юсуповського палацу стояв «Рожевий будинок» – маєток Ганни Сергіївни Голіциної, яка у XVIII ст. оселилася у Криму. На початку 1880 р. князь Фелікс Феліксович Юсупов-старший придбав маєток у винороба Морозова. А 1909 р., за проектом архітектора М. П. Краснова, «Рожевий будинок» перебудували і він набув сучасного вигляду.

Князівська династія Юсупових була однією з найбагатших та найвпливовіших аристократичних родин у Російській імперії. Восени 1912 р. в палаці відбулися заручини Фелікса Юсупова-молодшого з княжною Іриною Олександрівною, племінницею імператора Миколи II.

Під час революції 1917 р. будівля палацу залишилася цілою. Деякий час тут, після Жовтневого перевороту, перебував Фелікс Юсупов-молодший із дружиною, який вцілів у часи терору завдяки своїй участі у вбивстві Григорія Распутіна. Наприкінці березня 1918 р. до Ялти увійшла німецька армія, а 13 квітня 1919 р. англійський дредноут «Мальборо» вивіз із Росії останніх членів імператорського дому Романових, у тому числі і родину Юсупових.

У другій половині 1920-х років палац націоналізували та передали Всеросійській надзвичайній комісії як Будинок відпочинку для її працівників (державна дача № 4). У 1925–1926 рр. тут зупинявся Ф. Е. Дзержинський.

Друга світова війна також залишила палац недоторканим. Тут проживав Й. В. Сталін під час Ялтинської конференції. Також там пройшла нарада міністрів закордонних справ та урочистий обід на честь президента США Ф. Рузвельта і прем'єр-міністра Великобританії В. Черчілля. З тих часів тут збереглися деякі елементи інтер'єру, більярд та письмовий стіл Й. Сталіна. Крім того, там обладнали бункер, де можна було почувати себе у відносній безпеці. Юсуповський палац якраз відповідав вимогам Сталіна. Найцікавіше, що в дні проведення конференції Молотов ночував у покоях, а Сталін – у **бункері, який містив кабінет і спальню**. Після смерті Сталіна палац значився як держдача СРСР № 4. У післявоєнні часи будівлю палацу передали ЦК КПРС, де відпочивало багато партійних та державних діячів Радянського Союзу, а також керівники закордонних комуністичних партій.

Юсуповський палац 1993 р. передали в державну власність України й здали в оренду приватній фірмі; його використовували як віп-санаторій і готель.

Палац княгині Гагаріної – збудований на початку ХХ ст. поблизу мису Плака (Крим) на замовлення княгині Анастасії Давидівни Гагаріної. Сьогодні це санаторій «Утьос».

Елементи романського стилю – вузькі вікна-бійниці – додають йому схожості з середньовічним замком. Над головним входом – родовий герб князів Гагаріних з написом латиною: «В давнині – сила». Найвиразнішим є східний фасад будівлі.

Анастасія Гагаріна, що походила з грузинського князівського роду Орбеліані, 1853 р. вийшла заміж за князя Олександра Гагаріна, який через чотири роки загинув на Кавказі у місті Кутаїсі. У 1870-х роках А. Гагаріна оселилась у кримському маєтку Кучук-Ламбат, успадкованому від чоловіка, і почала там значне за обсягом будівництво.

На мисі Плака 1902 р. за проектом відомого ялтинського архітектора М. Краснова у візантійському стилі звели восьмикутну «домову» церкву, присвячену св. князю Олександрові Невському. Поблизу неї 1907 р. поховали власницю маєтку княгиню А. Гагаріну. А 1925 р. храм закрили і відновили його діяльність

Палац княгині Гагаріної

1995 р. після поновлення шатрового даху з банею та хрестом, іконостасу, вітражних вікон та мозаїчних панно. В його інтер'єрі збереглися чотири діоритові колони.

Вже у віці 70 років, 1902 р., княгиня Гагаріна почала будівництво нового палацу. Вона запросила відомого архітектора М. П. Краснова для проектування палацу. Будівництво вели доволі швидко. Для облицювання фасадів палацу з Італії привезли керамічну плитку золотистого кольору та мармур для внутрішніх сходів, з Франції – «венетійське» віконне скло, з Німеччини – черепицю для даху. Саму будівлю спорудили з місцевого сірого вапняку, поверхня якого (залежно від декоративного ефекту, який прагнув одержати архітектор) є то гладкою, то грубо обробленою під «дикий камінь». Каменотесів, столярів, теслярів, облицювальників привозили з різних областей імперії. Палац побудували в мотивах модернізованої давньогерманської архітектури. Будівництво завершили 1907 р.

Палац еміра Бухарського – мабуть, одна з найоригінальніших і найвідоміших споруд в Ялті. Сьогодні це корпус санаторію «Ялта». Замок зведено упродовж 1907–1911 рр. за проектом архітектора М. Тарасова. Власником палацу став Сеїд-Абдул-Ахат-хан – правитель Бухарського ханства. Він був сьомим правителем з узбецької династії Мангіт, що вела свій древній рід по жіночій лінії від Чингіс-хана; **управляв ханством** протягом 25 років, починаючи з 1885 р. Емір був великим реформатором для своєї країни. Він видав безліч «корисних» законів, відмінивши рабство, тортури і страсти. Кожне літо емір відпочивав у Криму або на Кавказі. Ялта – одне з найулюбленіших його міст, **отож він зробив чимало щедрих пожертвувань** на міські потреби.

Палац еміра Бухарського

За часів еміра палац називали «Дількисо», в перекладі з тюркської – «привабливий», «чарівливий». Маєток і справді виправдовував свою назву. Під час будівництва використовували пластичні прийоми і декоративні

елементи мусульманської архітектури країн Північної Африки. В архітектурі палацу простежується асиметрична композиція, заснована на поєднанні напівкруглих, прямокутних об'ємів, портиків, терас і лоджій. Двоповерхова будівля зведена з керченського каменю та оформлена східним орнаментом, а також алебастровою ліпниною. Прикрасою білокам'яних стін є ажурне різьблення колон.

Після 1917 р. маєток еміра Бухарського націоналізували. У палаці відкрили Східний музей. Його колекціями стали витвори мистецтва з націоналізованих маєтків усього Південнобережжя. Під час Великої Вітчизняної війни палац спалили, а частину експонатів захопили. Доля колекції в наші дні невідома. У післявоєнні роки, після відновлення палацу, в маєтку еміра знаходився санаторій Балтійського флоту. Сьогодні в будівлі палацу розташований корпус санаторію Чорноморського флоту «Ялта», в ньому міститься бібліотека для відпочивальників.

Палац «Кічкіне». У перекладі з татарської мови «Кічкіне» означає «крихітка». Такою **ніжною назвою маєток іменують завдяки невеликим розмірам.** Розташований палац на кордоні Гаспри і Лівадії. Палац Кічкіне, спроектований ялтинським архітектором Н. Г. Тарасовим, спорудили **1913 р. Його побудували для великого князя Дмитра Костянтиновича Романова, онука імператора Миколи I, в селищі Курпати поблизу Ореанди.** Мініатюрний палац у мавританському стилі, **прикрашений невеличкими вежами, мінаретом і арабською в'яззю, стоїть на високому скелястому березі моря.**

Маєток зазнав руйнувань унаслідок усіх революцій і двох світових воєн.

Піднятися до палацу можна з боку Алупкінської дороги. Причому вхід веде в північно-східну частину садиби – до палацу з невеликим парадним двориком. У південно-західній частині маєтку розташована паркова зона з безліччю затишних доріжок і прекрасним розмаїттям субтропічних рослин.

Мальовничий палацовий парк у Кічкіне створений фахівцем, співробітником Нікітського ботанічного саду Г. Клаїді.

Якщо із західного боку палац нагадує мечеть, то з боку моря він виглядає як вітрильний корабель. До моря з парку ведуть витончені

Палац «Кічкіне»

сходи, на яких готи для відпочинку вдало вписуються у скелі. Сьогодні в маєтку працює реконструйований музей «Літня резиденція князя Романова» і функціонує готель «Кічкіне».

6.3. Замки та фортеці

Харакс – римський укріплений військовий табір на мисі Ай-Тодор, за 8,5 км від Ялти, неподалік від Ластівчиного гнізда. Руїни фортеці знаходяться в селищі Гаспра на території кількох власників: санаторію «Дніпро», санаторію «Перлина», військової частини та маяка.

Харакс

Табір засновано у 70-х роках н. е. на місці поселення таврів. Населення Хараксу складалося з хліборобів і ремісників (ковалі, гончарі тощо). З кінця I ст. і до середини III ст. у Хараксі знаходився римський гарнізон.

Археологічні дослідження Хараксу розпочато у середині XIX ст. Розкопано фундаменти будинків, терми, німфей (водний басейн), оздоблений

мозаїкою, водогін. Поза мурами фортеці виявлено святилище II ст. і готський некрополь IV ст.

Алустон

Алустон – середньовічна візантійська фортеця на Південному узбережжі Криму. Назва фортеці відповідає у зміненій формі сучасному місту Алушта.

Вперше про фортецю Алустон згадує візантійський історик Прокопій Кесарійський (VI ст.) у своєму трактаті «Про споруди».

У X–XI ст. фортеця Алустон перетворилась на місто, населене ремісниками, рибалками і торговцями, а поряд з ним розкинулись відкриті поселення, жителі яких забезпечували городян продуктами сільського господарства.

У XI–XII ст. Алустон, імовірно, як і інші фортеці Гірського Криму, платив данину половцям, а з другої половини XIII ст. – татарам. У 80-х роках XIV ст. фортецю передали за договором 1380 р. разом з 17 селищами Судацької округи Генуї. Будівництво фортеці в Алушті Генуя почала після 1380 р. Уже 1422 р. фортеця існувала.

Відомо, що у XV ст. (1474) власник «Лусти» (італійська назва фортеці) був васалом мангупських князів і шукав у них підтримки у боротьбі з генуезькими феодалами братами Гуаско. Алушта зберігала своє значення як порт до пізнього середньовіччя. Про це говорить той факт, що її позначено на багатьох картах XV–XVI ст.

Фортецю 1475 р. зруйнували турки. Такою вона залишалася до початку XIX ст.

За часів Генуї фортеця займала вершину пагорба, віддаленого на 200 м від моря, і була чотирикутником неправильної форми. Оборонна стіна складалася з двох ліній – цитаделі і зовнішньої стіни, укріпленої трьома вежами – Чатал-Куле (Рогата), Орта-Куле (Середня) та Ашага-Куле (Нижня). Стіни височіли по всьому периметру. З півночі лінію оборонної стіни замикала вежа Чатал-Куле шестигранної форми. У центрі північно-східної лінії оборони знаходилася прямокутна вежа, що виступала за лінію стіни на 12 м. Товщина стін вежі – 2,75–2,85 м. Південно-східний фланг оборони завершувала кругла вежа. Стіни та вежі складені з буту на піщано-вапняному розчині. Їхня товщина різна – від 2 м до 2,5 м. Протяжність західної лінії оборони – 135 м, південної – 125 м, північно-східної – 150 м. Стіни цитаделі сьогодні майже не видно на поверхні.

Фортеця Каламіта – це важкодоступне місце на підвищенні з прекрасним видом на бухту приваблювало, напевно, ще доісторичних фортифікаторів. Археологічні розкопки засвідчують, що перша фортеця виникла у VI ст. і мала своїм завданням захист торгових шляхів у Херсонес.

Сучасна споруда належить до значно пізнішого періоду: часи князівства Феодоро, початок XV ст. (не без турецьких пізніших перебудов, звичайно). Як виглядала фортеця у перші століття свого існування – невідомо.

Сама назва Каламіта з'явилась у XIV ст. Є кілька версій походження цієї дивної

Фортеця Каламіта

назви. За однією, це новогрецьке словосполучення «*гарний мис*». Інший варіант походження – від давньогрецького слова «*очеретяна, зроблена з очерету*».

Князівство Феодоро прагнуло до моря, де засіли генуезці, куди везли товари. Князівству потрібна була фортеця для захисту бухти. З розквітом князівства Феодоро і розвитком торгового порту Авліта князь Олексій 1427 р. перебудував фортецю. Поселення поблизу стін Каламіти було важливим торговим пунктом Таврії. Саме тому генуезькі купці Каламіту недолюбили – вбачали в ній конкурента їхнього Чембало по сусідству.

Фортецю 1434 р. захопили та спалили генуезці. Згодом вони частково зміцнили її, перебудували кілька веж. Та невдовзі, 1441 р., змушені були залишити укріплення попереднім власникам. У подальшому феодорити будь-яких значних дій з перебудови фортеці не здійснювали. Отож 1475 р. її легко захопили турки й назвали Інкерманом (печерою-фортецею). У XVI–XVII ст. вони зміцнили оборонні мури та існуючі вежі, звели нову круглу вежу, пристосували укріплення до ведення бою сучасною на той час вогнепальною зброєю.

До наших днів від колишньої фортеці збереглися лише фрагменти веж.

У період свого розквіту фортеця мала шість веж, сполучених земляними валами. Товщина стін коливалася від 1,2 до 4 метрів, а висота досягала 12 м. У середньому довжина усіх споруд сягала 234 м, а площа – 1 500 м². І сьогодні можна побачити, що Каламіта – не просто фортеця: окрім оборонних, тут були і господарські печери. Всього їх налічували близько 200.

До кінця XVIII ст. Інкерман був турецьким форпостом. Пізніше у Крим прийшла імперія Романових. Вперше росіяни з'явилися тут 1773 р., коли команда під керівництвом штурмана І. Батуріна складала перший докладний план Ахтіярської (Севастопольської) бухти і міста Інкермана. План свідчить, що всередині фортечних стін було 7 будівель, а в слободі поблизу замку – 50 будинків, об'єднаних у 8 кварталів. Це було значно більше поселення, аніж поселення Ак-Яр, майбутній Севастополь (там налічували заледве вісім будинків).

Генуезька фортеця (Судак) – побудована генуезцями з 1371 р. до 1469 р. на стародавньому кораловому рифі поблизу Судацької бухти. Площа фортеці приблизно 30 га. Перші фортечні споруди побудували візантійці у VI–VII ст. Потім фортецею заволоділи хазари, а в X–XII ст. – знову візантійці. У XIII ст. Сугдея стала центром венеціанської колонії, проте поступово генуезці витіснили своїх суперників із Криму. А 1365 р. вони захопили Солдайю (генуезька назва Судака), а згодом усе Південне узбережжя.

Зрозумівши, що споруди неприступні, 1475 р. війська турецького султана вдалися до хитрощів. За допомогою катапульт вони закидали через стіни фортеці трупи, замасковані під померлих від чуми. В місті почалася неабияка паніка, консул утік морем, а мешканці, відкривши ворота, вирішили здатися на милість завойовників. Того ж дня все населення міста-фортеці було вирізане. Згодом Судак і частина Криму увійшли до складу Оттоманської Порти.

Генуезька фортеця (Судак)

Після Другої світової війни на базі фортеці створено історико-археологічний заповідник, підпорядкований Державному історичному музею (Москва), а з 1958 р. Судацька фортеця стала філіалом Київського архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» (нині – Національний заповідник «Софія Київська»). З 1968 р. розпочали планомірні дослідження та реставрацію оборонних споруд фортеці.

Генуезька фортеця (Феодосія) – цитадель побудована генуезцями в XIV ст. Розташована у південній частині Феодосії, була захистом середньовічної Кафи. Укріплення складалося з фортечних стін, посилених дванадцятьма вежами.

Стіни сягали 11 м у висоту і 2 м у ширину. Ця споруда була не тільки оборонною – канал також відсікав Кафу від схилів гір і відводив зливі стоки в море.

Генуезька фортеця (Феодосія)

У цитаделі розміщувалися консульський палац, казначейство, резиденція латинського єпископа, будівля суду з балконом для оголошення консульських ухвал, склади і магазини особливо цінних товарів – коштовних каменів, хутра, шовків.

Чембало (крим. *Çembalo*) – генуезька (потім – турецька під назвою Балаклава) фортеця. Пам'ятка архітектури, зараз знаходиться на території міста Балаклави, яке адміністративно є передмістям

Фортеця Чембало

Севастополя. Ансамбль фортечних споруд розташований на вершині та схилах гори Фортечної (колишня Кастрон). Сьогодні напівзруйнована. Фортеця Чембало – головна історична пам'ятка міста Балаклава. У II ст. до н. е. фортецею володів Херсонес Таврійський, у V ст. н. е. – візантійці, 1357 р. її захопили генуезці.

Заснували фортецю генуезці у середині XIV ст., захопивши грецьке поселення Симболон, що належало феодальному князівству Феодоро. Вважають, що від грецької назви поселення і походить італійська назва фортеці – Чембало.

За понад столітнє володарювання на цих землях генуезці створили цілісну систему оборони міста, яка складалася з верхнього замку Святого Миколая Чудотворця, нижнього – Святого Георгія Переможця та зовнішньої лінії захисту всього міста.

Верхній замок (цитадель) займав вершину мису в південно-східній його частині. Він був захищений внутрішнім оборонним муром з півночі та заходу; з півдня його недоступність забезпечувало урвище над морем. Тут на висоті 18 м збереглася кругла в плані діаметром близько 12,5 м Консульська вежа з товщиною стін 1,9 м. У первісному вигляді вежа була триярусною з верхнім бойовим майданчиком та зубчастим парапетом. У нижньому ярусі знаходилася велика ємність для води, яку подавали з гірських джерел по керамічних трубах. Нижній замок розташовувався на південно-західній підвищеній частині мису, значно нижчій за відміткою над рівнем моря, ніж розташування верхнього замку. Нижній замок також оточували внутрішні оборонні мури з вежами.

Кримський хан 1380 р. уклав з генуезцями мирну угоду й визнав за ними право володіти фортецею, після чого розпочалось активне внутрішнє будівництво. Були побудовані так звані Верхнє (консульський замок, ратуша й церква) та Нижнє (фортеця Святого Георгія, оточена потужною стіною) міста. Чембало 1475 р. захопили турки; XVIII ст. – час його занепаду. До наших днів збереглися залишки оборонних і підпірних стін та чотирьох веж, а також залишки храму.

Фуна (грец. *Φουνα*) – фортеця, розташована на скельному пагорбі за два кілометри на північ від с. Лучисте поблизу західного підніжжя г. Демерджі. Східний форпост середньовічного князівства Феодоро. Назва походить від тодішньої назви гори Фуна (сучасна г. Демерджі), що в перекладі з грецької означає *димна*. Перша згадка належить до 1384 р., в цей час Фуна була форпостом князівства Феодоро, мала важливе військове значення.

Фортеця Фуна

Існує версія, що 1423 р. фортеця зазнала руйнувань унаслідок потужного землетрусу. Важливе місце в архітектурному ансамблі Фунської фортеці посідає церква Св. Феодора Стратилата, руїни якої залишилися й сьогодні. Після руйнування фортеці 1475 р. турками-османами саме церква збереглася найкраще. Храм неодноразово ремонтували і перебудовували, внаслідок чого він зберігся до початку XX ст.

Неподалік від руїн утворився кам'яний хаос – нагромодження величезних кам'яних брил. Це результат грандіозного обвалу 1894 р., до якого додалися інші. Як наслідок, місцеві мешканці полишили територію. Згодом значної шкоди спорудам завдав Ялтинський землетрус 1927 р.

Арабатська фортеця (від араб. *рабат* – військовий пост) – єдина татаро-турецька фортеця на Азовському узбережжі Криму. Її побудували 1475 р. на косі Арабатська Стрілка за 2 км на північний захід від с. Каменське Ленінського району. Вважають, що фортецю Арабат звели на місці більш древньої Боспорської фортеці VI–V ст. до н. е. Стратегічно вигідне положення Арабатської фортеці обумовлене тим, що у місці її будівлі Арабатська Стрілка була вузькою смугою між Сивашем та Азовським морем. Вперше фортецю Арабат згадують у книзі

Арабатська фортеця

«Опис України» французького військового інженера і відомого картографа Г. Левассера де Боплана, яку надрукували в Руані 1652 р.

Сьогодні фортеця Арабат доволі зруйнована. Проте збереглися величні триметрові стіни фортеці, викладені потужним тесаним каменем. Поблизу стін викопаний рів глибиною 7–8 м. Цей рів заповнювали водою Азовського моря й

Сиваша за допомогою спеціальних каналів. Вважають, що раніше існував лаз із фортеці, який виходив за 100 м в Азовському морі. Турецькі бойові плавці лазили по ньому і зненацька атакували кораблі, що оточували фортецю. Справді, Арабатську фортецю будував досвідчений військовий інженер. Складний периметр, який налічує п'ять бастіонів і двоє воріт, припускав можливості довгострокової облоги та активних вилазок. Гарматні бійниці, зорієнтовані до сходу, півночі та заходу і розташовані кількома рядами, давали змогу одночасно використовувати знаряддя різних систем і потужностей. Усередині фортеці Арабат збереглася кам'яна кладка стін. Зазначимо, що 1668 р. запорожці під командуванням кошового Івана Рогу взяли Арабатську фортецю штурмом і знищили всіх, хто там перебував. А 1737 р. полк запорожців, яким командував полковник Онисим Білий, провів російські війська через Сиваш під час відливу й допоміг захопити фортецю.

Після приєднання Криму до Росії у фортеці перебував гарнізон, що під час Кримської війни не допустив висадження ворожого десанту на Арабатську Стрілку. Арабатську фортецю 1856 р. позбавили міського статусу.

Сні-Кале (крим. *Yeci Qale*) – турецька фортеця на березі Керченської протоки у північно-східній частині м. Керч. Разом з фортецями Перекоп та Арабат захищала Крим від нападів з півночі та сходу, а також контролювала Керченську протоку. Єдина пам'ятка військово-оборонної архітектури на території України, що відображає рівень фортифікаційного мистецтва Західної Європи початку XVIII ст.

Деякі археологи вважають, що фортеця є на місці давньогрецького міста Парфенон. Після походів Російської імперії на Південь, Османська імперія з метою недопущення російського флоту до Чорного моря побудувала опорний пункт. Будівництво фортеці, яку назвали «Єні-Кале» («Нова фортеця»), 1703 р. в основному було завершено. Відтоді тут розташувався головний штаб турецької оборони Причорномор'я.

Єні-Кале

Фортеця «Керч». Фортеця «Керч» є однією з найбільших в Україні. Її загальна площа – понад 400 га. Свого часу вона була однією з найпотужніших фортифікаційних споруд Європи. На озброєнні фортеці було 437 гармат, один залп яких міг викинути у ворога 20 тонн снарядів. У фортеці навіть були нові (на той час) 11-дюймові нарізні гармати, один снаряд яких важив 245 кг, а стріляли вони на відстань до 8 км. Фортеця налічувала три сотні споруд, а охороняв та обслуговував її шеститисячний гарнізон на чолі з трьома генералами. Більше половини будівель фортеці збереглося до наших днів, тому «Керч» має всі шанси стати одним з найвідвідуваніших туристичних об'єктів Криму.

Кримська війна (1853–1856) закінчилася для Росії поразкою, унаслідок якої було втрачено Чорноморський флот. Імперії потрібно було знайти варіанти оборони свого морського узбережжя без флоту. З цією метою цар Олександр II почав укріплювати південні кордони держави. Зокрема, розуміючи незахищеність портів у Азовському морі, він хотів блокувати єдиний вхід до нього – Керченську протоку. Отож, 1857 р. в

Фортеця «Керч»

районі мисів Павловський та Ак-Бурун розпочали будівництво нових укріплень. У водах Керченської протоки збудували два форти на 130 гармат. Це був початок.

Тривалий час у фортеці перебувала військова частина. Тут навіть розмістили своєрідну військову в'язницю – дисциплінарний батальйон (дисбат). Проте 2003 р. військові залишили фортецю, передавши її у розпорядження Керченського історико-культурного заповідника. Фактично лише 2003 р. народ дізнався про існування фортеці «Керч».

6.4. Парки та сади

Гурзуфський парк – ландшафтний парк у смт Гурзуф, у південно-західній його частині. Створений 1803 р. за наказом герцога Рішельє на приморській скелі. Займає площу понад 12 га.

У парку росте понад 150 видів декоративних форм дерев і чагарників південної флори. З місцевих видів ростуть суничник дрібноплодий, сосна кримська, ялівець високий, фісташка туполиста, ладанник кримський. Іноземні види представлені багатьма субтропічними вічнозеленими хвойними і листяними породами. Великий інтерес становлять старі насадження кипариса пірамідального, секвойядендрона гігантського, магнолії крупноквіткової, кедрів ліванського, гімалайського та атласького, маслини європейської, кипарисовика Лавсона.

Парк прикрашений дивовижними скульптурами і фонтанами, найпопулярніші з них – алегорична художня композиція фонтану «Ніч» і фонтан «Рахіль» (кінець XIX ст.). Встановлені тут бюсти О. Пушкіна, А. Міцкевича, Лесі Українки, А. Чехова, Ф. Шаляпіна, Максима Горького та В. Маяковського.

Нікітський ботанічний сад – комплексна науково-дослідна установа, одна з найдавніших в Україні, яка веде роботи з питань плодівництва та ботаніки. Дендрарій саду є унікальним зібранням рослин з усіх континентів, а отже, популярним місцем відпочинку та екскурсій. Розташований на Південному березі Криму між селищем Нікіта та Чорним морем.

Засновник саду – учений-біолог XIX ст. Християн Стевен. Вже у вересні 1812 р. тут зробили перші насадження. Так було започатковано сучасний Нікітський ботанічний сад. За 14 років невтомної діяльності Стевен, якого згодом назвали «Нестором російських ботаніків», зібрав понад 450 видів екзотичних рослин.

Сьогодні колекція Нікітського ботанічного саду налічує понад 28 000 видів, гібридів і сортів. Найцінніші з них – дерева і чагарники з Середземномор'я, Північної і Південної Америки, Азії, Південної Африки, Нової Зеландії, Австралії, інших субтропічних районів Землі. Всесвітню популярність приніс Саду його унікальний арборетум (дендрарій), що є візитною картою ботанічної науки України для багатьох мільйонів вітчизняних і зарубіжних туристів, фахівців та учених. На площі близько 40 га зосереджені колекції деревних рослин світової флори. Тут є понад 1 700 різновидів та форм деревних і чагарникових порід, зібраних зі всіх континентів світу. У парку висаджено понад 600 форм і сортів квіткових і близько 250 видів оранжерейних рослин. Поблизу моря розмістилася найбільша у світі сортова колекція троянд, в якій налічують близько 1 600 вітчизняних та іноземних сортів. Не менше, ніж троянди, відома осіння колекція хризантем.

Сад повільно спускається до моря, утворюючи декілька парків: Верхній, Нижній, Приморський, парк на мисі Монтедор. Територіально ці парки не пов'язані.

Верхній парк – займає порівняно спокійну частину схилу в центральній частині Нікітського ботанічного саду. У розробці плану брав участь відомий паркобудівник Арнольд Регель. Закладка його відбувалася у середині XIX ст. Алеї парку обрамлені бордюром з самшиту, жимолості, лаванди, аспіриди, гліцинії.

Нижній парк – стара частина Нікітського ботанічного саду, закладена в ландшафтному стилі ще під час заснування саду. За первинним проектом тут планували вільне розміщення рослин у поєднанні з лужками і видовими майданчиками. Цей характер розміщення вдалося зберегти частково поблизу входу в *Нижній парк*. Басейн тут прикрашають біле і рожеве латаття, каспійський лотос та інші водні рослини. Вічнозелені широколисті рослини, пальми і бамбук додають цьому затишному парку екзотичного характеру. На північному схилі парку споруджений басейн у вигляді оригінального каскаду.

Приморський парк. Південна частина саду, захищена від холодних північних і північно-східних вітрів мисом Март'ян, добре підходить для теплолюбних рослин. У парку висаджено багато рослин, що раніше зростали тільки в оранжереї. Рідкісні рослини Японії, Китаю і Середземномор'я додають парку особливої краси. Заслуговує на увагу велика колекція пальм і група криптомерії японської елегантної.

Найбільше дерево Нікітського саду – секвойя гігантська, або мамонтове дерево. Його висота – понад 35 м, діаметр – 1,6 м, хоча йому всього 110 років. На батьківщині цих гігантів, у горах Сьєрра-Невада в Каліфорнії, трапляються деякі екземпляри заввишки 142 м і діаметром 12–16 м. Такі дерева живуть 4 тис. років.

Парк палацу Гагаріної (Кучук-Ламбатський парк). Ланшафтний парк розташований у селищі Утьос поблизу мису Плака, навколо Палацу княгині Гагаріної. Площа – близько 5 га.

Парк – один з найстаріших на Південному узбережжі Криму – розбили на початку ХІХ ст. (1813–1814), щоб прикрасити маєток Кучук-Ламбат, що належав тоді губернатору Тавриди А. М. Бороздіну.

У парку налічують близько 200 різновидів рослин. Прикрасою парку є Кипарисова алея, розташована на захід від палацу. Із екзотів тут представлені переважно вічнозелені рослини. Серед них переважають хвойні породи, лавр благородний, лавровишня, буксус і фотінія.

Парк «Айвазовське» (Парадіз) – пам'ятка садово-паркового мистецтва площею 28 га, розташований поблизу підніжжя гори Ведмідь. Задум творців парку такий, **щоб на одній території відтворити картину** всього світу, отож у парку є Стародавня Греція, Японія, Італія і навіть Південна Америка у вигляді ступінчастих мексиканських садів з агавами, юками та іншими південноамериканськими рослинами. Парк Парадіз вражає своєю помпезністю, аристократичністю: кожна галявина, гірка, клумба прикрашені скульптурами, статуями в стилі Стародавньої Греції та Риму; зі всіх куточків парку відкривається чудовий вигляд на море, миси Плака і Тепелер. Новий парк заклали в 1964–66 рр. на місці колишніх виноградників. Тут росте понад 13 тис. дерев та майже 30 тис. кущів. **Парк ще будують. Творці парку намагались** максимально поєднати у ньому стародавність і сучасність архітектури. Наприклад, справжній реліктовий 200-річний маслиновий гай, який раніше належав садибі графа Раєвського, тепер прикрашають величні ротонди і колонади у грецькому стилі, ніжні троянди, амфори, що лежать на свіжих зелених газонах, і пам'ятник О. С. Пушкіну, адже в ХІХ ст. **ця місцевість була улюбленим місцем відпочинку великого поета.** На початку парку стоїть пам'ятник І. К. Айвазовському – відомому художнику-мареністу, в честь якого колись назвали селище, а потім – і санаторій «Айвазовське».

У стилі модерн виконаний пейзажний сад. Його композиційним центром є класична альтанка з мармуровою скульптурою «Жриці таємних одкровень», декоративним басейном та водоспадом. У контрасті з ним спроектований італійський сад. У саду «Весна» царює богиня Флора. У «Мексиканському саду» представлений фрагмент саду, який втілює образ і ландшафт доколумбової Америки. Він розміщений на найбільш сонячній і сухій ділянці парку. Тут у теплу пору року цвітуть опунції і юки, розкидається м'ясисте листя агави. На зиму мешканців цього садочка вкривають теплицею. «Японський садочок» захоплює формами мініатюрних деревець, що вирощені в стилі бонсай. Японські фахівці

підібрали ділянку і склали проект зі створення традиційного японського саду з чайним будиночком і всіма атрибутами, що відображають східну філософію будови світу. Для «японського» куточка завезені величезні кам'яні брили і маленькі дерева. Прекрасний терасний сад поблизу самого моря навіває думки про висячі сади Семіраміди. Поряд – паркова скульптура Еврінома. Цікавинкою оновленого парку є модний нині «Сад ароматів».

Близько 7 000 хвойних дерев і понад 200 видів екзотичних рослин у поєднанні з морським повітрям, невисокою вологістю створюють унікальний мікроклімат, насамперед сприятливий для лікування захворювань органів дихання, кровообігу та нервової системи протягом всього року. Тут знаходяться мальовничі водоспади, каскадні струмки, мальовничі куточки з екзотичними рослинами.

Карасанський парк розташований на території 18 га на березі Кучук-Ломбатської затоки (у **Карасані** – за 15 км південніше від Алушти, поблизу селища Партеніт). Історично парк заклали в 1830-ті роки на території приватного маєтку Карасан, що належав у той час сім'ї Раєвських. У центрі парку зберігся їхній родовий особняк у мавританському стилі, в якому сьогодні розташовується санаторій. Раєвські зібрали і висадили понад 220 видів дерев і чагарників, привезених з усіх куточків світу. Тут можна побачити: рідкісні види кипариса і кедра, вік яких давно перевищив століття, аукубу японську, олеандр, османтус, кедр болотний, сосни гімалайські, сосни Культера, кипариси Ліндлея і Гавена, мушмулу японську та безліч інших екзотичних рослин. Раєвський захоплювався розведенням рослин і квітів, тож доповнював свою колекцію з різних джерел: дещо купив у Нікітському ботанічному саду, дещо виростив у теплиці в Партеніті, дещо виписав з інших місць.

Висаджені дерева були скомпоновані в особливий спосіб, що виділяє надзвичайну красу парку: з алеї італійських сосен можна перейти до гаю з кедрів ліванського, начебто перемістившись з одного куточка світу в інший за лічені секунди. **Ближче до межі парку можна побачити майже всі види флори, характерної для Криму.** З оглядових майданчиків відкриваються мальовничі гірські та морські ландшафти. За багатством та різноманітністю флори Карасанський парк майже не поступається знаменитому Нікітському ботанічному саду.

Парк Масандрівського палацу – знаменитий парк поблизу Масандрівського палацу. Його заклали ще у першій половині XIX ст., коли Масандра належала знатному роду **Наришкіних.** **Ще 1822 р.** колишня володарка ділянки О. Нарішкіна запросила сюди ландшафтного архітектора Карла Кебаха. Він і розпланував пейзажний парк, викори-

ставши місцеву діброву. Пейзажний парк Карла Кебаха зберігся і має площу 42 га.

На відміну від багатьох садів і парків Криму, що розташовані на узбережжі, палац і парк Масандри розпланували на гірському схилі, вище від усіх інших. Парк має характерну осьову побудову, притаманну паркам французького типу XVII ст.

Сьогодні парк, на території якого росте понад 250 видів дерев, відкритий для вільного відвідування.

Незважаючи на деякі втрати в період воєн, **палацово-парковий ансамбль** добре зберігся. Він – філія Алупкінського палацово-паркового музею-заповідника.

Фороський парк – ландшафтний парк у смт Форосі. Заснований 1834 р. Його площа – 70 га, з них 30 зайняті культурними насадженнями (нижня і середня зони), а 40 га є лісопарковою (верхньою) зоною. Оголошений пам'яткою садово-паркової архітектури і перебуває під охороною держави.

Найкрасивішою вважають центральну частину парку – «Райський куточок». Тут облаштований живописний каскад водоймищ. Нижня частина парку плавно переходить у пляж. У парку росте понад 200 видів і форм дерев і чагарників, що здебільшого становлять екзотичні породи. Серед них: секвойядендрон гігантський; сосни алепська, італійська, приморська, Сабінова; ялиці грецька, іспанська, німідійська, кавказька; кедри атласький, гімалайський, ліванський; кипариси Арізона, великоплідний; пальми, магнолії, платан та інші породи.

Мелласький парк. Парк у санаторії «Меллас» розташований усього за 3 км від Фороса поблизу підніжжя крутих урвищ кримської яйли. Схили поблизу підніжжя густо порослі лісом з дуба та ялівцю, між якими зрідка острівцями ростуть гайки сосни судацької. З півдня територія парку обмежена мальовничим берегом моря. Парк має площу 12 га. Закладено парк у XIX ст. простими ландшафтами англійського стилю з елементами французького регулярного парку. Парк за плануванням і розміщенням рослин – один з найрізноманітніших на Південному березі Криму. У ньому росте понад 180 видів декоративних форм дерев і чагарників, серед них багато рідкісних та екзотичних: найкрасивіша ленкоранська акація з парасолькоподібною ажурною кроною та ароматними ніжно-рожевими, нестандартної форми квітками, пальми, криптомерія японська, кедри, сосни, кипариси, османтус запашний, лагерстремія.

Парк санаторію «Ясна Поляна» розташований на території Гаспри (Велика Ялта). Заснований у 30-х роках XIX ст. Становить **єдиний ансамбль** з палацом графині Паніної (також відомий як палац О. Голіцина, Гаспринський замок). Площа парку – 18 га.

У 30-х роках XIX ст. на території майбутнього парку за проектом архітектора Ф. Ельсона (початковий проект належав французу О. Монферрану) побудували поміщицьку садибу з сірого каменю із зубчастими вежами. Гаспринський замок будували для російського державного діяча князя О. Голіцина. Благоустрій маєтку завершила розбивка парку, яку розпочали 1835 р. і завершили до 1880-х років.

Основою парку слугують квітники поблизу стін маєтку, регулярна тераса неподалік південного фасаду і головна в'їзна алея, що веде від воріт маєтку до північного входу в палац (обсаджена платанами та каштанами). На інших схилах розбили невеликий пейзажний парк. Його основу склали представники кримської флори: дуб, бук, граб, клен, тополя. З Никітського ботанічного саду до новоствореного парку завезли кипариси, платани, лаври, каштани. В центральній частині парку облаштували джерело у вигляді кам'яної «руїни» з позолоченим бронзовим хрестом нагорі, з бічних отворів якого стікає вода, утворюючи невелике озерце.

Після смерті О. Голіцина 1844 р. садиба і прилеглий до неї парк занепали. Маєток перейшов у руки Кочубеніної (1870–1956), потім став власністю графині С. Паніної, громадського і політичного діяча Російської імперії. З 8 вересня 1901 р. до 25 червня 1902 р. у маєтку на території парку мешкав Л. Толстой, якого С. Паніна запросила погостювати у своєму маєтку в Гаспрі. За радянських часів на території парку організували санаторій «Ясна Поляна».

Алупкінський парк (Воронцовський парк) – парк на території Алупки (Велика Ялта). Пам'ятник садово-паркового мистецтва, заснований у першій половині XIX ст. під керівництвом німецького садівника Карла Кебаха. Становить єдиний ансамбль з Воронцовським палацом.

Площа парку близько 40 га. На його території налічують близько 200 видів, різновидів і садових форм екзотичних дерев і чагарників. Тут акліматизувалось чимало рослин країн Середземномор'я, Північної та Південної Америки, Східної Азії. У парку ростуть магнолія крупноквіткава, платан східний, дуб корковий, сосна італійська, сунічник дрібноплодий, сунічник великоплодий, араукарія чилійська, калина вічнозелена, пальми, лаври, кипариси, маслини.

Парк розбито у пейзажному (ландшафтному) стилі, який не спотворює, а доповнює природу, за принципом амфітеатру (основою якого слугує «Чайний будиночок» на березі моря). Парк поділено на Верхній і Нижній.

Визначні пам'ятки Верхнього парку:

- Місячний камінь;
- Малий і Великий Хаос;

- Форелеве, Дзеркальне і Лебедине озера;
- Платанова, Сонячна, Контрастна і Каштанова поляни;
- Фонтан «Трільбі» – побудований 1829 р., походження назви достовірно не відоме; за однією версією – названо в пам'ять улюбленого собаки графа Воронцова, згідно з іншою – на честь доброго домашнього духу з оповідання Шарля Нодьє.

Визначні пам'ятки Нижнього парку:

- «Фонтан сліз» – варіант Бахчисарайського фонтана;
- Фонтан «Мушля»;
- Джерела «Котяче око» і «Чайний будиночок»;
- Скала І. К. Айвазовського;
- Левова тераса – тераса, що примикає до південного боку Воронцовського палацу.

Харакський парк – парк на території Гаспри (Велика Ялта). Пам'ятник садово-паркового мистецтва. Заснований у другій половині XIX ст.

Харакський парк розташований на західному відрозі мису Ай-Тодор, на висоті 40–60 м н. р. м. Площа парку – 17,5 га. На його території зосереджено понад 200 видів садових форм дерев і чагарників. У парку ростуть тис ягідний колоноподібної форми, ряболиста форма самшиту вічнозеленого, кипарис лузітанський, філірея, османтус, зимоцвіт. Харакський парк у районі Ай-Тодорського маяка переходить в реліктовий ялівцевий гай. Дерев там мають вік 400–1 000 років.

Сакський парк – одна з найпопулярніших визначних пам'яток міста. Закладено парк упродовж 1890–1892 рр., раніше тут був степ. Сьогодні площа зелених насаджень – майже 50 га. Парк розростається з кожним роком. Сакський парк є першим у степовій частині Кримського півострова. Парк став, по суті, експериментальним. Тут може трапитись рідкісне поєднання лісової, лісостепової, середземноморської рослинності.

Флора парку завезена з різних країн Європи, Азії, Північної Америки. Ростуть тут дуб, береза, клен польовий і американський, іспанський дрік і японська софора, тис і самшит, тополі біла і чорна, верби біла і пурпурна, в'яз і платан, каштан, держидерево, туя – всього близько 80 видів рослин. Нині у парку росте близько 1 200 дерев, здебільшого – довгожителі, їхній вік 50–60 років: вони пройшли пік розквіту і наближаються до граничного віку. Близько 150 дерев – патріархи, їхній вік перевищує сторіччя.

З правого боку від бічної алеї, що починається майже навпроти будівлі краєзнавчого музею, видніється штучний пагорб. Він увінчаний «грецькою» альтанкою, модною прикрасою парків XIX–XX ст.

Штучний пагорб, на якому є альтанка, утворився внаслідок створення розташованого поряд маленького ставка. Від цього ставка по

різні боки розходяться алеї-доріжки. По одній із них можна підійти до скромного пам'ятного знаку, який встановлено на місці першої артезіанської свердловини.

На центральній алеї в гущі столітніх дубів встановлено бюст М. В. Гоголя, який лікувався на сакському курорті 1835 р. Тут бували також Леся Українка, Олена Пчілка, Володимир Маяковський, а також багато інших видатних особистостей.

Лівадійський парк – ландшафтний парк, розташований на території

Лівадії (Велика Ялта), на схилі г. Могабі. Пам'ятник садово-паркового мистецтва. Закладений наприкінці XIX ст.

Площа парку – 47,5 га. На його території зосереджено близько 400 видів садових форм дерев і чагарників, у тому числі секвоядендрон гігантський, кедр ліванський, кедр гімалайський, кедр атласький блакитний, лавровишня лікарська, лавровишня португальська, сосна Сабіна, сосна піцундська, сосна кримська, сунічник великоплідний, гліцинія та ін.

У парку розташовані кілька фонтанів (у тому числі фонтан «Лівадія», прикрашений арабською в'яззю) і 80-метрова пергола з трояндами, виноградом і гліциніями, яка закінчується восьмикутним майданчиком. Також на території парку є альтанки (Царська, Рожева, Турецька).

Парк Чаїр – пам'ятник садово-паркової архітектури Криму, розташований поблизу трьох кримських курортних селищ: Місхор, Кореїз і Гаспра. Назва «Чаїр» означає в перекладі з кримськотатарської «гірський луг». Парк розташований на території 23 га. У ньому росте близько 300 видів хвойних і вічнозелених рослин з різних континентів – це магнолії, кипариси, олеандри, гортензії. Найстаршим деревам парку – 300–500 років і збереглися вони з часів, коли на цьому місці ріс ліс. Своїм походженням парк зобов'язаний агротехнічній культурі народів, що жили в цих місцях: вони здавна на схилах місцевих гір вирощували сади, які не вимагали особливого догляду. У парку розташовані санаторій «Сосновий гай» і дача «Чаїр», що належала великому князю Миколі Миколайовичу. Після націоналізації в ній влаштували санаторій.

Кипарисовий парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва, є на території табору «Артек». Створений він на початку XX ст. і займає на приморському схилі 9 га. У парку зібрано близько 180 видів і форм декоративних рослин, однак найбільше тут, як про це свідчить назва парку – кипариса пірамідального. **Окрім цього виду, у парку ростуть кипариси горизонтальний, гвадалупський, великоплідний, гімалайський, макнаба, а також сосни італійська, Монтезумі, пальма віялолиста, мирт звичайний, кедр болотний, мушмула японська.**

Сімеїзький парк – курортний парк у селищі міського типу Сімеїз. Закладений упродовж 1930–1935 рр. на площі понад 10 га.

Парк знаходиться в Новому Сімеїзі поблизу підніжжя г. Ай-Панда, на кам'янистих схилах, від головного проспекту курорту до берега моря.

Розбиття парку має змішаний характер: у центрі, по головному проспекту курорту, він створений у регулярному стилі, а на схилах – у ландшафтному.

Основою для насаджень парку слугували залишки природного південнобережного лісу з пануванням ялівцю високого і супутніх йому порід: терпентинного дерева, дуба пухнастого, грабинника, жасмину чагарникового і ялівцю колючого. Ці породи – головна маса зеленого фонду на схилах прибережної частини ландшафтного парку. До них тільки частково подекуди домішані групи екзотів посухостійких порід, зокрема – кипариси, кедри, дрік іспанський, дерево Іуди та деякі інші. На пологіших місцях ландшафтного парку основу насаджень складають екзотичні види рослин, а місцеві породи доповнюють їх.

На рівних місцях, включаючи головний проспект курорту і ділянки, що межують з ним, створений регулярний парк, у насадження якого включені переважно екзотичні види рослин. Парадною частиною цього парку є головний проспект курорту, влаштований у вигляді довгого квіткового партеру, розміщеного по осі проспекту. Цей партер по обидва боки обсаджений кипарисом пірамідальним, а в центрі – рясно насичений квітами. Партер у міру прикрашений копіями класичних скульптур.

У парку є до 70 видів і форм дерев і чагарників. З них найцікавіші – лавровишня лікарська і дуб кам'яний, сформовані у вигляді величезних куль, тис ягідний і софора японська плакуча; тут є також чудові сосни, кипариси, кедри, олеандр.

Приморський парк ім. Ю. Гагаріна (Ялта). Приморський парк є начебто природним продовженням набережної і простягається на 2 км уздовж Західного узбережжя Ялтинської затоки. До Другої світової війни значна частина цього району Ялти, званого Чукурлар, що означає «ями», через постійні зсуви практично не була освоєна. Найкрасивіший парк Ялти заклали упродовж 1948–1952 рр. На площі 35 га були виконані великі інженерні роботи з укріплення берега і схилів, розбиті алеї; тут висадили понад 2 тис. дерев і чагарників (понад 100 видів і форм). Північний і центральний вхід у парк прикрашає білосніжна арка-колонада. Вздовж алеї височіють платани. Нижче колонади встановлено пам'ятник А. П. Чехову. У парку зростають гімалайські кедри, кримська сосна, кипариси, маслини і евкаліпти. Уздовж центральної алеї парку

висаджені пальми. Уздовж берега моря простягаються упорядковані пляжі.

Ботанічний сад ТНУ ім. В. І. Вернадського (парк «Салгирка»). Парк заснований 1795 р. уродженцем Німеччини, академіком П. С. Палласом.

У минулому на території майбутнього парку розміщувалися: школа садівництва, городництва та виноградарства, помологічна станція, дендрологічний розплідник. У роки Другої світової війни на території парку було поховання солдатів окупаційних військ, померлих у шпиталі, який перебував тут же на території парку (сучасний філологічний факультет ТНУ).

З 2003 р. територію парку передали ТНУ для створення Ботанічного саду ТНУ. Площа становить 42 га. **На території знаходяться архітектурні споруди XVIII–XIX ст., а також представлені кілька вікових дубів, що росли колись по всій долині р. Салгир.** Тут росте двохсотлітній лондонський платан, посаджений П. С. Палласом. Іншу, дещо молодшу рослинність висаджували при реконструкціях парку в різні роки. Це, зокрема, береза, клен, сосна кримська, ялина звичайна, ліванський кедр та ін. Територія ботанічного саду представляє єдиний історико-природний комплекс, що включає садиби академіка П. С. Палласа і графа М. С. Воронцова. Колекційні фонди налічують близько 2 000 таксонів декоративних деревно-чагарникових і трав'янистих видів, сортів і форм рослин, у тім числі рідкісних, зникаючих і реліктових. Найширше представлені такі культури: троянди (понад 200 сортів), іриси (400 сортів), бузок (55 видів і сортів), тюльпани (100 сортів), канни (36 сортів), лілейники (130 сортів), рослини закритого ґрунту (250 таксонів) та ін.

Під час планування території саду використані ландшафтний і регулярний стилі, проте елементи ландшафтного стилю переважають. Значну частину займає колекція деревно-чагарникових видів – дендрарій. До регулярних посадок належать алеї, що є справжньою прикрасою ботанічного саду: кедрово-сакурова, горіхова, катальпова, каштанова, туева та ін. Завдяки поєднанню двох стилів досягнуто високого художньо-архітектурного ефекту і посилено різноманітність території.

За час існування саду організовано декілька спеціалізованих експозицій. Це, зокрема, моносад троянд (розарій), експозиція декоративних чагарників (сірінгарій), мала експозиція декоративних багаторічників (іридарій), велика експозиція декоративно-квіткових культур (Велика галявина), експозиція рослин закритого ґрунту (Зимовий сад) та ін. Відновлено функціонування каскаду водойм, де створено експозицію водних та прибережно-водних рослин.

Ботанічний сад є науковим і навчальним підрозділом університету. Головними напрямками наукової роботи є: дослідження біології та

екології декоративних трав'янистих та деревно-чагарникових видів рослин в умовах інтродукції; питання садово-паркового будівництва і ландшафтного проектування, розробка методів масового розмноження декоративних культур і захисту рослин. Здійснюють природоохоронну діяльність зі збереження рідкісних і зникаючих видів флори Криму.

6.5. Міста та передмістя

Сімферополь та передмістя

Сімферополь виник у III ст. до н. е. як скіфське місто Неаполь Скіфський. На межі II–III ст. н. е. Неаполь став занепадати під ударами греків.

З початку XVII ст. – татарське поселення Ак-Мечеть (Біла мечеть). Після захоплення Криму Російською імперією 1784 р. імператриця Катерина II видала указ про заснування міста, яке отримало сучасну назву Сімферополь і стало адміністративним центром новоствореної Таврійської області (з 1802 р. – губернії).

- 24 квітня 1918 р. Сімферополь здобула Кримська група Армії УНР.
- 1921–1945 рр. – центр Кримської АРСР, згодом Кримської області РРФСР і (з 1954 р.) УРСР.
- З 1991 р. – адміністративний центр Кримської АРСР.
- З 1998 р. – адміністративний центр АР Крим.

Під час Кримської війни (1853–1856) Сімферополь був тилловим містом з великою кількістю шпиталів.

Після війни це типовоє губернське місто. Його економічний розвиток дещо прискорився у 70-ті роки XIX ст., що пов'язано з будівництвом залізниці з Харкова.

Адміністративний, економічний, культурний і науковий центр Автономної Республіки Крим.

Клімат напівсухий, теплий, з м'якою зимою. Звичайна температура січня – 0,4 °С, липня – 23,3 °С. Опадів 509 мм у рік; кількість годин сонячного сяйва – 2 469 у рік. Зима триває переривчасто (з 29 грудня до 25 лютого). На вегетаційний період припадає 270 мм опадів.

Населення – близько 400 тис. осіб. Росіяни становлять більшість населення міста. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.,

етнічний склад населення території, підпорядкованої міськраді Сімферополя (саме місто і чотири селища), був таким:

- росіяни – 66,8 %;
- українці – 21,2 %;
- кримські татари – 7 % та інші.

Туристичні об'єкти

Пам'ятки архітектури:

- Мечеть Кебір Джамі (1508) – на початку XVI ст. тут була резиденція калі-султана – замісника кримського хана з військових справ;
- Мечеть Сеїд Нафе (XVIII–XIX ст.);
- Палац М. С. Воронцова (1826);
- Петропавлівський собор (1870);
- Семінарська церква Трьох Святих (1873);
- Церква Святих Костянтина і Олени (XIX ст.).

Археологічні пам'ятки:

- Стоянка Чокурча (епоха палеоліту);
- Руїни городища Неаполя Скіфського.

Пам'ятки природи:

- Ботанічний сад ТНУ ім. В. І. Вернадського (парк «Салгирка»);
- Дуб «Богатир Тавриди» – 650 років, висота – 25 м, довжина стовбура в обхваті – 5,25 м;
- П'ятистовбурний каштан – вул. Фрунзе, 30.

Мальовничі околиці:

- Садиба «Сабли» таврійського губернатора Бороздіна, XIX ст. – с. Каштанове, вул. Богданова.
- Садиба Кесслерів, XIX ст. – поч. XX ст. – с. Лозове.
- Житловий будинок колишньої садиби Кесслерів, XIX ст. – с. Піонерське.
- Мечеть Ескі-Сарай, XIV–XV ст. – с. Піонерське.
- Пожарський заказник з дикорослими лікарськими рослинами – Лісовий масив «Левадки».
- Зміїна печера – найбільша карстова порожнина передгір'я – неподалік Левадок.
- Скеля, що плаче, поблизу с. Пожарське – ландшафтний заказник.
- Закам'янілий потік вулканічної лави – с. Петропавлівка.
- Острівець-брила пермських вапняків – Сімферопольське водосховище.
- Печера-грот Чокурча – околиця Сімферополя.
- Карстова порожнина Вовчий грот – с. Донське.

- Печера-грот Киїк-Коба (одна з найстаріших стоянок первісної людини в Криму) – долина річки Зуї, 8 км на південь від с. Зуя.
- Печера Аянська – геологічна пам'ятка – с. Зарічне.
- Ділянки дубових гаїв (дубки) – с. Партизани.
- Ділянка узбережжя поблизу с. Миколаївка.
- Ділянка степу поблизу с. Сонячне.
- Печера Кизил-Коба (Червона) – найпротяжніша карстова печера Криму.
- Кизил-Коба – розміщена за 3,5 км від с. Перевальне в невеликій замкненій ущелині серед однойменного урочища Кизил-Коба, що одержала назву від самої печери. Печера таку назву отримала від вапнякових круч Кизил-Кая, забарвлених оксидами заліза у червонувато-коричневий, місцями рожевий колір. Печера промита водою в вапняках на західному схилі Головного пасма Кримських гір. Відома з VII ст. до н. е.
- Кизил-Коба – великий печерний комплекс, утворений річкою Субаткан і поділений підземним озером на дві частини – ближню (досифонну) та дальню (важкодоступну засифонну).
- Мармурова – печера на нижньому плато гірського масиву Чатирдаг Кримських гір, популярний туристичний об'єкт. Вхід до печери є на висоті 920 м н. р. м. До спелеокомплексу «Мармурова печера» входить також печера Еміне-Баїр-Хосар, що приваблює чимало відвідувачів різнобарв'ям кальцитових утворень, інтер'єрами і красою.

Велика Алушта

Населених пунктів 25 (сіл – 18, селищ міського типу – 1, селищ – 6).

Алушта (крим. *Aluŝta*) – місто республіканського підпорядкування АР Крим, великий курортний центр на Південному узбережжі Криму. Розташоване в південній частині Кримського півострова на березі Чорного моря, у долинах гірських річок Улу-Узень і Демерджі; оточене амфітеатром Головної гряди Кримських гір (з заходу над містом височить Бабуган-яйла, на північному заході – масив Чатирдаг, на півночі – Демерджі), за 48 км від Сімферополя і за 32 км від Ялти, з якими має автобусне і тролейбусне сполучення.

Ранні археологічні знахідки на території Алушти – епохи неоліту, таврські поселення IV–III ст. до н. е. змінюються старогрецькими і дав-

ньоримськими. Перша письмова згадка про Алушту датована VI ст. у зв'язку з будівництвом тут фортеці Алустон за наказом візантійського імператора Юстиніана I. Територія Алушти була у сфері впливу аланів, гунів, скіфів, готів, Хазарського каганату, Золотої Орди. У XIII ст. Алушта була генуезькою колонією, з 1475 р. – під владою турків. Під час археологічних розкопок в Алушті знайдено залишки церкви та середньовічного кладовища, які існували з X до XVIII ст. Вивчення виявлених тут надгробків дало змогу з'ясувати, що здебільшого місцеве населення в той час використовувало грецьку мову. Разом з іншими кримськими землями 1783 р. включена до складу Російської імперії. Як місто існує з 1902 р. З 1964 р. – місто обласного (нині республіканського) підпорядкування.

Перші дачі з'явилися поблизу г. Кастель у 70-х роках XIX ст. Ці місця називають Професорським кутком. Він пов'язаний з іменами багатьох видатних вчених: М. А. Головкинського, А. Є. Голубєва, Н. П. Суислової, братів А. М. і М. М. Бекетових та багатьох інших.

В Алушті та околицях – чудові піщано-галькові пляжі, кращі на Південному узбережжі.

Курортна зона Алушти (від г. Аюдаг до селища Привітне – 80 км берегової смуги) має 78 санаторно-курортних установ. Популярні – «Крим», «Дубна», «Золотий колос», «Славутич», «Круча», «Алушта».

Клімат – субтропічний середземноморського типу, посушливий, спекотний, з м'якою зимою. Середня температура грудня – 2,8 °С, серпня – 23,8 °С. Опадів 430 мм на рік, кількість годин сонячного сяйва – близько 2 320 в рік; найменша відносна вологість повітря у серпні – 63–68 %. Купальний сезон триває з середини травня до середини жовтня, для дітей – з кінця червня до кінця вересня (температура води – 20 °С і вище).

Населення Алушти (міськради) – 53 тис. осіб. Населення Алушти – 30 тис. осіб. На території міста проживають: росіяни – 71,6 %, українці – 23,2 %, кримські татари – 3,4 %, а також представники 10-ти інших національностей.

Туристичні об'єкти

- Фортеця Алустон (VI ст.) – середньовічна візантійська фортеця на Південному узбережжі Криму. Вперше про неї згадує візантійський історик Прокопій Кесарійський (VI ст.) у трактаті «Про споруди».
- Вежі XIII–XV ст.
- Дача купця М. Стахеєва.
- «Голубка» – дача генерала Голубова.
- Палац княгині Гагаріної.

- Професорський куточок.
- Мечеть Юкари Джамі (XIX ст.) розміщений в історичному центрі Алушти на найвищій точці пагорба. За свідченням старожилів, поряд з мечеттю колись був фонтан. Стіни молитовного залу в деяких місцях укривав розпис. Вікна другого поверху прикрашали вітражі. Прихід ліквідували в другій половині 30-х років ХХ ст. Мечеть знову освятили 1941 р., вона функціонувала до квітня 1944 р. Після війни будівля колишньої мечеті перебувала у віданні різних служб, а 1962 р. її передали Алуштинській дитячо-юнацькій спортивній школі. Навесні 1986 р. будівлю мечеті було взято на державний облік як пам'ятку архітектури місцевого значення. З 1996 р. мечеть Юкари Джамі знову стала діючою, щоп'ятниці тут здійснюють намаз.
- Парк «Крим у мініатюрі» – парк в Алушті, в якому представлено макети основних історико-культурних пам'яток Криму. Виставку відкрито влітку 2012 р. Презентовано 45 макетів, робота над якими тривала два роки. У подальшому їхню кількість збільшать до 65. Масштаб макетів – 1:25.

Мальовничі околиці. Пам'ятки природи:

- Козьмо-Дем'янівський монастир (Космо-Даміанівський монастир) – на території Кримського заповідника в оточенні гір Чорна, Велика Чучель і Мала Чучель, хребта Великий Коник. Розташований за 20 км від Алушти. Монастир засновано 1856 р. стараннями архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія, який під час подорожі по святих місцях Криму відвідав джерело святих Косми і Даміана. До 1898 р. Козьмо-Дем'янівський монастир був чоловічим. Однак 1898 р. монастир закрили за пияцтво та розпусту ченців і знову відкрили в цьому ж році як жіночий. За радянської влади упродовж 1920–1930 рр. монастир закрили, а в його приміщеннях розмістили Управління Кримського державного заповідника. Під час німецько-радянської війни всі будівлі колишнього монастиря були зруйновані. Залишилася неушкодженою лише каплиця над святим джерелом. Почалося відродження обителі 14 червня 1994 р. Нині монастир діє. Тут є ікона Божої Матері «Єрусалимська», написана та освячена на Святій горі в Греції, та ікона Святих Косми і Даміана з частками їхніх мощей. Дістатися до монастиря доволі легко. Дорога починається в селищі Масандра, – це з одного боку, а з іншого упирається в с. Рясне, що під Алуштою. Автомобілем тут не проїхати – дорога закрита.

- Фортеця Фуна – розташована на скельному пагорбі за 2 км на північ від с. Лучисте поблизу західного підніжжя г. Демерджі.
- Чатирдаг (крим. *Çatır Dağ*) – платоподібний гірський масив у Головній гряді Кримських гір, складений вапняками з типовим карстовим рельєфом. Найвища вершина г. Еклізі-Бурун (має 1 527 м) – на 18 м нижча за Роман-Кош і п'ята серед гір Криму. Розрізняють Верхнє плато і Нижнє плато Чатир-дагу. Крім того, розрізняють Чатирдаг-Яйлу та гірський хребет Чатирдаг. На верхньому плато розташовано дві вершини: східна – Ангар-Бурун (1 453 м) і західна – Еклізі-Бурун (1 527 м). Довжина плоскогір'я з півночі на південь – 10 км, ширина із заходу на схід – близько 4 км.
- Демерджі-Яйла. Назва Демерджі походить від крим. *demirci* – коваль. Демерджі-Яйла належить до Головного пасма Кримських гір. Поблизу підніжжя гори розташоване с. Лучисте, що до 1945 р. називали Демерджі. Вершини – Північна Демерджі (1 356 м) і Південна Демерджі (1 239 м). На схилах Південної Демерджі – вигадливі скупчення каменів – Долина привидів. Один із кам'яних стовпів має висоту 28 м. Поблизу вершини розташована скеля Голова Катерини (інша назва – Голова воїна), добре помітна з траси Сімферополь–Ялта.
- Карабі-Яйла – найбільша кримська яйла, вапняковий масив на Головній гряді Кримських гір у центральній їхній частині. Висота – 1 254 м. Північний схил пологий, південний – обривчастий. Платоподібна поверхня безліса, у зниженнях – лугово-стєпова рослинність. Багато печер, карр, лійок та інших форм карсту. Карабі-Яйла має площу 129 км² і розміри в широтному напрямі – 11,3 км, у меридіональному – 10 км. На заході вона обмежена долиною р. Су-Ат, а низьким покритим лісом хребтом Таш-Хабах поєднана з яйлою Тирке, Демерджі-Яйлою, Довгоруківською яйлою. На сході межею Карабі-Яйла є долина р. Танасу.
- Роман-Кош – найвища вершина Кримських гір, розташована на масиві Бабуган-Яйли. Висота – 1 545 м, складена вапняками. Сьогодні Роман-Кош є на території Кримського природного заповідника.
- Аюдаг (крим. *Ayuv Dağ*) або Ведмідь-гора – гора на Південному березі Криму. Розташована на межі Великої Алушти і Великої Ялти. Висота – 577 м.
- Мис Плака – оригінальна за формою грибоподібна скеля, утворена зеленкуватим діабазовим нефритом, навпроти мису Пташина скеля.

- Гора Кагель (439 м) – вулканічного походження. В давнину тут була фортеця, пов'язана з легендарною царицею Феодорою.
- Гора Парагільмен (855 м) – з боку моря схожа на трапецію; тут зростає 30 видів дерев і кущів.
- Урочище Канака з гаєм ялівцю високого – ботанічний заказник на схід від с. Рибаче.
- Долина Сотери – дивовижні кам'яні гриби, висота яких – до 5 м.
- Водоспад Джур-Джур – найпотужніший із кримських водоспадів, розташований в урочищі Хапхал. Водоспад Джур-Джур є поблизу с. Генеральського, на р. Східний Улу-Узень, у створеній нею глибокій і важкопрохідній ущелині Хапхал. Водоспад розташований на висоті 472 м н. р. м., має висоту падіння води – 16 м, є найбільш повноводним водоспадом Криму. Неподалік від водоспаду Джур-Джур є печера Джур-Джур.
- Урочище Ай-Серез – місце вивчення селевих паводків і їхніх відкладів.
- Ангарський перевал – найвища точка траси Сімферополь – Алушта (752 м н. р. м.). Шляхи через Ангарський перевал з континенту до моря проходили з давніх-давен. У ХІХ ст. дослідник Криму П. І. Кеппен виявив поряд з перевалом фрагменти стіни, яка перегороджувала ущелину між двома яйлами. На думку П. Кеппена, це був елемент оборони Південного берега Криму за часів візантійського імператора Юстиніана І. Стіни складені з необробленого каменю і, на думку істориків, повинні були зупинити вторгнення варварів. Сьогодні споруд майже не залишилося, все розібрано місцевими жителями на нові будівлі. Поряд з перевалом, на північ від с. Шума (сучасна назва Верхня Кутузівка), 1774 р. відбулася битва турецьких військ з російськими військами. З турецьким військом кількістю 25 тисяч воював загін усього з 2 850 осіб, який змусив турків утікати. Російськими солдатами командував підполковник Михайло Кутузов, майбутній переможець Наполеона Бонапарта. Саме в цій битві Кутузов втратив око. У пам'ять про битву на трасі Сімферополь – Алушта поставили пам'ятний меморіал, відомий як «Кутузівський фонтан».

Уперше проїжджу дорогу через Ангарський перевал проклали російські солдати у 20-х роках ХІХ ст. (будівництво завершили 1826 р.), тоді ж на перевальній точці при дорозі встановили пам'ятний обеліск, що вказував: «Від Сімферополя 32 версти. Від Алушти 13 верст». У 1860-х роках нове, широке шосе було перенесено нижче, туди, де проходить і сьогодні. Обеліск залишився

на старому місці, і в наші дні його можна знайти в лісі поблизу шосе, неподалік від залишків старої дороги.

Згодом дорогу неодноразово поліпшували, будували дренажні системи для відведення підземних вод, а наприкінці 50-х років ХХ ст. тут проклали другу у світі гірську тролейбусну трасу від Сімферополя до Ялти.

- Кебіт-Богаз (Кібіт-Богаз) – перевал у напрямі з Алушти до Центральної улоговини. Розміщений між Бабуган-Яйлою і масивом Чатирдаг. Висота – 600 м н. р. м.

Велика Ялта

Гурзуф – Нікіта – Масандра – Лівадія – Ореанда – Гаспра – Кореїз – Місхор – Алупка – Сімеїз – Кацівелі – Форос

До складу регіону Великої Ялти входять 2 міста (Ялта і Алупка), 21 селище і 9 сіл.

Територія так званої **Великої Ялти** (територія, адміністративно підпорядкована Ялтинському міськвиконкому) простяглася уздовж Чорного моря від мису Сарич до г. Аюдаг, має ширину берегової смуги від 1–1,5 км на заході до 4–6 км на сході. Протяжність пляжів Великої Ялти – 59 км, їхня площа – 600 тис. м².

Ялта. Ялту називають столицею Південного узбережжя Криму.

Знаменитий курорт має надзвичайно багату та цікаву історію.

Перша письмова згадка про місто датована ХІІ ст. Тут виявлено археологічні знахідки епохи бронзи, поселення таврів. У ХІV–ХV ст. Ялта входила до складу князівства Феодоро, потім була під владою генуезців. На італійських картах того часу її іменували Джалітою, Наулітою, Тоалітою, Еталітою.

У ХVІ–ХVІІ ст. це було невеличке село. Найдавніший район Ялти розміщений у східній частині міста, поблизу підніжжя Полікурівського пагорба.

У рік приєднання Криму до Росії (1783) тут було лише 13 будинків. А 1838 р. Ялта стала містом. Важливу роль у цьому відіграло будівництво дороги, яка з'єднувала Ялту з Сімферополем (1832–1837), а потім – і з Севастополем (1848).

Розвиток Ялти як курорту розпочався з 60-х років ХІХ ст. Відомий терапевт професор С. П. Боткін вважав клімат Південного узбережжя цілющим і рекомендував царю придбати тут дачу. З 1861 р. Лівадія стала літньою резиденцією Романових.

Небувале курортне будівництво на Південному узбережжі розпочали в 20–30-х роках XIX ст.

На території Великої Ялти – понад 300 різноманітних пам'ятників, багато з них пов'язані з перебуванням тут відомих діячів науки, культури, мистецтва.

Клімат – м'який, сухий, субтропічний середземноморського типу, гірсько-морський. Зима – м'яка; літо – дуже тепле, сухе, сонячне. Середня річна температура повітря – 13 °С, лютого – 4 °С, липня – 23 °С. Опадів 700 мм на рік, кількість днів з опадами – 85 в рік, тривалість сонячного саява – 2 250–2 300 год/рік.

Населення Ялти – 80,5 тис. осіб, в тому числі: росіян – 68,3 %; українців – 25,7; білорусів – 2,1; євреїв – 0,8; кримських татар – 0,1 %; проживають також представники інших національностей.

Туристичні об'єкти

- Ялтинська набережна. Тут 1837 р. була лише одна-єдина споруда – митниця (до 1886 р.). Набережна була звичайною береговою смугою. Серед пам'яток вулиці – Міжнародний морський клуб. Поблизу Приморського парку, який увінчує західну частину Набережної, розміщений готель «Ореанда», кафе «Золоте руно» у вигляді давньогрецького корабля і шхуна-кафе «Еспаньйола». Тут росте і знаменитий платан Айседори (дереву вже понад 500 років). У центрі Набережної починається канатна дорога на г. Дарсан; розташовані причали для теплоходів місцевих маршрутів.
- Ялтинська канатна дорога (набережна – г. Дарсан). Канатна дорога Ялта–Гірка (Мала канатна дорога) – одна з трьох діючих ліній канатної дороги Великої Ялти. Її відкриття відбулося 1967 р. Вхід на неї розташований у центрі Ялти, поряд з будівлею готелю «Таврида»; верхня станція є на пагорбі Дарсан. Протяжність дороги 600 м; перепад висот – 120 м; час у дорозі – 12 хв. Кожна кабінка розрахована на двох пасажирів.
- Пагорб Дарсан – банеподібний пагорб, який височіє над Ялтою і розділяє долини двох річок – на сході Дерекойка і Учан-Су на заході, в яких розмістилися східна і західна частини Ялти. Висота пагорба – 140 м.
- Приморський парк з Пальмовою алеєю.
- Палац еміра Бухарського (1907–1911).
- Центр органної музики (неподалік Лівадійського палацу в колишньому приміщенні електростанції палацу). Орган створив Володимир Хромченко.

- Церква Святого Іоанна Золотоустого розташована в центрі Ялти на Полікурівському пагорбі. Побудована упродовж 1832–1837 рр. за особистим клопотанням генерал-губернатора Новоросійського краю графа М. С. Воронцова за державний кошт як соборний храм майбутнього міста. На церемонії відкриття храму був присутній російський імператор Микола I і його дружина Олександра Федорівна. Одразу ж після цього видали указ про надання Ялті статусу міста.
- Церква Олександра Невського – головний православний собор Ялти, одна з визначних архітектурних пам'яток міста. Собор збудували на честь російського імператора Олександра II, який загинув від рук народовольців. Освячення собору відбулося 4 грудня 1902 р. в присутності імператора Миколи II, його сім'ї та свити. Закрили храм 1938 р., дзвони відправили на переплавку. У соборі влаштували спортивний клуб, а в шкільному будинку – Будинок учителя. Богослужіння в соборі відновлено 1942 р., після запровадження німецької адміністрації в Криму.
- Римо-католицький костел.
- Вірменська церква, побудована упродовж 1909–1914 рр. архітектором Г. Тер-Мікеляном за ескізами художника Вардгеса Суренянца.
- Будинок-музей А. П. Чехова.
- Будинок-музей Лесі Українки.
- «Поляна казок».
- Музей скульптури і флористики.
- Перший в Україні приватний зоопарк «Казка».

У місті встановлено пам'ятники відомим діячам, митцям, поетам А. Чехову (1953, скульптор Г. Мотовилов), Лесі Українці (1972, скульптор Г. Кальченко).

В Ялті працює найстарший в країні Науково-дослідний інститут фізичних методів лікування і кліматології ім. І. М. Сеченова.

Мальовничі околиці:

Ялтинська яйла (крим. *Yalta yaylası*, *Ялта яйласи*) – оточує з північного заходу та заходу набережну низовину та затоку, при якій розміщена Ялта – Ялтинський амфітеатр. Із заходу Ялтинська яйла переходить в Ай-Петринську яйлу, межею між яйлами є улоговина Ендек-Дере; зі сходу – обмежується г. Кемаль-Егерек (1 529,5 м). Ущелиною Уч-Кош (р. Гува) Ялтинська яйла відокремлена від Нікітської яйли. Найпомітніша вершина з боку м. Ялта – г. Лопата (1 406 м). Є безіменні вершини висотою понад 1 430 м за 1 км та 2 км на північний схід від г. Лопата. В Ялтинській яйлі поширені карстові форми рельєфу: уло-

говини, куести, печери та провалля. Рослинність – гірськолущна з рідколіссям сосни; охороняється у межах Ялтинського гірсько-лісового заповідника.

Гурзуф (крим. *Gurzuf*) – курортне селище міського типу. Від Гурзуфа до Ялти по шосе 16 км. Гурзуфська долина з півдня обмежена берегом Чорного моря, зі сходу – г. Аюдаг (570 м н. р. м.), із заходу – схилом Нікітської яйли, який завершується мисом Март'ян, із півночі – Головною грядою Кримських гір. Територія Гурзуфської долини – приблизно 30 км². Акваторія Гурзуфської затоки простягається від мису Аюдаг на сході до мису Март'ян на заході. Між цими мисами відстань по прямій становить 9 км, берегова ж лінія простяглася приблизно на 12 км. Зими як такої в Гурзуфі немає. Вона швидше нагадує глибоку осінь середньої смуги Європи. Населення – близько 9 тис. осіб.

Туристичні об'єкти

- Залишки середньовічної генуезької фортеці на скелі Дженеуез-Кая.
- «Артек» – міжнародний дитячий табір відпочинку поблизу підніжжя південно-західного схилу г. Аюдаг, поблизу селища Гурзуф.
- Гурзуфський парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва, закладений майже на десять років швидше, ніж Нікітський.
- Адалари (крим. *Adalar* – іноді називають «Білі скелі» та «Скелі-близнюки»); кримськотатарська назва означає «острови») розташовані у мальовничій Гурзуфській бухті навпроти «Артеку». Скелі-близнюки – розташовані за 250 м від берега, кожна розміром 20–30 м, висотою – 35 м і 48 м, відстань між ними 40 м. Глибина моря поблизу островів 14–38 м. Ці скелі складені тими ж породами, що й Головна гряда Кримських гір. Над Гурзуфом чітко простежується величезне зниження – «гурзуфське сідло». Саме з нього, як твердять науковці, «випали» скелі Адалари, гігантський Червоний камінь (Кизил-Таш) – він зупинився вище траси, у центрі Гурзуфа – скельні нагромадження гори Болгатура, а над морем могутньо піднімається Дженеуез-Кая з руїнами генуезької фортеці.
- Гурзуфська яйла, Балабан-Кая (тюрк. *балобан* – великий, величний, величезний) – горбисте плато, ділянка Головної гряди Кримських гір. Найвищі вершини: Демір-Капу (1 539 м), безіменні 1 427 м і 1 435 м. Межує через ущелину Уч-Кош з Ялтинською яйлою. Від Бабуган-яйли відокремлена Гурзуфським сідлом. Гурзуфська яйла розміщена за 5 км від Гурзуфа.

- Гурзуфське сідло – перевал у горах над Гурзуфом. Як стверджують науковці, саме з цієї місцини «випали» скелі Адалари і гігантський Червоний камінь (Кизил-Таш), який зупинився вище траси на Ялту.

Нікіта (до 1991 р. – Ботанічне; крим. *Nikita*) – селище міського типу Ялтинської міської ради. Входить до складу Масандрівської селищної ради. Розташоване за 7 км на північний схід від Ялти, на північний захід від смт Відрадне, за 70 км від залізничного вокзалу в Сімферополі. Селища, які увійшли до смт Нікіта, раніше називалися Нікіта і Ботанічне. Населення – 2,2 тис. осіб, з яких переважна більшість росіяни й українці. Селище стало розвиватися після заснування тут 1812 р. ботанічного саду.

Туристичні об'єкти

- Нікітська яйла – гірський масив у південно-західній частині Кримських гір. Ущелиною Уч-Кош (р. Гува) Нікітська яйла відокремлена від Ялтинської яйли. Переважні висоти 1 300–1 400 м, найбільша – 1 473 м (г. Авінда). Нікітська яйла розділяє Ялтинський та Гурзуфський південнобережні амфітеатри. Розвинуті карстові форми рельєфу: улоговини, кари. Рослинність гірсько-лущна. На скелястих вапнякових схилах – ліси з кримської сосни. Нікітська яйла – частина Кримського заповідно-мисливського господарства.
- Нікітський ботанічний сад (1812) – давня науково-дослідна і культурно-просвітницька установа.
- Мис Монтедор розміщений поряд з одним із заповідників Криму – мисом Март'ян. Мис Монтедор відомий тим, що на мисі розташований парк Монтедор, що входить до складу Нікітського ботанічного саду. Парк на мисі Монтедор вважають наймолодшим у ботанічному саду; його закладено до ювілею – 150-річчя Нікітського ботанічного саду.
- Природний заповідник «Мис Март'ян».
- Кримський природний заповідник.
- Ялтинський гірсько-лісовий заповідник.

Масандра (крим. *Masandra*). У Верхній Масандрі розташований колишній палац імператора Олександра III. Масандрівський палац (побудований упродовж 1881–1902 рр., з 1993 р. функціонує як музей) нині діючий комплекс винних підвалів НВАТ «Масандра». Вино тут зберігають у дубових діжках, що виробляють з 30–40-річної деревини. Комплекс засновано 1894 р., найстаріше вино в колекції – пляшка «Хересу» 1775 р.

Виняткове значення серед парків Криму та України загалом має і розпланований у стилі французького бароко парк Масандрівського палацу на терасах.

Лівадія (грец. *Λιβადεία*, крим. *Livadiya*) в перекладі з грецької – луки, пасовища. Спочатку це містечко належало командиру Балаклавського грецького батальйону Ф. Ревеліоті. Польський магнат Л. Потоцький купив помістя 1834 р. Наприкінці 30-х років XIX ст. новий власник Лівадії заклав виноградник, площа якого 1860 р. становила 19 десятин. Почалося виробництво вин, побудували виноробницький підвал. Тоді ж у Лівадії побудували два панських будинки, церкву, житлові і господарські приміщення; **розбили парк з цінними породами субтропічних рослин** (вічнозеленими миртами, лаврами, кедрами, пініями, магноліями, кримськими соснами), фонтанами і статуями роботи італійських майстрів; посадили фруктовий сад, влаштували оранжерею, провели водопровід. Лівадію 1860 р. придбала царська сім'я. Вже упродовж 1862–1866 рр., під керівництвом придворного архітектора І. Монігетті, будинок Потоцького перебудували в палац. Крім того, звели Малий палац у східному стилі, дві церкви. Всього тут побудували або перебудували близько 60 будинків. Їх зводили з місцевого каменю, інші матеріали доставляли з різних міст країни і з-за кордону.

Туристичні об'єкти

- **Могабі** (Магобі) – гора конусоподібної форми поблизу підніжжя Ай-Петринської яйли. Висота над рівнем моря – 804 м. Розташована між селищами Лівадія та Кореїз, знаходиться у межах Ялтинського гірсько-лісового природного заповідника. З боку Ялти на горі є два водосховища: Могабі та Нижне-Могабінське, які використовують для водопостачання міста. Поблизу північного підніжжя гори на висоті 578 м знаходиться гірське озеро Караголь.

Ореанда (крим. *Oreanda*) – селище міського типу Ялтинської міської ради. Підпорядковане Лівадійській селищній раді. Розташоване на узбережжі Чорного моря, 5 км від Ялти. Через селище проходить автотраса Ялта – Алушка.

У першій половині XIX ст. Ореанда належала графу Потоцькому, потім – царській сім'ї. У 40-х роках XIX ст. тут побудували палац, в якому побував Марк Твен; 1882 р. палац згорів. Санаторій «Нижня Ореанда» побудували в селищі 1948 р.; у 1950-х роках – санаторій «Гліцинія». У цих здравницях відпочивало багато видатних діячів науки і культури, дипломатів, політиків. У селищі є парк – пам'ятка садово-паркової архітектури.

Гаспра (крим. *Gaspra*) – як і Місхор та Кореїз, вже у XIX ст. стала популярним курортним містечком. Розташована за 10,5 км на південний захід від Ялти. У Гаспрі багато прекрасних палаців, де сьогодні працюють санаторії.

У 70-х роках II ст. – першій половині III ст. тут існувала фортеця Харакс (на місці давнішого таврського поселення) – найбільша база римських військ у Криму. В часи середньовіччя – зона грецької колонізації (Гаспра від грец. «аспро» – білий). Відома як поселення з середини XVIII ст. Після включення Кримського ханства до складу Російської імперії (1783) землі навколо Гаспри роздали російським аристократам (у тому числі членам царської сім'ї), які побудували тут власні палаци (найвідоміший – так звана романтична Олександрія князя О. Голіцина).

Туристичні об'єкти

- Мис Ай-Тодор (крим. *Ay Todor*) – за 8,5 км на північний захід від Ялти. Замикає із заходу Ялтинську бухту. Висота близько 90 м. Назва Ай-Тодор означає в перекладі з грецької мови Святий Федір. Мис Ай-Тодор складається з трьох скелястих відрогів г. Могабі, що утворюють майже недоступний з моря масив. На одному з відрогів розташований замок «Ластівчине гніздо». У раннє середньовіччя тут стояв монастир Святого Федора, за яким і названо мис. Лише невелика бухточка з пляжем – єдина зручна пристань. Тому лівий (східний) відріг мису називають Лімен-Бурун (з крим. мис гавані). На мисі – гай деревоподібного ялівцю.
- Залишки римського військового табору Харакс, що існував у I–III ст. (на мисі Ай-Тодор).
- Ай-Тодорський маяк (на мисі Ай-Тодор), який працює і є одним з найстаріших маяків Чорного моря. Його встановили 1835 р. за участю головнокомандувача Чорноморського флоту М. П. Лазарєва на найпівденнішому відрозі мису. Висота вежі від основи – 9 м. Висота вогню від рівня моря – 87 м. Дальність видимості вогню – 24 милі. На території маяка є пам'ятка археології – римське воєнне поселення Харакс; Музей маякової служби і кругосвітньої антарктичної експедиції 1982–1983 рр. Поблизу маяка росте гігантська 1000-літня фісташка.
- «Ластівчине гніздо» (1911–1912) – пам'ятка архітектури та історії (на мисі Ай-Тодор).
- Руїни стародавнього укріплення Гаспра-Ісар, або Аспра-Ісар – це натуральна скеля поблизу Гаспри з маленьким майданчиком

нагорі; вхід можливий тільки зі східного боку. Укріплення розташоване на північний захід від мису Ай-Тодор. Тут протягом 1961–1962 рр. проводили розкопки перед знищенням кручі Ісар-Кая у зв'язку з будівництвом шосе. Були відкриті залишки одноповерхової будівлі X–XII ст.

- Палац князя Олександра Голіцина і графині Софії Паніної (зараз санаторій «Ясна Поляна»).
- «Сонячна стежка», відома також як «царська» та «горизонтальна»; з'єднує Лівадію (Лівадійський палац) із Гаспрою (санаторій ім. Рози Люксембург); у минулому улюблене місце прогулянок сім'ї Миколи II.
- Таврські некрополі (V–I ст. до н. е.).
- Харацький парк.
- Парк санаторію «Ясна Поляна».
- Санаторії «Роза Люксембург», «Перлина», «Ясна Поляна», «Дніпро», «Україна» та інші, на території яких є унікальні об'єкти.

Кореїз (крим. *Koreiz*), селища міського типу – курорт. Складові частини – Нижній Місхор і Верхній Місхор.

Туристичні об'єкти:

- Кореїзький (Юсуповський) палац, скульптурна група початку XX ст. (архітектор М. П. Краснов).

Місхор (від давньогр. – *Μήση χώρα* – середня місцевість) – приморська кліматична курортна місцевість, за 12 км на південний захід від Ялти, складова частина смт Кореїз. Уперше згадують у записках мандрівника академіка Петера Палласа (1793–1794). Одне з найтепліших місць Південного узбережжя – субтропічний клімат середземноморського типу.

Туристичні об'єкти

- Місхорський парк (кінець XVIII – початок XIX ст.).
- Палац «Дюльбер» (1895–1897).
- Канатна дорога Місхор – Ай-Петрі. Занесена в Книгу рекордів Гіннеса. Канатну дорогу протяжністю 2 980 м збудували 1988 р. Вона унікальна тим, що не має додаткових опор на другій ділянці. Кут підйому становить 46 градусів. Сполучає Місхор і плато гори Ай-Петрі. Канатною дорогою туристи спускаються або піднімаються (працює в два напрями) з висоти понад 1 200 м, з якої відкривається панорама Південного берега від Судака до Фороса. Вагончики максимально розраховані на 35 осіб, а стіни кабінки зі скла надають відмінний круговий огляд з висоти пташиного польоту. Канатну дорогу поділено на дві частини.

Перша частина (близько 2 км) – йде різко вниз над голими скелями, друга частина (близько 1 км) – по пологішому схилу над деревами.

- Скульптури «Дівчина Арзи та розбійник Алі-Баба», «Русалка» (автор А. Г. Адамсон).

Алупка (крим. *Alupka*) – місто підпорядковане Ялтинській міській раді (протяжність 4,5 км); 17 км від Ялти, з якою має автобусне і морське сполучення. З центром Криму та іншими населеними пунктами Алупка з'єднана автотрасами Севастополь – Ялта – Сімферополь – Феодосія. Алупка – приморський кліматичний курорт, розташований поблизу підніжжя гори Ай-Петрі. У місті – музей заслуженого художника України Я. Басова, музей-кімната і бюст уродженця міста, двічі Героя Радянського Союзу льотчика С. Амет-Хан Султана, пам'ятник професору А. Боброву.

Туристичні об'єкти

- Ай-Петрі (грец. *Αἴγιον Πέτρον*, крим. *Ay Petri*) – вершина Головної гряди висотою 1 234,2 м. Назва Ай-Петрі має грецьке походження, у перекладі – гора Святого Петра. Розташована на Ай-Петринській яйлі на північ від Алупки і над селищем Місхор. На плато розкинулось с. Охотниче. Ай-Петрі – викопний кораловий риф, де глибина рифових вапняків – 600 м. Має вигляд зубчастої стіни, зубці якої складаються з чотирьох великих (по 12–15 м) й низки дрібних прямовисних піків, утворених під час вивітрювання рифових вапняків. В околицях Ай-Петрі 150–160 мільйонів років назад активно діяли вулкани, їхні залишки можна побачити поблизу селищ Мелас і Форос. На Ай-Петрі простежується максимальна (не тільки в Криму, але й в Україні) кількість днів з туманами – 215. Максимальна сума опадів – 1 718 мм (зафіксована 1981 р.). Ай-Петрі – найвітрянніше місце Криму та України – (1949 р. вітер зі швидкістю понад 15 м/с дув тут протягом 125-ти днів). На Ай-Петрі зареєстрована і найвища швидкість вітру – 50 м/с. На плато є вітроелектростанція (нині вона в неробочому стані). У радянські часи тут було споруджено комплекс радарних станцій стеження за повітряним і космічним простором.

Тут проростає близько 600 видів деревно-чагарникових і трав'янистих рослин. На південних схилах росте буковий ліс з домішкою сосни. З висоти 800–1 000 м над рівнем моря починається пояс сосни кримської, яка в першому ярусі росте з дубом, а в другому – з ялівцем колючим. Нижче 400 м – пояс чагарникових угруповань з ялівців, грабинника, держидерева і

багатьох інших чагарників з домішкою дуба. На Ай-Петрі проведена канатна дорога з найдовшим у Європі безопорним прольотом – Місхор – Сосновий Бір – Ай-Петрі. Окрім канатної дороги, до гори можна дістатися автомобілем трасою Ялта–Бахчисарай, яка проходить повз вершину, після виїзду на плато.

- Печери Ай-Петрі. Прямо від станції канатної дороги розкинулася Приайпетринська карстова улоговина. Тут на Верхньому плато Ай-Петрі нараховують понад 300 печер, шахт, колодязів; дві печери – Ялтинська і Трьохглазка – обладнані для екскурсій.
- Алупкінський (Воронцовський) державний палацово-парковий музей-заповідник (1828–1848).

Голуба Затока (до 1945 р. **Лімени**, крим. *Limena*) – селище міського типу Ялтинської міської ради. Розташоване за 2,2 км на північний захід від смт Сімеїз і підпорядковане Сімеїзькій селищній раді. Відстань до Ялти – 23 км. Розташоване в мальовничому гірському амфітеатрі, оточеному горами Хир (651 м), Кішка (254 м) та Ізмолос (717 м). Відоме своєю солодкою цибулею, яку можна вирощувати тільки тут.

Сімеїз (крим. *Simeiz*) – селище міського типу Ялтинської міської ради, центр селищної ради. Розташоване за 21 км на південний захід від Ялти, на південних схилах Головної гряди Кримських гір, уздовж берега моря. На сході межує з м. Алупка, на заході територія селища закінчується урочищем Голуба Затока, на півночі межа Сімеїза проходить уздовж Севастопольського шосе (старої траси Севастополь – Ялта). Скелі Панея, Лебедине крило і Діва, що виступає з моря, створюють неповторний ландшафт місцевості. Над селищем височіють г. Купол (1 239 м) і г. Ат-Баш (1 196 м). У районі Сімеїзу гори відступають від берега моря на 3–4 км. Середня їхня висота 1 100–1 200 м н. р. м. Основний природно-ресурсний потенціал Сімеїзу – кліматичні умови. Вкриті хвойними лісами гори, що перегороджують шлях північним вітрам, і тепле море створюють в Сімеїзі помірно-вологий м'який клімат, сприятливий для лікування захворювань дихальної системи. Середньорічна температура повітря – 13,5 °С, вологість – 69 %. Середня температура лютого – 4,1 °С, липня – 24,4 °С.

Населення – 3,5 тис. осіб, переважно українці, проживають також росіяни, кримські татари, вірмени, азербайджанці, євреї, грузини.

Портовий пункт забезпечує сполучення селища катерами з Ялтою.

Туристичні об'єкти

- Сімеїзький проспект – пішохідний проспект, одна з центральних вулиць селища, найкоротший з проспектів Європи (усього близько 200 м) і єдина пряма вулиця Великої Ялти. Проспект починається і закінчується головною вулицею селища – Радянською, яка огинає його. Праворуч і ліворуч про-

спекта розташовані парк-готель «Сімеїз», санаторії «Юність» і «Червоний маяк». За радянських часів проспект мав назву ім. Леніна; 1935 р. його прикрасили квітниками, пірамідальними кипарисами і копіями античних статуй, виконаних у вигляді оголених чоловіків, що було дивно для того періоду.

- Будинок-музей М. Коцюбинського в Сімеїзі існував з 1968 р., однак 1999 р. його закрили. Після упорядкування приміщення 15 травня 2011 р. відбулося повторне відкриття музею. Вперше Михайло Коцюбинський приїхав у Сімеїз 1895 р. у складі філоксерного комітету. Своє перебування в Сімеїзі він увічнив у новелі «На камені». Вдруге він приїхав у Сімеїз 1911 р. вже з сім'єю, зняв кімнату в купця Гафурова. Саме в цьому будинку – тепер на вул. Жовтневій – сьогодні діє меморіальний музей. На цьому будинку 1956 р. встановили пам'ятну дошку. Музей займає зали другого поверху. Зали прикрашають штучна виноградна лоза та мальви. У дворі створено невеликий квітник, де висаджено різні декоративні квітучі рослини. Деревя інжиру додають особливого південного колориту. Із просторої відкритої веранди постає чудовий краєвид на Чорне море, гору Ай-Петрі, мальовничі схили Алупки і Сімеїза.
- Сімеїзький парк – курортний парк розташований в Новому Сімеїзі поблизу півніжжя гори Ай-Панда на площі понад 10 га.
- Сімеїзький аквапарк «Голуба Затока» – розташований на березі Голубої затоки, поблизу півніжжя г. Кішка між селищами Сімеїз і Кацівелі.
- Сімеїзька обсерваторія – до середини 1950-х років астрономічна дослідницька обсерваторія. Розміщена поблизу г. Кішка, неподалік від селища Сімеїз. Нині є частиною Кримської астрофізичної обсерваторії. У наш час використовують для проведення дослідження орбіт супутників, заснованого на використанні лазерів. Обсерваторію створив 1900 р. астроном-аматор М. С. Мальцев на власні кошти. Початкове устаткування обсерваторії обмежувалося двома невеликими телескопами. Подарована 1908 р. Російській академії наук, вона згодом послужила основою для однієї з філій Пулковської обсерваторії. Трохи згодом, 1925 р., в Сімеїзькій обсерваторії встановили метровий телескоп-рефлектор, за допомогою якого були здійснені дослідження спектрів небесних тіл. Сьогодні в обсерваторії проводять екскурсії, які включають огляд астрономічного устаткування, спостереження космічних об'єктів у телескоп, знайомство з «зоряною картою» неба і перегляд слайдів.

- Ат-Баш (1 197 м) – асиметрична пірамідальна вершина південної брівки Ай-Петринської яйли з пологим північним схилом і скельним обривом на південь. Ат-Баш у перекладі означає Кінська голова (тюрк. *ат* – кінь). Вершина розташована за 6 км на захід від Ай-Петрі і за 2 км на північ від селища Голуба Затока, якраз над Сімеїзом. З вершини відкривається чудова панорама: на півночі простягається широка горбиста яйла, за нею видно Мангуп, Євпаторійську затоку та околиці Севастополя; на заході проглядаються найвищі вершини Криму, на півдні – Голуба Затока, Алупка, Сімеїз. Добре видно г. Кішка, скелі Діва і Панея.
- Кішка (254 м) – гора на Ліменському хребті, на захід від Сімеїзу. Вона має форму кряжа, витягнутого з півночі на південь, складається з вапняків. Цей гірський кряж круто обривається до моря. Сучасний вигляд цієї гори утворився приблизно мільйон років тому. На жаль, цілісність Кішки порушена 1972 р. трагою Ялта – Севастополь, яка пройшла через її спину і розділила на дві частини.

На південь і південний захід від г. **Кішки** багато скель. Назва походить від кримськотатарського Кош-Кая *Qaya* – скеля, *qoş* – парний. Згодом назву переосмислило слов'янське населення: за формою гора нагадує кішку, яка лежить. Химерна форма гори виправдовує її назву: можна вгадати «голову», що немов би припала до берега, вище по схилу – зігнуту «спину», а потім – «хвіст» гігантської кішки. Біля моря це нагромадження каменів замикається красивою кручею – Лебедине крило, що одержала назву за свою схожість з крилом птаха. Лебедине крило (гостроверхий 95-метровий стрімчак) і г. Кішка – відірвані від яйли великі відторженці, які сповзли у море. Гора покрита реліктовим рідколіссям із ялівцю високого з домішкою сунічника дрібноплодного й сосни кримської. Поширені вічнозелені чагарники: чист кримський та рускус понтійський. Плато г. Кішка неоднорідне. Майже половину його займають кам'яні розсипища, розташовані поблизу підніжжя східного хребта. Вони позбавлені рослинності. По краю розсипищ проходить кам'яна гряда висотою 3–7 м, розсічена поздовжньою ущелиною. Вона заросла деревами та чагарниками. Від цієї скельної гряди до західного хребта – східчастий рельєф місцевості, покритий порівняно молодим рідколіссям, що складається з ялівцю деревоподібного, фісташки дикої, граба, ясена і дуба пухнастого. Площа цієї частини плато – 0,6 га. Саме ця частина плато була обжитою та захищеною фортечними стінами. Першим обстежив це укріплення П. І. Кешпен

у 30-ті роки XIX ст. Він назвав його – Лімена-Кале або Лімена-Ісар (з грец. та тюрк. – фортеця на березі затоки) і вважав його середньовічним (VIII ст.). Заселена гора ще з IV тис. до н. е. У північно-східній частині знайдено найбільший у Криму таврський могильник (VI–II ст. до н. е.), а також залишки поселення, які датують IX ст. до н. е.

У жовтні 1959 р. за допомогою 22-метрового радіотелескопа, встановленого на г. Кішка, уперше прийнято зображення зворотної півкулі Місяця.

- Скеля Панея (грец. *Панайя* – пресвята (Богородиця)) – скеля, що виходить у море крутим південно-західним схилом. Знаходиться у Сімеїзі, між г. Кішка і скелею Діва. Скеля має гостроверху форму, висота – 70 м н. р. м. Її північно-західні та західні схили – скельні стінки, що йдуть у море і тому абсолютно недоступні. Північно-східні й східні схили скелі доступніші: тут проходила давня дорога, яка вела до трьох окремих невеликих майданчиків. На одному з них виявлено фрагменти таврської кераміки, що дає підстави припустити наявність таврського поселення. Тут було також поселення X–XIII ст. з укріпленим монастирем, храм і житлові споруди. Збережені залишки бойових стін, веж свідчать про наявність на скелі генуезької фортеці кінця XIV–початку XV ст. Під час землетрусу 1927 р. обвалилася частина південного схилу скелі Панея.
- Скеля Діва – прибережна вапнякова скеля у Чорному морі в районі селища Сімеїз. Розташоване ліворуч від морського причалу перед г. Кішка. Якщо дивитися на скелю з пляжу, то її верхня частина нагадує жіночий бюст з розпущеним волоссям. Висота скелі – близько 50 м. На вершині скелі – оглядовий майданчик, до якого ведуть круті сходи (260 сходинок). З нього відкривається панорама на Сімеїз і Кацівелі. Сто років тому поблизу скелі Діва знаходилася ще одна скеля – Монах. Вона мала доволі дивну форму. Її цілісність 1927 р. порушив сильний землетрус, а 1931 р. скеля не встояла перед міццю шторму і розкололася на кілька частин.
- Ліменська долина є між продовженням хребта Хир і Ліменським хребтом. Тут же проходить русло однойменної дрібної гірської річки і це місце називають селищем Голуба Затока. Цей район Сімеїзу, що раніше називали Лімени, розділений на верхню і нижню частину старою дорогою.

Кацівелі (крим. *Katsiveli*) – селище міського типу Ялтинської міської ради. Розташоване за 2,5 км на захід від смт Сімеїз, поблизу автотраси Севастополь – Феодосія; входить до складу Сімеїзької селищної ради. Населення – 658 осіб, переважна більшість з яких – росіяни.

Форос (крим. *Foros*) – селище міського типу Ялтинської міської ради. Назва походить від грец. *φορος* – податок. Розташоване в південно-західному районі Великої Ялти, за 41 км від м. Ялта і 98 км від м. Сімферополь, а також за 48 км від найближчої залізничної станції – м. Севастополя. Тут є кримська резиденція Президента України, що займає колишню дачу «Зоря», де під час серпневого путчу 1991 р. під домашнім арештом перебувала родина останнього керівника СРСР М. Горбачова.

Туристичні об'єкти

- Фороський парк – пам'ятка садово-паркової архітектури загальнодержавного значення.
- Палацовий ансамбль (палац графа Кузнецова), який зберігся до наших днів.
- Дача «Тесселі» (тиша) – колишній маєток генерала М. Раєвського (1834), на якій з 1932 р. жив Максим Горький, а нині вона на півстоліття орендована для потреб Республіки Татарстан.
- Церква Воскресіння Христового над Форосом. Над Форосом, на Червоній скелі висотою 412 м н. р. м., за проектом архітектора Г. Чагіна, коштом О. Г. Кузнецова 1892 р. в пам'ять про «чудесне спасіння» імператора Олександра III та його сім'ї при аварії імператорського поїзда 17 жовтня 1888 р. на станції Борки Курсько-Харківської залізниці побудували церкву у візантійському стилі, яка стала нині однією з візитівок Південного узбережжя Криму. За рішенням радянських властей 1924 р. церкву закрили, хрести скинули, розписи зафарбували, а її настоятеля заслали в Сибір. До 1969 р. в церкві була закусочна для туристів, а до 1992 р. вона перебувала в занедбаному стані; 2002 р. її відновили. З оглядового майданчика Фороської церкви Воскресіння відкривається незабутній кримський пейзаж. З нього видно: на захід – г. Форос (639 м), на схід – Фороський кант (617 м), на південь – бухту Тесселі, мис Миколая, смт Форос.
- Ай-Петринська яйла (крим. *Ay Petri Yaylası*) – знаходиться у західній частині Головної гряди Кримських гір, простягається від Байдарських Воріт до улоговини Ендек-Дере, що розташована між вершинами Рока і Ендек (1 371 м). На південному заході межує з Байдарською яйлою, на північному сході переходить плавно у Ялтинську яйлу. Середня висота – від 1 200–1 300 м н. р. м. на сході до 600–700 м н. р. м. на заході. Найвища точка яйли – г. Рока (1 346 м, розташована на крайньому північному сході яйли), а найвідоміша – мальовнича вершина Ай-Петрі (1 234 м), що височіє над Місхором. На схилах Ай-Петринської яйли є найвищий водоспад України – Учан-Су. Кліматичні особливості Ай-

Петринської яйли – низькі нічні температури (влітку до 0 °С – +5 °С), часті тумани і сильні вітри. Плато Ай-Петринської яйли карстове, сума осадів – 1 020 мм/рік. Найхолодніший місяць – лютий (– 26,5 °С). Зима продовжується з жовтня до травня. Сніг випадає з грудня до квітня, лавини бувають у січні–березні. Флора Ай-Петринської яйли нараховує понад 600 видів, у тім числі 50 ендеміків. Велика частина яйли входить до складу Ялтинського гірсько-лісового заповідника. Через Ай-Петринську яйлу проходить гірська траса Бахчисарай – Ялта, якою з Ялти на плато курсують маршрутні таксі. Також яйла з'єднана з морським узбережжям канатною дорогою Місхор – Ай-Петрі.

- Байдаро-Кастропольська стіна – західна частина гірського масиву Ай-Петрі, що над смт Берегове, стара назва якого Кастрополь, що і стало підставою для назви урочища. Цей скельний масив починається від Фороської церкви і простягається над Південнобережжям до Кастрополя. Висота моноліту коливається від 500 до 800 м н. р. м. Схили Байдаро-Кастропольської стіни подекуди порослі рослинністю. Тут є один з найвисокогірніших осередків сунічника дрібноплодного (площа – близько 200 га); окремі дерева сягають 300-річного віку. Деревя ростуть в ущелинах на скельних схилах (крутість – до 75°). Є на Байдаро-Кастропольській стіні трирога гора Мшатка-Каяси (618,6 м н. р. м.). Раніше вона була плацдармом багатьох військових подій давніх часів, про що свідчать відроги кам'яного масиву. Гора Мшатка – це потужна скельна 400-метрова стіна, розсічена вгорі на три блоки: Східний і Центральний Бастіони та Фороський Кант. Тут проходять популярні альпіністські маршрути. На захід від Мшатки розташований Байдарський перевал. На схід є вершини Кільсе-Бурун (712 м), Куба-Кая (662 м), Мердвен-Кая (688 м), Балчик-Кая (945 м), Ісар-Кая (600 м). Пам'ятка природи з 1969 р.

Севастополь та передмістя

В античну добу територію, на якій розташована частина сучасного Севастополя, займала грецька колонія Херсонес, заснована вихідцями з Гераклеї Понтіїської в V ст. до н. е. У подальшому Херсонес входив до складу Римської та Візантійської імперій.

Під час своєї подорожі Херсонес відвідував святий апостол Андрій Первозваний. У Херсонесі прийняв мученицьку смерть апостольський святий Климент, Папа Римський. Тут помер від голоду на засланні святий Мартин Сповідник, також Папа Римський VII ст. У Херсонесі 861 р. на шляху до Хазарії святий рівноапостольний Кирило (тоді ще Костянтин у миру) знайшов мощі святого Климента. Тут він також знайшов абетку (кирилицю).

Містом Херсоном (як стали називати місто у візантійській час) 988 р. оволодів український князь Володимир Святославич, який разом зі своєю дружиною прийняв тут православ'я. Звичайно, православ'я в той час ще не було оформлене як окрема гілка християнства. Херсон знищило військо Золотої Орди, і його територію спочатку контролювало князівство Феодоро, а протягом 1475–1781 рр. – Османська імперія.

На березі Ахтіарської (Севастопольської) бухти за наказом А. В. Суворова 1778 р. були побудували укріплення. Російський флот, який увійшов 1783 р. до Ахтіарської бухти, складався з Дніпровської та Азовської флотилії під керівництвом українців, у тому числі тоді ж були побудовані перші будинки. Указ про спорудження в Ахтіарській бухті військового порту з адміралством, фортецею і військовим містом Севастополем видали 10 лютого 1784 р. А 19 липня 1788 р. Потьомкін повідомив, що під час здобуття Чорноморського узбережжя флот Росії складався «з 200 менших гребних суден, в кожному по 60 запорожців... Цими суднами керують запорожці, котрих тепер є 20 000, на чолі з їх отаманом Сидором Білим». Флотилія у Севастополі 1789 р. налічувала 4 великих і значну кількість малих суден, які обслуговували колишні запорожці.

За наказом імператора Павла I упродовж 1796–1804 рр. Севастополь офіційно називали Ахтіаром.

Головною базою Чорноморського флоту Севастополь стає 1804 р.

Історія Севастополя пов'язана з іменами прославлених моряків Росії Ф. Ф. Ушакова, М. П. Лазарева, П. С. Нахімова, В. А. Корнілова, В. І. Істоміна.

Перша героїчна оборона Севастополя (1854–1855) тривала 369 днів і навіки залишила в народній пам'яті імена його захисників.

Севастополь 250 днів тримали в облозі (1941–1942); 48 500 осіб нагородили медалями «За оборону Севастополя», 54 – «Золотою Зіркою».

Місто-герой. Має республіканський статус. База двох Чорноморських флотів: України і Росії.

Загалом на території міста налічують понад 1,5 тис. пам'яток: 260 – археології, 1 302 – історії і культури, 31 – монументального мистецтва, 24 – братських кладовищ, 42 – братських могил.

Клімат – порівняно м'який, морський, помірно континентальний у передгір'ях, помірно континентальний із «відтінками» субтропічного середземноморського типу на південно-східному узбережжі. Середньомісячна температура повітря протягом року завжди перевищує 0 °С. Найхолоднішим буває лютий (2,6 °С), найтеплішим – липень (22–24 °С).

Населення. За даними перепису населення України 2001 р., постійне населення всієї території, підпорядкованої Севастопольській міській раді – 377 200 осіб, з них міське населення – 358,1 тис. осіб, сільське населення – 21,4 тис. осіб. Севастополь – місто, де частка росіян найвища серед інших міст України – 71,6 %, українців тут 22,4 %, білорусів – 1,6, татар – 0,7, кримських татар – 0,5, вірменів – 0,3, євреїв – 0,3, молдаван – 0,2, азербайджанців – 0,2 %.

Севастополь – місто, в якому катерне сполучення між районами є громадським транспортом. Щоб потрапити на Північний бік через Севастопольську бухту, використовують катер або пором. Нині існують такі маршрути катерів:

- Графська пристань–Північна сторона;
- Артбухта–Радіогірка;
- Графська пристань–Голландія – Інкерман;
- Графська пристань–Голландія;

У літній період працюють маршрути:

- Балаклава–мис Фіолент;
- Балаклава–Срібний пляж – Золотий пляж.

Музеї:

- Херсонеський державний історико-археологічний музей (з 1892);
- Севастопольський художній музей;
- Музей Чорноморського флоту;
- Музей Севастопольський героїчної оборони і визволення;
- Панорама «Оборона Севастополя 1854–1855» (відкрита 1905 р., архітектор В. Фельдман, художник Ф. Рубо; після 1945 р. відбудована);
- Пам'ятник кораблям, затопленим 1854–1855 рр., (скульптор А. Адамсон, 1905 р.);
- Діорама «Штурм Сапун-гори 7.05.1944» (1959).

Туристичні об'єкти

- Маяк Херсонеський побудовано 1816 р. на мисі Херсонес. Висота вежі від основи – 36 м. Висота вогню від рівня моря – 34 м. Дальність видимості вогню – 16 миль. Херсонеський

маяк – один із найперших маяків на узбережжі Чорного моря, який забезпечував необхідну безпеку плавання на підходах до Севастополя.

- Херсонес Таврійський. Музей, відкритий 1892 р. на базі археологічних знахідок з розкопок старогрецького м. Херсонеса Таврійського. На 37-й сесії Комітету світової спадщини ЮНЕСКО, що проходила 23 червня 2013 р. у Камбоджі, Херсонес Таврійський включено до списку світової спадщини ЮНЕСКО. До списку також внесено і хору – сільськогосподарську округу навколо Херсонеса.
- Собор Святого Володимира (Херсонес). Володимирський собор у Херсонесі заклали 1861 р. Його будівництво завершили через 10 років, та впорядкування інтер'єрів тривало ще до 1883 р. Під час Другої світової війни 1942 р. Володимирський собор зазнав значних руйнувань: впав барабан з банею, провалились перекриття, в стінах з'явилися тріщини, а вишукане оздоблення інтер'єру було знищене майже цілковито. Була також зруйнована стародавня частина собору зі склепінням. Вціліли лише фундаменти базиліки і стіни храму, та й вони поступово руйнувалися. У грудні 1998 р. у стовп напівзруйнованого собору заклали символічну капсулу на відзнаку початку робіт з відродження храму на цій священній Херсонеській землі. В ознаменування завершення основних будівельних робіт 28 липня 2001 р., в день Рівноапостольного Великого князя Володимира, за участю президентів України та Росії – Л. Кучми і В. Путіна – відбулося урочисте освячення і встановлення позолоченого хреста на баню відтвореного собору.
- Графська пристань – пам'ятка історії та архітектури у Севастополі. Розміщена на західному березі Південної бухти, на площі Нахімова. Графську пристань побудували 1780 р. як дерев'яний шлюпковий причал. До приїзду в Севастополь Катерини II дерев'яні східці пристані 1787 р. замінили кам'яними. Пристань зобов'язана назвою графу М. І. Войновичу, командувачу Чорноморським флотом упродовж 1786–1790 рр., який причалував тут, приїжджаючи зі свого хутора на Північній стороні. Офіційна назва пристані – Катерининська – була маловживаною, отож 1925 р. її перейменували на пристань III Інтернаціоналу. У 1990-ті роки Катерининській пристані повернули історичну назву.
- Історичний бульвар – бульвар над Південною бухтою в центральній частині Севастополя. Обмежений кам'яною стіною по периметру. Сьогодні це своєрідний зелений заповідник,

де чимало рідкісних порід дерев і чагарників. Та насамперед – комплексний пам'ятник. Тут розміщена всесвітньо відома панорама «Оборона Севастополя 1854–1855 років», 14 пам'ятників і меморіальних знаків, які увічнили героїзм захисників Севастополя в роки Кримської війни. В районі передового бруствера 4-го бастіону щорічно в день Севастополя відбувається театралізована вистава – штурм укріплення в період першої оборони Севастополя.

- Панорама «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.» – твір батального живопису, єдина в Україні панорама, створена 1905 р. Ф. Рубо. Розташована в центрі, на пл. Ушакова. Величезне живописне полотно (14 × 115 м) писали у Мюнхені художники Шенхен, Мерте, Фрош і 20 студентів Баварської академії мистецтв. Водночас працювали над створенням натурного плану площею 900 м². Влітку 1904 р. твір доставили до Севастополя, а 14 травня 1905 р., до 50-річчя героїчної оборони міста, панораму відкрили для загального огляду. Під час бомбардування та артилерійського обстрілу 25 червня 1942 р. в будівлю панорами потрапили фашистські бомби. Загорілося живописне полотно. Тільки героїчними зусиллями моряків-чорноморців і солдатів, що кинулися у полум'я, вдалося врятувати 86 окремих частин картини. Вночі 27 червня вцілілі фрагменти твору завантажили на корабель, і цінний вантаж відправили до Новоросійська. Спеціальною комісією було з'ясовано, що врятовано дві третини картини площею 1 116 м², однак стан полотна унеможливив його реставрацію. До 100-річчя першої героїчної оборони Севастополя, 16 жовтня 1954 р., панораму знову відкрили.
- Малахів курган – меморіальний комплекс, що включає нижній ярус оборонної вежі, пам'ятник адміралу В. А. Корнілову, зброю часів пешої і другої оборони Севастополя і т. д.
- Приморський бульвар – бульвар у Ленінському районі Севастополя на початку проспекту Нахімова, навпроти Матроського бульвару. Одне з найулюбленіших севастопольцями місць відпочинку, а також комплекс пам'ятників і пам'ятних місць, що відображають події, які відбувалися в Севастополі з дня його заснування. Виник 1885 р. на місці руїн кам'яного форту – Миколаївської батареї, підірваної французами 1856 р.

Пам'ятники:

- До 50-річчя оборони Севастополя 1854–1855 рр. на Приморському бульварі з'явився Пам'ятник затопленим кораблям.

- На набережній бульвару зазначено місце, звідки починався плавучий міст, яким захисники Севастополя в ніч з 27 на 28 серпня 1855 р. переправилися на Північну сторону.
На підпірній стіні гранітної набережної Приморського бульвару 1955 р. встановили меморіальну дошку з написом російською мовою: *«Тут 28.XI.1905 царськими військами були по-звірячому розстріляні революційні матроси крейсера «Очаків»»*.
Згодом її замінили на чавунну плиту, фланковану морськими якорями.
- До 35-ї річниці визволення Севастополя від німецько-фашистських загарбників на набережній Приморського бульвару було урочисто відкрито пам'ятний знак ескадрі Чорноморського флоту.
- Акваріум – музей Інституту біології південних морів – заснований 1897 р., один з найстаріших акваріумів у світі. Акваріум-музей розміщений в центрі Севастополя, на березі Артилерійської бухти. Це найбільший морський акваріум – музей на узбережжі Чорного моря. Тут є велика колекція екзотичних морських мешканців. Сьогодні в Акваріумі представлено понад 180 видів тварин: це безхребетні (актинії, морські їжаки, членистоногі, морські зірки), чорноморські і тропічні риби, рептилії (черепахи, ящірки, крокодили). Виставкові експозиції Акваріума займають чотири зали загальною площею 720 м². Акваріум має два великі відкриті басейни: морський (у Центральному залі) – на 150 т води; прісноводний (у екзотаріумі) – на 16 т води.
- Державний океанаріум Збройних сил України – найбільший науково-дослідний центр, що займається морськими біотехнічними системами, проблемами гідробіоніки, збереження і відновлення рідкісних і зникаючих видів рослин і тварин, загальної і прикладної екології, підводно-технічними роботами. Океанаріум розташований у західній частині Гераклеїського півострова на території зоологічного заказника загальнодержавного значення «Бухта Козача». У світі є лише один подібний заклад – Океанологічний центр Сан-Дієго у США.
- Володимирський собор. Собор Святого Рівноапостольного київського князя Володимира – православна церква, місце поховання адміралів і морських офіцерів, пам'ятка архітектури та історії. Собор розташований на Центральному міському пагорбі, звідки його добре видно з інших частин міста. Щоб відрізнити від Володимирського собору в Херсонесі, у Севастополі зазвичай називають «Володимирський собор (усипальня адміра-

лів)». Побудований в неовізантійському стилі. Закладено собор 15 липня 1854 р. До початку облоги Севастополя встигли звести тільки фундамент. У час Кримської війни в склепі майбутнього храму поховали адміралів В. О. Корнілова, В. І. Істоміна, П. С. Нахімова, що загинули на бастіонах Севастополя. Спорудження нижньої церкви завершили 1881 р., а 1888 р. – верхньої. Під час передачі будівлі Тосоавіахіму 1931 р. склеп розкрили, останки адміралів знищили. У час Другої світової війни храм серйозно постраждав. Спеціальна комісія 1991 р. обстежувала склеп і виявила серед сміття лише уламки кісток, які 1992 р. урочисто перепоховали.

- Матроський бульвар – перший бульвар Севастополя, розташований в історичному центрі міста поблизу площі Нахімова на північній частині Центрального (Міського) пагорба. Розбили його в 1830-ті роки, коли тут заклали пам'ятник О. І. Казарському, командирю брига «Меркурій».
- Михайлівська батарея (1846) – одна з небагатьох вітчизняних артилерійських оборонних фортифікаційних споруд середини ХІХ ст., яка збереглася до нашого часу. Батарея розташована на північному березі Севастопольської бухти. Нині на території батареї працює військово-історичний комплекс «Михайлівська батарея» – філія Національного військово-історичного музею – Військово-морського музею України.
- Костянтинівська батарея (1840). Сьогодні у Костянтинівській батареї розташована військова частина Чорноморського флоту Росії.

Мальовничі околиці. Пам'ятки природи:

- Гераклійський півострів – трикутний виступ суші в Чорному морі на південному заході Кримського півострова, від якого відокремлюється Севастопольською бухтою, р. Чорною, Балаклавською долиною та Балаклавською бухтою. Займає площу близько 10 000 га. Гераклійський півострів у давнину був територією Херсонеса Таврійського. Назва його походить від грец. – χερσόνησος – півострів. Інша назва півострова – Трахейський. У ХІХ ст. вживали також назву Іраклійський. У давнину Гераклійський півострів, можливо, був захищений у східній частині валом і ровом для захисту херсонеситів від їхніх сусідів – таврів. Півострів був сільськогосподарською округою Херсонеса – хорою, де зводили укріплення, садиби, розмежовували наділи, облаштовували виноградники і сади. Півострів являє собою кам'янисте плоскогір'я, порізане балка-

ми, яке полого спускається з висот Сапун-гори до Чорного моря. На Гераклійському півострові розташована Південна сторона Севастополя.

Кача (крим. *Qaçı*) – селище міського типу Севастопольської міськради, центр селищної ради, до якої також входять села: Вишневе, Орлівка, Осипенко та Полюшко. Розташоване за 28 км на північ від міста Севастополь, між гирлами річок Альма і Кача. Населення – 5 173 особи. Останні топонімічні дослідження дають змогу стверджувати, що слово «кача» тюркського походження; Кача, Качи – тюркські чоловічі імена. Поряд із селищем розташований військовий аеродром.

У Севастополі 8 листопада 1910 р. відкрили першу в Росії школу військових льотчиків. Дещо згодом, 1912 року, її перевели з Куликового поля в район р. Кача, де на місці хутора Олександро-Михайлівського виросло селище Кача.

Мальовничі околиці:

- Хребет Яшлав (між річками Кача та Альма).

Орлівка (до 1945 р. – **Мамашай**; крим. *Mamaşay*) – село належить до Нахімовського району Севастопольської міськради. Населення становить 937 осіб. Станом на 1886 р. у селі Мамашай Дуванкойської волості Сімферопольського повіту Таврійської губернії мешкало 369 осіб, було 59 дворових господарств, існували мечеть і крамниця. Поблизу с. Орлівка, там, де в Чорне море впадає річка Кача, розкинулися доволі просторі піщано-гравійні пологі пляжі. Неширокі, проте дуже цікаві пляжі знаходяться під крутим береговим обривом.

Мальовничі околиці:

- Височина Каратау (між річками Кача і Бельбек).

Балаклава – житловий масив на півдні Севастополя. До 1957 р. окреме місто, районний центр Балаклавського району. Розташований на березі однойменної бухти Чорного моря. Тепер офіційно входить до складу Балаклавського району Севастополя. За часів СРСР – закрите місто, база підводних човнів. Нині відкрите для туристів. Населення – близько 20 тис. осіб.

У радянські часи колишнє рибальське поселення використовували для базування військово-морського флоту. Нині в бухті Балаклави створена база для приватних яхт.

Прямо на схід від міста розпочинаються Кримські гори. Головним елементом місцевого краєвиду є руїни фортеці Чембало. Зі схилу, де стоїть фортеця, відкривається видгляд на Південне узбережжя Криму.

Туристичні об'єкти

- Генуезька фортеця Чембало. Руїни фортеці Чембало є на горі південно-східного берега Балаклавської бухти.

- Військово-морський музейний комплекс «Балаклава» – філія Центрального музею Збройних сил України. Експозиція музею висвітлює діяльність Чорноморського флоту. Музей розміщено в приміщенні колишнього заводу і ремонтного доку підводних човнів та ядерного арсеналу.
- Балаклавські форти (справжня назва сьогодні не збереглася) зведені упродовж 1914–1917 рр. за проектом інженера Полянського, який був військовим. Знаходяться на схід від Балаклави. Побачити їх можна, піднімаючись по стежці, яка веде вздовж Балаклавського узбережжя до мису Айя. Ці укріплення призначалися для прикриття південної частини сухопутного фронту Севастопольської фортеці. Форти так і не були добудовані з причини початку революції 1917 р. Фортифікаційними укріпленнями сполучені два форти – Південний і Північний. Перший розташований на висоті 361,2 м н. р. м. на г. Аскеті, а другий – над вул. Крестовського на висоті 221,1 м н. р. м.
- Свято-Георгіївський монастир – розташований у південно-західній частині Кримського півострова на мисі Фіолент. Один із найдавніших храмів у Криму. В дохристиянський період на цьому місці було капище, де відбувалися людські жертвоприношення на честь діви-богині Діани (Артеміди). З поширенням у Криму християнства в I ст. н. е. та приїздом на Фіолент (тоді мис називали Парфенон) Андрія Первозванного тут влаштували печерну церкву. У цій церкві 310 р. деякий час служив один із перших проповідників вчення Христа – єпископ Василь. Священнослужитель прибув у язичницький Херсонес, однак його вигнали з міста. Він оселився на Фіоленті. Легенда розповідає про чудесне воскресіння херсонеського юнака знатного роду молитвами єпископа Василя. Після цього чуда багато херсонесців-язичників прийняли хрещення, а священнослужитель оселився в Херсонесі. Проте не тільки в античні часи, але й у середньовічну епоху стояли церкви на мисі Фіолент. Християни також захоплювалися надзвичайною красою та аурую цього місця, заснувавши тут Свято-Георгіївський монастир.

За переказами, Георгіївський монастир заснований 891 р. грецькими моряками. Під час шторму на морі моряки, передчуваючи свою неминучу загибель, почали закликати на допомогу святого великомученика Георгія. Георгій, послухавши їхнє милостиве прохання, з'явився на великій скелі поблизу берега і миттєво втихомирив бурю. Коли врятовані моряки піднялися на скелю, то на її вершині знайшли ікону святого великомученика

Георгія, винесли її на берег і в скельному обриві влаштували печерну церкву. Перші документальні свідчення про Георгіївський монастир на мисі Фіолент залишив 1578 р. Мартін Броневський. А 1771 р. прибув на Кримську кафедру митрополит Ігнатій, свою першу службу він відслужив у Георгіївському монастирі. Георгіївський монастир був підпорядкований херсонеським єпископам, з 1304 р. – готським. З 1475 р. і аж до 1794 р. обитель перебувала у віданні Константинопольського патріарха. Потім Георгіївський монастир перейшов у відання Святійшого Синоду Російської православної церкви, а 23 березня 1806 р. затвердили його штат. Георгіївському монастирю доручили важливу місію – готувати капеланів (військових священиків) для створюваного Чорноморського флоту. У монастирі 1814 р. побудували церкву Св. Георгія замість знесеного старовинного храму (архітектор І. Дамошніков). З часом поблизу входу до церкви з'явилися мармурові і мідні меморіальні дошки з переліком царських осіб, що відвідали монастир. Георгіївський монастир відвідували практично всі російські царі. А 1820 р. тут побував О. С. Пушкін. Ще одну церкву 1850 р. побудували в ім'я Воздвиження Чесного Хреста Господнього за проектом архітектора В. А. Рувьова. Будівля збереглася. На кошти купця з Карасубазара І. Гущина 1846 р. облаштували монастирське джерело Святого Георгія, що збереглося в тому вигляді донині.

За настоятеля ігумена Никандра 1891 р. монастир без особливої пишноти відзначив свій тисячолітній ювілей. Готуючись до приїзду гостей, до моря провели нову дорогу і сходи, що стали визначною пам'яткою монастиря: найдовші у Криму – понад 800 сходинок. Вважають, що їх було 891. Романтичні сходинок збереглися до наших днів, щоправда, після своєрідної реконструкції кількість сходинок зменшилася. Георгіївський монастир ліквідувала радянська влада і 29 листопада 1929 р. передала його курортному тресту. Ще в травні закрили всі церкви. Печерну віддали музейному об'єднанню, решту – санаторію. Унікальна церква Св. Георгія новій владі, мабуть, дуже заважала, і її просто знесли, а заодно – і надгробні пам'ятники монастирського некрополя. У 90-ті роки ХХ ст. почалося відродження Георгіївського монастиря на Фіоленті. Досі йому повернули не всю його територію – тільки ту, що спускається урвищами до моря. Тут є давня та овіяна легендами печерна церква Св. Георгія. Нині відновлюють келії і служби Георгіївського монастиря, ведуть підготовку до великого будівництва. У п'ятницю, суботу та неділю відкривають доступ мирян у монастир, і всі бажаючі можуть бути присутніми на богослужінні.

- Діорама «Штурм Сапун-гори» (1959) – комплекс пам'ятників, присвячений періоду Другої світової війни. Музей розташований за 12 км від центру міста, на Сапун-горі. Це – пам'ятник звільнення Севастополя від німецьких військ.
- Німецьке військове кладовище, поблизу с. Гончарного. Кладовище німецьких військовослужбовців, що загинули під час радянсько-німецької війни на території Кримського півострова. У районі села Гончарного 1998 р. обладнано німецьке меморіальне військове кладовище. Тут перепоховано близько 5,5 тисяч останків німецьких воїнів. Територію кладовища облаштували й огородили, у центрі поставили 2-метровий поминальний хрест. Кладовище утримують за кошти німецької сторони.

Мальовничі околиці:

- Сапун-гора (крим. *Sapun dađı, Сапун даги*) – височина, що простягається з південного сходу від Севастополя вздовж дороги на Ялту, за 3 км на північ від Балаклави. Висота гряди 241,5 м н. р. м., протяжність – 7,4 км від Карагача на заході до Суздальських висот на сході. Під час німецько-радянської війни гора була ключовою оборонною позицією на підступах до міста; тут вели запеклі бої з німецькими військами під час оборони Севастополя 1941–1942 рр. і Кримської операції 1944 р. Як пам'ять про подвиг радянських бійців у листопаді 1944 р., на Сапун-горі спорудили обеліск Вічної слави, а 1970 р. тут запалили Вічний вогонь; 1995 р. на Сапун-горі побудували каплицю в ім'я Святого Великомученика Георгія Побідоносця.
- Фіолент (крим. *Felenk Burun*) – мис у південно-західній частині Кримського півострова, в Балаклавському районі Севастополя, західний початок Зовнішньої гряди Кримських гір. Окрім назви Фіолент, мис також був відомий як Партеніум, Феленк-Бурун, монастир-Бурун, мис св. Георгія. Мис складений гірськими породами вулканічного походження, залишками вивержень стародавнього вулкана, що діяв тут 150 млн років тому. По обидва боки від мису на берегових урвищах видно потоки лави і пласти туфів. Давній вулкан суттєво зруйнований морем, зверху його вкривають вапняки, проте є і вкраплення мінералів (яшма, сердолік, халцедон та інші), завдяки яким отримав свою назву Яшмовий пляж на схід від мису. Рослинність представлена заростями маквісу з клематисів, плюща, ялівцю. З п'яти кримських ялівців на мисі Фіолент проростає чотири види – колючий, козацький, деревоподібний і високий, що занесений до

Червоної книги України. Трапляється кримський кизильник. Королевою Фіолента вважають дерево фісташки туполистої. Це дуже давнє реліктове дерево, чудово переносить посуху, спеку, морози. Коріння у фісташки особливі, вони мають кілька ярусів і йдуть у бік на 30–40 м, а вертикальні доходять до глибини 12–15 м. З рідкісних тварин трапляються гекон кримський, жовтопуз та капустянка кримська. На його території 1996 р. створили заказник площею 31,7 га – «Мис Фіолент», пам'ятка природи місцевого значення. За переказами, саме на мисі Фіолент ступив на кримську землю апостол Андрій Первозванний, який прибув сюди для проповіді Євангелія. У східній частині мису Фіолент на висоті 200 м відновлений найстаріший у Криму Свято-Георгіївський монастир.

- Скеля Святого явлення – надводна скеля у вигляді острівця за 1,5 км на схід від краю мису Фіолент і за 140 м від берега «Яшмовий пляж» у Балаклавському районі Севастополя. Назву отримала від того, що, за переказами, тут близько 891 р. грецьким рибалкам, що зазнали корабельної аварії, з'явився святий Юрій, а на скелі ніби-то знайшли його ікону, і в тому ж році на узбережжі заснували Свято-Георгіївський монастир. Інші назви скелі – скеля Георгія, Георгіївська скеля. На скелі 1891 р. встановлено хрест з білого мармуру із зображенням Святого Великомученика Георгія Побідоносця, що вражає дракона, і датою «891–1891» (його зруйнували у 1920-х роках). У Свято-Микільській церкві (на Братському кладовищі в Севастополі) 14 вересня 1991 р. освятили новий семиметровий металевий хрест (масою 1 400 кг), його потім встановили на скелі.
- Балаклавська бухта – утворилася внаслідок тектонічних процесів і опускання днища південного краю Балаклавської долини в епоху альпійського горотворення. Довжина бухти – півтора кілометра, найбільша ширина – 425 м, глибина 5–10 м у верхів'ях, до 25 м поблизу пляжу й до 35 м на горловині. Вхід у бухту розташований між мисами Георгія (він же Балаклавський, Східний берег) і мисом Курона (він же Західний, Батарейний). Поблизу входу в бухту на східному березі знаходиться г. Кріпосна (Кастрон) з руїнами генуезької фортеці Чембало. Бухта вигнута, мальовнича, прихована горами, непомітна з боку моря. Звивистий фарватер захищає бухту від сильних штормів. Особливістю Балаклавської бухти є її напівзамкнутість і обмежений зв'язок з відкритою частиною Чорного моря.

Конфігурація берегової лінії розділяє бухту на дві частини – південну глибоководну, що сполучається з відкритою частиною моря, і північну мілководну, практично застійну частину, більше забруднену, куди надходять антропогенні стоки. Під час Кримської війни Балаклаву зайняв англійський гарнізон і перетворив бухту в свою військово-морську базу. В епоху «холодної війни» в Балаклавській бухті розміщувалася дивізія підводних кораблів, а 1957 р. почали будувати секретний підземний завод для їхнього ремонту. Завод має форму дугоподібного каналу, вирубаного в скелі (його довжина 500 м, ширина 8 м). Цей захист давав змогу витримати пряме потрапляння атомної бомби потужністю до 100 кілотонн.

- Балаклавська долина розташована між Балаклавською бухтою (з півдня), Сапун-горою (з північного заходу) і Федюніними висотами (з північного сходу). Вона відокремлює Внутрішню грядку Кримських гір від Головної гряди. Ця долина увійшла у світову історію завдяки Балаклавській битві, що відбулася в її північній частині 13 жовтня 1854 р. між російськими та англійськими військами.
- Федюніні (Федюхінні) висоти знаходяться в Балаклавському районі між Сапун-горою і р. Чорною за 7 км на південний схід від вершини Севастопольської бухти. Це група висот, розташованих підковоподібно, опуклістю на південь. Назва з'явилася в період Кримської війни.
- Урочище Аязьма (Аязма) розташоване між Золотим пляжем і мисом Айя. Археолог П. П. Бабенчиков відкрив тут 1927 р. залишки поселення X–XV ст. При огляді цієї місцевості можна побачити частину збереженої круглої споруди, житлових будівель, фундамент невеликого храму. Частина Аязьми з її затишними бухтами і зручними пляжами носить народну назву Інжир. Стверджують, що одна зі скель має форму плоду цієї південної рослини.
- Айя (грец. *Αια*, крим. *Аууа*) – мис на Південному березі Криму. Назва походить від грец. *Αια* – *Святий*. Мис має форму стрімкого виступу Головної гряди Кримських гір, і територіально йде до основи г. Куш-Кая. Найвища точка мису Айя – г. Кокія-Кая. На вершині скелястого мису видно сліди будівлі, яка могла бути маяком або церквою. Саме з останнім і пов'язують назву. На схід від мису розташована бухта Ласпі, а за нею – мис Ласпі; на північний захід – урочище Аязьма з невеликою затокою поблизу

підніжжя гір Аскети (362 м) і Мандрамале (482 м). Скелі мису Айя складені верхньояурськими мармуроподібними вапняками. В основі мису є гроти. Частина мису використовували моряки імператорського Чорноморського флоту Росії для пристрілки корабельних гармат. Досі на скелях збереглися сліди від ударів ядер. Флора мису Айя нараховує до 500 видів рослин, багато з яких занесені до Червоної книги України. Гірські схили вкриті реліктовим середземноморським рідколіссям. У районі мису – реліктовий гай сосни Станкевича. Ці сосни, вкриті темно-зеленою довгою хвоєю і великими поодинокими шишками, «видряпуються» крутими скельними підйомами мису Айя, досягаючи висоти 300 м н. р. м., чіпляючись за будь-яку, навіть найменшу, тріщинку. Мис Айя обмежує із заходу Південний берег Криму, з його особливими, близькими до середземноморських рисами природи. Належить до Державного ландшафтного заказника «Мис Айя».

- Державний ландшафтний заказник «Мис Айя» – об’єкт природно-заповідного фонду республіканського значення в Балаклавському районі Севастополя. Заказник створений 1982 р. як Ландшафтний заказник республіканського значення з площею території 1 132 га та прилеглою акваторією. З організацією заказника до його складу увійшли три раніше створені об’єкти природно-заповідного фонду України:
  - пам’ятка природи місцевого значення «Гай піцундської сосни і ялівця високого на мисі Айя» (1947);
  - «Урочище Батилиман» (1964);
  - заповідне урочище «Гай сосни Станкевича» (1980).
 Акваторію шириною 300 м уздовж берега (208 га) охороняють з 1972 р. як частину Ласпі-Сарицького аквального комплексу («Прибережний аквальний комплекс поблизу мису Айя»). Флора мису Айя налічує до 500 видів рослин, з яких 28 видів занесені до Червоної книги України. У прибережній смугі поблизу мису ростуть реліктові сосна Станкевича, ялівець високий, 16 видів орхідеї, пильцеголовник, суничник дрібноплодий, іглиця понтійська, ладанник, крушина, авраамове дерево, фіс-ташка туполиста.
- Байдарська яйла – щитоподібний гірський масив на південному заході Головного пасма Кримських гір. Висоти до 682 м. Простягається від с. Тилове (хребет Донгуз-Орун) до Байдарських Воріт (хребет Фороз-Богаз). Найвищі вершини: г. Ільяс-Кая (681,9 м), г. Челебі-Яурн-Белі (657 м), Форос (639 м),

г. Каланих-Кая (623 м). На південь обривається уступом заввишки 150–200 м. Поширені карстові форми рельєфу; дубові й соснові ліси, чагарники.

- Ласпінський перевал (крим. *Laspi boğazi*) – перевал у Кримських горах, найвища точка (325 м) – шосе Севастополь–Ялта, розміщений за 700 м на північ від Ласпінської бухти. На перевалі – могутня скеля, яка має ім'я відомого письменника і талановитого інженера-шляховика Миколи Гаріна-Михайловського (1852–1906), чії дослідження і розрахунки використовували під час будівництва дороги через перевал. На скелі встановлено пам'ятник-барельєф М. Гаріну-Михайловському. Поряд – дві меморіальні дошки (російською мовою), які нагадують, що: *«Дорогу Севастополь – Ялта було споруджено трестом «Південишляхбуд» Міншляхбуду УРСР за проектом Київського філіалу Союзшляхпроект, будівництво завершено 1972 року»* та *«При будівництві автомобільної дороги через Ласпінський перевал використовували дослідження, які вперше в 1903–1904 рр. здійснив М. Г. Гарін-Михайловський, інженер-будівельник, відомий російський письменник»*.

На скелі Гаріна-Михайловського облаштовано оглядовий майданчик, з якого відкривається чудовий вигляд на гори Делікли-Бурун (609,2 м), Ільяс-Кая (681,9 м), та Куш-Кая (664,3 м), на бухти Батилиман і Ласпі, на мис Ласпі і на західні відроги мису Сарич (крайньої точки не видно). Ласпінський перевал набув важливого транспортного значення після будівлі нового шосе Севастополь–Ялта в 1960-ті роки. Стара, збудована ще в ХІХ ст., дорога із Севастополя на Південний берег (мало використовувана в наші дні) проходить через перевал Байдарські Ворота. На честь 2000-річчя Різдва Христового на Ласпінському перевалі 2003 р. споруджено каплицю УПЦ (МП), головним архітектором якої був Г. С. Григор'янц.

- Гора Куш-Кая (664,3 м) – «Пташина скеля», розташована над урочищем Батилиман, на південний захід від Ласпінського перевалу. Куш-Кая замикає із заходу Ласпінську бухту. Назва походить від тюрк. *куш* – птах і *кая* – скеля. Куш-Кая – це один із найбільших рифів Криму та Європи, який утворився близько 140–165 млн років тому на дні давнього океану Тетіс з колоній коралів і губок. Значна частина гори покрита соснами і ялівцем. Навесні тут багато півоній. Вершина гори абсолютно безліса. На майже голій скелі ростуть рідкісні ялівці. У давні часи в околицях гори збиралися перед перельотом великі зграї дрохв. Сьогодні про це нагадує лише назва, оскільки місцеві мисливці

швидко їх винищили. Завдяки Куш-Кая, що закриває урочище від північних вітрів, Батилиман славиться своєрідним мікрокліматом. Це найпомітніше взимку: коли нагорі, на Ласпінському перевалі, може лежати сніг і дути пронизливий вітер, у цей час внизу, під скелями Куш-Кая, стоїть чудова тепла погода. За 70 м від вершини Куш-Кая є руїни середньовічної церкви Св. Іллі. Вони ховаються під прохолодним пологом лісу. Ця невелика церква існувала у XII–XV ст. Стіни збереглися лише на висоту 50–70 см. На захід від вершини – гора Кокія-Кая-Баш.

- Гора Кокія-Кая-Баш (Кокія-Кала) – «Блакитна скеля» (558,5 м) – найвища вершина на мисі Айя, знаходиться західніше г. Куш-Кая. Це – плосковершинна гора, яка обривається до північного заходу гігантськими скельними ребрами; її прямовисна південно-західна стіна, що падає в море, утворює м. Айя. Розташована за 5 км на південь від с. Гончарне. На Кокія-Кая, як вважають дослідники, було середньовічне візантійське селище, монастир і фортеця.

Куш-Кая і Кокія-Кая – вершини хребта Кокія-Бель.

- Кокія-Бель – лісистий гірський хребет, що простягнувся на схід від г. Куш-Кая, відрог Головної гряди Кримських гір. Назву найчастіше трактують як гібрид грец. *кока* – голова і тюрк. *бель* – хребет. Відомі й інші назви: Домус-Аран (тюрк. свинячий загін), Кая-Баллар (тюрк. *балалар* – діти) – нібито на цій горі пасли худобу підлітки. Він простягається уздовж траси Севастополь–Ялта від Чокракської долини. Гори, які знаходяться за с. Гончарне, – це той самий Кокія-Бель.
- Гора Ільяс-Кая (681,9 м) – у перекладі з кримськотатарської мови – скеля Іллі. Вершина домінує над Ласпінською бухтою і Саричем. Непроступні стіни з півдня і з північного заходу надають вершині величний вигляд. У середині квітня 1999 р. в середній частині південної стіни стався великий обвал. Унаслідок обвалу утворився величезний червоно-рудий карниз. Майже на самій вершині г. Ільяс-Кая була укріплена монастирська церква Св. Іллі (X–XV ст). Скеля, на якій знаходилося укріплення, з півночі, півдня і заходу непроступна. На її вершину можна піднятися тільки крутим східним схилом. У Криму є безліч місць, присвячених пророку Іллі (пророк Ілля займає в контексті християнської традиції особливе місце). Середньовічні ченці зробили монастир практично непроступним, збудувавши зі східного боку гори кам'яну фортечну стіну, складену з буту.

Укріплення, протяжністю близько 50 м, раніше було на підступах до вершини, затуляючи доступ до монастирських будівель. Напевно, саме тому церква і мала ім'я святого: за переказами, Ілля був непереможним воїном. У наш час від монастиря, що проіснував цілих п'ять століть, практично нічого не залишилося.

- Гора Делікли-Бурун (609,2 м) – у масиві Ільяс-Кая, в Балаклавському районі за 2,5 км на північ – північний захід від мису Сарич. Це вузький гребінь з обривистим, майже прямовисним південно-західним схилом. У перекладі з тур. означає: *делікли* – дірявий, *бурун* – виступ гори, мис.
- Батилиман (грец. глибока затока) – урочище та бухта на узбережжі **Південного берега Криму**. На схід від урочища розташована Ласпінська бухта, на захід – мис Айя. На північ від Батилиману знаходяться скелі, Куш-Кая, а на північний захід – Кокія-Кая, які затуляють урочище від холодних північних вітрів. Батилиман вважають крайньою західною точкою Південного узбережжя Криму. Сьогодні у цій місцевості розташовано декілька дитячих таборів та баз відпочинку. Клімат близький до субтропічного, оскільки урочище захищене від північних холодних вітрів скелями. Влітку температура може підніматися до 27 °С, взимку не опускається нижче 4–5 °С. Температура води в сезон – 25–27 °С, взимку температура морської води падає до 5–6 °С. Унікальні кліматичні умови курорту сприятливі для лікування широкого спектра захворювань дихальної та серцево-судинної систем організму. Урочища Батилиман і Ласпі з однойменними селами адміністративно підпорядковані Севастопольській міськраді, проте кліматично ці місця – вже повноцінне Південнобережжя. За сухість клімату і захищеність від вітрів Ласпі і Батилиман називають кримською Африкою. Територія урочища Батилиман входить до Державного ландшафтного заказника «Мис Айя». В урочищі росте декілька видів унікальних рослин, занесених до Червоної книги України: сосна Станкевича, ялівець високий, суничне дерево (єдине аборигенне вічнозелене дерево Криму), дуб пухнастий та чагарники (іглиця понтійська, жасмин чагарниковий, плющ кримський, держидерево). В урочищі Батилиман (на площі близько 4 га) росте 16 дерев ялівцю високого, вік яких 1000–1400 років. Одне дерево має вік 1400 років, два – по 1300 років, одне – 1200 років, одне – 1100 років, інші дерева – по 1000 років. В обхвоті сягають

від 2,5 до 3,45 м, їхня висота – 8–12 м. В урочищі Батилиман 1910 р. діячами російської та української науки та культури на чолі з багатьма відомими людьми, серед яких були й академік В. І. Вернадський, В. Г. Короленко, К. С. Станіславський та ін., започатковано проект курортного кооперативу під назвою «Професорський куточок». До початку Першої світової війни 1914 р. було побудовано 14 будинків і дорога від Ласпінського перевалу. Незважаючи на те, що Батилиман замислювали, як елітне дачне селище, сьогодні тут майже немає постійних жителів.

- Ласпі (грец. *Λάσπη* – бруд) – бухта на Південному березі Криму, неподалік від Фороса у бік Севастополя. Обмежена мисом Сарич зі сходу і мисом Айя – із заходу. Зупинка «Ласпі» є за 30 км від траси Ялта – Севастополь, за 30 км від Севастополя і 40 км від Ялти; від цієї зупинки йде дорога до бухти. Відстань від траси безпосередньо до Ласпі – близько 5 км. Протяжність Ласпінської бухти – 12 км. Умовно ділиться на дві частини – Батилиман і Ласпі. Бухта отримала назву від грецького села Ласпі, яке знаходилось у декількох кілометрах на північ від бухти між вершинами Шабурла (545 м) та Мачук (624,7 м) вище сучасної траси Ялта – Севастополь. Місце, де розміщене с. Ласпі, очевидно, відрізнялося багnistим, болотистим ґрунтом. Раніше навколо Ласпі було багато джерел, а сама місцевість була густо заселена з часів палеоліту. На березі бухти колись було середньовічне місто, від якого залишилися руїни будівель, стін та церков. Однак 1790 р. унаслідок сильного землетрусу, значна кількість джерел висохла, тож люди покинули Ласпі. Бухта майже знелюднена. Її доволі круті, місцями порослі лісом береги оточують акваторію майже правильним амфітеатром. Глибина в бухті – від 20 м, а ближче до берега зменшується до 8–9 м. Дно – пісок і галька, місцями замулене. Ласпінський пляж розташований углиб бухти, довжина сягає близько 1,5 км, ширина – 10–15 м, однак його розміри змінюються рік від року залежно від «настрою» моря. Берег бухти розділений своєрідними долинами або ярами. Влітку вони переважно сухі, проте під час сильних дощів і танення снігів вище в горах вони наповнюються водою, ними рухаються селеві потоки, що супроводжуються зсувами. Від західних і північних вітрів бухту захищає г. Куш-Кая (664,3 м), а від східних – гірський хребет Каланих-Кая (627 м) і г. Ільяс-Кая (681,9 м). Дві гори Ільяс-Кая і Куш-Кая обмежують заповідне урочище Ласпі, яке звідти вид-

но як на долоні. Завдяки цьому для Ласпі характерний власний мікроклімат – у дикому вигляді росте кілька субтропічних рослин, трапляється багато реліктових і ендемічних видів. У районі бухти росте сунічник дрібноплодий, ялівець високий, сосна Станкевича, занесені до Червоної книги, рідкісний мешканець кримських лісів піраканта яскраво-червона, іглиця понтійська, жасмин, ладанок, близько двох десятків орхідей.

- Ласпі (мис) або Делікли-Бурун (від тюрк. *делік* – отвір, дірка) – розміщений за 3,5 км на північний захід від мису Сарич. Це округлий виступ берега, утворений відрогом гір, що входять до складу Байдарської яйли, який по осі розрізаний балкою. Цей мис є південно-західним берегом бухти Ласпі. Названий за однойменним урочищем, до якого примикає.
- Мис Сарич – найпівденніша точка України (44°23'11 пн. ш. і 33°46'38 сх. д.). Названий в честь адмірала Саричева, що збудував 1898 р. маяк на мисі. Мис Сарич розташований між Ласпінською бухтою та Форосом. За 5 км від мису Сарич є селище Форос, відстань до центру Севастополя – 30 км, до Ялти – близько 40 км. Відстань від мису Сарич до мису Керемпе на Анатолійському узбережжі Туреччини – 142 милі. Складається з вапняків. Східчасто опускається до моря у вигляді величезних вапнякових брил (кам'яних «хаосів»). На схилах – розріджений ліс з ялівцю високого (вік 300–500 років), дуба пухнастого, граба східного, фісташки туполистої; в підліску – мускус понтійський, ладан кримський. Крім того, тут росте держидерево, жасмин чагарниковий, іглиця понтійська та інші дерева і чагарники.

Орлине (до 1945 р. – **Байдар**; крим. *Baydar* – чудовий) – село в Балаклавському районі Севастопольської міськради. Відстань до Севастополя – понад 36 км. Населення – 1 950 осіб (1926 р. – 1 570 осіб, з них – 1 359 кримських татар, 148 росіян, 34 українця, 4 євреї).

Мальовничі околиці:

- Байдарська долина (крим. *Baydar uva*) – замкнута улоговина в південно-західній частині Криму, за 40 км на південний схід від Севастополя. Розміщена на висоті 300–400 м, оточена горами висотою 600–800 м. Починається поблизу с. Тилове і закінчується неподалік від с. Передове. Байдарська долина – витягнута на 16 км у північно-східному напрямі міжгірська улоговина з плоским дном, ширина якої доходить до 8 км. З навколишніх гір, що входять до системи Головної і Внутрішньої гряд Кримських гір, стікає багато рік, що є притоками

р. Чорної. У цій долині є найбільша прісноводна водойма Севастополя – Чорноріченське водосховище. Територію цієї долини первісна людина заселила понад 5 тис. років тому, про що свідчать Скельські менгіри – вертикально поставлені у вигляді обелісків кам'яні брили поблизу с. Родниківське (колишнє Скеле). Сьогодні вся долина входить до складу природного заказника «Байдарський». Байдарська долина густозаселена. У Байдарській долині – 14 сіл, найбільше з них – Орлине, що займає її південно-західну частину. Від назви села походить і названа долина (стара назва с. Орлине – Байдари (Байдар)). Схили навколишніх гір вкриті деревною та чагарниковою рослинністю, в долині – сади, виноградники, посіви тютюну. Через долину проходила стара дорога з Херсонеса (а потім Севастополя) на Південний берег Криму (це давній автошлях Севастополь – Ялта). У південній частині долини є перевал Байдарські Ворота, з якого відкривається вигляд на Південне узбережжя.

- Байдарські Ворота (крим. *Baydar boğazi*) – перевал через Головне пасмо Кримських гір. Перевал розміщений між г. Челебі (657 м) на заході і Чху-Баїр (703 м) на сході, на висоті 527 м; з'єднує Байдарську долину з узбережжям Чорного моря. З видових майданчиків відкривається панорамний вигляд на селище Форос, Фороську церкву, мис Миколая, бухту Тесселі, г. Фороський кант (617 м) і Байдарську долину. Байдарські Ворота власну назву одержали від найменування Байдарської долини (Baider-ova з тюрк. – baider – чудова, ova – рівнина). Прикметникова частина складного топоніма утворена від *Байдар* та суфікса *-ські*. Через Байдарські Ворота проходить старий автошлях Севастополь–Алупка–Ялта, що будували (з 1837 р. до 1848 р.) з ініціативи генерал-губернатора Новоросійського краю графа М. С. Воронцова. На Байдарському перевалі знаходиться пам'ятник архітектури – Байдарські Ворота. Їх споруджено 1848 р. за проектом відомого ялтинського архітектора К. І. Ешлімана на честь закінчення будівництва автошляху. Байдарський перевал – важливий стратегічний пункт. У листопаді 1941 р., коли німецькі війська рвалися до Севастополя, невеликий підрозділ прикордонників під командуванням А. С. Терлецького понад добу тримав їх на шляху, даючи змогу головним силам Червоної армії відійти до міста-фортеці.

До 1917 р. і в 20–30-ті роки ХХ ст. поблизу Байдарських Воріт було два готелі, а також поштова станція з кімнатою для

проїжджих, ліворуч від Воріт побудували окремих павільйон-ресторан. Нині поблизу Байдарських Воріт розташований відомий ресторан «Шалаш». Завдяки чудовим ландшафтам Байдарські Ворота – найулюбленіше місце масового туризму.

Родниківське (до 1945 р. – **Скеле**; крим. *Skele*) – село в Балаклавському районі Севастопольської міськради. Населення – 515 осіб. Неподалік від села є Скельська печера.

Мальовничі околиці:

- Скельські менгіри. Менгіри – вертикально поставлені брили з вапняку, подібного до мармуру, що є класичними мегалітами. Відомий кримський археолог А. О. Щепінський зазначає, що Скельські менгіри не тільки найбільші, але й найвиразніші пам'ятники цього роду на території Південно-Східної Європи, що не потривожені в наступні століття і стоять на своєму первісному місці. Вчений стверджує, що вони мали культове значення, і відносить їхню появу до III – початку II тисячоліття до н. е. Отже, цим пам'ятникам старовини понад чотири тисячі років. Інформацію про Скельські менгіри вперше ввів у науковий обіг археолог М. І. Репніков 1907 р. Зокрема, він зазначив, що менгірів було три. Третій менгір викопаний у 1960-х роках під час прокладання водопроводу. Четвертий менгір, що впав ще в давнину, виявлено під час земляних робіт.
- Скельська сталактитова печера – розташована на схилі Байдарської долини поблизу с. Родниківське. Охороняється законом з 1964 р., оголошена пам'яткою природи. Відкрита печера 1904 р. місцевим вчителем Е. Кириловим. Скельська печера утворилася внаслідок дії підземних вод у вапнякових породах. За підрахунками фахівців, Скельській печері декілька мільйонів років. Тут знайдено кістки вимерлих тварин: лісового kota, кримського сайгака та ін. Печера складається з декількох залів. Стіни прикрашені численними натічними завісами і ребрами, оригінальними нішами-ваннами. Тут же височіють колони, зрощення сталактитів і сталагмітів. Загальна протяжність усіх галерей печери сягає 570 м. Найбільшою визначною пам'яткою печери є 7-метровий сталагміт. Печера обладнана спелеологами для відвідування (спеціальними пішохідними доріжками та освітленням).

Рідне (до 1945 р. – **Уппа**; крим. *Uppa*) – село в Балаклавському районі Севастопольської міськради. Населення – 761 особа.

Мальовничі околиці:

- Грот Куба-Чаїр і водоспад Мердвен-Тюбю. У скелі, поблизу невеликого озера, є грот Куба-Чаїр (дослівний переклад з кримсько-

татарської мови – печера, розташована в дикому саду). Ззовні грот прикрашають висяче листя плюща і папороть, всередині – оригінальні натічні утворення, округлі бані і ніші, якими стікає вода. Поряд є п'ятиметровий водоспад Мердвен-Тюбю. Влітку він пересихає, отож помилуватися ним можна лише з середини осені до кінця весни.

Інкерман – молоде місто, статус свій отримало лише 1976 р. До того було селищем, а ще раніше – просто селом. Однак зуміло позичити своє ім'я навколишнім скелям – їх так і називають: Інкерманські висоти. Є ще Інкерманська долина. Після перенайменування Білокам'янська знову стало Інкерманом 1990 р. А ось бухта, яку так добре видно з фортечних руїн і в яку неподалік впадає р. Чорна – Севастопольська. Інкерман виник у VIII–IX ст. як візантійсько-херсонеський форпост (на місці давнішого таврського поселення), раніше відомий як **Каламіта**.

Туристичні об'єкти

- Фортеця Каламіта. Раніше на місці фортеці було укріплення, засноване візантійцями ще в VI ст. для захисту підступів до м. Херсонес. Сучасна споруда належить до значно пізнішого періоду: часи князівства Феодоро, початок XV ст. Залишки укріплення є на вершині Монастирської гори в гирлі р. Чорної, над глибоким урвищем.
- Свято-Климентіївський монастир. На правому березі р. Чорної, поблизу підніжжя Монастирської скелі, розташований печерний монастир Святих Климентія і Мартина, який називають також Свято-Климентіївський монастир. За припущенням фахівців, його заснували у VIII–IX ст. Заснування монастиря пов'язане з іменем Святого Климента – четвертого Папи Римського (88 р. (або 90 р.) – близько 101 р.), апостола з сімдесяти. Під час чергових гонінь на Церкву у Римській імперії Климента заслали у Крим, що тоді був околицею імперії. Херсонес тоді був місцем заслання християн. Незважаючи на каторжну працю в каменоломнях Херсонеса, Климент продовжував християнську проповідь. Діяльність святого Климента не подобалася уряду Херсонеса, тож його вирішили стратити. На шию святому прив'язали якір і кинули його на дно моря в Козачій бухті. Так загинув єпископ Климент, проте через рік море відступило, і в підводному гроті люди побачили останки праведника. Щороку в день смерті святителя приходили християни до місця страти і по оголеному дну йшли поклонятися святим мощам. Морський відплив давав змогу приходити до святих мощей до

VI ст., потім на маленькому острівці посеред бухти побудували церкву. Острівець у Козачій бухті існує досі (нині це територія військової частини). Багато вчених і дослідників Криму бачило тут залишки храму: 1793 р. П. Паллас зняв план і зробив опис, а 1890 р. на острові побував археолог К. Косцюшко-Валюжиніч. Він виявив кілька приміщень, оточених невеликим двориком, і каплицю.

У Херсонесі 861 р. прибули брати Костянтин (Кирило) і Мефодій. Вони звернулися до архієпископа Херсонеса Георгія з проханням допомогти їм придбати святі мощі. Святі Кирило і Мефодій частину мощей перевезли до Риму, де їх і зберігають донині в базиліці Святого Климента. Іншу частину мощей Святого Климента залишили в Херсонесі. Після хрещення Руси-України князь Володимир частину мощей Святого Климента перевіз до Києва. Частку мощей від чесної глави Святого Священномученика Климента передали з Києва до Інкерманського Свято-Климентіївського монастиря після відновлення його роботи 1991 р.; рака зі святими мощами встановлена в бічному нефі церкви Святої Трійці.

Російський уряд 1778 р. основну частину християн переселив з Криму у Приазов'я, внаслідок чого монастир спорожнів. Монастир 1850 р. відновили під назвою Інкерманського скиту Святих Климента та Мартина. А 1867 р. тут провели реставраційні роботи з перепланування та благоустрою собору. Комплекс печерних храмів монастиря складається з трьох церков, вирубаних у товщі Монастирської скелі. Перший храм освячено іменем святого Мартина (сучасні назви храмів дали під час відновлення обителі 1850 р.) – сімдесят четвертого Папи Римського, звинуваченого монофелітами у зв'язках із сарацинами та відправленого на заслання до Херсонеса. Помер сповідник від виснаження 16 вересня 655 р.; згодом його мощі перевезли до Риму, в церкву Сан-Мартіно. А монофелітство, в боротьбі з яким загинув святий Мартин, 680 р. засудили на VI Вселенському соборі. Храм Святого Мартина (1867) виконаний у формі однефної базиліки. У скельній ніші влаштована кістниця, в якій зібрані останки колись похованих всередині печерного комплексу людей.

Поблизу нього розташоване невелике за розмірами приміщення – печерний храм Святого апостола Андрія Первозванного. Освячений храм 2 липня 1900 р.; він займає приміщення, висічене в скелі працею ще самого святого Климента; в західній стіні знаходиться невелика видовбана у скелі кімната, в якій, за припущеннями, жив святий Климент.

Головний храм Свято-Климентіївського монастиря названий на честь святого Климента. Це один із найбільших і стародавніх печерних храмів

Криму. Єдиної думки про час спорудження базиліки немає (від VI до VIII ст.), однак храм вважають найдавнішим, принаймні в Європі. Його освячено 15 жовтня 1852 р. Храм мав форму базиліки, колись два ряди колон ділили простір церкви на три нефи. До наших днів збереглася тільки частина колон.

Всі три храмові приміщення Інкерманського печерного монастиря сполучені між собою за допомогою загального коридору.

Будівництво двоповерхового будинку для монастирської братії з церквою Святої Трійці (тут зберігаються мощі Святого Климента) завершили 1867 р. У XIX ст. сюди з різних куточків країни з'їжджалися паломники, для прийому яких побудували готель. У пам'ять про порятунок царської сім'ї у залізничній катастрофі 1895 р. побудували храм Святого Великомученика Пантелеймона.

У монастирі 1905 р. з'явилося відразу кілька храмів. Один з них влаштували на місці середньовічного печерного храму Святого Євграфія і освятили в ім'я Святого Священномученика Димитрія Солунського. Храм розташований у східній частині Монастирської скелі.

Того ж року (1905) в пам'ять про кримську війну на верхньому плато споруджено церкву у стилі пізньовізантійського зодчества в ім'я Святого Миколая Чудотворця Мірлікійського (за проектом архітектора Г. П. Доліна). Вона прикрасила архітектурний ансамбль Монастирської скелі. До 1910 р. архітектурний вигляд Інкерманського монастиря склався остаточно.

З 1924 р. монастирські храми поступово закривали. Георгіївський та Інкерманський монастирі було закрито 1926 р.; 15 грудня 1931 р. закрили печерні храми, а їхнє майно передали Севастопольському музейному об'єднанню. Собор Св. Миколая Чудо-творця Мирлікійського (1905) підірвали 1932 р. Багато споруд розібрали. Після закриття монастиря тут залишились жити настоятель архімандрит Венедикт, отець Прокопій, два старці: отець Герман та отець Митрофан.

У роки Другої світової війни монастирські келії перетворили на місце базування штабу 25-ї Чапаєвської дивізії. На території Свято-Климентіївського монастиря можна побачити меморіал на честь загиблих воїнів, які героїчно захищали Інкерман. Ще у 1970-х роках у колишньому монастирському готелі жили люди.

Життя в Інкерманському Свято-Климентіївському монастирі поступово поживається 1991 р. Тут розпочали відновлювальні роботи. Сьогодні монастир відновлений (діє шість церков).

- Маяк Інкерманський Передній. Висота вежі від основи – 11 м. Висота вогню від рівня моря – 91 м. Дальність видимості вогню – 18 миль. Передній маяк із групи Інкерманських маяків

встановлено 1821 р. на скелі, що на північному березі вершини Севастопольської бухти. Він забезпечував необхідну безпеку руху суден при заході у цю бухту. З 1987 р. цей маяк водночас є і Костянтинівським Вихідним Заднім.

- Маяк Інкерманський Задній. Висота вежі від основи – 11 м. Висота вогню від рівня моря – 196 м. Дальність видимості вогню – 24 милі. Історія маяка налічує вже майже двісті років. Відвідавши на початку ХІХ ст. Ахтіарську бухту, капітан Гейден доповідав у Адміралтейство, що «чудовий порт Севастополь оголоджено лише віхами», і рекомендував на вході у бухту встановити справжній маяк. Цю рекомендацію визнали слушною, і 1820 р. розпочали будівництво Інкерманських створних маяків. Маяк почав діяти з 1821 р.

Мальовничі околиці:

- Мекензієві гори – плоска лісиста височина, розчленована балками, у північній частині Севастопольської міськради, початок Внутрішньої гряди Кримських гір. Простягаються від с. Любимівки між долинами річок Бельбек і Чорна до адміністративного кордону Севастополя з Бахчисарайським районом, який проходить приблизно по меридіану с. Фронтowego. Висоти підвищуються з заходу на схід від 100 до 400 м н. р. м. Гори вкриті низькорослим лісом, їхні південні схили круті, північні – дещо пологіші. Схили складені білими мергелями. Мекензієві гори отримали назву від імені командувача ескадрою Чорноморського флоту 1783–1786 рр. і одного з будівничих майбутнього м. Севастополя контр-адмірала Т. Мекензі. У середині ХVІІІ ст. шотландець Т. Мекензі поступив на військово-морську службу і згодом зробив блискучу кар'єру. У нагороду за службу Г. Потьомкін подарував Мекензі ділянку землі під маєток. Хутір, що швидко виріс, природно, всі стали називати «хутір Мекензі», а згодом «хутір Мекензія». Поступово назва місця поширилася на весь гірський масив.
- Інкерманські висоти – найзахідніша ділянка Внутрішньої гряди Кримських гір (частина Мекензієвих гір), оточують Інкерман зі сходу. На цих висотах побудовані маяки (Передній і Задній). Ці високі обривисті скелі видніються поблизу гирла р. Чорної, на її правому березі. Інкерманські висоти, як і значна частина південного заходу куести, складені світлими мохуватковими вапняками верхньокрейдового віку. У тутешніх каменоломнях 1913 р. знайшли череп викопного крокодила.

За будівельними та архітектурними властивостям інкерманський камінь міцний, м'який, однорідний, монолітний, має теплоізоляційні

властивості. Він довговічний, добре зберігає крайку в обтесаних виробках. З часів Херсонеса Таврійського і до наших днів інкерманський камінь широко використовують при зведенні будинків і для виготовлення химерних архітектурних споруд. Багатовікова систематична розробка інкерманського каменю залишила в тутешніх скелях величезні “рани” – відкриті кар’єри і підземні каменоломні. Адже обсяги видобутку були надто величезними, причому значну їхню частку відправляли на експорт. З кримського інкерманського каменю вибудували, наприклад, значну частину Константинополя. Не дивно, що гірські виробітки практично «з’їли» весь південно-західний схил масиву.

- Севастопольська бухта – розташована в південно-західній частині Кримського півострова, простягається від відкритого моря в західному напрямі до Інкерманського монастиря, поступово звужуючись, закінчується гирлом р. Чорної. Бухта відгороджена від мінливостей погоди Чорного моря двома загороджувальними молами – Південним і Північним. Вона є однією з найкращих у світі з погляду зручності і захищеності від штормів. Вриваючись у суходіл майже на 8 км, Севастопольська бухта ділить місто на Південну і Північну сторони. Ширина її від 800 до 1 300 м, глибина – сягає 21 м. Природними особливостями затоки закритого типу є незамерзаюча водна поверхня, упродовж зими вільна від льоду, мінімальність впливу течій, припливів і вітрів (лише під час західних спостерігають хвилювання).

Її береги порізані та утворюють безліч бухт, що мають самостійні назви. Від берегів бухти виступають миси, між якими розташовані малі бухти Костянтинівська, Матюшенка, Михайлівська, Старо-Північна, Північна, Інженерна, Докова, Голандія, Сухарна, Маячна, Нафтогавань, Кілен-бухта, Аполлонова, Корабельна, Південна, Артилерійська, Кришталева, Олександрівська, Мартинова. Найбільшою з них є Південна бухта.

Бахчисарай

Бахчисарай (крим. *Bağçasaray*) – невеличке містечко, розміщене в улоговині між Внутрішньою і Зовнішньою грядками Кримських гір, на висоті 150–300 м н. р. м., в долині р. **Чурук-Су** («гнила вода»), за 31 км від Сімферополя. Назва в перекладі з кримськотатарської мови

означає сад-палац (*bağça* – сад, *saray* – палац). Вперше згадують 1502 р. Упродовж 1532–1783 рр. – столиця Кримського ханства. Недалеко, за 15–20 км, знаходиться морське узбережжя, отож морське повітря легко сюди проникає, як і гірсько-лісове та степове.

Бахчисарай – туристична Мекка Криму. Перша людина ступила на цю землю 40–50 тис. років тому. На південно-східній околиці Бахчисарая, в Старосіллі, знайдено поховання хлопчика епохи раннього палеоліту. Навколо міста є кургани ранньої бронзи, таврійські і пізньоскіфські поселення, залишки середньовічних поселень. На території нинішнього Бахчисарая здавна існувало кілька поселень. До моменту утворення міста у першій половині XVI ст. серед них було три основних: місто-фортеця Кирк-Єр на гірському мисі (нині відомий як Чуфут-Кале), селище Салачик в ущелині поблизу підніжжя Кирк-Єра і селище Ескі-Юрт – при виході з долини. У Кирк-Єрі і Салачику з часів Золотої Орди існували адміністративні центри. На рубежі XV і XVI ст. хан Менглі I Герей розгорнув у Салачику міське будівництво, плануючи перетворити його на великий столичний центр. Статус столиці Кримського ханства селище Салачик зберігало до 1532 р., коли син Менглі Герая, Сахіб I Герей, заснував нову ханську резиденцію за 2 км від Салачика, назвавши її Бахчисараєм. Згодом навколо нової ханської резиденції розрослося столичне місто. Кирк-Єр став схованкою хана і місцем ув'язнення знатних полонених. У середині XVII ст. там залишилися жити лише караїми.

У березні 1648 р. Богдан Хмельницький прибув із Запорожжя в Бахчисарай, де переконав нового кримського хана Іслам Герая III (1644–1654) укласти військово-політичний союз проти Речі Посполитої. Іслам Герей III виділив на допомогу своєму союзнику Богдану Хмельницькому великий допоміжний татарський корпус під проводом перекопського мурзи Тугай-бея. Під командуванням Тугай-бея було від 6 до 20 тис. осіб. Б. Хмельницький з козацькою делегацією 18 квітня 1648 р. повернувся з Криму в Запорозьку Січ.

З появою Сімферополя Бахчисарай утратив своє значення і відродився лише після прокладення 1875 р. залізниці у Севастополь.

У забудові міста збереглися риси середньовічного Сходу (вузькі вулички, старовинні фонтани-джерела, будинки з другими поверхами, що нависають над вулицею, мечеті, численні крамниці ремісників). Сучасний статус міста – з 1926 р. Тепер Бахчисарай – районний центр.

Клімат – напівзасушливий, теплий, із м'якою зимою. Температура повітря січня – +0,3 °С, липня – 21,7 °С. Опадів – 500 мм у рік.

Населення:

1930 р. – 10 450 осіб (7 420 кримських татар, 1 850 росіян, 315 євреїв, 205 греків, 185 українців, 50 німців, 30 вірмен, 30 болгар, 365 осіб інших національностей).

- 1939 р. – 10 891 осіб.
- 1989 р. – 25 363 осіб.
- 2006 р. – 26 400 осіб.
- 2011 р. – 26 215 осіб.

Ескі-Юрт (крим. *Eski Yurt*) – стародавнє селище часів Золотої Орди, сьогодні – західний мікрорайон Бахчисарая. Топонім Ескі-Юрт у перекладі означає «старе поселення» або «стара ставка», тобто це місто старіше, ніж ханська столиця Бахчисарай, яку заснували в XVI ст. Від перших вулиць і будинків Ескі-Юрта не залишилося й сліду, зате на околиці селища довго зберігалось велике кладовище золотоординської епохи, що називали Кирк-Азізлер, або просто Азіз. Одне з найбільших і найдавніших мусульманських цвинтарів в усьому Криму, воно свідчило про багатство і значне заселення Ескі-Юрта в епоху Золотої Орди. Поворот у його долі настав, очевидно, після виникнення незалежного Кримського ханства, коли за 2 км від Ескі-Юрта виникла нова ханська столиця, що швидко затьмарила його колишню славу.

Недалеко від селища був розташований Азіз Малік-Аштера, де і стояло суфійське текіє. За повір'ями, тут похований Малік-Аштер – легендарний герой епохи халіфату. Вважали, що молитва на могилі Малік-Аштера здатна зцілювати хворих (наприклад, тих, хто постраждав від укусу отруйних тварин). Згідно з місцевими переказами, його поховання відкрив хан Мехмед II **Герей** (за іншою версією – **шейх накшбендійського суфійського тарикату**). Як свідчить легенда, хан виявив у землі плиту з давніми написами, коли планував побудувати для себе мавзолей. На ній було написано про те, що тут покоїться Малік-Аштер. Тоді він передумав будувати власну гробницю і замість того облаштував могилу славетного подвижника – Азіза, спорудивши поруч з нею прикрашене мармуром текіє.

Померлим ставили пам'ятники, а найбільш знатним і заможним споруджували мавзолеї – дюрбе. Пізніше побудували текіє (монастир) дервішів (мандрівних ченців); у XX ст. частину надгробків перенесли на ханське кладовище при палаці, мечеть закрили, а від монастиря вціліла лише надвірна кафедра проповідника – мімбер. Порівняно добре збереглися чотири дюрбе Азіза. Наголосимо, що іншого подібного «заповідника мавзолеїв» у Криму немає.

Туристичні об'єкти

- Дюрбе Мухамед-Шах-бея-Бен-Юде-Султан. Розміщене неподалік від теперішнього залізничного вокзалу на вул. Фрунзе, 10/1 (ця частина міста відома під назвою Азіз) – своєрідний заповідник, осередок мавзолеїв. Найдавніший з них – мавзолей Бен-

Юде-Султан, спорудження якого вчені датують кінцем XIV–початком XV ст. Пам'ятник добре видно з дороги – зліва вздовж шляху в нове місто. Він виглядає як куб зі зрізаними верхніми кутами. Увінчано будівлю напівсферичною банею. Над дверима зберігся напис: «Цю гробницю наказав побудувати Мухамед-Шах-бей, син Мухамед-бея, для своєї матері Бен-Юде-Султан, дочки Аджаган-бея». На жаль, цей вельми цікавий пам'ятник, що формою нагадує деякі арабські мавзолеї Каїра, руйнується: наполовину зруйнована баня, практично розвалився і портик.

- Дюрбе Ахмед-бея (Кубоподібне дюрбе). Розташоване за 20 м на схід від мімбера, в огорожі міського ринку (Ахмед-бей помер 1577 р., про що повідомляли на надмогильній стелі, знайдений 1921 р. поблизу входу у мавзолей, хоча, можливо, вона і не стосувалась дюрбе). Отож, дату побудови, як і назву споруди, очевидно, треба вважати умовними. Наскільки можна стверджувати, це дуже і дуже стара споруда – цілком можливо, що її звели тут ще в ординські часи. Дюрбе, що будували в часи Кримського ханства, були багатогранними. А квадратний план для старої кримськотатарської архітектури є показником значної давності будівлі. Подібні споруди (мечеті) є в Східному Криму, і там їх датують XIII і поч. XVI ст. Квадратна в плані будова, зі стороною 7,15 м, має форму куба з косо зрізаними зверху зовнішніми кутами, які переходять з чотирикутника на восьмикутник, що тримає баню. Подібне дюрбе збереглося також в с. Айвове Бахчисарайського району.
- Дюрбе Мехмед-бея (Малий восьмигранник) – розташований у пров. Первомайський, неподалік від Великого восьмигранника – дюрбе Мехмеда II Герая, за півсотні кроків на північ від мімбара серед приватної забудови. Мавзолей збудовано у XV–XVI ст. Це порівняно невелика восьмигранна скромно **впорядкована споруда** з дверима та трьома вікнами, зараз закладеними. Грані будови поставлені на цоколь, ребра її прикрашені колонками, стіни увінчані карнизом, баня зовні являє собою восьмигранну піраміду з напівзруйнованими гранями. Всередині споруди – сферична баня на півциркульних арках, неглибоко врізаних у площини граней. Деяка лапідарність дюрбе – простота плану, скромність оздоблення, скупість деталей – наводять дослідників на думку, що Малий восьмигранник був, можливо, типовою спорудою для середньовічного та більш пізнього часу, як, між іншим, і Кубоподібне дюрбе. Зовні Малий восьмигранник має вигляд невеличкої за розміром, скромної споруди з банею та

нагадує юрту. Під час його будівництва використано великі суцільні плити. У цьому дюрбе похований Мехмед-бей, який жив у Криму в XVI ст. і похований в Азизі. Це все, що нам відомо про людину, чий прах зберігає цей мавзолей.

- Мавзолей Мухамед-бея входить до переліку пам'яток архітектури національного значення.
- Дюрбе Мехмеда II Герей (Великий восьмигранник) – ханська сімейна усипальня, в якій, згідно з письмовими джерелами, були поховані три кримських хана: Мехмед II Герей (помер 1584 р.), Саадет II Герей (помер 1588 р.), Мехмед III Герей (помер 1629 р.), а також Мурад та Сафа Герей (брат і син Мехмеда II). Усі троє в різний час боролися за свою ханську гідність, всі троє знайшли трагічну загибель за межами Криму і всі троє повернулися на Батьківщину лише мертвими, щоб бути відданими землі тут, в Азизі. Розміщене дюрбе на вул. Нахімова / вул. Будьонного. Великий восьмигранник зведено наприкінці XVI – на початку XVII ст., в кращих традиціях османського зодчества, запозичених Кримом зі Стамбула. В основу плану споруди покладено надзвичайно правильний восьмигранник з входом з північно-східного боку. Стіни мавзолею складені з каменю-вапняку, який добре обтесано та майстерно оброблено зубаткою; шви на стінах ретельно підігнані, кладка виконана ідеально рівно, деталі змодельовані дуже делікатно, конструктивність та логічність кожної частини повністю гармоніюють з загальною композицією. Все це свідчить про високу майстерність творців цієї монументальної споруди.
- Мімбар (малий мінарет). Мімбар – восьмигранна вежа з шатровим, теж восьмигранним завершенням. Дванадцять кам'яних сходин ведуть до дверного прорізу, перекритого кільцеподібною аркою. За нею – циліндричне, всього близько метра в діаметрі приміщення проповідника з сімома вікнами теж кільцеподібною форми. Зовнішні стіни на рівні підлоги та стелі приміщення оперезані профільованим карнизом невеликого виносу. Злагоджені пропорції, співрозмірність частин та особливо добротна кладка з тесаного, обробленого зубаткою каменю на міцному вапняному розчині значною мірою сприяли добрій збереженості цієї надзвичайно цікавої малої форми архітектури середньовікового Криму XVI–XVII ст. Новітня забудова простору з трьох боків та клен, що своїми зеленими гілками обняв вершину мімбера, на жаль, обмежують круговий огляд пам'ятки, єдиної такої з уцілілих на півострові і тому унікальної.

Печерне місто Чуфут-Кале (крим. *Zufut Qale*) – середньовічне місто-фортеця (VI–XIX ст.) на плато Бурунчак, за 3 км на схід від Бахчисарая, тепер у руїнах. За часів панування половців (XI ст.) місто отримало назву **Кирк-Єр** (*Сорок замків*). Фортецю 1299 р. захопила та пограбувала армія ординського еміра Ногая. Заселяли його в той час переважно алани. **У 1449–1469 рр. саме Кирк-Єр був першою столицею Кримського ханства** (Хаджі Герай переніс столицю Криму з міста Кирым у місто Кирк-Єр). У добу Кримського ханства Кирк-Єр був місцем ув'язнення військовополонених начальників. У східній частині був монетний двір, де карбували кримські монети. Срібна монета Хаджі Герая, карбована в Кирк-Єрі (1454) була з тамгою, що її Хаджі Герей впровадив як нову державну символіку. Через політичні зміни 1469 р. ханську резиденцію перенесли в Салачик (Старосілля).

Салачик – історичний район Бахчисарая, де до його заснування розташовувалася (1469–1532) друга столиця Кримського ханства. У цьому місці з'єднуються чотири ущелини: верхів'я Чурук-Су, Мар'ям-Дере, Ашлама-Дере (Біюк-Ашлама) і балка Кучук-Ашлама (північно-західний район Салачика). На рубежі XV і XVI ст., під час правління хана Менглі Герая, тут звели столичний архітектурний комплекс, що налічував п'ять будівель. До них належали: ханський палац Девлет-Сарай; ханська мечеть (до нашого часу збереглися фрагменти стін); родова усипальниця кримських ханів, навчальний заклад Зинджирли-медресе та громадські лазні (розкопані лише 2008 р.). Турецький мандрівник Евлія Челебі 1666 р. пише про Салачик як про місто, в якому триста чудових будинків і ще безліч печерних приміщень у підніжжі скель, наголошуючи таку їхню особливість, що влітку в них холодно, а взимку, навпаки, тепло. Деякі з цих приміщень і сьогодні використовують як сараї або хліви. До речі, чимало штучних печер є на території старого Бахчисарая, нині їх поглинула сучасна забудова. У XIX ст. Салачик заселяли здебільшого цигани, прозвані «елекчи», тобто «виробники сит». Практично всі вони вимерли під час страшного голоду 1922 р. Сьогодні Салачик – околиця Бахчисарая на шляху від Ханського палацу до Успенського собору і Чуфут-Кале. На його території розташовані відреставровані Зинджирли-медресе, ханський мавзолей, могила Ісмаїла Гаспринського, розкопані ханські лазні.

Туристичні об'єкти

- Історико-культурний комплекс «Девлет-Сарай» розташований у Салачику (Старосілля) на околиці Бахчисарая, на території палацового комплексу другої столиці Кримського ханства. З об'єктів палацового комплексу, що був на цьому місці з другої половини XV ст. до 1532 р. (до заснування Бахчисарая), сьогодні відкриті

для огляду мавзолей (дюрбе) перших Герейів (1501), в якому поховані вісімнадцять членів правлячої сім'ї, в тому числі Хаджі Герей (помер 1466 р.), його син Менглі Герей I (помер 1515 р.) та онук Сахіб Герей I (помер 1551 р.). Поруч із мавзолеєм знаходяться руїни мечеті, ймовірно, XV ст. Тут же розміщена будівля єдиного збереженого в Криму вищого навчального закладу ханського часу – медресе Зинджирли (1500–1501). По сусідству з медресе 2008 р. виявлені і нині відкриті для огляду руїни ханських лазень (хаммам) XV ст. Окрім об'єктів періоду Кримського ханства, на цій території є могила видатного кримськотатарського просвітителя, редактора і письменника-публіциста І. Гаспринського (1851–1914), а також нова будівля медресе Зинджирли (1909), в якій розташований Музей історії кримськотатарської державності, науки і культури «Девлет» (Відділ Кримського історичного музею «Ларішес») та Науково-дослідний центр музею. Колекцію музею «Ларішес» почали формувати з 2004 р. у Франції, проте існувала вона у форматі інтернет-музею. Сьогодні вона налічує понад 1 500 оригіналів найцінніших експонатів XIII–XX ст., придбаних засновником музею «Ларішес» Гулівером Альтінім у 35-ти країнах світу, у понад 300 містах.

- Зинджирли-медресе (1500 р., *Медресе Ланцюгів*, крим. *Zincirli medrese*) – медресе, засноване Менглі Гереем I. Найдавніша збережена будівля навчального закладу в Україні, єдине вціліле медресе Криму. Розміщене на вул. Басенко, 57. Називається так тому, що поперек входу висів товстий ланцюг, щоб кожен, навіть сам хан, вклонявся перед входом в обитель мудрості. Той ланцюг і досі там висить. Будівля ззовні виглядає як суцільний глухий мур, однак усередині це дуже цікавий пласт середньовічної архітектури. Це єдина споруда такого типу, що залишилася в Криму. Майже квадратна в плані будова зовні не має парадного вигляду. Лише невеликі вікна ледь оживляють строгі бокові та дворовий фасади, що мають майже фортечний вигляд, а головний, східний фасад – взагалі без вікон, отож всю увагу тут привертають вхідні двері та вмонтована над ними кам'яна плита з написом: «Це училище за допомогою Всемилоствого Бога наказав звести Менглі-Герей-Хан, син Хаджі-Герей-Хана, нехай продовжить Бог царство його до скінчення віку. 906 р.» (1500 р.). Уряд Туреччини 2007 р. виділив 2,75 млн дол. США на відновлення Зинджирли-медресе та дюрбе першого кримського хана Хаджі Гереея. Сьогодні пам'ятка є складовою Бахчисарайського історико-культурного заповідника.

- Дюрбе Хаджі Героя (1502) розміщене у Салачику (Старосілля). Мавзолей першого незалежного кримського хана Хаджі Героя, збудований його сином, Менглі Гереем, що його теж тут поховано. У підземеллі мавзолею (дюрбе) вчені виявили 18 трун з останками перших кримських ханів та їхніх родичів. Уперше за 500 років знайдено нерозграбоване родове поховання вищої знаті півострова кінця XV–початку XVI ст.
- Успенський монастир – один з найдавніших печерних монастирів у Криму. Розташований поряд з Бахчисараєм, на шляху до печерного міста Чуфут-Кале. Монастир збудовано на вертикальній кам'яній стіні в урочищі Мар'ям–Дере. Поряд з монастирем існувало грецьке поселення Маріамполь, жителі якого змогли співіснувати зі столицею мусульманського Криму. Окрім того, сьогодні це виглядає доволі дивно, проте кримські хани ставились з повагою до християнської святині й були доволі віротерпимі.

За переказами, у цьому місці сталося явлення образу Богоматері багато століть тому. Віруючі жителі вирубали в скелі печеру і зробили там храм. Він став оплотом християнства на півострові в часи існування Кримського ханства. Мешканці Успенського монастиря в Бахчисараї жили за суворими канонами аналогічним монастирям Святого Афона в Греції, тому храм ще називали *Кримський Афон*.

Справжня дата виникнення Успенського монастиря невідома. Здебільшого учені вважають, що його заснували наприкінці VIII–на початку IX ст. Саме в цей час у Криму з'явилися іконопоклонники. Це були миряни і ченці, здебільшого греки, які втекли від переслідування іконоборців Візантії. Вони селилися в горах, створюючи печерні монастирі, одним з яких був Свято-Успенський. Найстарішою зі збережених частин монастирського комплексу є печерна церква Успіння Пресвятої Богородиці, створена руками невідомих майстрів у товщі прямовисної скелі у VIII ст. У плані вона виглядає як чотирикутник, плоский звід якого покоїться на чотирьох колонах. Її зовнішній периметр завершує кам'яна кладка з прямокутними віконними прорізами і реставрований масляний розпис XIX ст. До храму від підніжжя скелі ведуть широкі сходи. Як свідчить легенда, в день святкування Успіння Богоматері людям з'явилася її чудотворна ікона, після чого жителі прийняли рішення побудувати тут храм, в який потім і встановили згадану святиню. Цим також пояснюють і назву обителі. З церкви відкривається краєвид на ущелину і залишки грецького поселення *Маріамполь*.

Після захоплення Криму військами Золотої Орди багато монастирів припинило існування, проте Успенський монастир у Бахчисараї зберігся і з XV ст. став центром православного Криму. Російський уряд 1778 р. значну частину християн переселив з Криму у Приазов'я, внаслідок чого монастир спорожнів; там залишився лише один монах.

Проте 15 серпня 1850 р. відбулося урочисте відкриття Успенського монастиря – повторне. У наступні кілька десятиліть тут вирубували нові келії, облаштовували старі, а також будували три церкви. Скелі розписували образами святих. Кількість ченців зростає до 30 осіб, а храмів – до п'яти. Ще були: церква Св. Марка, теж печерна (1859), Св. Костянтина і Олени (1857), на протилежному боці ущелини – храм Юрія-Зміборця (1875). На нижньому майданчику при дорозі на Чуфут-Кале будували 1896 р. храм Інокентія Іркутського.

Після громадянської війни (1922) монастир знову закрили, будівлі розібрали на каміння. Під час двох військових кампаній (Перша оборона Севастополя, 1854–1855 рр., та Друга світова, квітень–травень 1944 р.) у келіях монастиря облаштували госпіталь.

Скит повернули церкві 1992 р.

- Бахчисарайська ікона Богородиці – головна монастирська святиня, належить до зображень типу Одигітрія. У монастирі ікону також називають Панагія. На думку Д. В. Айналова, ікону написали в XI ст., М. П. Кондакова – у XIV ст. Наприкінці XVIII ст. ікону перенесли у м. Маріуполь. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Бахчисарайська ікона Божої Матері була дуже пошкодженою, доля її після 1918 р. невідома. Крім згаданого імені, ікона носила ще й інші назви, зокрема: Кримська ікона Богоматері та Маріупольська. Після приєднання Криму до Росії 1783 р. греки знову стали селитися в Бахчисараї. В Успенській обителі встановлено список (копію) з чудотворної ікони, від якої відбувалися зцілення. Нині в монастирі зберігається копія цієї ікони.
- Ханський палац. «Бахчисарай» перекладають з кримськотатарської мови як палац-сад (*bağça* – сад, *saray* – палац). Збудований палац як родова резиденція династії Герейів – правителів Кримського ханату. Початок будівництва – 1532 р., завершення будівництва – 1764 р. Центр політичного, духовного й культурного життя кримських татар. Засновником Хансарая був Сахіб I Герей.
- Катерининська миля (1787) – розміщена поблизу входу до Ханського палацу (Катерининські милі – пам'ятки історії та архітектури, дорожні знаки, побудовані упродовж 1784–

1787 рр. на передбачуваному шляху проходження імператриці Катерини II). На кам'яній колоні напис російською і татарською мовами: «Благородной памяти императрица Екатерина II-я изволила быть в Бахчисарае в 1787 году Майя 14». Кримські «Катерининські милі» – це нижня частина колони тосканського ордера з шестигранним перехопленням посередині і конусоподібним завершенням, встановлено на квадратному в плані постаменті.

- Мечеть Тахтали-Джамі (*Дерев'яна/Доцата мечеть*, крим. *Tahtali Cami*) – мечеть XVIII ст. Розташована на вул. Ізмаїла Гаспринського, 7. Мечеть добудували 1707 р., саме така дата вказана над входом до неї. Основоположницею мечеті була дочка хана Селіма I Героя, яку звали Бек Хан Султанхані. Мечеть є архітектурною домінантою старого міста – її видно практично з будь-якого його місця. Будівництво вели із застосуванням дерев'яних дощок, якими перекладали кам'яні блоки у кладці стін (звідси й назва). Будівлю розташовано на дуже складній тісній ділянці крутосхилу, під кутом до лінії забудови (через потребу забезпечення канонічної орієнтації за сторонами світу), що змусило архітектора вдатися до певних оригінальних архітектурних вирішень. Перебудована парафіянами 1885 р., мечеть діяла до 1928 р. Після закриття використовували її як господарське приміщення. А 1989 р. відреставрували і однією з перших передали мусульманській громаді.
- Дюрбе (Ескі-Дюрбе) – напівзруйнований мавзолей XV ст. Розташований мавзолей неподалік від Ханського палацу, поблизу школи (300 м на схід від Ханського палацу на вул. Зої Космодем'янської). Ескі-Дюрбе («старий мавзолей») – одна з найцікавіших споруд середньовічного Бахчисарає. Дослідники вважають, що її побудовано значно раніше, ніж Ханський палац. За формами мавзолей є кубом, який перекрито сферичною банею. Це єдине з усіх 10 дюрбе, що збереглися донині, побудоване не з білого вапняку, а з жовтого місцевого каменю.
- Мечеть Ісмі Хан Джамі – зруйнована мечеть XVII–XVIII ст. на вул. Севастопольська, 80. У декорі відчувуються європейські впливи (бароко або класицизму).
- Мечеть XVIII ст. Розміщена на вул. Севастопольська, 41, а.

Мальовничі околиці. Пам'ятки природи:

- Мар'ям–Дере – долина Майрам простягається на понад 2 км з південного сходу на північний захід, обмежена з двох боків стрімкими скелями гір Бурунчак і Діви Марії; ширина її ко-

ливається від 150 до 300 м. Кілька століть тому тут існувало грецьке селище Маріам, Маріум, Мар'іно, Маріям, Маріамполь, Маріямпіль, Маріанополь. У різних джерелах є вищеназвані варіанти назви одного й того ж селища у конкретній ущелині, що в перекладі означає селище Божої Матері Марії. Поселення Маріамполь проіснувало з VIII ст. до 1779 р. Його мешканців за наказом імператриці Катерини II переселили 1778 р. до Приазов'я, де заснували поселення, що нині відоме як місто Маріуполь. Номінально долина розділена на три частини: перша (поблизу входу в ущелину з боку Бахчисарая) належить до Успенського чоловічого монастиря і названа в честь Богородиці; друга, у середній частині поблизу пішохідної стежки до Чуфут-Кале, криє в собі дервішське поховання (Гази-Мансур); третя, що слугує місцем останнього земного притулку караїмів, відома під назвою Йософатової долини.

- Долина Ашлама-Дере (Біюк-Ашлама) простяглася вузькою смугою на 2 км між прямовисним плато Бурунчак і вапняковими схилами гори Беш-Кош (537 м), має клиноподібну форму, орієнтовану з північного заходу на південний схід. Її контур, що розширюється на південь та має максимальну ширину в півкілометра (мінімальний – удвічі менше), поступово зливається з Йософатовою долиною. Вздовж всієї протяжності її перетинає дорога від передмість Бахчисарая до Біюк-Капу (південні ворота Чуфут-Кале). В урочищі Біюк-Ашлама-Дере бере початок р. Чурук-Су, що протікає Бахчисараєм, на заході міста впадає в р. Качу (загальна довжина річки – 11 км).

У тальвезі (на найнижчій лінії) балки Ашлама-Дере було поселення кизил-кобінської культури (за 3,5 км на схід від Старосільської околиці міста). Відкрито І. П. Кацуром і Я. А. Дубинським 1946 р., досліджував Х. І. Крис 1946, 1950, 1955 рр. Протяжність поселення вздовж балки 300 м, ширина – не менше 50 м. На площі поселення знайдено близько тисячі фрагментів кераміки, що датують VIII–VII ст. до н. е.

- Скельний навіс Канли-Дере. Розміщений в ущелині Канли-Дере (Ханли-Дере), у районі вул. Басенко (Старосілля). Пам'ятку досліджували О. Формозов 1952–1956 рр. та українсько-американська експедиція під керівництвом Е. Маркса 1993–1995 рр. Тут 1952 р. під скельним навісом виявили одну з найбільших у Криму палеолітичних стоянок, де 50–40 тис. років тому жила первісна людина, за фізичним типом близька до кроманьйонців. Відомі в цьому районі поселення таврів і пізніх скіфів.

Научне (селище міського типу) – найбільшвисокогірний населений пункт Криму (близько 600 м н. р. м.) розташований за 10 км від районного центру. Саме тут є Кримська астрофізична обсерваторія НАН України.

Баштанівка (до 1945 р. – **Пички**, крим. *Pıçqı*) – село у Бахчисарайському районі, підпорядковане Верхоріченській сільській раді. Населення – 228 осіб (станом на 2001 р.). Баштанівка розташована в центральній частині району, на початку Внутрішнього пасма Кримських гір, на лівому березі р. Кача, відразу за так званими Качинськими Воротами – велетенською ущелиною. У селі в Качу впадає ліва притока Хору. Відстань до Бахчисарая – 7 км. Висота села над рівнем моря – 184 м.

Туристичні об'єкти

- Качинський каньйон.
- Печерний монастир Качі-Кальон (Хрестовий корабель) розміщений між селами Передущельне і Баштанівка. Печери монастиря є на висоті 450–510 м н. р. м. Їх датують VI–VIII ст. Печери Качі-Кальону цікаві й різноманітні. Най-примітніші такі:
  - перший грот – церква Святої Софії та виноробний комплекс;
  - другий грот і чернечий «гуртожиток»;
  - третій грот;
  - четвертий грот – монастир Св. Анастасії;
  - п'ятий грот – напівзруйнований.
- Алімова балка розташована на лівому березі Качинської долини, між селами Баштанівка і Передущельне, прямо навпроти знаменитого Качі-Кальону. Назва балки походить від легендарного розбійника Аліма – кримського Робін Гуда. З правого борту вона обмежена схилами г. Бурун-Кая, з лівого – г. Кизил-Бурун. Протяжність Алімової балки – 3,2 км, ширина в гирлі – близько 320 м. На цій порівняно невеликій ділянці вмістився цілий комплекс історичних пам'яток різних епох – від кам'яного віку до середньовіччя. Тут є грот Аліма, в якому археологи знайшли стоянку печерних людей. Недалеко від грота розташовані петрогліфи – малюнки стародавніх людей. До скелі примикає величезна брила трикутної форми, що утворює природний навіс від дощу, так зване «житло пастуха». В Алімовій балці також знаходяться «таврські ящики» – залишки гробниць таврів.
- Мис Бурун-Кая (на південний захід від села, залишки будівель датовані X–XI ст.).

Машине (до 1948 р. – **Татаркой**, крим. *Tatarköy*) – село в Бахчисарайському районі, підпорядковане Верхоріченській сільській

радї. Населення – 246 осіб (станом на 2001 р.). Відстань до Бахчисарая 10 км. Висота села над рівнем моря 249 м. На північ від села височіють дві гори-останці, на яких є печерні міста Тепе-Кермен і Киз-Кермен.

Туристичні об'єкти

- Тепе-Кермен (Замок на вершині) – невелике печерне місто. Місто існувало в період з VI до XIV ст. **Комплекс розташований** на вершині гори-останця висотою 535 м н. р. м. (225 м над оточуючими долинами). Висота обривів з півдня та заходу сягає 12 м. Найкраще збережені сліди перебування населення – комплекс печер (близько 250 камер), які відображають усю різноманітність типів, що трапляються в печерних містах Криму.
- Киз-Кермен (Дівоча фортеця) – невелике печерне місто. Збереглося в основі оборонної стіни; залишки кладки IV–III ст. до н. е., що, найвірогідніше, були збудовані за допомогою мешканців Херсонеса. У VIII–IX ст. на залишках укріплення попередніх епох і збудували цю стіну. Довжина городища понад 1 км. Ширина сягає 250 м. Воно розміщене на гірському плато на краю мису Киз-Куле. Із заходу поселення обмежене ущелиною Кая-Араси, зі сходу – балкою.

Танкове (до 1945 р. – **Біюк-Сюйрен**, крим. *Вььк Сьурен*) – село в Бахчисарайському районі. Підпорядковане Куйбишевській селищній радї. Населення – 1 481 особа (станом на 2001 р.). Відстань до Бахчисарая 11 км. Село Танкове розташоване поблизу входу в Бельбецький каньйон. Тут р. Бельбек прорізала у Внутрішній гряді грандіозний каньйон (Бельбецькі ворота).

Туристичні об'єкти

- Бельбецький каньйон. Ширина – до 300 м, глибина – 160 м, з вертикальними 70-метровими стінами. Складений вапняками, мергелями і пісковиками. Ділянку долини площею в 100 га 1975 р. оголошено комплексною пам'яткою природи загальнодержавного значення «Бельбецький каньйон».

Мале Садове (до 1948 р. – **Кючук-Сюйрен**, крим. *Кьзьк Сьурен*) – село в Бахчисарайському районі. Розташоване на півдні району. Відстань до Бахчисарая 21 км. Мале Садове розташоване на правому березі р. Бельбек; висота центру села над рівнем моря – 129 м. Село розміщене у стулці Бельбецьких воріт – Бельбецького каньйону. На іншому боці Бельбецької долини, на мисі Куле-Бурун (Вежовий мис), є Сюйренська фортеця, а на сусідньому мисі Ай-Тодор – печерний монастир Челтер-Коба.

Туристичні об'єкти

- Сюйренська фортеця. Є версії, що її закладено візантійцями у VI ст., або ж хазарами у VIII–IX ст. Однак численні археологічні знахідки поблизу фортеці дають підставу датувати її XII ст. Загальна площа Сюйренських укріплень становить 1,7 га. Від самої фортеці залишились дві куртини оборонної стіни (довжина близько 92 м), на стику яких височіє напівзруйнована десятиметрова вежа, викладена з вапнякових блоків. Діаметр вежі – близько 8 м. Збереглися також частина стіни за 240 м на південний схід від вежі та руїни житлового будинку.
- Челтер-Коба – один з печерних монастирів, який засновано приблизно в XIII–XIV ст. на північних рубежах князівства Феодоро, поблизу Сюйренської фортеці. Відомий також як монастир Св. Феодора. Назва Челтер-Коба в перекладі з кримськотатарської буквально означає *Решітка-печера*, або *Печерна решітка*. Розташований на відстані 1 км від с. Велике Садове. Комплекс монастиря складається з печерного головного храму, келій і трапезної, з'єднаних між собою прорубаними у скельному моноліті стежками. У монастирі налічують понад 50 печер, розташованих у 4 яруси.

Соколине (до 1945 р. – **Коккози**, крим. *Кыккыз*) – село в Бахчисарайському районі. Розташоване на півдні району. Населення – 1 396 осіб (станом на 2001 р.). Неподалік села (за 3 км) протікає ріка Коккозка. Історична назва села Коккози в перекладі з кримськотатарської означає блакитне око, блакитноокий.

Туристичні об'єкти

- Мечеть кінця XVIII ст. (вул. Фрунзе, 29).
- Великий каньйон Криму – об'єкт туризму. Ландшафтний заказник республіканського значення (з 1974 р.; охороняють з 1947 р.). Площа близько 300 га. Охороняють каньйон тієї ж назви. На його схилах зростає ліс (сосна кримська, бук, граб, ясен, клен). У рослинному покриві трапляються також реліктові види: тис ягідний, рускус під'язиковий, зозуліні черевички, які занесено до Червоної книги України.

Найвідоміші об'єкти Великого каньйону та околиць:

Ванна Молодості (Кара-Голь) – найглибша ерозійна заглибина русла р. Аузун-Узень поблизу Сторожового уступу. Глибина Ванни Молодості – близько 5–6 м. Навіть у найспекотніший літній полудень температура води у Ванні – 9–11 °С. Сучасна назва «ванни» відома з початку 1960-х років. Стара назва – «Кара-Голь» (Чорне озеро).

Голубе озеро – невелике озеро в центрі Великого каньйону Криму. Інколи трапляється й інша назва озера – «Озеро Любові». Неподалік Голубого озера є водоспад «Срібні струмені».

Водоспад «Срібні струмені» – водоспад на р. Чаан-Баїр, що впадає в Сари-Узень (Жовта річка) поблизу Великого каньйону Криму. В інших джерелах річку називають Чаїн-Су, вона є лівою притокою Сари-Узені. Розміщений водоспад в урочищі Чаїн-Су, неподалік від траси Бахчисарай – Ялта; найближчий населений пункт – с. Соколине. Висота водоспаду – близько 6 м. Ефект «срібних струменів» дає порослий мохом туфовий майданчик, яким стікає вода у вигляді тонких струменів. У сонячний день видовище підсилюється. У глибині водоспаду є природний грот з двома входами. Водоспад розташований посеред вікового букового лісу. Вище за водоспадом, за 200 м, розташований ставок «Юсупівське озеро», влаштований для розведення форелі князем Юсуповим, який був у минулому власником цих місць.

Панія (з грец. святий або цілюще) – одне з найбільших карстових джерел Криму, розташоване в ущелині Великого каньйону Криму. Описане 1915 року дослідником І. В. Рухловим. Середньорічна витрата води цього джерела – 370 л/с. Це означає, що в середньому тільки за одну годину Панія дає понад 1 300 м³ води. Цієї води цілком достатньо для забезпечення міста з населенням у 50–60 тис. осіб. У Гірському Криму налічують усього 19 джерел з дебітом понад 100 л/с; на їхню частку припадає 64 % загального підземного стоку.

Холмівка (до 1948 р. – **Заланкой**, крим. *Zalanköy*) – село в Бахчисарайському районі. Розташоване на півдні району. Холмівка розкинулася на лівому березі р. Бельбек у середній течії, висота центру села над рівнем моря 91 м. На схід від села (за 5 км) є популярні туристичні об'єкти – історичні пам'ятки: печерне місто Ескі-Кермен, вежа Киз-Куле, храми Донаторов і Трьох Вершників. Відстань від села до райцентру близько 17 км.

Туристичні об'єкти

- Печерне місто Ескі-Кермен (**Стара фортеця**) – місто розташоване на плато столової гори довжиною близько 1 000 м і шириною до 170 м. Висота над рівнем моря – 400 м. Місто збудоване в VI ст. як військова фортеця, а також центр торгівлі, ремесла й сільського господарства. До середини VII ст. було важливим політичним і адміністративним центром Південно-Західного Криму. Загальна кількість підземних камер Ескі-Кермена – близько 400.
- Храм Трьох Вершників розташований у печерному місті Ескі-Кермен. Датують XII ст. або рубежем XII і XIII ст.

- Руїни замку Киз-Куле (Дівоча вежа). На північний захід від Ескі-Кермену на плато Топшан (сусіднього мису) стоїть вежа з воротами – руїни замку Киз-Куле. Киз-Куле – це характерний середньовічний феодальний замок-фортеця. Попереду вежі був неглибокий рів, переїжджали через нього перекидним мостом, до якого з півдня вела дорога. І рів, і дорога вирубані в скелі. Замок Киз-Куле виник, найімовірніше, після руйнування оборонних споруд Ескі-Кермен, тобто не раніше X–XI ст.
- Храм Донаторів (XII–XVI ст.). Розміщений в ущелині на захід від Киз-Куле, на околиці вже неіснуючого с. Черкес-Кермен. Донатори – у дослівному перекладі з грец. дарувальники – люди, які на свої пожертви отримували храм. Ймовірно, цими донаторами була родина місцевого феодала, родове гніздо якого розкинулось поблизу – на плато Топшан. Сама церковка виконувала функції сімейного храму. Церква має прямокутну форму, розмірами 5,1 x 3,2 x 2,5 м. Підковоподібна апсида розташована не в центрі, а зміщена на південь. До апсиди примикає синтрон. Поряд з центральним нефом – бічний, що відокремлюється виступами в стіні та стелі, а також колонами, від яких збереглися лише сліди. На стінах, апсиді і стелі збереглися фрагменти багатофігурного фрескового розпису (зображення Христа і євангельські сюжети), зроблені у XII–XIV ст.

Залісне (до 1945 р. **Юкари-Каралез**, крим. *Yuqarı Qaralez*) – село в Бахчисарайському районі. Розташоване в Каралезькій долині. В околицях села розташоване городище Мангуп-Кале.

Туристичні об'єкти

- Мангуп-Кале – місто, столиця князівства Феодоро, згодом турецька фортеця. Розташоване на плато Баба-Даг неподалік від с. Хаджи Сала. Висота гори над рівнем моря – 583,7 м. Мангупське плато круто обривається (до 70 м) на південь. Північний схил прорізаний трьома ярами: Капу-Дере («капу» – вхід, брама; «дере» – яр), Гамам-Дере (Банний яр), Табана-Дере (Шкіряний яр). Між ярами – чотири миси: Тешклі-Бурун (Дірявий мис), він порізаний печерами; Еллі-Бурун (Вітряний або – Еллінський мис); Чуфут-Чеарган-Бурун (мис закликів іудеїв або караїмів) і мис Чамни-Бурун – (Сосновий мис). Сама природа створила мис Тешклі-Бурун у вигляді бастиону. Людям залишилось тільки відокремити цей вузький, обмежений прірвами стрімчак оборонною стіною, довжина якої сягає 102 м, а товщина – 2,8 м. По периметру мису тягнуться численні підземні споруди, більшість яких використовували як військові каземати, вигідно

розташовані для знищення ворога зверху. Мангуп 1790 р. покинули останні мешканці – громада караїмів. У яру «Табана-Дере» збереглися залишки караїмського кладовища.

Тернівка (до 1945 р. – Шулю; крим. *Şülü*) – село в Балаклавському районі Севастопольської міськради. Розташоване в долині річки Ай-Тодорки, правої притоки р. Чорної, на Внутрішній гряді; висота центру села над рівнем моря – 185 м. Населення становить 1 986 осіб. Відстань до села від райцентру 29 км.

Туристичні об'єкти

- Шулдан. Монастир, заснований у VIII ст. монахами-іконошанувальниками, біженцями з Візантії, які втекли звідти в період боротьби з іконами. Ймовірно, вони були ченцями з Афону й мали досвід будівництва монастирів у печерах. Монастир діяв до XV–XVI ст., тобто до періоду владарювання Османської імперії на кримських землях та занепаду князівства Феодоро. До речі, в штучних печерах донині збереглися фрески XII–XIII ст.; окрім того, сьогодні тут знову живуть ченці.
- Челтер-Мармара – печерний монастир, розташований за 1,5 км на північний захід від с. Тернівка. Виник одночасно з Шулданом (VIII ст.), однак більший за розмірами. Челтер у перекладі – решітка, Мармара – назва середньовічного села, що було поблизу підніжжя гори. У нижньому ярусі монастиря – 16 ізольованих одна від одної печер, і ще 2 великі в західній частині, що є природними гротами, які з'єднані дверним отвором. Печери монастиря з другого по п'ятий ярус формують єдиний ансамбль і мають загальний вхід-хвіртку на східному краю другого ярусу. До нього від підніжжя скелі ведуть сходинки, вирубані в скелі. Монастир функціонував до кінця XV ст. На схід від Челтер уздовж краю плато йде хороша маркувальна стежка. Приблизно через півтора кілометра вона приводить до іншого монастиря – Шулдана.

Скалисте (до 1945 р. – Тав-Бадрак, крим. *Tav Badraq*) – село в Бахчисарайському районі. Розташоване на північному сході району. Головне підприємство села – Альмінський завод будівельних матеріалів, де видобувають вапняк. Село розташоване на правому березі р. Бодрак, лівої притоки Альми, неподалік від найдавнішого печерного міста Бакла.

Туристичні об'єкти

- Бакла. Місто розташоване на крутому південному схилі Внутрішньої гряди Кримських гір за 2,5 км на північний схід

від с. Скалистого. Крутий укіс куести складається з міцного моховаткового пласта, поверх якого залягають нумулітові вапняки. Ці пласти мають різну міцність і руйнуються з різною швидкістю. Внаслідок цього тут добре виражені два карнизи і тераса між ними. Приблизно у другій половині III ст. на вершині Бакли заснували укріплене поселення. У V–VI ст. (першій половині) тут було споруджено першу лінію його оборони, в VIII–IX ст. її посилити. Стіни захищали найуразливіший південний пологий схил. Наприкінці III–на початку IV ст. укріплення стало єдине ціле з іншим селищем, з південного боку якого розміщувалися господарські будівлі виноробного комплексу. В VI ст. на місці виноробного комплексу побудували замок.

- У долині навпроти Бакли відкриті руїни трьох храмів. Найдавніший з них зведено у VIII–IX ст. У X–XI ст. споруджено хрещатий у перерізі храм, від якого збереглися уламки арочного порталу та фрагменти фриза візантійського стилю. У XII–XIII ст. на місці храму звели інший, простіший.

Віліне (до 1944 р. – **Бурлюк**, крим. *Bırluk*) – село в Бахчисарайському районі.

Туристичні об'єкти

- Військовий меморіал «Поле Альмінської битви». Альмінська битва, що відбулась 8(20) вересня 1854 р. – перша велика битва Кримської війни між військами коаліції Великобританії, Франції і Туреччини, з одного боку, та Росії, – з іншого. Перший пам'ятник на місці того бою встановили на братській могилі офіцерів з Великобританії 1877 р., а привезли монумент до Криму самі жителі з Великобританії. У вересні 1884 р., в честь 30-ліття битви, в пам'ять про російських воїнів, полеглих у бою на Альмі, небайдужі громадяни встановили обеліск. На полі Альмінської битви, де поховані російські та англійські воїни, 1902 р. спорудили меморіал. Його прикрасив пам'ятник піхотинцям Володимирського полку – перший у вітчизняній історії пам'ятник, що увічнив простого солдата. Меморіал уцілів у роки Другої світової війни, однак постраждав вже у наш час. Сьогодні місце Альмінської битви, під час якої з російської сторони загинуло близько 5,5 тис. осіб, а з боку коаліції – близько 4 тис. осіб, користується популярністю і пошаною.
- На околиці села розташований колекційний виноградник Інституту виноградарства та вина «Магарач».

Саки

Саки (крим. *Saq*) – місто (з 1952 р.) республіканського підпорядкування, районний центр АР Крим. Засноване у XIV ст. У часи Кримського ханства тут було невелике село, що входило у володіння знатного кримського роду Мансур. Назва, можливо, походить від назви племен саків, що проживали в цих місцях у давні часи. Населений пункт Саки 1979 р. зачислено до категорії міст обласного підпорядкування, а 1997 р. йому надали статус міста-курорту України. Розташоване в північно-західній частині Кримського півострова, на березі Каламітської затоки Чорного моря і Сакського озера, за 50 км від Сімферополя і за 18 км від Євпаторії. Саки – давній курорт Криму. Розвивається на базі власних унікальних природних лікувальних ресурсів: Сакського солоного озера з лікувальними грязями і ропою, термальних мінеральних вод і морського узбережжя з піщаними пляжами.

Курорт є бальнеогрязелікувальним і призначений для лікування хворих із захворюваннями опорно-рухового апарату, з пошкодженнями і захворюваннями хребта і спинного мозку, нервової системи, гінекологічними захворюваннями і захворюваннями органів травлення.

Вперше про те, що сакська земля «зцілює всякі рани», писали ще давньоримський письменник і вчений Гай Пліній Секунд (I ст.) і грецький географ Клавдій Птолемей (II ст.).

Колись Саки були кінцевою точкою знаменитого Чумацького шляху. Здавна добували тут кухонну сіль, яку чумаки везли на волах до Києва, Чернігова, Полтави та в інші великі українські міста.

У Саках є джерело хлоридно-натрієвої води, яку використовують для лікування. Тут 1827 р. заснували першу в Росії грязелікарню, а 1837 р. відкрили відділення Сімферопольського військового шпиталю, надалі перетворене на самостійну здравницю. На Міжнародній виставці гігієни в Дрездені 1911 р. Сакська грязелікарня одержала почесний диплом. Властивості сакської грязі вивчали академіки О. Ферсман та М. Бурденко, професор Н. Головкинський. Гордість Сак – Курортний парк (площею 60 га), який налічує приблизно 80 видів рослин.

Протяжність морського узбережжя у межах міста – 6 км.

Клімат поєднує риси морського і степового. Спека пом'якшується бризами з моря та озера. Середня річна температура повітря – 11,2 °С. Середня температура літніх місяців – 22 °С, зимових – близько 0 °С. Важливу роль у зміні погоди в Саках відіграють вітри. Переважними вітрами є північно-східний і південно-західний: перші частіше спостерігають взимку, вони супроводжуються морозами, тоді як

південно-західні вітри приводять до потепління і частого випадання опадів. Одне з перших місць Саки займають за тривалістю сонячного сяйва. Якщо у Санкт-Петербурзі воно становить 1 490 годин у році, у Москві – 1 560 годин, у Сочі – 2 154, у Ялті – 2 223, то в Саках – близько 2 500 годин. Найбільша кількість сонячних днів припадає на період з квітня по жовтень. Кількість сонячних днів на рік – 260.

Населення – 24,2 тис. осіб (2011 р.). Національна структура: росіяни – 66 %, українці – 25, кримські татари – 6,5, білоруси – 2, вірмени, греки, євреї, поляки, кримчаки, караїми – менше 1 %.

Туристичні об'єкти

- **Кара-Тобе** – античне укріплене поселення, розміщене за 7 км від Сак по шосе Сімферополь–Євпаторія. Греки поселилися тут у IV ст. до н. е., пізніше сюди прийшли скіфи. У III ст. жителі назавжди покинули поселення. Для туристів співробітники музею проводять пізнавальні екскурсії, які передбачають відвідування музею, огляд розкопок стародавньої фортеці Євпаторіон. Також екскурсантам показують реконструйовану скіфську хатину. Бетонна споруда на пагорбі впритул примикає до античного городища Кара-Тобе. З 1948 до 1960 рр. ця будівля була дотом зі спостережною вежею відділу Чорноморського флоту, де проводили цілодобове спостереження за акваторією неба і моря.

Мальовничі околиці:

- **Каламітська затока** – затока Чорного моря, розташована поблизу західного берега Кримського півострова. Затоку названо на честь Каламіти – неіснуючого нині генуезького міста. Натомість слово «каламита» перекладають різні джерела з грецької як очерет, файний мис, гарний. Каламітська затока врізається в суходіл на 13 км. Ширина поблизу входу 41 км, глибина – близько 30 м, солоність 18 ‰. Затока обмежена із півночі берегом, в районі міста Євпаторія, з півдня – Гераклеїським півостровом. У північній частині затоки береги низовинні, піщані. На півдні – глинисті, високі. На узбережжі затоки багато солоних озер, відокремлених від затоки піщаними пересипами: Сасик (Євпаторійське), Сакське, Мойнаки, Чайка, мають лікувальне значення, і Кизил-Яр. Складова частина Каламітської затоки – Євпаторійська бухта. У затоку впадають річки Булганак, Кача, Альма і Бельбек. На берегах затоки розташовані міста Євпаторія, Саки, смт Миколаївка, смт Кача, села Новофедорівка, Берегове, Піщане, Углове, Андріївка. Південна частина затоки належить до адміністративної території міста Севастополь.

- Сакське озеро – солоне безстічне озеро, за 20 км від Євпаторії. Площа 7–10 км²; глибина – 0,8–1,5 м; рівень на 1,1 м нижчий від Чорного моря. Входить до Євпаторійської групи озер. Навколо озера розташовані Саки, Володимирівка, Оріхове і Михайлівка, неподалік – Новофедорівка, Прибережне і Чоботарка. Сакське озеро утворилося з лиману, відділеного широким (до 800 м) пересипом від моря. Сакське озеро штучно поділено на два басейни: східний (лікувальний) та західний (промисловий). Воно живиться морською водою через канал. Не замерзає. Дно озера вкрите грубим шаром мінерального мулу, що, як і ропа, має лікувальні властивості. В озері відбувається природне осідання кухонної солі, зрідка – хлористого магнію і глауберової солі. Проте за останнє 20-річчя в районі Сакського озера та міста Саки склалися несприятливі гідрогеологічні умови. Бурхлива господарська діяльність – розорювання, буріння свердловин, передусім зрошення прилеглих до озера земель, зумовили підйом рівня ґрунтових вод, що сприяє опрісненню ропи, створюючи загрозу підтоплення лікувальних і житлових будівель курорту, загибелі рослин курортного парку.

Євпаторія

Євпаторія (крим. *Kezlev*, грец. *Ευπατορία, Κερκινίτις*; тур. *Gözleve*) – портове і курортне місто на Західному узбережжі Кримського півострова, розташоване на березі Євпаторійської бухти Каламітської затоки. Відстань від Сімферополя – 65 км, від смт Чорноморське – 67 км. Уздовж моря Євпаторія тягнеться на 14,5 км, а в степ – на 9 км. Кліматичний, приморський, грязевий і бальнеологічний курорт Західного Криму.

Одне з найдавніших міст. **Керкінітида** – давньогрецьке місто, що існувало з VI ст. до н. е. на території сучасної Євпаторії. Його заснували наприкінці VI ст. переселенці з Іонії. Місто існувало як самостійний поліс. Вело торгівлю з іншими грецькими містами (Херсонесом, Ольвією, Гераклеєю), зі скіфами. Жителі міста займалися торгівлею, рибальством, ремеслами. Наприкінці IV ст. до н. е. Керкінітида потрапила в залежність від Херсонеса. Тут будують кращі укріплення міста. В III ст. до н. е. місто процвітає. Крім херсонеської, карбує ще власну монету.

У II–I ст. до н. е. місто час від часу контролювало царство Малої Скіфії. Втім Херсонес, спираючись на покровительство Понтійського царства, а згодом Риму, відстояв свої права на Керкінітиду. У III ст. місто постраждало від нападів готів, у IV ст. – від вторгнення у місто гунів, (після чого Керкінітида фактично припинила існування). Після навали гунів через Крим пролягав шлях багатьох інших кочівників. У IV–XV ст. місто постійно піддається набігам печенігів, хазар, половців. У VI ст. його відбудовує Візантія. У VII ст. Херсонес у союзі з хазарами фактично виборює у Візантії автономію своїм володінням. У X–XII ст. цей район освоювали й переселенці з Київської Русі. Дуже мало відомостей дійшло до наших днів про ранньосередньовічний період з історії Керкінітиди. Однак відомо, що в епоху раннього середньовіччя тут знову виникла фортеця. А у XIII ст. Крим зазнав монголо-татарської навали.

Регіон 1475 р. захопила Османська імперія, а на місці Керкінітиди, де на той час існувало лише невелике поселення, турки дали місту назву Гьозлеве (Козлов – в адаптації слов'янських сусідів). «Гьозлеве» у перекладі означає сто очей, око-будинок або походить від тур. слова *Гьозле* – наглядай, дивись.

Гьозлеве було оточене кріпосною стіною загальною довжиною близько 3 км. Висота її становила 6–8 м, ширина – 3–5 м. Стіна, побудована у вигляді п'ятикутника, мала п'ять воріт: на схід поблизу берега моря – Портові ворота, на південний схід – ворота Дров'яного базару, на північ виходили ворота Білого мулли, на північний захід – Земляні ворота, на захід – Кінські ворота. В Євпаторії збереглося багато пам'ятників епохи середньовіччя.

У XVI–XVIII ст. Гьозлеве – одне із найважливіших міст Кримського ханства. За кількістю будинків воно поступалося тільки Бахчисараю. Знане як невільницький ринок, місто неодноразово ставало об'єктом козацьких морських походів (найуспішніший – 1588 р.).

Півтори тисячі запорозьких і донських козаків організували 1631 р. похід на Крим. Козаки пограбували улуси в околицях Керчі, а 8 серпня взяли «велике місто» в Гьозлевому (татари і турки відсиділися в «малому»). Напавши на села між Перекопом і Гьозлевим, 1639 р. запорожці взяли багато полонених і потім віддали їх за викуп. У чорноморському поході 1656 р. брало участь дві тисячі козаків з Січі та Дону. Розоривши околиці Гьозлевого, вони відбили 200 українців і московитів, захопили в полон 600 турків і татар. Найуспішнішим був набіг запорожців на Крим 1675 р., коли під керівництвом отамана Сірка вони не тільки захопили Гьозлеве та інші міста, але й завдали сильного удару по столиці ханства – Бахчисараю.

Під час війни з Туреччиною росіяни двічі захоплювали Ѓозлеве: 1736 р. і 1771 р.

Місто-фортецю з 1784 р. перейменували в Євпаторію (на честь боспорського царя Мітрідата VI Євпатора), воно отримало статус повітового; 1854 р. стало ареною бойових дій учасників Кримської війни.

Євпаторія відома своїми термальними джерелами, ропою, лікувальними грязями озера Мойнаки. Щорічно місто-курорт приймає у своїх оздоровницях до 900 тис. осіб. На території міста є 21 свердловина мінеральних вод. Також місто славиться численними дрібнопіщаними пляжами, сприятливими природними умовами, і має статус найбільшої дитячої оздоровниці.

Клімат – помірно континентальний з м'якою зимою і теплим (доволі часто спекотним) літом.

Середньорічна температура повітря – 11,5 °С, найнижча вона у січні – 0,5 °С, найвища в липні – 22,8 °С. У середньому за рік в Євпаторії випадає 375 мм атмосферних опадів, найменше – у жовтні, найбільше – у грудні.

За рік у місті фіксують 102 дні з опадами; найменше їх (5) у серпні, найбільше (13) – у грудні. Найменшу хмарність спостерігають у серпні, найбільшу – у грудні. **Найбільшу повторюваність мають вітри зі сходу, найменшу – з південного сходу і південного заходу. Найбільша швидкість вітру – взимку, найменша – у травні та влітку.**

Населення. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., населення території, підпорядкованої міськраді Євпаторії, становило 117 565 осіб. Зокрема, це такі етнічні групи: росіяни – 64,9 %; українці – 23,3; кримські татари – 6,9; білоруси – 1,5; вірмени – 0,5 % та інші.

Туристичні об'єкти

- Ѓозлевські ворота (Одун Базар-Капуси) – Дров'яні базарні ворота, які були найбільшими з п'яти воріт Ѓозлевого. Ворота розміщувалися у східній, торгово-ремісничій частині фортеці. Ширина воріт становила понад 12 м, а довжина проїзду – 13,5 м. Імовірно, висота воріт – близько 20 м. Українські козаки 1631 р. захопили Ѓозлеве і ворота були зруйновані. Через деякий час ворота відновили, проте вони вже не мали таких величезних розмірів. Ѓозлевськими воротами 1947 р. зацікавилися археологи. Незважаючи на історичну цінність, 1959 р. їх знесли під приводом того, що вони перешкоджали проїзду транспорту вул. Матвєєва (Караїмською). Сьогодні ворота відновлені, проте вони менші, ніж ті, які існували до руйнування. У триповерховій вежі відновлених воріт розташувався історичний музей

«Гюзлевські ворота» з макетом середньовічного міста та національне кафе. Тут можна побачити справжній фрагмент стіни фортеці XVI ст. та макет середньовічного Гюзлевого. Сьогодні Гюзлевські ворота, по суті, відкривають маршрут екскурсії «Малий Єрусалим».

- У VI ст. до н. е. на місці сучасної Євпаторії греки-колоністи заснували поліс – Керкінітиду. Фрагменти розкопок можна побачити на території санаторію МО України, на набережній, навпроти входу в Крєсзнавчий музей. У самому музеї – будівлі мавританського стилю – можна побачити знахідки археологів – предмети побуту, зброю, скульптури. Тут також є Лапідарій – зібрання кам'яних статуй.
- Мечеть Хан Джамі (Джума Джамі) – побудована 1564 р. за проектом турецького інженера Ходжі Сінана за зразком константинопольського храму Святої Софії. Соборна п'ятнична мечеть (для колективної молитви всієї мусульманської громади у п'ятницю опівдні) знаходиться неподалік міської набережної. Названа на честь фундатора – хана Девлета I Герєя (онука Менглі I Герєя).

Тип – центральнобаневий споруда, в плані наближається до квадрата. Композиційний принцип – «наростаючі об'єми». З заходу та сходу прилягають два 35-метрові мінарети (обвалилися під час землетрусів, відновлені під час реставрації 1962–1985 рр.). Два яруси вікон освітлюють двоповерхові бічні галереї, перекриті плоскими банями по три в ряд. Центральний зал висотою близько 22 м перекрито потужною 11-метровою банею із 16 вікнами.

Зі Стамбула 1552 р. прибув 62-річний архітектор Ходжі Сінан, один з корифеїв східного зодчества. Хан Девлет I Герєй замовив йому звести в Гюзлевному найбільшу і найгарнішу мечеть на півострові. Здавалося б, чому не в столиці – Бахчисараї? А тому, що Гюзлеве було великим торговельним центром і портом, за словами очевидця, «дуже великим і могутнім» – у ньому одночасно могли кинути якір приблизно 1 000 кораблів. Хан вбачав у Гюзлевному другий Стамбул і мріяв перенести сюди столицю Кримського ханату (тут Девлет I Герєй карбував власну монету). Адже Бахчисарай став затісним для міста № 1. Тому Девлет I Герєй і замовив цю прекрасну мечеть саме в Гюзлевному. Проте турецький султан Сулейман Пишний, чоловік легендарної Роксолани, вирішив і собі звести новий храм, отож відкликав назад Ходжі Сінана. Мечеть Хан Джамі закінчували вже учні видатного майстра.

Святиню від початку будували як місце коронації кримських ханів. Усе розпочиналося в султанському палаці Топкапи у Стамбулі – султан давав певному претендентові з роду Ґереїв фірман, який дозволяв обійняти ханський трон. Однак дозвіл – ще не сама влада. Кандидат вирушав на інавгурацію в Ґюзлеве у Хан Джамі. Першим тут коронували наступника Девлета I Ґерея – хана Мехмета II Ґерея. Упродовж історії в мечеті зійшли на престол 18 кримських ханів. Статус мечеті змінився 1783 р., коли хан Шахін Ґерей зрікся престолу й передав свій народ під владу шовіністичної Російської імперії. Відтак Кримський ханат припинив існування, а Хан Джамі стала звичайним храмом.

- **Текіє дервішів (X–XVIII ст.) – монастир мандрівних мусульманських ченців (послідовників суфізму),** включає в себе мечеть, текіє і медресе. Розміщене текіє дервішів на початку вул. Інтернаціональної. Текіє, споруджених у XV ст., у світі збереглося лише три: в Єгипті, Туреччині та у Євпаторії. Будівля зального типу, прямокутна в плані, зі скромними інтер'єрами. Із заходу до текіє значно пізніше (кінець XVIII ст.) прибудували невелику мечеть Шукурала Ефенді, про яку сьогодні нагадують стіни і частково зруйнований мінарет. Поряд з мечеттю розташовано медресе, в якому після проведення реставраційних робіт відкрили музей кримськотатарської культури. Під час переслідувань релігії у 1930-ті роки текіє закрили і до останнього часу використовували як складське приміщення Чорноморського флоту. Останніми роками в будівлі текіє провели невеликий ремонт, однак повноцінної реставрації досі не відбулося. За однією з версій, текіє дервішів спочатку було вірменським православним храмом, однак його захопили мусульмани і до храму прибудували келії.
- Турецькі лазні (XVI ст.) були у старому місті (вул. Червоноармійська, 20). Вони працювали до 1987 р. (близько 500 років). Сьогодні цю напівзруйновану пам'ятку закрито.
- Комплекс караїмських кенас (XVIII–XIX ст.) є на вул. Караїмській. Храмний комплекс кримських караїмів займає 0,25 га і складається з будівель Великої і Малої кенаси (молитовних будинків), релігійної школи (мідраш), благодійної їдальні, господарського подвір'я і декількох внутрішніх двориків (Виноградний, Мармуровий, Очікування молитви, Ритуальний, Меморіальний). Здавна був центром релігійного життя караїмів Євпаторії. З 1837 р. – духовний центр караїмів Росії.
- Вірменська церква Сурб Нікогайос (1820). Церква (Святого Миколая) розташована на вул. Інтернаціональній, 44 посеред

забудови старого міста. Сьогодні храм належить вірменській громаді міста.

- Собор Святого Миколая. Розташований поряд із мечеттю Хан Джами на вул. Тучина, 2. Храм побудований у пам'ять про визволення Євпаторії 1856 р. Ініціатором будівництва став протоієрей Яків Чепурін, який 1891 р. почав збирати пожертви на храм. До збору грошей долучились також караїмська, єврейська, мусульманська, вірменська, грецька спільноти та міська скарбниця. Храм будували важко – грошей все одно не вистачало, й Чепурін кілька разів закладав власне майно, щоб не припиняти будівництво. Сам він, на жаль, не дожив до завершення будівництва, його поховали ліворуч від собору. Собор – другий у Криму за висотою, площею і обсягом – може вмістити дві тисячі прихожан. Храм урочисто освятили 16 лютого 1899 р.
- Храм Святого Іллі (Храм Святого Іллі-пророка) – грецька церква, освячена в ім'я святого пророка Іллі, розміщена на набережній Євпаторії; на захід від неї починалася нова частина міста. Храм побудований упродовж 1911–1918 рр. за проектом міського архітектора А. Л. Генріха.
- Синагога Егія-Капай (1912) побудована на непарному боці Караїмської вулиці, біля будинків № 47–49. Вона також відома як Ремісничка, оскільки її побудували на гроші ремісників, які проживали в довколишніх кварталах. Перше, що впадає у вічі, – кругле вікно з вітражем у вигляді великої шестикутної зірки. Над шестикутною зіркою, якщо уважно придивитися, можна побачити біблійні символи: стилізоване зображення Ковчега зі скрижалями, на яких висічено Десять Заповідей, жертвний триножник, який Мойсей поставив у святилище поблизу гори Синай. Центральний вхід до синагоги розташований з західної сторони будівлі. Отже, протилежна стіна з вітарем орієнтована на схід, тобто на Єрусалим. Близько двох десятиліть будівля виконувала властиві їй функції. Проте 1930 р. радянська влада закрила синагогу – так само, як і храми інших релігій. Тривалий час приміщення використовували не за призначенням (наприклад, як складське). А під час Другої світової війни фашисти влаштували тут стайню. Лише після здобуття Україною незалежності будівлю повернули єврейській громаді Євпаторії. Синагогу Егія-Капай знову урочисто освятили 16 серпня 2003 р. Нині храм належить релігійній громаді прогресивного іудаїзму, що налічує понад 100 віруючих, а для туристів тут проводять екскурсії.

Мальовничі околиці:

- *Піщані пляжі.* У межах міста та в прилеглих місцях берегової лінії розташовані численні дрібнопіщані пляжі. На схід від міста, в районі «Сонечко», пісок пляжів крупніший, трапляються дрібні напівкоштовні камені. На захід від міста розташовані пансіонати, санаторії і дитячі табори. Внаслідок неконтрольованого видобутку піску з дна моря і в озері Донузлав ширина пляжів у Євпаторії щорічно скорочується.
- *Лікувальні грязі та ропа.* В околицях міста – на схід і на захід від нього – є озера-лимани Мойнаки, Отар-Мойнацьке, Яли-Мойнацьке, Сасик-Сиваське. Велику лікувальну силу мають грязі і вода цих озер, висококонцентрований соляний розчин – ропа. Озеро Мойнацьке наприкінці 1990-х років втратило свою цінність як родовище лікувальної грязі в зв'язку з неконтрольованим скиданням у нього прісної води з Північнокримського каналу.
- *Мінеральні води.* Перше джерело євпаторійської мінеральної води відкрито комплексною гідрогеологічною експедицією на території Мойнацької грязелікарні 1959 р. Це вода хлоридно-натрієва з температурою 39 °С. Згодом джерела термальної мінеральної води відкрили на території санаторію Міністерства оборони та Центральної курортної поліклініки. Бювет євпаторійської мінеральної води є на вул. Фрунзе.
- *Мойнацьке озеро (Мойнаки) – озеро (лиман) у межах міста Євпаторії, з високомінералізованою водою – ропою.* Виникло воно понад 5 тис. років тому на місці степової балки, що заповнилася морською водою. З часом море наміло пісковий пересип, утворивши лиман. Завдяки тривалим і складним біологічним та хімічним процесам утворилася грязь. Крім неї, лікувальні властивості має і ропа. Озеро витягнуте з півдня на північ, перпендикулярно до берегової лінії моря. Довжина озера – 1,85 км, найбільша ширина – 0,89 км, глибина не перевищує 1 м. Дно в'язке, майже суцільно покрите шаром рідкого мулу (кашки) товщиною від 15 до 30 см. Береги озера невисокі. Східний берег піщаний, полого спускається до води й завдяки цьому зручний для купання. На західному й східному берегах є виходи солонуватих вод і джерел. Під палючими променями сонця вода в лимані сильно випаровується й перетворюється в ропу – концентрований розчин різноманітних солей.
- *Сасик (Сасик-Сиваш) – солоне озеро між містами Євпаторія та Саки, площа – 71–75 км²; глибина – до 1,5 м; рівень на 0,6 м*

нижчий від рівня Чорного моря. Довжина – 14 км, найбільша ширина – до 9 км. Солоність від 90 до 160 ‰. На півночі і заході – довгі вузькі затоки. Від моря озеро відділене пересипом завширшки 0,9–1,7 км. Живлення озера відбувається здебільшого з підземних джерел та фільтрації морської води через пересип. Влітку площа значно зменшується, солоність води збільшується.

Чорноморське. Тарханкут

Чорноморське (до 1944 р. **Акмечит, Ак-Мечеть**) – селище міського типу, райцентр. Розташоване в західній частині Криму на Тарханкутському півострові, на березі Ак-Мечетської бухти Каркінітської затоки, за 140 км від столиці АР Крим, з якою пов'язане автошляхом.

Клімат. Клімат майже такий, як у Євпаторії. Весна настає дуже рано. Температура повітря та моря швидко підвищуються. Влітку температура коливається в межах 19–28° С, останніми роками підвищується до 40° С. Найтепліший місяць – липень (середня температура 23,5° С). Спеку переносити легко, оскільки вологість повітря невисока і постійні морські бризи освіжають узбережжя протягом дня. Осінь, як і всюди в Криму, – найкраща пора року. У першій половині вона тепла, сонячна, з помірною температурою повітря; дощі приходять наприкінці жовтня – на початку листопада. Зима м'яка і малосніжна, а іноді й зовсім безсніжна. Нерідко дмуть вітри, бувають помірно морозні дні. Перші заморозки настають приблизно 28 вересня. Найхолодніший місяць – лютий (середня температура 0–1° С). Найбільшу відносну вологість повітря спостерігають у грудні–січні (до 88 %), потім вона поступово зменшується до 67 % у липні–серпні. Опадів випадає мало – 365 мм. Кількість сонячних днів – від 243 до 287 у році. Це більше, ніж у Ялті, Сочі та Сухумі. Купальний сезон у селищі Чорноморське починається для дорослих з третьої декади травня і триває до кінця першої декади жовтня (весь цей час температура води не опускається нижче 17° С). Для дітей сезон триває з середини червня до середини вересня. Штормів майже не буває, і сприятливих днів для купання більше, ніж у будь-якому місці Криму, за винятком Севастопольської бухти, яка, втім, програє за якістю пляжів і чистотою води.

Населення – 12 тис. осіб. Проживають росіяни, українці, кримські татари, німці, болгары, греки, вірмени та ін.

Туристичні об'єкти

- Калос-Лімен – давньогрецьке місто, що існувало з IV ст. до н. е. до I ст. н. е. на місці сучасного селища Чорноморське. Назву перекладають з давньогрецької як Прекрасна Гавань. Нині на території стародавнього міста розташований республіканський історико-археологічний заповідник “Калос-Лімен”.

Мальовничі околиці:

- Каркінітська затока – частина Чорного моря, між північно-західним узбережжям Кримського півострова і берегом материка. Довжина затоки – 118,5 км. Врізається в сушу на 118,5 км. Глибина в західній частині – до 36 м, у східній – до 10 м. З півночі затока обмежена материком і косою Джарилгацькою, з півдня – мисом Тарханкут. У затоці є дві бухти для суден каботажного плавання: затока Джарилгацька і Ак-Мечетська бухта. У суворі зими замерзає. На прилеглий акваторії Каркінітської затоки 1979 р. створений Каркінітський орнітологічний державний заказник.
- Тарханкутський півострів – західна частина Кримського півострова, закінчується на південному заході Тарханкутським рогами. Площа – 1 550 км². Тарханкутський півострів складений здебільшого з неогенових вапняків. Він має форму хвилястої рівнини до 179 м висоти, розчленованої долинами і балками. У знижених ділянках – солоні озера (Донузлав та ін). Рослинність степова, в улоговинах – чагарникові зарості. На території Тарханкутського півострова є залишки давньогрецьких поселень, найбільше з яких – давньогрецький поліс Калос-Лімен, скіфські могильники. На мисі Тарханкут розташований стародавній маяк висотою 42 м, споруджений 1816 р. з білого інкерманського вапняку. Відома пам'ятка природи – Джангульське зсувне узбережжя із численними вигадливими скелями, обвалами й осипищами (поблизу с. Оленівка).

Узбережжя півострова популярне серед туристів; стрімчасті береги західного і південного Тарханкуту приваблюють аматорів дайвінгу. Затишні бухти з піщаним дном – улюблені місця відпочинку в наметах. Сьогодні це екологічно найчистіша акваторія Чорного моря. Вітри і течії тут такі, що судна давніх мореплавців дуже часто потерпали від катастрофи саме поблизу цього мису. У часи античності – кладовище кораблів. Полюбляють Тарханкут і кінематографісти. Тут знімали такі фільми, як «Сни про Гріна», «Люди і дельфіни», «Пітер Пен», «Пірати ХХ століття», «Людина-амфібія» та ін. Серед урвищ і зсувів дикого берега Тарханкуту мало пляжів. На 120 км морського

узбережжя півострова – тільки 30 км зручного для масового відпочинку берега. Курортного будівництва тут не ведуть через нестійкість гірських порід і зсуви. Територія півострова збігається з межами Чорноморського району АРК.

- **Донузлав** – найглибше озеро в Криму і найбільше озеро Чорноморського району, належить до Тарханкутської групи озер. Площа – 47 км². Тип загальної мінералізації – солоне, на крайній півночі – прісне. Походження тектонічне. Нині для озера більше відповідним статусом може бути лиман, оскільки з 1961 р. (після з'єднання з водами моря) рівень загальної мінералізації змінився від ропи до мінералізованого (солоного); також змін зазнала рослинність на берегах. Озеро врізається углиб півострова на 30 км, відділяючи Тарханкутський півострів від решти Криму. Найбільша його глибина – 27 м, в гирлі ширина доходить до 8,5 км, а у верхів'ї воно мілішає та звужується до декількох сотень метрів. Від моря Донузлав відокремлений піщаним пересипом, довжина якого становить 9 км, ширина – від 200 до 600 м.
- **Тарханкутський маяк**. Висота вежі від основи – 33 м. Висота вогню від рівня моря – 36 м. Дальність видимості вогню – 17 миль. Маяк Тарханкутський – один із найдавніших маяків Чорномор'я. Побудовано його 1816 р., а введено в дію 16 червня 1817 р. Це місце з відмілинами та підводним камінням завжди вважали на Чорному морі найнебезпечнішим для мореплавців. Через часті корабельні аварії моряки називали його «Чортовим мисом», «Мисом бур».
- **Тарханкутська вітрова електростанція.**

Судак

Судак – старовинне торговельне місто; існувало під назвою *Сугдея* (грец. *Σουδαία*); генуезці називали його *Солдайя* (італ. *Soldaia*), давньоруська (українська) назва – *Сурож*. Кримське “Судак” походить з давнішого Су-гъд-ак, означає “Місто Бика”, “Биків-Турів”. Розташоване місто на південно-східному узбережжі Криму.

Археологічні дані свідчать, що на його території людина жила ще в епоху палеоліту. Заснування Судака (Сугдеї) в III ст. пов'язують

з племенами аланів, у IV ст. тут було візантійське поселення. У VII ст. це вже доволі велике місто, що мало у підпорядкуванні кілька поселень.

Існували торговельні зв'язки з багатьма державами. Розквіт припав на XII–початку XIII ст. Через місто проходив Великий шовковий шлях. Пограбоване монголо-татарами 1223 р.; 1365 р. – захоплене генуезцями. Було споруджено фортецю. Площа фортеці – 30 га. З півдня і сходу вона недоступна. Стіни фортеці мають висоту до 6–8 м, укріплені 14 бойовими вежами. Після захоплення турками поступово руйнується.

Після приєднання Криму до Росії Судак став центром виноградарства і виноробства. Наприкінці XIX ст. в Новому Світі придбав маєток Л. С. Голіцин, який організував виноробське господарство. А 1900 р. новосвітське шампанське отримало в Парижі гран-прі.

У 30-х роках XX ст. Судак почав розвиватися як курорт.

Клімат має риси середземноморського; посушливий, з м'якою зимою. Немає різких перепадів температури, що зумовлено захищеністю Судацької долини горами з усіх сторін, крім південної. Пересічна температура січня – 1,8 °С, липня – 23,2 °С. Максимальна зафіксована температура повітря – 38 °С. Опадів випадає 318 мм у рік. Середня температура води в червні – 18,7 °С, липні – 22,7 °С, серпні – 22,2 °С, вересні – 20,2 °С, жовтні – 17,4 °С. Максимальна зафіксована температура води – 29 °С. Купальний сезон триває з червня до жовтня (138 днів). Кількість годин сонячного сяйва – 2 550 у рік. Відносна вологість повітря – пересічно 70–75 %. Сніговий покрив нетривкий. Осінь тепла і малохмарна.

Населення – 16 000 осіб. Національний склад: росіяни – 64,3 %, українці – 19,4, кримські татари – 9,8 % (згідно з переписом 2001 р.).

На території Судацької міськради є 20 пам'яток історії та культури, 22 – архітектури, 26 – археології.

Музеї

Найбільший музей Судака – Генуезька фортеця. Фортеця є філією Національного заповідника «Софія Київська». Розташована на стародавньому кораловому рифі, що має форму конусоподібної гори (г. Киз-Куле-Бурун, або Кріпосна), поблизу Судацької бухти Чорного моря. Площа фортеці – майже 30 га.

Значну частину музеїв Судака та його околиць присвячено історії виноробства. Власні музеї історії виноградарства і виноробства мають Радгосп-завод «Судак», Завод «Архадересе» (ВАТ «Сонячна Долина») і Завод шампанських вин «Новий Світ».

Міський музей, в якому можна ознайомитися з історією міста, відкритий на території туристичного комплексу «Судак», у приміщенні

колишньої вілли Функа. Куточок історії Судака («Судак історичний», «Судак в роки війни») з 2002 р. діє в Будинку культури (тільки в літній час). Невеликий, але цікавий краєзнавчий музей у Будинку культури с. Морське.

Мальовничі околиці:

Новий Світ. Розташований за 7 км від Судака. Місце проростання реліктової сосни Станкевича (г. Сокіл – 472 м). Тут налічують понад 5 000 екземплярів сосни Станкевича 100–200-річного віку.

Коктебель. Розміщений за 36 км від Судака. Зима тепла, літо спекотніше, ніж у Феодосії. Морські та гірські бризи допомагають добре переносити спеку. пляжі – піщано-галькові. Купальний сезон триває з червня до середини жовтня. Курорт насамперед популярний серед письменників, художників, учених, студентів. Тут працює знаменитий Будинок творчості письменників. Пов'язаний з історією планеризму, колись Коктебель називали Планерське.

Туристичні об'єкти

- Гірський масив Карадаг – унікальний вулкан юрського періоду. На Карадазі доктор медицини Т. І. Вяземський (1857–1914) заснував Карадазьку біологічну станцію. На базі станції 1979 р. створили Карадазький природний заповідник. Займає площу 22 км² від Коктебеля до селищ Щебетовка та Курортне. Поблизу західного підніжжя є Карадазьке відділення Інституту біології Південних морів. Одна з головних вершин – Свята гора. Ближче до моря височіє Сфінкс, або Чортів Палець.
- Золоті ворота (крим. *Altın Qapu*) – прибережна скеля аркової форми у Чорному морі. Належить до вулканічного масиву Карадаг. Розташована за 85 м від узбережжя, навпроти хребта Коба-Тепе. Свою назву скеля отримала тому, що за певного кута падіння променів вона справді здається золотою. Кольору їй надають жовті лишайники, що покривають усю скелю. За загальної висоти близько 50 м вона має 15-метрову арку. Раніше скелю називали Шейтан-Капу (крим. *şeytan qapu* – Чортові ворота). Вважали, що десь там, серед скель, знаходився вхід у пекло.
- Сердолікові бухти (їх усього три).

Феодосія

Феодосія (крим. *Kefe*, грец. *Θεοδοσία*, вірм. *Թեոդոսիա* – Теодосія) розташована на південному сході Криму на узбережжі Феодосійської

затоки і на схилах відрогів хребта Тепе-Оба, який прикриває місто з південного заходу. Хребет заввишки 302 м н. р. м. замикає Головну грядку Кримських гір, що простяглося вздовж узбережжя від мису Айя, поблизу Севастополя, до мису Святого Іллі у Феодосії; обривається у море крутим глиняним уступом. Північною частиною міста протікає маловодна р. Байбуга, що впадає в море неподалік від залізничної станції Айвазовська. Заснована мілетськими греками в VI ст. до н. е. Феодосія – «богом дана» – була торговим центром Північного Причорномор'я, навіть карбувала свої монети.

У IV ст. до н. е. входила до складу Боспорського царства. У IV ст. зруйнована і втратила своє значення.

Генуезькі купці 1226 р. придбали в золотоординського хана невелику земельну ділянку на узбережжі і на місці колишньої Феодосії заснували торгову факторію Кафа, яка в XIV ст. стала великим торговим портом і центром работоргівлі. Це було доволі велике і багатонаціональне місто. В ньому мешкали греки, вірмени, євреї, українці та ін. В цей період у місті проживало до 100 тис. жителів (нині їх близько 80 тис.); генуезці становили лише незначну частину населення, не більше тисячі осіб. У XV ст. тут діяло 17 католицьких храмів, 2 монастирі, понад 40 вірменських церков (7 із них збереглося до наших днів); були також православні храми, синагоги, мусульманські мечеті. На вул. Караїмській і сьогодні можна побачити мечеть Муфті-Джамі.

Кафа 1475 р. впала під натиском турків. Вони називали її Кефе. Тут була резиденція турецького паші. Сюди ходили походами запорозькі козаки.

Після приєднання Криму до Росії Феодосія (їй повернули цю назву) отримала статус порто-франко.

Перший музей старожитностей відкрили 1811 р.

Промисловий, курортний і туристичний центр Південно-Східного Криму. Приморський кліматичний і бальнеологічний курорт.

Клімат – перехідний від субтропічного середземноморського до помірною континентального. Середньомісячна температура лютого – 0,3 °С, липня – 24 °С. Тривалість сонячного сьйва – 2 265 год у рік. Температура морської води влітку в середньому – 19,8 °С, а в липні–серпні – до 21,1 °С. Купальний сезон триває 114 днів у рік, з травня до жовтня. У середньому за рік у Феодосії випадає 449 мм атмосферних опадів, найменше – у жовтні, найбільше – у серпні.

Населення – 71 000 осіб. За даними перепису населення 2001 р., є такі етнічні групи: росіяни – 72,2 %, українці – 18,8, кримські татари – 4,6, білоруси – 1,8 % та ін.

У Феодосії, яка існує вже 26 століть збереглося не так багато старовинних будівель. Величезний збиток завданий війною. Навіть через де-

сятки років на кладці генуезьких веж можна побачити сліди війни. Вежі й стіни фортеці, в'їзні ворота цитаделі і міст – пам'ятки архітектури XIV–XV ст., спадщина генуезького періоду історії міста. Історичні вірменські і грецькі церкви датують тим же часом. До османського періоду відносять барбакан у вежі святого Костянтина, мечеть і турецькі лазні.

Періодом розквіту міста стала остання чверть XIX–перші 15 років XX ст. З появою можливості приїзду в місто за допомогою залізничного транспорту та пасажирських суден Феодосію почали відвідувати представники найбагатших торгових родин Російській імперії, цвіт її інтелігенції. До цього періоду належать будівлі Картинної галереї Айвазовського (комплекс, що складається з первісної прижиттєвої галереї, будинки художника і його сестри), вілли проспекту Айвазовського, будівлі Краєзнавчого музею, готелю «Асторія», Гідрометцентру (за спиною пам'ятника Назукіна), банку на вул. Горького, Фінансової академії, Будинку офіцерів флоту. Частина з перелічених будівель збереглася частково: Будинок офіцерів флоту перебудували із Феодосійської синагоги, а Гідрометцентр і банк на вул. Горького зазнали змін під час реконструкції.

Місто пов'язане з іменами багатьох відомих людей, проте особливу роль у його історії відіграв художник-мариніст І. К. Айвазовський. Тут є Картинна галерея імені І. К. Айвазовського. Значну частину життя художник провів у Феодосії. Споруда галереї збудована ним 1845 р.

Неподалік від Картинної галереї є Літературно-меморіальний музей А. С. Гріна – відомого письменника-романіста, який жив у Феодосії упродовж 1924–1930 рр.

Туристичні об'єкти

- Вежі (св. Костянтина, Докова, Кругла, Фоми), стіни і ворота Генуезької фортеці.
- Фонтан Айвазовського, споруджений за проектом і на кошти художника 1888 р.
- Фонтан «Доброму генію».
- Фонтан пам'яті Казначеева.
- Вірменський фонтан.
- Морсад, або Матроський сад – один з найстаріших міських парків, розташований на місці невільничого ринку османських часів.

Середньовічні храми (недіючі):

- Св. Стефана (Св. Дмитра) у Генуезькій фортеці (грецька церква XIV ст.);

- Св. Георгія (грецький) у Генуезькій фортеці;
- Св. Іоанна Богослова (вірменська церква);
- Св. архангелів Михаїла і Гавриїла (вірменська церква 1408 р.);
- Св. Георгія (вірмено-католицька церква 1385 р.).

Середньовічні храми (діючі):

- Церква Введення в храм Пресвятої Богородиці – VIII–XIX ст., найдавніша церква Феодосії;
- Сурб-Саркіс (Св. Сергія) – 1330 р. Вважають найдавнішою вірменською церквою міста. Усипальниця Айвазовського;
- Мечеть Муфті Джамі – 1623 р. Збудована за стамбульськими зразками Середньовіччя. Наприкінці XVIII – на початку XX ст. була вірменським католицьким храмом Успіння;
- Церква Івана Предтечі – колишній вірмено-григоріанський храм XIII–XIV ст. на території Генуезької фортеці. Тепер православна церква Іверської ікони Божої Матері;

Відстань від Сімферополя – 120 км, від Ялти – 195 км.

Мальовничі околиці:

- Феодосійська затока (крим. *Kefe körfezi*, *Кефе корьфезі*) – затока поблизу південно-східного узбережжя Кримського півострова. На заході Феодосійська затока закінчується мисом Святого Іллі, на сході – мисом Чауда. Довжина 13 км, ширина – 31 км. Глибина поблизу входу – 20–28 м. Береги на заході низинні, облямовані піщаними пляжами, на сході – піднесені та обривисті. Навпроти г. Опук, за 4 км від берега з води піднімається декілька скель, відомі як «Камені-кораблі», залишки гори Опук. Температура прибережних вод взимку становить 4–7 °С; в суворі зими на короткий час знижується до –1 °С, і поблизу берегів затоки утворюється крижаний припай. Феодосійська затока має рівне полого дно.
- Мис Святого Іллі Пророка – крайня кінцева точка хребта Тепе-Оба й всієї Головної гряди Кримських гір, на схід від якого, власне, і починається Феодосійська затока. Білуваті обривисті береги мису складені з тих же порід, що і весь масив Тепе-Оба. На цій дикій околиці Феодосії колись стояла церква, освячена ім'ям Іллі Пророка. У лютому 1899 р. на мисі вперше запалено вогонь на побудованому тут маяку, і мис Святого Іллі набув навігаційного значення. Своім виникненням маяк зобов'язаний Є. Рукавишниковій, яка, вочевидь, перебуваючи під впливом давньої легенди, дала обітницю побудувати тут маяк з нагоди одужання свого сина.
- Мис Чауда – пам'ятка природи (1964). Замикає зі сходу дугу Феодосійської затоки. Висота мису – 15–30 м н. р. м. Тут росте

велика кількість різних рослин, у тому числі орхідеї і тюльпани двоквіткові, занесені до Червоної книги України. Територія цікава тим, що тут гніздяться рідкісні дрохва і стрепет, занесені до Червоної книги України. Крім рослинності і птахів, мис цікавий скам'янілими залишками тваринних організмів, що населяли море в юрському періоді мезозойської ери.

- Озеро Аджиголь розташоване за 12 км від міста, сульфідна грязь якого має високі лікувальні властивості.
- Казантип – мис на березі Азовського моря у північно-східній частині Криму. Назва має тюркське походження. Мис Казантип далеко заходить у море, має вигляд казана діаметром близько 3–4 км; максимальна висота гряди – 107 м, середня – 30–40 м; рівень дна казана – 20–30 м н. р. м. Мис є північним краєм півострова, що розділяє Казантипську та Арабатську затоки. Практично весь мис покритий степом, що обривається до моря вапняковими скелями. Пам'ятка природи, державний заповідник України з 1998 р. На сході мису – залишки античного поселення III–II ст. до н. е. На мисі розташований Казантипський маяк. Є невеликі родовища нафти.

Керч

Керч (крим. *Keriz*) – місто республіканського підпорядкування, місто-герой. Розташоване на узбережжі Керченської протоки, на сході Керченського півострова між Чорним і Азовським морями, за 209 км від Сімферополя. Протяжність міста уздовж берегової лінії – 55 км.

Належить до стародавніх міст Східної Європи. Це одне з найдавніших міст України, а, можливо, і найдавніше. За час існування місто мало багато назв: Пантікапей (VI ст. до н. е.), Боспор (з VI ст. н. е.), Крц, Крх, Крч, Керш, Корчев, Воспро, Восперо, Аспро-Монте, Васпро, Черкію тощо – в епоху середньовіччя, з XVIII ст. – Керч.

У IV ст. до н. е. на цьому місці було засноване місто Пантікапей, яке надовго стало столицею могутнього Боспорського царства.

Проте назва протоки Боспор Кімерійський засвідчує, що ці місця були обжиті людиною значно раніше. На початку XIV ст. татари віддали місто генуезцям, його стали називати Черкію. Захоплене турками 1475 р. За Кючук-Кайнарджійським договором м. Керч з фортецею Ені-Кале ввійшли до складу Росії (на 9 років раніше, ніж увесь Крим). У XIX ст. місто розвивалось як порт і центр риболовного промислу; 1900 р. був збудований металургійний завод.

В історію Другої світової війни увійшли такі події, як Керченсько-Ельтигейський десант 1943 р., оборона Аджимушкайських копалень.

Клімат – помірно континентальний, близький до субтропічного, з м'якою зимою і теплим (інколи спекотним) літом. У суворі зими Керченська затока повністю замерзає, що сильно позначається на характері зими (середньорічна температура в Керчі на один градус нижча, ніж у Феодосії). Літо в Керчі, на відміну від інших частин Криму, вологе. Трапляються сильні зливи. Наявність великих об'ємів води (Чорне та Азовське моря) перешкоджає різкій зміні температур на Керченському півострові. Середня кількість днів зі сніговим покривом – 26. Середня висота снігового покриву – 5 см. Панівними вітрами в місті є: північно-східний та східний (33 %), північно-західний і північний (28 %). Середня швидкість вітру – 4–5 м/с.

Населення – 151 тис. осіб, із яких 78,7 % – росіяни, 15,4 – українці, 1,9 – татари, 1,4 – білоруси, 0,3 – болгари, 1 % – євреї, вірмени, німці, італійці та ін.

Туристичні об'єкти

- Залишки античних боспорських міст.
- Царський курган.
- Мелек-Чесменський курган.
- Церква Іоанна Предтечі VIII–IX ст. Найдавніший у Східній Європі наземний християнський храм, що зберігся до наших днів.
- Історичний музей.
- Гора Мітрідат із Великими мітрідатськими сходами.
- Фортеця Єні-Кале.
- Фортеця Керч.

Мальовничі околиці:

- Керченська протока (названа стародавніми греками Боспором Кімерійським) – протока, що з'єднує Чорне та Азовське моря. Західним берегом протоки є Кримський півострів України, східним – Таманський півострів Росії. Ширина протоки – від 4,5 до 15 км. Найбільша глибина – 18 м. Найважливіший порт – м. Керч. Після будівництва Цимлянського водосховища течія у протоці змінилась – взимку (випаровування мале) з Азовського у Чорне море, влітку, навпаки, (велике випаровування) – з Чорного в Азовське море. Влітку Тамань стає правим берегом, що, відповідно до фізичних законів, розмивається. Виникли проблеми і з косою Тузла. Керченська протока є зоною промислу багатьох видів риб. Сезон вилову починається наприкінці осені,

коли риба йде з замерзаючого Азовського моря в солоне Чорне, і триває декілька місяців. За часи античності протоку (тоді Боспор Кімерійський) вважали межею Європи та Азії.

- Тузла (крим. *Tuzla*) – острів посередині Керченської протоки, що територіально належить до м. Керч; витягнутий у напрямі з північного заходу на південний схід, площею близько 3 км² (довжина – 6,5 км, ширина – близько 500 м). До українського берега на заході мінімальна відстань приблизно 4 км, до краю російської коси Тузла – 1,2 км, до російського берега – 5 км на сході. На схід від острова проходить Державний кордон України з Російською Федерацією. Острів покритий степовими травами, є дерева. Він утворився внаслідок розмиву через сильний шторм 1925 р. вузької коси, яка продовжувала Таманський півострів (Краснодарський край РРФСР). Указом Президії Верховної ради РРФСР від 7 січня 1941 р. був переданий Кримській області, яка 19 лютого 1954 р. увійшла до складу Української РСР.
- Фонар (крим. *Fener*) – мис на узбережжі Керченської протоки. Крайня східна точка Кримського півострова. Це скелясте піднесення Керченського узбережжя, що розміщене на вході в Керченську протоку з Азовського моря. На підвищеній його частині 1820 р. споруджений Єнікальський маяк. На мисі височіє обеліск у пам'ять про героїв Великої Вітчизняної війни. З мису видно косу Чушка, Керченський морський порт і поромну переправу, а також берег Краснодарського краю РФ.
- Гора Техболай (189 м) – вапняковий гребінь, створений рифами.
- Грязьові вулкани (50 шт.) – різноманітні за формою геологічні утворення. Групи грязьових вулканів поблизу сіл Бондаренкове, Глазівка – приклади сучасного розвитку рельєфу.
- Цілющі грязьові озера – Актаське, Чокрацьке, Тобечицьке.
- Астанінські плавні – розташовані на північному узбережжі Керченського півострова. Це державний орнітологічний заказник і пам'ятки природи (1974). Береги озерного мілководдя зарослі очеретом. У плавнях водиться безліч перелітних і водоплавних птахів. Це свідчить про високу екологічну чистоту регіону. Тут можна побачити сірого журавля, журавля-беладону, лебедя-шипуну. Надзвичайно цікаві червоні качки-огарі, що мешкають тут. Гніздування цих рідкісних птахів – єдине в Україні. Астанінські плавні славляться також піщаними пляжами, цілющими грязями і мінеральними водами, що робить їх доволі привабливими для туристів.

- Опук (крим. *Орук*) – мис, розташований на Чорноморському узбережжі Керченського півострова. Найвищою точкою мису є однойменна гора. За чотири кілометри від берега над морем височіє група з чотирьох островів – Скелі-кораблі (Єлька-Кая), що колись з'єднувалися з берегом. Найвища скеля підноситься над морем на понад 20 м. Територія мису і гора Опук, а також прилегла морська акваторія є заповідником. Опуцький заповідник – місце гніздування рідкісних птахів, таких як рожевий шпак, сич, реготуха, сапсан, баклан, сич, чайка-хохотуха. Висота г. Опук – 183 м. Вершина – плоска, схили – круті. В її урвищах є декілька гротів. Гора складена рифовими вапняками.

Старий Крим

Старий Крим (крим. *Eski Qırım*) – справді старе місто в Кіровському районі АР Крим. Було відоме під різними назвами: Карія, Сурхат, Солхат, Керим, Ескі-Кирим, Левкопіль, Старий Крим.

Розташоване в північно-східній частині Кримських гір. Старий Крим уперше згадують на початку I тисячоліття як таврське м. Карія, наприкінці I тисячоліття – Сурхат; з XIII ст. до початку XV ст. – Солхат (дещо пізніше – Керим) – резиденція намісника золотоординського хана і важливий транзитний пункт торгівлі. Пізніше, за Кримського ханства, втратив своє значення, його стали називати Ескі-Кирим (Старий Крим).

У VIII–IX ст. за його межами виникло поселення племен салтовомаяцької культури. Епоха раннього середньовіччя – найменш вивчена в історії міста. У XIII ст. місто мало дві назви: Солхат і Крим. Перша трапляється в генуезьких документах. Друга – татарська, очевидно, дала назву всьому півострову. У солхатському караван-сараї можна було зустріти купців зі всіх кінців світу. Це місто-фортеця було дуже строкатим за складом населення. Хан Узбек, який вступив на золотоординський престол 1312 р., ставши прихильником ісламу, звелів побудувати в Солхаті мечеть і вище мусульманське духовне училище – медресе. Будівництво мечеті розпочали 1314 р. За повідомленням турецького мандрівника Евлії Челебі, упродовж 1512–1513 рр. при Менглі I Герею мечеть була соборною.

Після захоплення турками приморських міст (1475) місто стало занепадати і з часом перетворилося в село. З XVI ст. Солхат стали називати Ескі-Киримом.

За наказом Катерини II 1783 р. Ескі-Кирим перейменували у Левкопіль (біле місто). Але нова назва не прижилася і невдовзі його

стали називати по-російськи Старим Кримом. Місто 1787 р. відвідала Катерина II. У місті жили представники багатьох національностей, у тому числі кримчаки та караїми. У Старому Криму в 1930-х роках жив письменник-романіст А. С. Грін.

Клімат Старого Криму, по суті, є слабковираженим гірським кліматом. Розташоване поблизу підніжжя г. Агармиш на висоті близько 400 м н. р. м. місто отримало заслужену репутацію дуже хорошого лікувального місця (для легеневих захворювань). Нагріваючись удень, Агармиш створює до вечора висхідний повітряний потік, що приводить до того, що в Старий Крим надходить повітря з боку Чорного та Азовського морів, а також повітря зі степів Керченського півострова. Змішуючись з повітрям потужного лісового масиву Агармиш і прилеглих околиць, морське повітря створює неповторний клімат східного краю Кримських гір.

Населення. Старий Крим – місто з найбільшою часткою кримсько-татарського населення – 40,8 %.

Динаміка кількості населення:

1805 р. – 114 осіб (89 кримських татар, 25 циган); 1926 р. – 4 738 осіб (1 897 росіян, 1 183 болгарина, 900 греків, 266 кримських татар, 175 українців, 84 євреї, 63 німці);

1939 р. – 5 141 особа;

1989 р. – 9 196 осіб;

2001 р. – 9 960 осіб;

2011 р. – 9 446 осіб.

Туристичні об'єкти

- Мечеть хана Узбека (1314) збереглася в доволі хорошому стані. Прямокутна, що нагадує базиліку, будівля, орієнтована на схід. Для будівництва храму використовували переважно бут, поширений у цьому регіоні Криму.
- Медресе (1333) розташоване неподалік мечеті, проте, на жаль, до наших днів збереглися лише руїни будівлі. За трьома сторонами були глибокі ніші, які слугували приміщеннями для занять (айвани), а в сусідніх невеликих кімнатах (худжрах) жили учні.
- Вірменський монастир Сурб-Хач (1358). Комплекс розташований за 3,5 км на південний захід від м. Старий Крим, на висоті 500 м н. р. м., на схилі г. Гриця.
- Мечеть Бейбарса – найдавніша мечеть Криму. Вважають, що звели храм упродовж 1287–1288 рр., а десятьма роками раніше султан Єгипту Бейбарс виділив на ці роботи 2 000 динарів, оскільки хотів відзначити місце свого народження. До наших

днів збереглися лише фрагменти мечеті Бейбарса. Прямокутна в плані, вона має параметри 20×15 м; зведена з місцевого буту.

- Мечеть Куршум-Джамі (1394 р). Мечеть мала три мінарети – 45, 30 і 16 м. Дах виконаний з кованого заліза та оброблений позолотою. Споруда мала три виходи. З 1398 р. тут розташували текіє дервішів, яке 1474 р. відвідав відомий мандрівник Афанасій Нікітін і описав його в «Подорожі за три моря». Текіє діяло до 1572 р., потім з невідомих причин мечеть спорожніла. Вже зруйновану мечеть описував 1575 р. польський дипломат Мартін Броневський. Подальшого руйнування вона зазнала 1625 р. під час міжусобної сутички. Зруйнувала Куршум-Джамі 1944 р. авіабомба. Сьогодні мечеть обнесена бетонним парканом, на території розташована археологічна база Ермітажу.
- Караван-сарай, цілком імовірно, побудований наприкінці XIII або на початку XIV ст. – у період найбільшого розквіту Солхату. Саме в цей час місто стає важливим пунктом міжнародної торгівлі на півострові, що потребувало такої споруди, як караван-сарай (заїжджий двір для караванів на торгових шляхах і в містах Переднього Сходу, Середньої Азії, Закавказзя, Криму). Велика п'ятикутна споруда займає площу 2 500 м².
- Церва Іоанна Хрестителя (XI–XIII ст.). Руїни церкви є в центрі Старого Криму, на перетині вулиць Поштової, Осипенко та Радянської. У 1980-х роках археологічні дослідження в зоні пам'ятки вів М. Г. Крамаровський. Церква невелика, зального типу, в плані прямокутна. Апсида напівкругла, виступає з основного об'єму на схід. Розміри в плані: довжина без апсиди – 8,2 м, з апсидою – 10 м, ширина – 6,2 м, розмір залу 4,6×6,4 м, глибина віми – 0,7 м, товщина стін – 0,8 м. У цій церкві служба проходила до 1930 р. У наш час, один раз у рік, православний священник веде службу для грецької діаспори та інших християн.

У місті розташований Будинок-музей Олександра Гріна, Костянтина Паустовського, Музей етнографії кримських татар, Літературно-художній музей.

Мальовничі околиці

- Гірський масив Агармиш (722,5 м н. р. м.) – на північному заході від міста.
- Хребет Туар-Алан (748,2 м н. р. м.) – на південь від міста.
- Курган Кара-Оба (333,9 м н. р. м.) – на схід від міста.

Короткий топонімічний словник

До топонімії Криму належать назви островів і півостровів, річок, гір, долин, курганів, мисів, міст, селищ і сіл та інших географічних об'єктів.

Топонімічна система Криму формувалась протягом багатьох століть під впливом складних історичних та екстралінгвістичних чинників. Географічні назви виникали через необхідність іменувати географічні об'єкти за їхнього освоєння і є продуктом історії народів, відображенням їхнього світовідчуття та світосприймання.

В утворенні топонімічної системи будь-якої території значну роль відіграють географічні номени. Вони є одним із показників географічних реалій у топонімії. Географічну термінологію породжують географічні умови, природне середовище, історія та специфіка матеріальної культури й господарства. Географічні (топографічні) номени поділяють на орографічні, ландшафтні та гідрографічні. До географічних номенів належать також назви типів селищ та житла й укріплень.

Топонімічна система Криму є багатошаровим утворенням. У ній вирізняють іранський, грецький і тюркських шари, які мають специфічні особливості у взаємовідносинах, кількісному, хронологічному та ареальному аспектах.

Грецьку (ромейську) топонімію південнобережної, гірської та передгірської частин Криму майже повністю витіснила тюркська, і цей процес заміни однієї топонімічної системи іншою відобразився в одночасному існуванні грецької і тюркської назв одного географічного об'єкта та в утворенні гібридних греко-тюркських топонімів, що найчастіше виражається в додаванні тюркського топонімічного терміна до грецької назви географічного об'єкта.

Після депортації 18 травня 1944 р. з Криму кримськотатарського народу всі неросійські (за деякими винятками) назви кримських населених пунктів – ромейські, тюркські, німецькі та єврейські – замінили російськими з радянською семантикою. Необхідність перейменування пояснювали тим, що татарські назви втратили своє значення у зв'язку зі спецпереселенням татарського населення. Безліч нових назв давали довільно, деякі села називали за іменем місцевого колгоспу; велика група ойконімів пов'язана з фізико-географічними ознаками, деякі нові назви калькували татарські або були співзвучні з ними; переселенці з Росії давали кримським селам назви своїх рідних місць; багато назв увічнює пам'ять про війну або їх названо на честь героїв війни, видатних

людей (письменників, полководців, учених, представників партійно-державної еліти). Отож нині найбільшу групу в новітній кримській ойконімії становлять імена з ідеологічним навантаженням.

У топонімії Криму найуживанішими географічними номенами є такі: *qaуa* – скеля; *qoba* – печера; *dere* – ущелина, яр; *taş* – камінь; *alan* – галявина; *burun* – мис; *boğaz* – гірський прохід; *oba* – курган; *qıg* – узвиштя; *tıbe* – пагорб; *ağız ~ avuz* – гирло, прохід, роздоріжжя, перехрестя; *dağ ~ tav* – гора, ліс; *baуıg* – гора, пагорб, узвиштя, косогір; *çaуıg* – галявина, пасовище, сінокісне місце; *sırt* – гребінь, хребет (гори); *çoqraq* – джерело; *suv* – вода, річка; *çeşme* – джерело; *özen* – ріка; *tekne* – джерело; *sığa* – яр; *köl* – озеро; *quуu* – колодязь; *el* – село; *köу* – село; *qoş* – курінь; *otag* – пасовище, хутір; *kermen* – фортеця.

Подаємо основні правила вимови кримськотатарської мови:

- вимова літер *a, b, d, f, h, m, n, o, p, r, s, t, u, v, z* суттєво не відрізняється від вимови українських *а, б, д, ф, х, м, н, о, п, р, с, т, у, в, з*;
- *с* читають як *дж* у слові *джміль* (а також *Хаджибей*);
- *з* приблизно як українське *ч*;
- *g* як пом'якшене *г* – *гъ*;
- *ğ* приблизно як українське *г*;
- *ı* приблизно як українське *и* (голосний заднього ряду, неогублене [у]);
- *і* щось середнє між українськими *и* та *і*;
- *j* як українське *ж*;
- *k* як м'яке *к* – *къ*;
- *l* може означати і тверде *л*, і м'яке *ль*;
- *с* на кшталт англійського *ng* у слові *sing*;
- *ц* як німецьке *ц* (огублене російське [э]);
- *q* залежить від діалекту, в літературній мові схоже на швидко вимовлене сполучення *кх*;
- *ş* приблизно як українське *ш*;
- *ь* як німецьке *ь* (огублене [і]);
- *у* як українське *й*.

Зміст багатьох географічних назв досі не зрозумілий. Тлумачення назви дає цінні відомості географам, історикам, археологам, геологам, ботанікам, зоологам.

У нашому словнику географічні назви розташовані за алфавітом. У межах словникового гнізда порядок такий: сучасна назва, колишня назва або назви, вид назви, мовна належність, український переклад. Різномовні назви передані в словнику засобами української графіки, що в окремих випадках призводить до деякого їхнього фонетичного спотворення.

У словнику прийняті скорочення:

араб. – арабська мова

бал. – балка

бух. – бухта

вдсп. – водоспад

вдсх. – водосховище

вірм. – вірменська мова

г. – гора

грец. – грецька мова

дж. – джерело

див. – дивись

дол. – долина

лат. – латинська мова

м. – місто

монг. – монгольська мова

о. – острів

оз. – озеро

паг. – пагорб

пас. – пасовище

пер. – перевал

перс. – перська мова

печ. – печера

п-ів – півострів

пл. – плем'я

плск. – плоскогір'я

р. – ріка

с. – село

сел. – селище

ск. – скеля

смт – селище міського типу

стр. – струмок

тюрк. – тюркські мови

укріп. – укріплення

ур. – урочище

ущ. – ущелина

форт. – фортеця

хр. – хребет

чол. – чоловічий

* * *

- Агиз-Хир, г.**, агиз – гирло (прохід, роздоріжжя, перехрестя) + хир (кир) – гребінь, або поверхня височини (горб, гора, плато), *тюрк.*
- Адалари (Адалар), о-ви**, адалар – острови, *тюрк.*
- Адзигольське (Адзиголь), оз.**, аджи – солоний (гіркий, кислий) + голь – озеро, *тюрк.*
- Аджи-Су, дж.**, аджи – солоний (гіркий, кислий) + сув (су) – вода, *тюрк.*
- Азіз (Азіс), частина м. Бахчисарая** – святий, *араб.*
- Азовське море** – море, в якому погана риборовля. Річ в тому, що море назвали на честь м. Азов, а «азов» з кримськотатарської перекладають як місце, де погана риборовля. У стародавніх греків Майотіс, або Майетіс, лімне – море майотів (майетів) – племені, яке жило на березі Азовського моря; лімне – море, морська затока, озеро. У римлян Палус Меотіс, палус – болото, болото меотів. У тюркських народів Азак Деніз, деніз – море.
- Айдарська (Айдар), балка**, назва тюркського роду.
- Ай-Петрі, ск.**, ай – святий, *грец.*, святий Петро.
- Айя (Айя-Бурун), мис**, айя (агіа) – свята, *грец.* + бурун – мис, *тюрк.*, святий мис.
- Ак-Кая, ск.**, ак – білий + кая – скеля, *тюрк.*, біла скеля.
- Ак-Мечеть (Ак Месчіт, Ак Месджіт, Чорноморське), смт**, ак – білий, *тюрк.* + месчіт – невелика мечеть, *араб.*
- Актаське (Ак-Таш), оз.**, ак – білий + таш – камінь, *тюрк.*
- Ак-Яр (Ахтіар), с.**, ак – білий + яр – обрив, *тюрк.*
- Алан-Кир, г.**, алан – поляна (галявина) + кир + гребінь (горб, гора, височина, плато), *тюрк.*
- Алма-Кермен, укріп.**, Алма – назва ріки + кермен – фортеця, *тюрк.*, Альмінська фортеця.
- Алтин-Тешик, печ.**, алтин – золота + тешик – діра, нора, *тюрк.*
- Алушта, м.**, в VI ст. Алустон – непомите (немите, невікупане), *грец.*
- Алчак, г.**, алчак – низька, *тюрк.*
- Ангар, р.**, ангар – долина, *тюрк.*
- Альма (Алма, Елма), р.**, алма – яблуко, *тюрк.* і *монг.*
- Артна-Дере, бал.**, арт – спина (задня сторона, задня частина) + дере – улоговина (яр, балка, долина), *тюрк.*
- Арха-Дересі, с.**, арха – спина (хребет гори) + дересі – ущелина (яр, балка, долина), *тюрк.*
- Ат-Баш, г.**, ат – кінь + баш – голова, *тюрк.*, кінська голова.
- Ат-Баш-Богаз, перевал**, ат – кінь + баш – голова (вершина, верхогір'я) + богаз – перевал (гірський прохід), *тюрк.*

- Аузун-Узень (Аузун-Озен), р.**, ауз – рот (ущелина, гирло) + озен – ріка (потік), *тюрк.*
- Ачи, оз., ачи** – солоний (гіркий, кислий), *тюрк.*
- Аюдаг (Буюк-Кастель), г.**, аю – ведмідь + даг – гора, *тюрк.*, Ведмідь-гора; буюк – велика, *тюрк.* + кастель – фортеця, *грец.* з *лат.*
- Бабадаг, г.**, баба – батько + даг – гора, *тюрк.*
- Бабуган-яйла, хр.**, бабуган – вид гірської трави + джайляу (джайла, жайлау) – літнє пасовище на гірському плато, *тюрк.*
- Байдарська долина (Байдар),** байдар – чудова + ова – рівнина, *тюрк.*
- Бакал, с., бух., оз.,** бакал – невелике озеро, *тюрк.*
- Бакаташ, ск.,** баха – жаба + таш – камінь, *тюрк.*
- Бакла, укріп.,** бакла – квасоля (біб), *тюрк.*
- Балаклава,** частина міста Севастополя. У стародавніх греків Сюмболон лімне – гавань символів, ознак. Звідси генуезьке Чембало. Балаклава – садок для риб, *тюрк.*
- Балчик, р., ур.,** балчик – глина (грязюка), *тюрк.*
- Батилиман, сел.,** батис – глибокий + лимани – гавань, *грец.*
- Бахчисарай, (Бахчесарай, Бакчесарай), м.**, бахче – сад + сарай – палац, *перс.*
- Бахчи-Елі, с., ур.,** бахче – сад, *перс.* + елі (ель) – край (місцевість, жителі), *тюрк.*, край садів.
- Бедене-Кир, г.,** бедене – перепілка + кир – горб (гора, плато, височина), *тюрк.*
- Беш-Бармак-Таш, камінь,** беш – п'ять + бармак (пармак) – палець + таш – камінь, *тюрк.*
- Бештекне, г.,** беш – п'ять + текне – корито, *тюрк.*
- Беш-Терек, р.,** беш – п'ять + терек – дерево, *тюрк.*
- Бешуйські (Бешуй, Бешев), копальні,** беш – п'ять + ев – дім, *тюрк.*
- Білогірськ (Карасу-базар), м.,** кара – чорний + сув (су) – вода, *тюрк.* + базар – ринок, *перс.*, ринок на Карасу.
- Бін-Баш-Коба, печ.,** бін – тисяча + баш – голова (вершина, верхів'я) + коба – печера, *тюрк.*, тисячоголова печера.
- Біюк (Буюк)-Ісар, с.,** буюк – великий, *тюрк.* + хісар – фортеця (укріплення), *араб.*, велика фортеця.
- Біюк-Карасу (Буюк-Карасу), р.,** буюк – великий + кара – чорний + сув (су) – вода, *тюрк.*, велика чорна вода.
- Біюк-Узень (Буюк-Озен), р.,** буюк – великий + озен – ріка (потік), *тюрк.*
- Бор-Кая, ур.,** бор – крейда + кая – скеля, *тюрк.*
- Бот-Егеч, хр.,** егеч – гірський хребет, *тюрк.*
- Бузлук-Хоба, печ.,** бузлук – льодовик (льодовня) + коба – печера, *тюрк.*, льодова печера.

- Булганак, Східний і Західний, р., булганук – каламутний (брудний), *тюрк.*
- Бурун-Кая, ск., бурун – мис (гора, ніс) + кая – скеля, *тюрк.*
- Бурунчак, мис – маленький мис (гора), *тюрк.*
- Дарлик, г., дарлик – вузьке місце (тісна, межигір'я).
- Дарсан (Гюзель-Тепе, Дарасан) пагорб, тарсанас – арсенал, *грец.*; гюзель – красивий + тепе – вершина (горб), *тюрк.*
- Делікли-Кая, ск., делік – дірка (отвір), делікли – дірва, продірявлена, з дірою + кая – скеля, *тюрк.*
- Демерджі (Демірджі, Фуна), г., р., демірджі – коваль, *тюрк.*; фуна – та, що димить, *грец.*
- Дереккой (Дереккойка), р., дере – улоговина (яр, балка, долина), *тюрк.*; дерек – ріка, *перс.* + кой – село (поселення), *тюрк.*
- Джага, с., джага – край (берег, сторона), *тюрк.*
- Джалман, с., джалман – зубчаста вершина, *тюрк.*
- Джангул, ур., назва тюркського роду.
- Джанкой, м., джан – новий + кой – село (поселення), *тюрк.*, нове поселення.
- Джау-Тепе, грязевий вулкан, джав – спиця колеса + тепе – вершина (горб), *тюрк.*
- Джилга, бал., джилга – яр (балка, лощина), *тюрк.*
- Джума-Джамі, мечеть, джума – п'ятниця + джамі – соборна мечеть, *араб.*, п'ятнична соборна мечеть.
- Джур-Джур (Кремасто Неро), вдсп., кремасто неро – всяча вода, *грец.* джур-джур – імітація дзюрчання води, *тюрк.*
- Еклізі-Бурун, г., еклісія – церква, *грец.* + бурун – мис (гора, ніс), *тюрк.*
- Елі (Ель) – поселення (житло), *тюрк.*
- Ескі-Дюрбе, мавзолей, ескі – старий (давній), *тюрк.* + тюрбе – мавзолей, *араб.*
- Ескі-Кермен, м., ескі – старий (давній), *тюрк.* + кермен – фортеця, *тюрк.*
- Ескі-Юрт – західний мікрорайон Бахчисарая, ескі – старий (давній) + юрт – родина (житло, дім, земля), *тюрк.*
- Ечкідаг, г., ечкі – коза + даг – гора (ліс), *тюрк.*
- Євпаторія, м., євпаторіс – народжений славним батьком (благородний), *грец.*
- Єні-Кале, укріп., єні – новий, *тюрк.* + кале – фортеця, *араб.*
- Єні-Сала, печ., єні – новий + сала – село (поселення), *тюрк.*, нове поселення.
- Ілурат, м., ймовірно, від назви племені ілурів.
- Ільяс-Кая (Ай-Ілля, Ласпі, Святого Іллі), ск., Ільяс – тюркське чоловіче ім'я + кая – скеля (скеляста гора), *тюрк.*

- Інкерман (Каламіта, Білокам'янськ), м.,** ін – печера + керман – фортеця, *тюрк.*, печерна фортеця.
- Ісар-Кая, ск.,** хісар – фортеця (укріплення), *араб.*; ісар – стіна (оборонна стіна) + кая – скеля (скеляста гора), *тюрк.*, залишки середньовічних укріплень Ісар (кілька назв): **Буюк (Біюк)-Ісар, Кучук-Ісар, Гаспра-Ісар, Зіго-Ісар (Ісар-Тепе), Кокія-Ісар** і т. д.
- Ішунь (Уйшун), с.,** Ушун – назва тюркського пл.
- Кабурга, г.,** кабурга – ребро, *тюрк.*
- Казантип, п-ів, м.,** казан – котел + тип – дно (основа), *тюрк.*, дно казана.
- Каламіта (Інкерман, Білокам'янськ), м.,** ймовірно, від каламос – очерет, *грец.*
- Калос-Лімен (Ак-Месчіт, Чорноморське), сел.,** чудова, прекрасна гавань, *грец.*
- Камишбурунська (Камиш-Бурун), бух.,** комиш – очерет + бурун – мис (гора, ніс), *тюрк.*
- Канли-Дере, ущ.,** канли – кривава, *тюрк.* + дере – ущелина (яр, балка) *перс.*
- Капу-Дере, мис,** капу – вхід (неширокий прохід у горах) + дере – ущелина, (яр, балка), *перс.*
- Кара-Бурун, мис,** кара – чорний (темний) + бурун – мис (гора, ніс), *тюрк.*
- Карагач, хр.,** карагач – буквально чорне дерево (вид в'язу), *тюрк.*
- Караголь, оз.,** кара – чорний (темний) + голь – озеро, *тюрк.*
- Карадаг, г.,** кара – чорний (темний) + даг – гора (ліс), *тюрк.*, чорна гора.
- Каракуш, ур.,** каракуш – орел, *тюрк.*
- Карасу – джерельна вода** (ріка, що живиться джерельною водою, джерело, стояча вода), *тюрк.*
- Карасу – невелика річка,** на якій розташоване місто. Її назву дослівно перекладають українською як чорна вода; в тюркських мовах так називають річки, що починаються з джерел (на відміну від ак сув – білої води – з гірських льодовиків і сніжників).
- Карасу-Баши, ур., с.,** кара – чорний (темний) + сув (су) – вода + баш – голова (вершина, витік), *тюрк.*, витік чорної ріки.
- Каратау, г.,** кара – чорний (темний) + тау – гора, *тюрк.*
- Кара-Тепе, г.,** кара – чорний (темний) + тепе – вершина (горб), *тюрк.*
- Кара-Тобе, укріп.,** кара – чорний (темний) + тобе – пагорб, *тюрк.*
- Кара-Чоль, г., с.,** кара – чорний (темний) + чол (чель) – степ (поле), *тюрк.*
- Караул-Оба (Чикен-Кая), г.,** караул – караульний + оба – вершина (гора, курган), караульна вершина, *тюрк.*

- Каркінітська затока.** У стародавніх греків Тамюраку колпу, або Каркініту колпу (колпос – затока). У римлян Сінус Каркінітес (сінус – затока).
- Кастель (Кастельдаг, Кючюк Кастель), г.,** кастелі – фортеця, *грец.* з *лат.* + даг – гора, тюрк.; кючюк – маленький, *тюрк.*, маленька фортеця.
- Кастрон г.,** кастрон – фортеця, *грец.*
- Кацівелі, смт,** кацівелос – циган, *грец.*
- Кача, р., смт,** Кача, Качі – тюркське чоловіче ім'я.
- Каш-Оба, паг.,** каш – брова (брови, вигнута річ) + оба – вершина (гора, курган), *тюрк.*
- Кебір-Джамі, мечеть,** кебір – велика (стара) + джамі – соборна мечеть, *араб.*
- Кемаль-Егерек, г.,** Кемаль – доволі поширене чоловіче ім'я + егерек – обгороджене місце для овець (загорода, кошара) або сідловина, *тюрк.*
- Кемер-Хапу, ур.,** кемер – арка (склепіння, гірський прохід) + хапу – двері (неширокий прохід серед гір), *тюрк.*
- Кермен-Кир, укріп.,** кермен – фортеця + кир – горб (гора, плато, височина), *тюрк.*
- Керменчик, укріп.,** маленька фортеця, *тюрк.*
- Керченська протока.** У стародавніх греків Боспорос Кімерікос, боспорос – бичача переправа, кімерійська бичача переправа; в XIX ст. Керч – Єнікальська протока, єні – новий, *тюрк.* + кале – фортеця, *араб.*
- Керч, м.** За час свого існування місто мало багато назв: Пантікапей (VI ст. до н. е.), Боспор (з VI ст. н. е.), Крц, Крх, Крч, Керіш, Корчев, Воспро, Восперо, Аспро-Монте, Васпро, Черкію – в епоху середньовіччя, з XVIII ст. – Керч.
- Кизил-Кая, ск.,** кизил – червоний + кая – скеля, *тюрк.*
- Кизил-Коба, печ., р.,** кизил – червоний + коба – печера, *тюрк.*
- Кизил-Таш, г.,** кизил – червоний + таш – камінь, *тюрк.*, червоний камінь.
- Кизилярське (Кизил Яр), оз.,** + кизил – червоний + яр – обрив, *тюрк.*
- Кийк-Атлама, мис,** кийик – дикий + атлама – ходьба, *тюрк.*
- Кийк-Коба (Кийикин-Кобаси), печ.,** кийик – дикий + коба – печера, *тюрк.*, печера дикуна, дика печера.
- Киз-Куле, вежа,** киз – дівчина, *тюрк.* + куле – вежа, *араб.*
- Кипчак, оз.,** самоназва половців.
- Кирим (Крим),** кирим – вал (стіна, рів), *тюрк.*
- Кир-Кермен (Киз-Кермен), укріп.,** кир – пагорб (узвишшя; поле, степ, рівнина), *тюрк.*, киз – дівчина + кермен – фортеця, *тюрк.*

- Киркське (Кирк), оз.**, назва тюркського роду.
- Кишлав, с.**, місце для зимівлі.
- Кият, с., оз.**, назва тюркського роду.
- Кічкене, ур.**, кічкене – маленький, *тюрк.*
- Кічкене-Елі, с.**, кічкене – маленький + елі (ель) – край (жителі), *тюрк.*
- Коба-Кая, г.**, коба – печера + кая – скеля, *тюрк.*
- Кой** – село, *тюрк.*
- Койташ-Дере, с.**, кой – вівця + таш – камінь (округлі кам'яні глиби, скупчення яких здалеку нагадують овець на пасовищі), *тюрк.*, + дере – ущелина (яр, балка), *перс.*
- Кокія-Бель, хр.**, кока – голова, *грец.*; кок – голубий (зелений, небо) + бель – пагорб, *тюрк.*
- Кокія-Кала, г.**, кока – голова, *грец.*; кок – голубий (зелений, небо) + кала – фортеця, *тюрк.*
- Кок-Кая, ск.**, кок – голубий (зелений, небо) + кая – скеля, *тюрк.*
- Кок-Таш, г.**, кок – голубий (зелений, небо) + таш – камінь, *тюрк.*
- Коктебель (Планерське), смт.**, кок – голубий (зелений, небо) + тебе – вершина + ель – край (жителі), *тюрк.*, край голубих вершин.
- Кол-Дере, бал.**, кол – долина (рука; рукав, притока (ріки), *тюрк.* + дере – ущелина (яр, балка), *перс.*
- Кош-Кую, хр.**, кош – стійбище пастухів + кую – криниця, *тюрк.*
- Кош-Кая, г.**, кош – стійбище пастухів + кая – скеля, *тюрк.*, гора пастухів.
- Кувуш-Кая, ск.**, кувуш – заглибина (щілина) + кая – скеля (скеляста гора), *тюрк.*
- Куле-Бурун, мис.** куле – вежа, араб + бурун – мис (гора, ніс), *тюрк.*
- Куль-Оба, курган.** куль – попел + оба – вершина (гора, курган), *тюрк.*
- Курбан-Байрам, курган.** курбанбайрами – мусульманське свято жертвоприношення, *араб.*
- Куру-Узень (Куру Озен, Ксеро Потам), р.**, куру – сухий (безводний) + озен – ріка, *тюрк.*, ксеро – сухий (безводний) + потамі – ріка, *грец.*
- Кучук-Аю, мис.** кючюк – маленький + аю – ведмідь, *тюрк.*, маленький ведмідь, ведмежатко.
- Кучук-Карасу (Кючюк Карасу), р.**, кучук (кічик, кючюк) – маленький + кара – чорний + сув (су) – вода, *тюрк.*, мала чорна вода.
- Кучук-Узень (Кючюк Озен, Мікро Потам), р.**, кучук (кічик, кючюк) – маленький + озен – ріка, *тюрк.*; мікро – маленький + потамі – ріка, *грец.*
- Куш-Кая, ск.**, куш – птах + кая – скеля, *тюрк.*, пташина гора.
- Кую** – колодязь (шахта, яма), *тюрк.*
- Ласпі, сел.**, ласпі – бруд, *грец.*

- Лівадія, сел., ліваді – луг (пасовище), *грец.*
- Магарач, ур., магара – грот (печера), *араб.*
- Мангуп, форг., ман кап – мати гір (материнська гора), *індоєвропейське.*
- Март'ян (Мартіан), мис, Мартіан – грецьке чоловіче ім'я.
- Малий Салгир (Бала Салгир), р., бала – дитина (дитя), *тюрк.* + Салгир – тюркське чоловіче ім'я, дитина Салгира.
- Мамайська (Мамай), бал., назва тюркського племені.
- Мар'ям-Дере, балка, Мар'ям – жіноче ім'я + дере – ущелина (яр, балка), *перс.*
- Мейдандаг, г., мейдан – площа (поле), *перс.* + даг – гора, *тюрк.*
- Мелек-Чесме, р., Мелек-Чесменський курган, Мелек – жіноче ім'я, ангел, *араб.* + чесме – фонтан, *перс.*
- Міркекій (Мюрмекіон), м., мюрмекія – мурашник, *грец.*
- Мітрідат, г., за іменем понтійського царя Мітрідата VI Євпатора.
- Мойнакське (Мойнаки), оз., мойнак – перешийок, *тюрк.*
- Мурзак-Коба, печ., мірза – дворянин, що належав до правлячого класу, *перс.* + коба – печера, *тюрк.*
- Муфтій-Джамі, мечеть, мюфті – особа, уповноважена видавати письмове рішення з юридичних питань, джамі – соборна мечеть, *араб.*, мечеть муфтія.
- Мухалатка, ур., Мухалі (Михаїл) – грецьке чоловіче ім'я.
- Неаполь Скіфський (Неаполіс), м., неос – новий + поліс – місто, *грец.*
- Німфей (Нюмфайу, Нюмфайон), м., німфа – грецьке божество.
- Опук, г., оз., опук – одуд, *тюрк.*
- Орду – ханська ставка (військовий табір), *тюрк.*
- Ор-Капу (Перекоп), форг., ор – канава (рів, траншея), вал з ровом + капу – ворота (двері), *тюрк.*, ворота у валі з ровом.
- Отар, с., дж., отар – пасовище (луг; хутір), *тюрк.*
- Полікуровський (Палекур), пагорб, палеон – старовинний + хоріон – село, *грец.*
- Панагія, ур., Панайа – богоматір, *грец.*
- Перчем, г., перчем – грива (чуб), *перс.*
- Плака, мис, плака – плоский камінь, *грец.*
- Рока, г., рока – прядка, *грец.*
- Савлих-Су, р., савлих – здоровий + сув (су) – вода, *тюрк.*
- Сала – притока (лощина в горах, якою стікає тала чи дощова вода), *тюрк.*
- Сала – село (поселення), *тюрк.* Кримськотатарське, чуваське *sala* та марійське *сола* походять від слов'янського село.
- Салачик, частина м. Бахчисарай, *тюрк.*, маленьке село.
- Салгир (Баба-Салгир), баба – батько, *тюрк.*; Салгир – тюркське чоловіче ім'я. Батько Салгир.
- Сандик-Кая, ск., сандик – скриня (ящик) + кая – скеля, *тюрк.*

Сапун-гора, сабун – мило, *араб.*

Сари-Кая, ск., сари – рудий (жовтий) + кая – скеля, *тюрк.*

Сари-Су, р., сари – рудий (жовтий) + сув (су) – вода, ріка, *тюрк.*

Сари-Узень (Сари-Озен), р., сари – рудий (жовтий) + озен – ріка, *тюрк.*

Сасик-Сиваське (Сасик-Сиваш), оз., сасик – смердючий + сиваш – bagno, *тюрк.*

Севастополь, м., себастос – величний (поважний, царський, гідний поваги) + поліс – місто, *грец.* Порт і фортеця засновані 1783 р. на місці татарського поселення **Ахтіар** і в наступному році названі за модою, яка панувала тоді у державній топонімії Росії, давати давньогрецькі назви. В античну епоху відомо 6 міст з назвами Севастополь (наприклад, на місці сучасного Сухумі).

Сиваш, оз., сиваш – bagno, *тюрк.*

Сирт-Кая, ск., сирт – гребінь, хребет (гори) + кая – скеля, *тюрк.*

Сімеїз (Сімеїс), смт, ймовірно, від *грец.* сіміо – знак.

Сімферополь (Ак-Месчіт, Ак-Мечеть), м., сімферо – збираю, сімферон – користь, благо + поліс – місто, *грец.,* місто (до) загального блага; Ак-Месчіт – біла мечеть, *тюрк.*

Сотера (Сотіра), бал., сотірас – рятувальник, *грец.*

Ставри-Кая, ск., ставрос – хрест, *грец.* + кая – скеля, *тюрк.,* хрестова скеля.

Старий Крим (Солхат), м. Сол – лівий + хат – сторона, *тюрк.* Монгольська назва Кирим, звідси Крим. З XVI ст. Ескі-Кирим, ескі – старий + кирим – фортеця, стара фортеця. Вірменська назва Гін-Гріміц, гін – старий + Гріміц – Крим, *вірм.*

Субаш, р., с., субаш – джерело, *тюрк.*

Су-Індол (Сувлу-Індал), р., сувлу – рясний водою, повноводний, *тюрк.*

Судак, м. З 212 р. в алан Сугдея, в генуезців Солдайя, в українських джерелах Сурож, у турків з 1475 р. Судак. Назва походить від Сувдаг, сув – вода + даг – гора, *тюрк.*

Сулу-Дере, бал., сулу – з водою (водний, соковитий, водяний, рідкий), *тюрк.* + дере – ущелина (яр, балка), *перс.*

Сунг-Су (Кутузовський фонтан), сунг – багнет + сув (су) – вода, *тюрк.*

Сурб-Хач, монастир, сурб – святий + хач – хрест, *вірм.,* святий хрест.

Суук-Коба, печ., суук – холодна + коба – печера, *тюрк.*

Суук-Су, р., суук – холодна + сув (су) – вода, *тюрк.*

Сююрю-Кая, ск., сюрю – гостра (загострена) + кая – скеля, *тюрк.*

Тавель, р., тавелі – горці, *тюрк.*

Таврика (Таврике) – назва півострова Крим у стародавніх греків, Таврика – у римлян, з XVII ст. в українських джерелах Таврида, від племені таврів, мешкали тут з I тис. до н. е.

Таз-Тау, г., таз – лиса + тау – гора, *тюрк.*

Тайганське (Тайган), вдсх., тайган – хорт (собака), *тюрк.*

- Тамак, с.**, тамак – горло (гирло), *тюрк.*
- Тана-Су, р.**, тана – телятко + сув (су) – вода, *тюрк.*, теляча вода.
- Тапшан, пас.**, тапшан – уступ, *тюрк.*
- Таракташ, хр., р.**, тарак – гребінь, таш – камінь, *тюрк.*, кам'яний гребінь.
- Тарханкут, п-ів**, тархан – вільний від повинностей і податків, *тюрк.*
- Тахтали-Джамі, мечеть**, тахтали – встелена дошками (з дощок), *перс.* + джамі – соборна мечеть, *араб.*
- Таш-Аір, ск.**, таш – камінь + айири – окремих, *тюрк.*
- Таш-Дувар, укріп.**, таш – камінь + дувар – стіна, *тюрк.*, кам'яна стіна.
- Ташли-Оба, г.**, ташли – кам'янистий + оба – вершина (гора, курган), *тюрк.*
- Ташли-Голь, оз.**, ташли – кам'янистий + голь (кьоль) – озеро (водо-ймище), *тюрк.*
- Таш-Хан, караван-сарай**, таш – камінь, *тюрк.* + хан – караван-сарай, *араб.*
- Текіє** – монастир дервішів, *тюрк.*
- Текне, дж.**, текне – джерело (корито, цебер, чан), *тюрк.*
- Темешська (Темеш), бал.**, назва тюркського роду.
- Тепе-Кермен, г., укріп.**, тепе – гора (вершина, горб) + кермен – фортеця, *тюрк.*
- Тепе-Оба, хр.**, тепе – гора (вершина, горб) + оба – вершина (гора, курган), *тюрк.*
- Тепсень, пагорб**, тепсі – таця (блюдо), *тюрк.*
- Тесселі, дача**, теселлі – втіха, *араб.*
- Тешік-Кая, ск.**, тешік – діра (отвір, пролом) + кая – скеля, *тюрк.*
- Тешклі-Бурун, мис**, тешіклі – дірявий + бурун – мис (гора, ніс), *тюрк.*
- Тирке (Тирке, Куш-Кая), г.**, тирке – стіл; куш – птах + кая – скеля, *тюрк.*
- Тобечикське (Тобечик), оз.**, тобечик – горбок (вершинка), *тюрк.*
- Тобе-Чокрак, бал.**, тобе – пагорб (вершина) + чокрак – джерело, *тюрк.*
- Тузла, коса**, тузлу – солений, *тюрк.*
- Узен-Баш, р.**, озенбаш – верхів'я ріки (витік), *тюрк.*
- Узунджа, печ.**, узунджа – доволі довга, *тюрк.*
- Узунларське (Узунлар), оз.**, узунлар – довгі, *тюрк.*
- Узун-Сирт (Клементьєва), г.**, узун – довгий + сирт – хребет, *тюрк.*
- Улу-Сала, с.**, улу – великий + сала – село (поселення), *тюрк.*
- Улу-Узень (Улу-Озен, Мега-Потам), р., вдсх.**, улу – великий + озен – ріка (потік), *тюрк.*, велика ріка; мега – великий + потамі – ріка, *грец.*
- Учан-Су (Кремасто-Неро), р., вдсп.**, учан – летюча + сув (су) – вода, *тюрк.*; кремасто неро – висяча вода, *грец.*
- Учан-Су-Ісар, укріп.**, учан – летюча + сув (су) – вода, *тюрк.* + хисар – фортеця, укріплення, *араб.*

- Уч-Баш**, г., уч – три + баш – голова, *тюрк.*
- Уч-Кош**, ущ., уч – три + кош – стійбище пастухів, *тюрк.*
- Уч-Сирим**, дол., уч – три + сирим (гребінь, хребет (гори), *тюрк.*
- Фатьма-Коба (Фатма-Коба)**, печ., Фатма – арабське жіноче ім'я + коба – печера, *тюрк.*, печера Фатми.
- Феодосія**, м., теос – бог + досіс – дар, *грец.*
- Форос**, смт, форос – данина, *грец.*
- Хайту (Кайгу)**, долина, кайтув (хайтув) – поворот (повернення, відшкодування, захід сонця), *тюрк.*
- Хан-Джамі**, мечеть, хан – володар (монарх), *тюрк.* + джамі – соборна мечеть, *араб.*, соборна ханська мечеть.
- Хан-Сарай**, палац, хан – володар (монарх), *тюрк.* + сарай – палац, *перс.*
- Харакс**, укріп., харакс – огорожа з колів, *грец.*
- Херсонес**, м., мис. У стародавніх греків Херсонесос, Херронес, ос – півострів. У середні століття Херсон, в українських літописах Корсунь. У тюркських народів Сари-Кермен, сари – рудий (жовтий) + кермен – фортеця.
- Хоба-Тепе**, ск., хоба – печера + тепе – вершина (горб), *тюрк.*, вершина з печерою.
- Чагир-Хосар**, печ., чагир – гірське пасовище + хосар – лійка (провалля, шахта), *тюрк.*
- Чаїр**, парк, чайир – гірські луки, *тюрк.*
- Чамни-Бурун**, г., чамни – зарослий (покритий соснами) + бурун – мис (гора, ніс), *тюрк.*
- Чатирдаг**, **Чатир-Тау**, г., чатир – шатро + даг – гора; тау – гора, *тюрк.*
- Чатирликська (Чатирлик)**, балка, чатирлик – заставлена наметами, *тюрк.*
- Челебі**, г., челебі – пан (титул глави ордену дервішів), *тюрк.*
- Челтер (Чилтер)**, печ., чилтер – дерев'яні ґрати (перегородка), *тюрк.*
- Чердах-Озен**, р., чардак – горище (скельний навіс), *перс.* + озен – ріка, *тюрк.*
- Чешме**, дж., чешме – джерело, *тюрк.*
- Чобан-Куле (Чобан-Кале)**, укріп., чобан – пастух, *тюрк.* + куле – вежа, *араб.*; кале – фортеця, *араб.*
- Чобан-Чукрак**, дж., чобан – пастух + чокрак – джерело, *тюрк.*
- Чокрацьке (Чокрак)**, оз., чокрак – джерело, *тюрк.*
- Чокурча**, печ., чукур – яма (рів, западина), *тюрк.*, ямиста.
- Чонгар**, п-ів, чункара – назва тюркського роду.
- Чорна (Чоргун, Казикли-Озен)**, р., казик – кілок + озен – ріка, *тюрк.*, ріка, береги якої укріплені тином (плотом).
- Чорне море.** У давніх персів Ахшайна – темно-синє. У стародавніх греків Понтос Аксенос – море негостинне, Понтос Евксенос – море гостинне, Мавре Таласса – чорне море. В

українських літописах Чорне море. У тюркських народів Кара Деніз, кара – чорний + деніз – море.

Чугур, яр, чугу́р – яма (заглиблення, котловина, вибоїна, низина, низовина, лощина), *тюрк.*

Чука (Чуку), г., чуку – гострий пагорб (шпиль, пік), *тюрк.*

Чурук-Су, р., чурук (чюрюк) – гнила (зіпсована, нікуди не придатна) + сув (су) – вода (ріка), *тюрк.*, гнила ріка.

Чуфут-Кале (Кирк-Ор, Кирк-Єр), м., чуфут – іудей; джюфт – пара, *тюрк.* + кале – фортеця, *араб.*; іудейська або подвійна фортеця; кирк – сорок + ер – барліг (нора), *тюрк.*

Чюрюк-Су (Ширин-Су, Бузлик), р., чюрюк (чурук) – гнила (зіпсована, нікуди не придатна) + сув (су) – вода (ріка), *тюрк.*; ширин – солодка, *перс.*; бузлик – крижана, *тюрк.*

Шайтан, грот, шейтан – диявол (чорт), *араб.*

Шайтан-Коба, печ., шейтан – диявол (чорт), *араб.* + коба – печера, *тюрк.*

Шайтан-Мердвен, пер., шейтан – диявол (чорт), *араб.* + мердивен – драбина, *перс.*, чортова драбина.

Шан-Кая, ск., шан – слава (популярність), *араб.* + кая – скеля, *тюрк.*

Шан-Коба, печ., шан – слава (популярність), *араб.* + коба – печера, *тюрк.*

Юз-Оба, група курганів, юз – сто + оба – вершина (гора, курган), *тюрк.*

Юрт – дім (селище), *тюрк.*

Яйла, плск., джайляу (джайла, жайлау) – літнє пасовище на гірському плато, *тюрк.*

Ялта (Яліта), м. В античну епоху **Яліта**, від ялос – морський берег, *грец.* Греки, які втікали з Криму від турецьких переслідувачів, принесли назву на північний берег Азовського моря, заснувавши там с. Ялта.

Яманташ, г., яман – дурний (поганий, злий, жорстокий) + таш – камінь, *тюрк.*

Ярилгач (Джарилгач), оз., бух., єрилгаш – порятунок (позбавлення, перемога, торжество), *тюрк.*

Яузлар, ур., суворі (прекрасні), *тюрк.*

ЛІТЕРАТУРА

1. *Багрова Л. А.* География Крыма : учеб. пособие [для учащихся общеобразоват. учеб. заведений] / Л. А. Багрова, В. А. Боков, Н. В. Багров. – Киев : Лыбидь, 2001. – 304 с.
2. *Байцар А. Л.* Крим. Нариси історичної, природничої і суспільної географії : навч. посіб. / А. Л. Байцар ; Львів. нац. ун-т імені І. Франка. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – 224 с.
3. *Байцар А. Л.* Фізична географія України : навч.-метод. посіб. / А. Л. Байцар ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 164 с.
4. *Байцар А. Л.* Фізична географія України : навч.-метод. посіб. / А. Л. Байцар ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 356 с.
5. *Білик І. І.* Меч Арея / І. І. Білик. – К. : А. С. К., 2006. – 384 с.
6. *Вахрушев Б. О.* Рельєф України : навч. посіб. / Б. О. Вахрушев, І. П. Ковальчук, О. О. Комлев. – К. : Слово, 2010. – 688 с.
7. *Генсірук С. А.* Ліси України / С. А. Генсірук. – Львів, 2002. – 496 с.
8. Географічна енциклопедія України : у 3 т. / за ред. О. М. Маринича. – 1989. – Т. 1; – 1990. – Т. 2; – 1993. – Т. 3.
9. *Губарев В. К.* Географія України : довідник школяра і студента / В. К. Губарев. – Донецьк : БАО, 2005. – 416 с.
10. *Дністрянський М. С.* Етнополітична географія України : проблеми теорії, методології, практики : монографія / М. С. Дністрянський. – Львів : Літопис ; Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 490 с.
11. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні. (1–10 т.). – Львів : Вид-во НТШ, 1993–2000. – 4015 с.
12. *Іваниченко Р. Я.* Я повертаю Україні те, що в неї вкрадено / Р. Я. Іваниченко. – К. : Український письменник, 2005. – 424 с.
13. *Крисаченко В. С.* Історія Криму : Кримське ханство : навч. посіб. / В. С. Крисаченко. – К. : Твім інтер, 2000. – 336 с.
14. Крым: Что? Где? Когда? : путеводитель – справочник. – Симферополь : Реноме, 1998. – 384 с.
15. *Маринич О. М.* Фізична географія України : підручник / О. М. Маринич, П. Т. Шищенко. – К. : Знання, 2005. – 511 с.

16. *Масляк П. О.* Географія України: пробний підручник [для 8–9 кл. серед. шк.] / П. О. Масляк, П. Г. Шищенко. – К. : Зодіак – ЕКО, 2000. – 432 с.

17. *Міндюк О. К.* Українці – корінний народ Криму / О. К. Міндюк. – Львів : СПОЛОМ, 2000. – 31 с.

18. *Морженков Р.* Знакомьтесь Крым / Р. Морженков. – Симферополь : Свит, 2004. – 163 с.

19. *Півторак Г. П.* Українці: звідки ми і наша мова / Г. П. Півторак. – К. : Наукова думка, 1993. – 200 с.

20. *Подгородецкий П. Д.* Крым. Природа [Текст] : справ. изд. / П. Д. Подгородецкий. – Симферополь : Таврия, 1988. – 191 с.

21. *Сергійчук В. І.* Український Крим / В. І. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2001. – 304 с.

22. *Січинський В.* Крим : історичний нарис / В. Січинський. – Нью-Йорк : Організація оборони чотирьох свобод України, 1954. – 31 с.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Розділ 1. Географічне положення	
та адміністративно-територіальний устрій Криму	5
1.1. Географічне положення.....	5
1.2. Державний та територіальний устрій.....	7
Розділ 2. Історична географія	9
2.1. Доісторичні часи. Тавріка, Таврія, Таврида, Крим	9
Заселення криму	
2.2. Стародавні часи	14
Кімерійці	
Скіфи. Тавроскіфія	
Давні греки (елліни)	
Боспорське царство	
Херсонес	
Понтійський цар Мітрідат VI Євпатор	
Сармати. Алани	
Римляни	
Готи. Гуни	
Християнство в Криму	
2.3. Середні віки	33
Візантійці	
Країна Дорі	
Тмутараканське (Руське) князівство	
Хазари	
Печеніги і половці	
Князівство Кирк-Ер. Князівство Ескі-Кермен. «Темний» період в історії Криму (XI–XII ст.)	
Монголо-татари	
Іслам у Криму	
Генуезці та венеціанці. Князівство Феодоро	
Кримське Ханство та Османська імперія	
2.4. Нові часи	58
Кримське Ханство і козацька Україна	
Морські походи українських козаків	
Кримське Ханство і Московська держава (Росія)	
2.5. Найновіші часи	76

Кримська війна 1853–1856 рр.	
Соціально-економічний розвиток Криму (1861–1917)	
Політична географія 1917–1921	
Політична географія 1941–1945	
Крим у складі України	
2.6. Українські топоніми Криму.....	89
Розділ 3. Природа.....	93
3.1. Геолого-геоморфологічна будова	93
3.2. Каньйони. Печери. Водоспади	103
3.3. Клімат	110
3.4. Внутрішні води. Лікувальні грязі.....	115
3.5. Чорне море.....	122
3.6. Азовське море.....	127
3.7. Лісорослинний покрив.....	130
3.8. Ґрунти	139
3.9. Тваринний світ	140
3.10. Фізико-географічні явища і процеси	144
3.11. Природно-заповідний фонд.....	149
3.12. Фізико-географічне районування.....	155
Розділ 4. Географія населення	159
4.1. Етнодемографічні тенденції розвитку Криму протягом XVIII–XXI ст.	159
4.2. Українці – корінний народ Криму.....	165
4.3. Географія етнічнонаціональних меншин.....	177
4.4. Трудові ресурси.....	193
Розділ 5. Господарство	202
5.1. Промисловість.....	202
5.2. Агропромисловий комплекс.....	205
5.3. Транспорт.....	209
Розділ 6. Географія туризму	211
6.1. Печерні міста і монастирі.....	211
6.2. Палаці.....	218
6.3. Замки та фортеці.....	234
6.4. Парки та сади	242
6.5. Міста та передмістя	252
Короткий топонімічний словник	339
Література	353

Навчальне видання

БАЙЦАР
Андрій Любомирович

ГЕОГРАФІЯ КРИМУ

Навчально-методичний посібник

Редактор *І. Лоїк*
Технічний редактор *С. Сенік*
Коректори: *Ю. Бурка, Ю. Глиняна*
Комп'ютерне верстання *Н. Лобач, Н. Якимів*

Формат 70×100/16. Умовн. друк. арк. 20,6.

Тираж 200 прим. Зам.

ВИДАВЕЦЬ ТА ВИГОТОВЛЮВАЧ:
Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Байцар А. Л.
Б 18   Географія Криму : навч.-метод. посібник / А. Л. Байцар. –
Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 358 с.

Описано географічне положення Криму; наведено історичну географію з античних часів до сьогодення; подано характеристику природних умов, географії населення півострова та господарства; проаналізовано географію туризму.

Для науковців, викладачів, студентів та аспірантів географічних та історичних факультетів, а також усіх, хто цікавиться географією та історією Криму.

УДК 913:520(477.75)(075.8)

ББК Д829(4УКР-6К)